

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επιθεώρηση
τεύχος 81-82 (9-10), 'Ιούλιος-Αύγουστος 1987
τεύχος διπλό, 300 δρχ.

Γιά τίς νέες τεχνολογίες

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 31 ΙΟΥΛΙΟΥ 1987
τεύχος 81 (9)—82(10), νέα περίοδος
ΙΟΥΛΙΟΣ—ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1987
τιμή τεύχους 300 δρχ.
Κέκροπος 2, Αθήνα 105 58
τηλ. 3228791 και 3239645

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Διονύσης Καψάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παύλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος Λιβαδάς, Γρηγόρης Μανιαδάκης, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Αριστείδης Μπαλάτς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Γιώργος Μπράμος, Ανδρέας Πανταζόπουλος, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Γιώργος Πάσχος, Νίκος Πολίτης, Ελένη Πορτάλιου, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη.

• Σκίτσα Χρήστου Πικριδά.

• Τη διόρθωση των δοκιμίων έκανε ο Παντελής Σπ. Μπουκάλας, τη σελιδοποίηση ή Μάγια Γεωργιάδου, την αναπαραγωγή των φίλμ ή Χριστίνα Αναστασίου, τη φωτοστοιχειοθεσία ή Άννα Γιάκα, ή Γεωργία Μπαρούδου και ή Αλίκη Πελεκάνου.

• Εκδότης, Άγ. Έλεφάντης, Κέκροπος 2, Αθήνα.

• Διαχείριση, Σπύρος Δελέγκας.

ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Όλα τὰ τεύχη του ΠΟΛΙΤΗ
Από τό τεύχος 1 έως τό 72
ΜΟΝΟ ΜΕ 6.000

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ, Δεκατρία χρόνια μετά.....	5
Άγγελου Έλεφάντη, Η χρυσαωμένη Όλυμπιάδα	7
Θανάση Βραχνού, Όχι φόρο στην υγεία του λαού	8
Ηλία Ραυτόπουλου, Έλληνοαμερικανικές άβρότητες	9

Άγγελου Έλεφάντη, Η άδύνατη «άλλαγή»	11
Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου, Για την ευρωπαϊκή ένοποίηση	15
Παύλου Κρέμου, Όπωροκρηπτευτικές άγορές	18

ΣΤΙΓΜΙΑΙΑ	19
-----------------	----

Χρήστου Κωτούλα, Ποϋ πάει τό ΙΚΚ	22
Π. Ίνγκράο, Συνέντευξη στην Θύνητά	24
Ουμπέρτο Έκο, Η βουλευτίνα της δεκάρας	26

Ίωάννας Βαλαβάνη, Έλεύθερη ραδιοφωνία στη Γαλλία	28
Άγγελου Έλεφάντη, Φιλοκαλοϋμέν τε γάρ μετ' εϋτελείας	35
Αριστείδη Μπαλάτ, Έν οϋ παικτοΐς	38
Γιώργου Φαράκλα, Τέχνημα	43

ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΝΕΕΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ

Βασίλη Ζουναλή, Νέες τεχνολογίες, μϋθοι και πραγματικότητα	49
Λάκη Δεδουσόπουλου, Η αναδιάρθρωση του κεφαλαίου: ό χώρος	57
Μπ. Κοριά, Νέες τεχνολογίες-νέο περιεχόμενο της άπασχόλησης	60
Κωστή Χατζημιχάλη, Η νέα γεωγραφία της παραγωγής	71
Κάρλ Μάρξ, Grundrisse (άπόσπασμα)	75

Χάμπερμας, Τό πϋμα του μπουκαλιού (συνέντευξη)	85
--	----

Παντελή Μπουκάλα, «Κέρματα»	88
-----------------------------------	----

Διονύση Καψάλη, Παράδοση και μεταφορά, της «νέας Κριτικής»	91
Στέφανου Ροζάνη, Από τό λόγο στην ποίηση του λόγου	101
Μαριάννας Δήτσα, «Η άρραβωνιαστικιά του Άχιλλέα»	108
Χάρη Ξανθουδάκη, E in Arcadia Ego	110

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Έτησια (12 τεύχη) 2.000 δρχ., έξάμηνη (6 τεύχη) 1.000 δρχ.
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Ευρώπη ετήσια 2.500, έξάμηνη 1.300.
Άλλες χώρες: ετήσια 2.800, έξάμηνη 1.400

Ίδιοκτησία: Σπ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε. Έκδότης: Άγγελος Έλεφάντης, Μάρκου Μουσούρου 34, Αθήνα. Τυπογραφείο ΣΠΟΤ-ΠΡΕΣΣ, Άγίας Παρασκευής 23, Περιστερι, τηλ. 5757940

Δέκα τρία χρόνια δημοκρατίας

Διανύσαμε και τον δέκατο τρίτο χρόνο από τη μεταπολίτευση και η κατεστημένη πολιτική μας ήγεσία θεώρησε για άλλη μιά φορά την επέτειο κατάλληλη για γιορτασμούς και δεξιώσεις. 'Αλλ' ενώ αυτοί δεξιώνονται αλλήλους ο κόσμος έχει απογοητευθεί από την πολιτική και δεν τρέφει καμία εμπιστοσύνη στους πολιτικούς, όπως έδειξε και η πρόσφατη δημοσκόπηση, σύμφωνα με την οποία μόνο ένα 3% των πολιτών πιστεύει πως οι πολιτικοί όταν ανευθύνονται στους πολίτες τό κάνουν για νά πούν την αλήθεια, δηλαδή αυτό που πιστεύουν. Πάνω από 60% των ερωτηθέντων θεωρεί αντίθετα πως ό,τι λένε και πράττουν οι πολιτικοί τό λένε και τό πράττουν για λόγους προσωπικής προβολής ή κομματικού συμφέροντος.

Δέν έχουμε κανένα λόγο νά γιορτάσουμε για τή σταδιακή μεταβολή τής στάσης ζωής τών πολλών πρὸς τὰ κοινά πού συντελέστηκαν μέσα στὰ δεκατρία χρόνια ἀπὸ τὴν κατάρρευση τής δικτατορίας γιατί ἡ στάση αὐτὴ ἀπάνει πρὸς τὴν ἔννοια τής δημοκρατίας

Ἡ προϊούσα ἀπώλεια τής εμπιστοσύνης τών πολιτῶν πρὸς ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς βασικούς θεσμούς τής κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας κορυφώνεται ἔτσι στὴ δέκατη τρίτη επέτειο ἀπὸ τὴν ἀποκατάστασή της. Στὰ χρόνια πού πέρασαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τής μεταπολίτευσης ἡ πολιτικὴ περιῆλθε στὴ δικαιοδοσία τών πολιτικῶν, δηλαδή τών ἐπαγγελματιῶν. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ δέν ἰσχύει μόνο σὲ ἐπίπεδο κομματικῆς κορυφῆς, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται καὶ σὲ ὅλα τὰ ἐνδιάμεσα ἐπίπεδα, χαρακτηριστικό δὲ παράδειγμα εἶναι ἡ βάση τοῦ ΠΑΣΟΚ, ἡ ὁποία ἔχει πλέον συρρικνωθεῖ στὰ ἄτομα ἐκεῖνα πού μὲ τὸν ἄλφα ἢ βῆτα τρόπο ἔχουν κάποια ἐπαγγελματικὴ σχέση μὲ τὸ κράτος ἢ μὲ ἐπιμέρους θεσμούς του.

Τὴν ἐπαγγελματικότητα τής σχέσης αὐτῆς τὸ ΠΑΣΟΚ τὴν ἐνίσχυσε, ἀφοῦ ἀπὸ τὸ '81 καὶ μετὰ καθιέρωσε σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐποχὴ τής Νέας Δημοκρατίας τὴ μισθοδοσία ὅσων ἀσχολοῦνται —ἔστω καὶ μιὰν ὥρα τὴ βδομάδα— μὲ τὰ κοινά, ἢ μᾶλλον μὲ ἐκεῖνα τὰ κοινά πού τὸ κράτος ἀναγνωρίζει ὡς δικά του.

Ἡ σύγκριση μὲ τὴν ἐποχὴ τής μεταπολίτευσης εἶναι ἀποκαλυπτικὴ. Τότε ἦταν μεγάλος ὁ ἀριθμὸς ἐκείνων πού ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ πάμπολλοι οἱ τρόποι πού τό ἔκαναν, εἴτε ἀνήκοντας (μπαίνοντας) στὰ κόμματα, εἴτε μέσα ἀπὸ ὀργανώσεις, συλλόγους, κάθε λογῆς σωματεῖα, εἴτε, συνήθως ὅλα μαζί. Κοινὴ ἦταν ἐπίσης τότε ἡ αἴσθησις σὲ ὅλον αὐτὸ τὸν κόσμον, ὅτι μὲ τὴ δράση του αὐτῆ, μέσα ἀπὸ καθημερινούς καβγάδες καὶ ἐπιτόπιες συγκρούσεις, διαμόρφωνε πράγματα καὶ καταστάσεις, θεσμούς, αἰτήματα, ὄργανα, ρεύματα. Καὶ δέν ἦταν ἀπλῶς αἴσθησις, ἀλλὰ ἦταν γεγονός ὅτι ἐξαιρουμένης τής κεντρικῆς πολιτικῆς ἦταν τότε οἱ σχεδὸν ἀσυντόνιστες πρωτοβουλίες κάποιων, γενικῶς πολιτικοποιημένων ἀτόμων πού καθόριζαν τίς ἐπιμέρους ἐξελίξεις. "Ὅτι ἡ ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν ἡ ἐποχὴ τής ἀκμῆς τής Ἀριστερᾶς καὶ τών ιδεῶν της δέν εἶναι τυχαῖο. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν κριτικὴ πού θά κάνουμε σήμερα στίς ιδέες τής ἐποχῆς ἐκείνης, παραμένει τὸ βασικὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀνοδος τής Ἀριστερᾶς συμπίπτει —ὅπως πάντα συνέπιπτε— μὲ μιὰ ἔξαρση μαζικῆς πρωτοβουλίας, δημιουργικότητας καὶ αὐθορητισμοῦ.

Δεκατρία χρόνια μετὰ ἡ ἀντιπροσωπευτικότητα τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος διέλυσε ἢ ἀφομοίωσε τὴν ὁποία συμμετοχὴ, ἐπέβαλε τὰ δικά της ἀσφυκτικά καλούπια, καλούπια μέσα στὰ ὁποῖα θά λέγαμε δέν χωράει ἡ Ἀριστερά. Εἶναι τὰ καλούπια τής παθητικότητας τών πολλῶν καὶ τής ἐπαγγελματικοποίησης τών λίγων, τὰ καλούπια τής ἀπομάκρυνσης τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴν πολιτικὴ πού πολὺ σύντομα καὶ πολὺ εὐκόλα μετατρέπονται σὲ ἀποστροφή πρὸς τὴν πολιτικὴ.

Δέν έχουμε κανένα λόγο νά γιορτάσουμε για τὴ σταδιακὴ μεταβολὴ τής στάσης ζωῆς τών πολλῶν πρὸς τὰ κοινά πού συντελέστηκαν μέσα στὰ δεκατρία αὐτὰ χρόνια, σὺν τοῖς ἄλλοις γιατί ἡ στάση αὐτὴ ἀπάδει πρὸς τὴν ἔννοια τής δημοκρατίας.

Ἑλληνοαμερικανικές ἀβρότητες

Ἐφθασε ἐπιτέλους ἡ πολυπόθητη καὶ πολυδιαφημισμένη ἐπιστολή Ἄρμακοστ, ἐκείνη στήν ὁποία τόσο εἶχε ἐπενδύσει ἡ ἀταλάντευτη στάση τῆς κυβέρνησης καὶ ἄνευ τῆς ὁποίας ὅλες οἱ ἐπαφές θά πάγωναν. Ἰκανοποιητική τῆ βρήκε ἡ κυβέρνηση, ὡς ἀνάκληση τὴν παρουσίασε καὶ ὡς αἴτηση συγγνώμης τῆ χαιρέτισε. Τίποτε τέτοιο δὲν διέκριναν τὰ ἄλλα κόμματα, καὶ δικίοι εἶχαν, ἄλλωστε ποιὸς περίμενε ὅτι ἡ κυβέρνηση περίμενε νὰ τῆς ζητήσουν συγγνώμη γιὰ νὰ συνεχίσει τὶς ἐπαφές;

Ὅλο αὐτὸ τὸ θέατρο ἐντυπώσεων, μὲ τὶς σφοδρὲς κατηγορίες ἐπὶ τρομοκρατία καὶ τὶς ἀνένδοτες ἀπαιτήσεις γιὰ ἐμπρακτὴ μεταμέλεια, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐπὶ μέρες ταλαιπωρηθήκαμε, δὲν εἶναι παρά ἡ εὐτελής, συγκαλυμμένη ἐκφραση πραγματικῶν —ὅμως ἄγνωστων φυσικά στοὺς ὑπηκόους— προστριβῶν καὶ δυσκολιῶν στὰ τῶν βάσεων, στὰ τῶν ἐλληνοτουρκικῶν (βλέπε καὶ συνεχὴ ἀνταλλαγὴ ἐπιστολῶν Ὁζάλ-Παπανδρέου ἀγνώστου περιεχομένου) καὶ ἐλληνοαμερικανικῶν σχέσεων. Οἱ ἄνθρωποι ἀπλούστατα διαπραγματεύονται σκληρά, ἐκεῖ ὅμως πού πραγματικά ὑπάρχουν προβλήματα καὶ ὄχι στὰ περὶ Ἄμψου Νιντάλ. Καὶ οἱ δύο πλευρὲς προσπαθοῦν νὰ ἀξιοποιήσουν τὶς ἀντιθέσεις μεταφέροντάς τες σὲ ἄλλα «προσφορότερα» ἐπίπεδα, οἱ μὲν ἐκμεταλλευόμενοι τὴ μέση ἀντι-τριτοκοσμικὴ ψύχωση τῶν μέσων τρομοκρατημένων Ἀμερικανῶν, οἱ δὲ τὴν περηφάνια τῆς τιμίας φουστανέλας πού φορᾶμε.

Ἔτσι γιὰ πολλοστὴ φορά, ἀνακοινώσεις καὶ κόντρα ἀνακοινώσεις περὶ τοῦ ἂν ἐπρόκειτο γιὰ ἀθηντική, μέτρια ἢ καθόλου συγγνώμη, λεξικά καὶ ἐτυμολογίες, ὅπως τότε μὲ τὸ terminable, οἱ σχέσεις μὲ τοὺς Ἀμερικανούς περνοῦν πλέον ἀπὸ τὰ ἔγκυρα λεξικά. Οἱ συμβολικὲς σχέσεις, γιατί οἱ πραγματικὲς Κύριος οἶδε σὲ ποιά δωμάτια προωθοῦνται, ποιὸς βλέπει ποιὸν καὶ τί τοῦ λείει, πού τοῦ παίρνει καὶ τί τοῦ δίνει, ἂν οἱ διαρροές, μέσω τῶν ὁποίων ἀποκλειστικά πληροφοροῦμαστε, εἶναι ἠθελημένες καὶ πόσο, εἴαν ἡ διαρροὴ περὶ δημοψηφίσματος ἰσχύει ἢ ὄχι, τί μᾶς μέλλεται καὶ γιὰ πού τραβᾶμε.

Μπορεῖ ἡ κυβέρνηση νὰ μὴν αἰσθάνεται πολὺ ἄνετα μὲ τὸ νὰ μᾶς παρουσιάζει ὡς ταπεινὴ συγγνώμη τὴν τυπικὴ ἀπάντηση Ἄρμακοστ, προτιμάει ὅμως νὰ ἀσχολοῦμαστε μὲ δαύτην παρά νὰ ἀπαιτήσουμε τὴ δική της συγγνώμη γιὰ τὴ προκλητικὴ ἀδιαφάνεια πού κυριαρχεῖ στὶς ἐλληνοαμερικανικὲς σχέσεις. Ἄδιαφάνεια πού δὲν κρύβει τὴ διαφάνεια στόχων καὶ ἐπιλογῶν.

Ἡλίας Ραυτόπουλος

Ὁχι φόρο στήν ὑγεία τοῦ λαοῦ

Τὴν περασμένη βδομάδα ἡ ἄσκηση τοῦ ἱατρικοῦ λειτουργήματος ἀπειλήθηκε μὲ διακοπὴ, κάποιες ὑποσχέσεις ὅμως δόθηκαν ἀπὸ τὸν κ. Τσοβόλα καὶ τελικά ἡ πολυθρύλητη ἀπεργία δὲν ἐγινε. Αἰτία τῆς ἀναστάτωσης τοῦ ἱατρικοῦ κόσμου, ὅπως εἶναι γνωστὸ ἢ ἐφεξῆς ὑποχρέωση τῶν γιατρῶν νὰ χορηγοῦν διάτρητες

Στα χυμνάδια σφραγιστά

από την εφορεία συνταγές φαρμάκων —άλλιώς τά φαρμακεία δέν θά δίνουν φάρμακα στους άσθενείς. Περί φοροδιαφυγής λοιπόν ό λόγος, άν και οι γιατροί από την μεριά τους τό έθεσαν άλλιώς: πολλές συνταγές, είπαν, τίς χορηγοΰμε φιλικά σέ πελάτες και γνωστούς, χωρίς νά άμειβόμαστε, είναι άδικο νά φορολογηθοΰμε και γι' αυτές. Έπ' αυτού ό κ. Τσοβόλας τούς έκανε έκπτωση του 30% των συνταγών, όποτε τό επιχείρημα κατέρρευσε, όχι όμως και ή διάθεση γιά τήν άπεργία. Ένα δεύτερο επιχείρημα, διατυπωμένο μέ μισόλογα όμως, ήταν ή φορολογική άδικία σέ σχέση μέ τούς άλλους ελεύθερους επαγγελματίες. Μά είναι δίκαιο —έλεγαν σέ ελεύθερη μετάφραση οι γιατροί— μόνο και μόνο επειδή βρέθηκε ή κατάλληλη τεχνική, νά φορολογείται «κατά γράμμα» ό κλάδος μας, όταν όλοι οι άλλοι ελεύθεροι επαγγελματίες, συνεχίζουν νά φοροδιαφεύγουν κανονικά; Άσε πού οι άπαράδεκτες αυτές διακρίσεις εισάγονται και στό έσωτερικό του κλάδου, άφου μέ τήν άπόφαση του κ. Τσοβόλα πλήττονται μόνο όρισμένες ιδιότητες, αυτές πού «γράφουν» συνταγές, ενώ άλλοι π.χ. οι άναισθησιολόγοι, μπορούν νά συνεχίσουν νά κρύβονται.

Μισόλογο στό μισόλογο άκούσαμε και τό επιχείρημα ότι μέ τή νέα φορολογική μέθοδο θά πληγεί ή υγεία του λαού (τουτέστιν ότι τό μέτρο είναι άντιλαϊκό), άφου προκειμένου νά άνέβει ή κλίμακα τής φορολογίας τους, οι γιατροί δέν θά χορηγοΰν συνταγές στους άσθενείς, ή θά τίς δίνουν μόνο μέ καπέλο «Τσοβόλα» μετακυλίοντας στους άσθενείς τά έκατομμύρια τής φορολογικής τους κλίμακας.

Είναι ίσως ή πρώτη φορά πού ένας κλάδος προέβαλε μέ τέτοια ευθύτητα και θρασύτητα τά αιτήματά του. Αυτό όμως είναι φυσιολογικό, άν άναλογιστεί κανείς τά ποσά πού παίζονται έκατέρωθεν σ' αυτή τήν ιστορία. Παίρνοντας υπόψη τήν έκταση τής εν λόγω φοροδιαφυγής, τά νέα μέτρα θά ύποχρέωναν τούς γιατρούς σέ μία καταβολή φόρου πού κατά μέσον όρο περνάει πολύ τήν τάξη του έκατομμυρίου κατά κεφαλήν. Όταν άρκετοί μεγαλογιατροί έχουν ήμερήσια έσοδα μερικών έκατομμυρίων, καταλαβαίνει κανείς τί ποσά διακυβεύονται, ότι δηλαδή ό καβγάς και οι άποκαλύψεις δέν γίνονται δι' άσήμαντον άφορμήν. Υπάρχουν επίσης και άρκετοί γιατροί, οι όποιοι εντάχθηκαν μέν στό ΕΣΥ, συνεχίζουν όμως νά άσκουν παράνομα ιδιωτικό επάγγελμα. Η διάτρητη από τήν εφορεία συνταγή δυσκολεύει σίγουρα τήν άσκηση ιδιωτικής ιατρικής από αυτούς τούς γιατρούς και τούς ύποχρεώνει είτε νά εγκαταλείψουν είτε νά καταφύγουν σέ δαπανηρές λύσεις γιά νά παρακάμψουν τή νέα διάταξη.

Όλα αυτά καθιστούν σχεδόν φυσιολογικό τό παράλογο θέαμα πού παρακολούθησαμε αυτό τόν καιρό, έναν όλόκληρο κλάδο δηλαδή νά διεκδικεί άγωνιστικά τό υπέρτατο δικαίωμα στή φοροδιαφυγή, άντιπαραθέτοντάς του άκόμα και στήν υγεία του κόσμου. Αυτό όμως πού παραμένει άκατανόητο είναι ή στάση των νοσοκομειακών γιατρών και του συνδικαλιστικού τους όργάνου, τής ΕΙΝΑΠ. Η ΕΙΝΑΠ, λόγω σκόπιμης μή άπαρτίας, οΰδέποτε πήρε θέση γιά τήν άπεργία, πράγμα όμως πού δέν σημαίνει ούτε καν ουδετερότητα, άφου μέ δεδομένη τή μη ύπαρξη αντίθετης στάσης του ειδικού συνδικαλιστικού τους όργάνου, οι νοσοκομειακοί γιατροί ήταν τυπικά, ύποχρεωμένοι νά ύπακούσουν στήν επιταγή των δευτεροβάθμιων και τριτοβάθμιων όργάνων, του ΙΣΑ και του ΠΙΣ και νά άπεργήσουν. Άραγε είναι τόση ή επαγγελματική άλληλεγγύη πού αισθάνονται οι μισθωτοί γιατροί πρός τούς ελευθεροεπαγγελματίες συναδέλφους τους, ή είναι τόσο μεγάλη ή συνάφεια και ό συγχρωτισμός μεταξύ τους; Όπως και νά έχει, ή ΕΙΝΑΠ έδειξε μέ τή στάση της στόν κόσμο ότι, γι' αυτήν, ΕΣΥ και ελεύθερο επάγγελμα αποτελοΰν τίς δύο όψεις του ίδιου νομίσματος —έπ' αυτού άς διαλυθοΰν οι τελευταίες άυταπάτες.

Όσο γιά τήν τελική έκβαση τής διαμάχης γιατρών-ύπουργείου και τόν βαθμό ίκανοποίησης των «δικαιων αιτημάτων» θά πρέπει νά κάνουμε λίγη ύπομονή άκόμα. Ηδη πάντως ή ιστορία αυτή επιβεβαίωσε ότι ή πάλη των τάξεων κινεί τήν ιστορία, διαμορφώνει τούς νόμους και δίκαιο είναι νά τό άναγνωρίσουμε.

Θανάσης Βραχνός

Ἡ χρυσωμένη Ὀλυμπιάδα τοῦ 1996

Σέ πεντακόσια δισεκατομμύρια δραχμές ὑπολογίζονται τὰ έξοδα κατασκευῆς τῶν ἀναγκαίων ἀθλητικῶν ἐγκαταστάσεων γιὰ τὴ διεξαγωγή στὴν Ἀθήνα, τὸ 1996, τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων. Καί χρειάζονται ἄλλα τόσα, σύνολο δηλαδή ἕνα τρίς, γιὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ ξενοδοχειακοῦ ἐξοπλισμοῦ, γιὰ τὸ ὀλυμπιακὸ χωριό, διευθέτηση χώρων, κατασκευὴ δρόμων, ὀργάνωση εἰδικῶν ὑπηρεσιῶν κ.λπ.

Στὴ φτήνια δηλαδή ἡ Ὀλυμπιακὴ Ἰδέα. Ἐπιπλέον, δεδομένου ὅτι ἡ Διεθνὴς Ἐπιτροπὴ Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων θὰ πάρει τὴν ἀπόφασή της τὸ 1990 καὶ δεδομένου ὅτι τὸ κύριο κριτήριο γιὰ τὴν ἐπιλογή μιᾶς πόλης εἶναι ἡ ἐτοιμότητά της σὲ ἀθλητικὴ καὶ τουριστικὴ ὑποδομὴ, τὰ ἔργα αὐτὰ πρέπει νὰ εἶναι ἔτοιμα κατὰ 70% τουλάχιστον ὡς τὸ 1990 καὶ τὰ ὑπόλοιπα νὰ ἐτοιμαστοῦν τὴν ἐξαετία 1990-1996.

Μέ βάση, λοιπόν, αὐτὲς τίς προδιαγραφές καὶ ἀβέβαιη τὴν πρόκριση τῆς Ἀθήνας γιὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς τοῦ 1996, ἡ χώρα μας πρέπει νὰ ἐξοικονομήσει 700 δισεκατομμύρια μέσα στὰ ἐπόμενα δύο χρόνια, καὶ ὄχι μόνο νὰ τὰ ἐξοικονομήσει ἀλλὰ καὶ νὰ πραγματοποιήσει τὸν μέγα ἄθλο σὲ ἕνα τόσο μικρὸ χρονικὸ διάστημα, νὰ ἐτοιμαστοῦν γήπεδα, εἰδικές ἐγκαταστάσεις, κολυμβητήρια, μαρίνες, πιστες, ἀποδυτήρια, κέντρα παντός τύπου, ξενοδοχεῖα, δρόμοι κ.λπ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὅλος ὁ παραγωγικὸς ἐξοπλισμὸς τῆς χώρας πρέπει νὰ κουρδιστεῖ στό ρολοὶ τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων καὶ σύσσωμο τὸ ἔθνος νὰ ἐξυπηρετήσει τὴν καινούργια Μεγάλη Ἰδέα: νὰ γίνει ἕνα ἔθνος γκαρσόνι.

Ὅλο μεγάλες ιδέες παράγει ἐτοῦτος ὁ τόπος μέ τοὺς μικροὺς δημόσιους ἄνδρες καὶ τὰ ἄθλια ἐπιτεύγματα. Τί διάολο! Ἐκατὸ χρόνια μετὰ τὴν ἐπίσημη καθιέρωση τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων εἶναι δυνατόν τὸ ἔθνος νὰ μὴ γιορτάσει τὴν παλιννόστηση τοῦ ὀλυμπισμοῦ στὴν κοιτίδα του, ἐνός ιδεώδους πού ξεκίνησε ὡς ιδέα τῆς εἰρηνικῆς ἀμιλλας καὶ συναδέλφωσης τῶν λαῶν καί, ἔχοντας διανύσει μιὰ τόσο ἐνδοξη διαδρομὴ ἐπὶ ἕναν αἰῶνα, ἐπιστρέφει θριαμβευτικὰ ὡς χρυσοτόκος ὄρνις τοῦ ἀθλητικοῦ ἐμπορεύματος; Τὸ τρισεκατομμύριο θὰ μᾶς σταματήσει;

Πίσω ὅμως ἀπὸ κάθε μεγάλη ιδέα ἐνεδρεῖ μιὰ καταστροφὴ. Ὅσο πιο πομπώδης, φανταχτερὴ καὶ ἀνεργάστη εἶναι ἡ Ἰδέα τόσο ἡ νηφαλιότητα τὸ βάζει στὰ πόδια, τόσο ἡ ἀντίθεση στὴν ἐθελουφλία καὶ τὴν πλαδαρὴ κομπορημοσύνη κατατροπωνεται μέ εὐθύβολα «ντιρέκτ» ἢ καὶ ὑπουλα «ντισκαλιφιέ», κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη. Ὅταν ὑπουργοί, ὑφυπουργοί, παράγοντες ἀθλητικοί, πνευματικοὶ ἄνδρες, ὅλα τὰ πολιτικὰ κόμματα, ἐφημερίδες τῆς Δεξιᾶς καὶ τῆς Ἀριστερᾶς, ἀθλητικογράφοι καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ἡ μαρμαρωμένη κοινὴ γνώμη, μέσα σὲ πνεῦμα ἐθνικῆς ὁμοψυχίας, ἀμιλλῶνται σὲ φλυαρία καὶ κουτοπονηριά, ἡ ἐπισήμανση τῶν πραγματικῶν κινδύνων θὰ κριθεῖ ὡς ξενοδοχεῖα, ἐθνικὴ μειοδοσία ἢ, ἀκόμη χειρότερα, ἐξυπνακισμὸς τοῦ περιθωρίου. Γιατί πάντα, ὅλα εἶναι ρόδινα πρὶν ἀπὸ τὸ ἄλμα στό κενό, πρὶν τὴ σφαγὴ τῆς Σικελίας ἢ τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς. Βεβαία, οἱ πρόκριτοι τῆς συνετῆς πολιτικῆς θὰ ποῦν ὅτι οἱ ἱστορικὲς ἀναλογίες δέν ἔχουν θέση ἐδῶ· ἄλλο πράγμα ὁ Γούναρης κι ἄλλο τὸ ΠΑΣΟΚ, ἄλλο ὁ Ἀλκιβιάδης καὶ ἄλλο ὁ Βαλυράκης, ἄλλη ἡ σημερινὴ ἐποχὴ καὶ τὰ καθήκοντά της. Σήμερα πρέπει νὰ προλάβουμε τὸ τρένο τοῦ 1992, τὸ τρένο τοῦ 2000, νὰ γίνουμε οἱ ἀκατανίκητοι πρωταθλητὲς τῆς φυγῆς πρὸς τὸ πουθενά καὶ τὸ τίποτε. Ἄντε νὰ τοὺς πείρ ὅτι τὸ 1896 οἱ Ὀλυμπιακοὶ δέν ἦταν ἐμπόριο καὶ στό κάτω κάτω ὑπῆρχε ἕνας Ἀβέρωφ πού ἔχτιζε τὸ Καλλιμάρμαρο μέ δικὰ του λεφτά.

Ἀλλὰ ἄς μὴν εἶμαστε χυδαῖοι ἱστορικοὶ ὕλιστές καὶ ἄθλιοι οἰκονομιστές. Γιὰ ιδέες ζοῦμε, γιὰ ἰδανικά ἀγωνιζόμαστε, κι ἄς τὸ βουλῶσουν οἱ λίγοι καὶ ἀμελητέοι πού ἐπιμένουν ὅτι κάθε πρώτη τοῦ μηνός ὁ κόσμος δέν εἰσπράττει μεγάλες ιδέες ἀλλὰ ὀλοένα καὶ λιγότερες δραχμές. Νά ποῦμε ὅτι ἕνα αἰῶνα μετὰ τὸν Τρικούπη ἡ χώρα μας δέν ἔχει ἀκόμη οὔτε σύγχρονα οὔτε ἀπαρχαιωμένα τρένα; Ὅτι τὸ ΙΚΑ χρωστᾷ γιὰ τὴν ὥρα ὅσα περίπου χρειάζονται γιὰ τίς ἀθλητικὲς ἐγκαταστάσεις τῆς «Χρυσῆς Ὀλυμπιάδας», ὅτι τὰ Πανεπιστήμια κλείνουν τίς πόρτες τους ἐλλείψει πόρων, ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἔχει βαρέσει διάλυση, ὅτι μεγάλα ἔργα παραγωγικῆς καὶ κοινωνικῆς ὑποδομῆς τίς τελευταῖες δεκαετίες δέν στέριωσαν στό ἔδαφος οὔτε τῆς ἀττικῆς οὔτε τῆς ἐλληνίδος γῆς; Νά μιλήσουμε γιὰ τὴν ἀποεπένδυση, τὴν ἀποβιομηχάνιση, τὸν πληθωρισμὸ, τὴν ἀνεργία, τὴν πολιτιστικὴ φτώχεια, νὰ θυμηθοῦμε τὰ καθημερινά; Νά διαμαρτυρηθοῦμε γιὰ τὸ νέφος, τὴν ἀοπνικτικὴ κυκλοφορία, τὰ περήφανα μὲν, ἀνέστια δὲ γηρατεῖα; Νά μακρύνουμε τὸν κατάλογο τῶν ἀθλιότητων καὶ τῶν ὑστερήσεων;

Στα χερμινού σφραγιστού

Είναι σίγουρο ότι δεν θα είχε νόημα μία τέτοια προσπάθεια γιατί η επιχείρηση «Χρυσή Όλυμπιάδα» εξαπολύθηκε, ακριβώς, για να μη μιλάμε γι' αυτά τα ύλιστικά και πεζά, αφού ο καθένας καλείται να αναζητήσει στο σούπερ θέαμα τή λησμονιά και τήν παρηγοριά, καίτοι φτωχός κι έλεεινός να αισθανθεί έθνικά υπερήφανος.

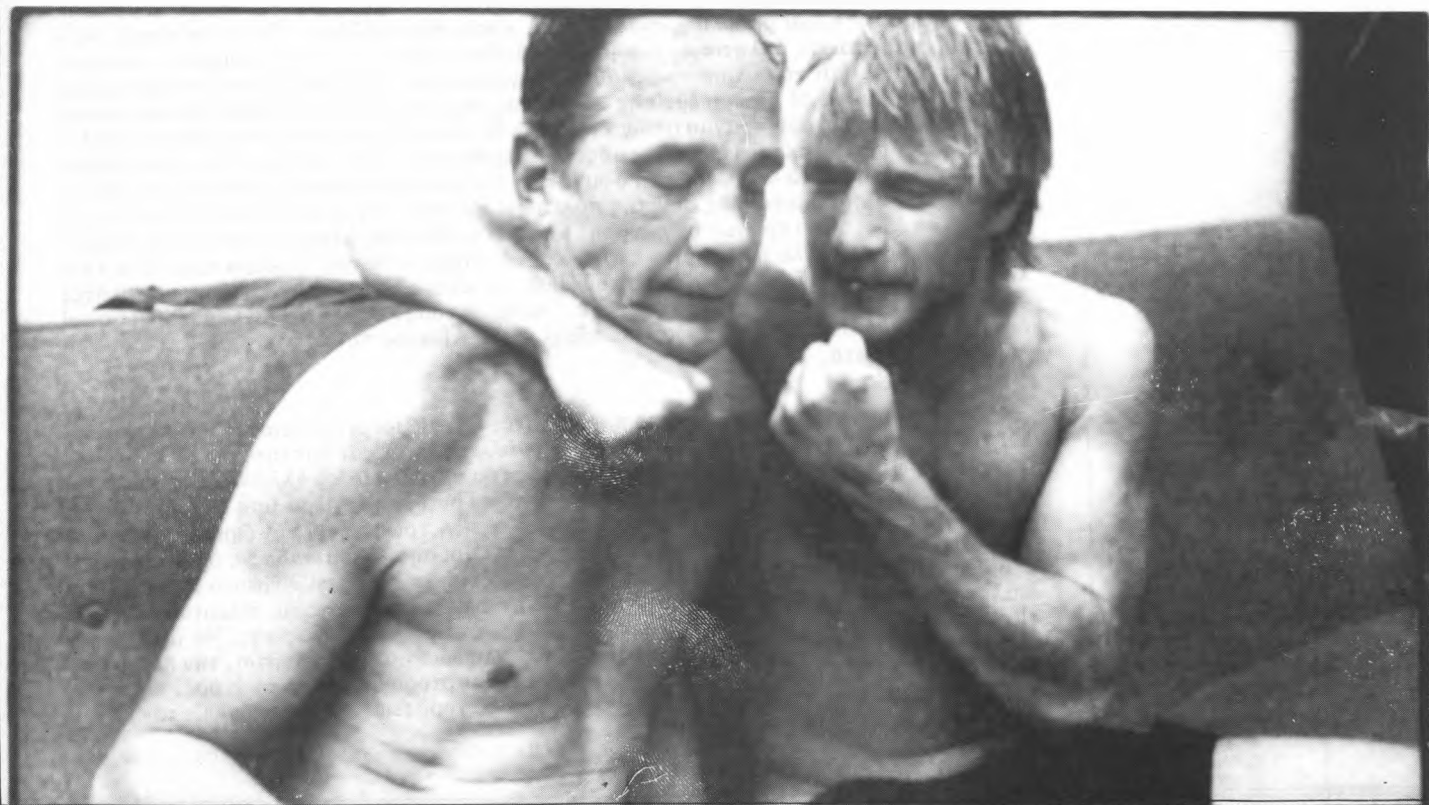
Ωστόσο δεν είναι μόνο τά λεφτά πού δεν υπάρχουν και πού θά 'πρεπε να επενδύονται σέ άλλους τομείς και στόχους. Μιά χώρα μικρή σάν τήν Έλλάδα, μέ όδυνηρό παρελθόν, δύσκολο παρόν και άβέβαιο μέλλον, οδηγείται σέ μία φαντασμαγορική φαντασίωση μεγαλείου και παράτας διεκδικώντας τό ρόλο τής γκαρσόνας πολυτελείας, μάλιστα μήν παίρνοντας καν πουρμπουάρ, πληρώνοντας κι από πάνω τούς απαιτητικούς πελάτες της μά κι όλοι ξέρουν ότι από τούς Όλυμπιακούς κανείς δεν βγάξει τά έξοδά του.

Τό άθλητικό ιδεώδες, έτσι όπως διακονείται από τούς σύγχρονους ιερείς και άρχιερείς του όλυμπισμού, επιχειρεί μία θεμελιακή μετάθεση τών κοινωνικών ενεργειών από τή ζωή στό θέαμα, από τό παρόν στό άγλάισμα του παρελθόντος και τή μυθοποίηση του μέλλοντος. Είναι μία σύγχρονη ιεροποιημένη μορφή πού αποβλέπει στόν έξορκισμό τής απομόνωσης του «μοναχικού πλήθους» αναπλάθοντας φανταστικά ψευδείς συλλογικότητες, κίβδηλη καταξίωση και έκτονωτικές ψυχικές εξάρσεις. Είναι ό όνειρικός κόσμος τής υπερελευθερίας μπροστά στους όδυνηρούς καταναγκασμούς, ό κόσμος τής γυαλιστερής επιτυχίας, τής ρώμης, τής όμορφιάς, τής απόδρασης από τή συνηθισμένη ζωή, είναι ή άπατηλή κατάργηση τής καθημερινής χαμοζωής, ή νευρωτική διεκδίκηση τής χαμένης περιφάνιας.

Αυτό τό ιδεώδες καλούμαστε να τό ύποδεχθούμε, να τό ταΐσουμε, να τό ύμνολογήσουμε, ό καθένας από τό πόστο του: οι ύψηλά ιστάμενοι πρωθιερείς ως μαίτρ ντ' ότέλ πολυτελείας, οι ύπόλοιποι ως λαντζιέρηδες στήν πίσω μεριά του μαγαζιού.

Ετσι όμως, καθώς σύσσωμο τό έθνος, άριστερό, δεξιό και κεντρώο, χώθηκε για τά καλά σέ τούτο τό λούκι, δεν απομένουν παρά οι εύχές: μακάρι να χάσουμε τή «Χρυσή Όλυμπιάδα».

Άγγελος Έλεφάντης

Η ΑΔΥΝΑΤΗ «ΑΛΛΑΓΗ»

καί ἡ ἀβάσταχτη ἐλαφρότητα

τοῦ «ἀριστεροῦ δημοκρατικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ»

τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη

ΚΑΠΟΤΕ ΥΠΗΡΧΕ ΑΡΙΣΤΕΡΑ

Ἡ Ἀριστερά, ἡ κομμουνιστική Ἀριστερά ἀλλά καί οἱ διάφορες τάσεις τῆς μή κομμουνιστικῆς Ἀριστερᾶς, ἦρθαν στὸν κόσμο κάτω ἀπὸ τὸν ἀστερισμὸ τοῦ σοσιαλισμοῦ: ὑποσχέθηκαν τὴν ἀνατροπὴ τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας, τὴν κατάρρευση τῆς ἐκμετάλλευσης καί τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος παραγωγῆς. Ὅσο ἀφελή ἢ πρωτόλεια κι ἂν μοιάζουν γιὰ τοὺς σημερινούς, «ξεσκολισμένους», ἀριστεροὺς τὰ συνθήματα καί οἱ γενικές κατευθύνσεις τῶν ἀριστερόν παλαιότερων ἐποχῶν, δέν μπορούμε νὰ μὴν ἀναγνωρίσουμε στὸν πολιτικό τους λόγο τὴ βαθιὰ πίστη τους στὴν ἀμεσότητα τῆς σοσιαλιστικῆς προοπτικῆς. Ὁ σοσιαλισμὸς δέν ἦταν οὔτε ἀπώτερο στάδιο οὔτε κατεύθυνση. Ἦταν παρών, ἀμεσος στόχος, ἀμεσὴ ἐπιδίωξη. Αὐτὴ βέβαια ἢ πεποίθησε πού δέν εἶχε περάσει ἀπὸ τὸ δοκιμαστήριο τῆς ιστορικῆς ἐμπειρίας, δέν εἶχε φορτωθεῖ ἀπὸ στρεβλώσεις καί ἀποτυχίες, παρά τὴν πολλὰς φορές ἀφελὴ αἰσιοδοξία τῆς, ἦταν ιστορικῆς σημασίας κατὰ τοῦτο: συγκρότησε τὴν Ἀριστερά— ὡς κίνημα συνολικὰ ἐνάντιο πρὸς τὶς ὡς τότε ἐναλλασσόμενες στὴν ἐξουσία ἀστικές πολιτικές δυνάμεις, εἴτε φιλελεύθερης εἴτε συντηρητικῆς ἐμπνευσης. Ἀλλά ἡ Ἀριστερά

Πολλοὶ θὰ χαρακτήριζαν τὴ γειννίαση τῶν δύο αὐτῶν συνθημάτων, «ἀλλαγὴ» καί «ἀριστερός δημοκρατικὸς ἐκσυγχρονισμὸς», κακόβουλη καί ἀθέμιτη. Τὸ πρῶτο σύνθημα εἶναι ἡ γραμμὴ πλεύσης τοῦ ΚΚΕ, τὸ δεύτερο τῆς ΕΑΡ. Τὸ γεγονός, βέβαια, ὅτι καί τὰ δύο στρατηγικὰ συνθήματα προέκυψαν ἀπὸ τὰ πρόσφατα ἐαρινὰ συνέδρια τῶν δύο αὐτῶν κομμάτων, προφανῶς δέν εἶναι λόγος νὰ τὰ συσχετίσουμε, τώρα μέσα στοῦ κατακαλόκαιρο. Ἴσως ὁμως νὰ ὑπάρχουν συσχετισμοί, ἄλλοι πρόδηλοι καί ἄλλοι λανθάνοντες, πού θὰ ἄξιζε νὰ ἐπισημάνουμε.

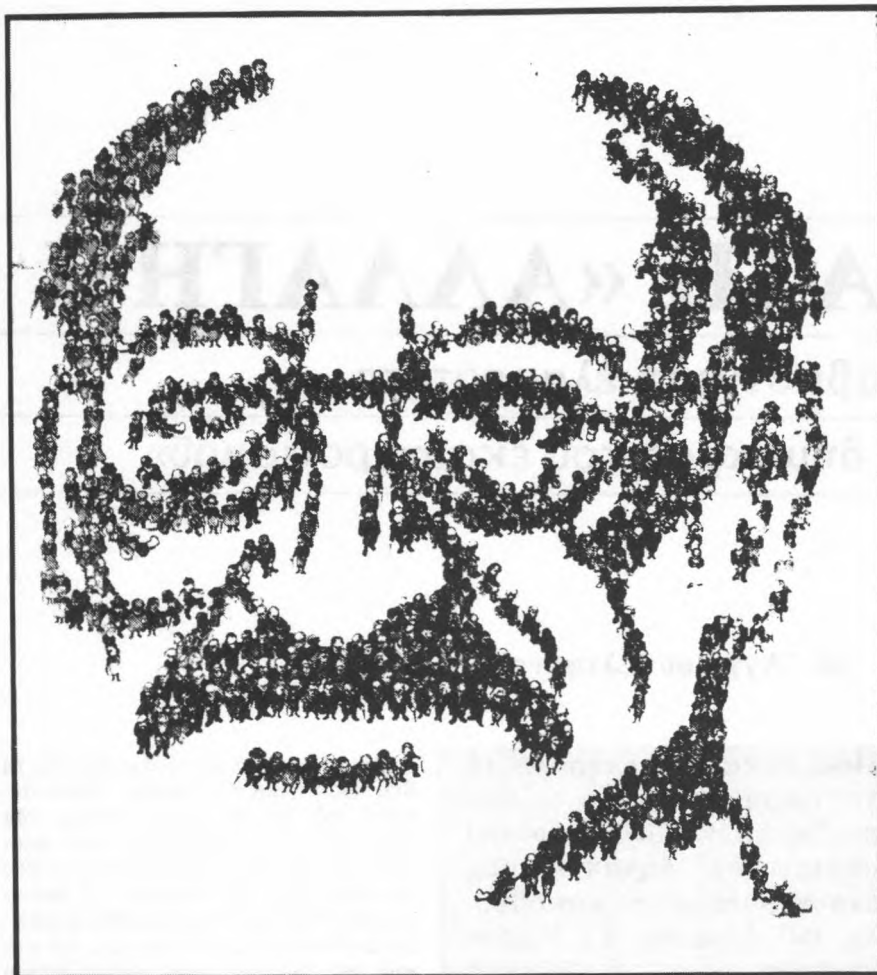
δέν ἦταν κίνημα ἐνδιάμεσο οὔτε διορθωτικό: ἦταν ἄλλο καί ριζοσπαστικό.

Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ἡ Ἀριστερά εἶχε δυναμιτίσει τὸ σύνολο τῆς πολιτικῆς ζωῆς καί τὶς πολιτικές παραστάσεις τοῦ κόσμου προβάλλοντας ὄχι ἀ-

πλῶς τὸ «καλύτερο», ὄχι ἀπλῶς τὴ βελτίωση ἀλλὰ τὸ «καλό». Ἦταν δηλαδή μιά νέα πολιτικὴ δύναμη, νέα στὶς ἰδέες, τὶς μεθόδους, τοὺς σκοπούς, ἀλλὰ καί νέα στὶς κοινωνικὲς δυνάμεις πού τὴ στήριζαν: Ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση εἶχε ἤδη ἀναδείξει μιά νέα κοινωνικὴ δύναμη, τὸν *κόσμο τῆς ἐργασίας*, πού ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη βρισκόταν ὡς τότε στοῦ περιθώριου. Οἱ νέες δυνάμεις τῆς ἐργασίας ἐμπαιναν ὀρμητικὰ στοῦ προσκήνιο τῆς ιστορίας διεκδικώντας ὄχι ἀπλῶς καί μόνο ζωτικὸ χώρο — ἢ υπεράσπιση τῶν συμφερόντων τους ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα— ἀλλά, ὄντας οἱ παραγωγοὶ τῆς ὑλικῆς ζωῆς, προσδοκοῦσαν καί ἐπεδίωκαν νὰ βάλουν τὴ δική τους σφραγίδα στοῦ σύνολο τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης καταργώντας, ἀκριβῶς, τὴν κοινωνικὴ συνθήκη πού τὶς δημιουργοῦσε, δηλαδή τὴν καπιταλιστικὴ ἐκμετάλλευση.

ΟΙ ΕΚΠΤΩΣΕΙΣ: ΤΑ ΣΤΑΔΙΑ

Πολλὲς δεκαετίες μετὰ τὸ ξέσπασμα τῶν ἐπαναστάσεων τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα ἢ τὴν ὀραματικὴ ἐνατένισή τους, ἡ Ἀριστερά, ἔχοντας στοῦ μεταξύ διαφοροποιηθεῖ σὲ πληθώρα ρευμάτων, τάσεων καί κομμάτων, ἔχοντας πολλὰς φορές ἠττηθεῖ, ἔχοντας «ψαύσει» τὴν ἐξουσία ἢ ἔχοντας γίνε καθε-

που εννοημάτων το κίνημα της ως κίνημα ιστορικής προοπτικής. Μιλώ με βέβαια για ύπολειμματα, για συντρίμια της πρωταρχικής εκείνης πίστης συχνά ψιμυθωμένα με ωραιολογίες ή συμβατικότητες γιατί η αρχική ρώμη έχει πρό πολλού εκμηδενιστεί. “Αν όμως κάτι ακόμη ζει, αν κάτι ακόμη δονείται στο «πολιτικό ύποσυνείδητο» του άριστερου ανθρώπου είναι, ακριβώς, εκείνος ο αρχικός λόγος, εκείνη η πρώτη υπόσχεση.

Μόνο που τώρα κανείς δεν βλέπει τον κόσμο με άθωότητα. Κι άλλες φορές έχουμε επισημάνει ότι οι άριστεροί, κομμουνιστές και μή, *αναγκάστηκαν* μπροστά στη σαρωτική επέλαση του φασισμού να εγκαταλείψουν ή να αφήσουν σε δεύτερη μοίρα τον ταξικό τους λόγο από τον οποίο τροφοδοτούνταν, να συμμαχήσουν με αντιφασιστικές μόν, καπιταλιστικότερες δυνάμεις, προκειμένου να καταπολεμήσουν τη φιάλα πανούκλα που σάρωνε την Ευρώπη. Αναγκάστηκαν επίσης, πολλές δεκαετίες μετά τον πόλεμο, να υποστείλουν τους ταξικούς

τικό πλαίσιο, ή πλήρης απασχόληση και τό κράτος κοινωνικών παροχών, να θεωρήσουν δηλαδή, άλλοι περισσότερο κι άλλοι λιγότερο, ετούτους τους ενδιάμεσους, βραχυπρόθεσμους στόχους ως *ιστορικά στάδια*, προκαταρκτικά και εισαγωγικά του άπώτερου σοσιαλιστικού. Ο σοσιαλισμός έμοιαζε σαν τον όριζοντα που όσο κανείς τον πλησιάζει τόσο απομακρύνεται. Συναμα επικράτησε στην πολιτική σκέψη και πρακτική η αντίληψη που θεωρούσε τις όποιες κατακτήσεις *όριστικές*, κατοχυρωμένες για πάντα, παρόλο που η εμπειρία έδειχνε και δείχνει ότι τίποτε δεν αντέχει στο χρόνο, ότι κατακτήσεις και δικαιώματα μπορούν να φθαρούν και να αποτελούν απλώς και μόνο δικαιωτικούς μύθους. Αλλά ακριβώς όταν αυτοί οι ενδιάμεσοι στόχοι ή στάδια παύουν να έχουν τό εκρηκτικό νόημα που σε κάποια στιγμή διέθεταν, τότε γίνονται βορά των δυνάμεων του αστισμού που χωρίς καμιά ιδιαίτερη δυσκολία μπορεί να τους οικειοποιείται και να τους διαχειρίζεται.

ύπο μας για παράδειγμα, στάης προδικτατορικής ΕΔΑ, τό κίνημα που τό κόμμα αυτό ε και καθοδηγούσε διένυε τό τής Έθνικής Δημοκρατικήςς. Τι σήμαιναν αυτές οι τρεις ύ προσπαθούσαν να συγκροιά στρατηγική-προοίμιο του μου;

και κύριο σήμαιναν την άρκανώμαλου», όπως λεγόταν θεστώτος της λευκής τρομπού είχαν επιβάλει οι νικηίν εμφύλιο πόλεμο φιλελεύθειεξίες δυνάμεις. Ο στοιχειώημοκρατισμός αποτελούσε τική πεμπτουσία αυτή της κής, ένας στόχος τόν όποιοιαν όχι μόνο οι άριστεροί, τό ήττημένο έαμικό κίνημα, λέγε κανείς ή πλειονότητα νικού λαού. Κι άπ' αυτή τηναν όχι μόνο έπιβεβλημένος έφικτός.

ληλα όμως ή Έθνική ΔημοΑλλαγή έπεδίωκε μία «πλαιαχία στην όποία θά συνανι έργατική τάξη, οι φτωχοί άί χειμαζόμενοι μικροαστοί, ρώματα και, όπωσδήποτε, ή τική τάξη, που, σε αντίθεση οσοπολιτική άστική τάξη νοπώλια, ύποτίθεται ότι ένιν κυρίως για τήν έσωτερικήια, με βάση μία σχεδόν συτύπου συλλογιστική, θά νά αναπτύξει μιάν αναπτυί ως εκ τούτου αντιμπεριαλιτική, τήν όποία μέ τή σειφραζε ή Άριστερά (ΕΔΑ και

ΚΚΕ) κατ' άποκλειστικότητα και ή όποία, άφού θά κατοχυρωνόταν, θά άνοιγε τό δρόμο στο παραέρα στάδιο, τό σοσιαλισμό κ.λπ. κ.λπ.

Δέν θά είχε νόημα να έπιμεινουμε στο ότι αυτή ή όνειρικού τύπου στρατηγική απέτυχε. Σημασία έχει να πάροουμε ύπόψη τόν άποσυσχετισμό του άμεσου και του άπώτερου, του σταδίου της έθνικής δημοκρατικής Άλλαγής και του σοσιαλισμού. Ο σοσιαλισμός και οι άριστεροί μιάς όλόκληρης γενιάς φοροούσε όλοένα και περισσότερο τά χρώματα της «άλλαγής» ή, στο βαθμό που όρισμένοι τόν έπαιρναν στα σοβαρά, δέν τόν εννοούσαν παρά μέ τήν πραγματωμένη του μορφή της χρουστσοφικής και μπρεζνιεφικής του κοιτίδας. Τήν επιφάνεια σκέπαζαν όρισμένα πρόσκαιρα ψιμύθια όπως ή «ειρηνική συνύπαρξη» και τό «ειρηνικό πέραςμα» που έξόρκιζαν τό άμαρτωλό παρελθόν του εμφυλίου πολέμου, κι άργότερα, μετά τή μεταπολίτευση, διάφορες ιδεολογικές κατασκευές όπως ή αυτοδιαχείριση, ό τρίτος δρόμος, ό σοσιαλισμός με άν-

θρώπινο πρόσωπο (πού προσιδίαζαν στὴν ἀνανεωτικὴ Ἀριστερά) ἢ τῶρα ἢ περὶ στρέβλωση καὶ ἢ γκλασσόστ πού γαλουχεῖ τίς ἀνανεωτικὲς τάσεις τοῦ σημερινοῦ ΚΚΕ.

ΟΙ ΜΕΤΑΛΛΑΓΕΣ ΤΗΣ ΑΛΛΑΓΗΣ

Συνέβη ὁμως, στό μεταξύ, τὸ κύριο ἐκεῖνης τῆς στρατηγικῆς, ἢ «ἀλλαγῆς», νὰ ἀλλάξει χέρια. Στόν πλειστηριασμό τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν κατακυρώθηκε στό ΠΑΣΟΚ καὶ μάλιστα πολὺ φτηνά.

Τὸ ΠΑΣΟΚ ἀπὸ τὴ μεταπολίτευση ὥσπου νὰ κατακτήσει τὴν κυβερνητικὴ ἐξουσία, καὶ ὡς σήμερα, πολιτεύεται μέ βάση τὴν ἐξαγγελία τῆς «ἀλλαγῆς» πού ἂν τὴν καλοσκεφεῖ κανεὶς, πέρα ἀπὸ τὰ ἰδεολογικὰ ἐπιχρίσματα, δέν εἶναι παρά μιά προσπάθεια ἀλλαγῆς τοῦ πολιτικοῦ προσωπικοῦ στοὺς διάφορους τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἀπὸ ἐκπροσώπους ἀνερχόμενων νεοαστικῶν δυνάμεων καὶ τοῦ ἰδιότυπου λαϊκοῦ ἀντιδεξιῶ μετώπου πού οἰκοδόμησε τὸ ΠΑΣΟΚ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Ἀνδρέα Παπανδρέου. Τόσο κοινωνικά ὅσο καὶ πολιτικά ἢ πασοκικὴ «ἀλλαγῆ» δέν ἦταν στρατηγικὴ σοσιαλιστικὸ μετασχηματισμὸ τῆς ἐλλειψτικῆς κοινωνίας οὔτε γιὰ τοὺς ἐμπνευστὲς τῆς, πού τσαλαβούτησαν σέ ὅλα τὰ λασπόνερα ἀπαρχαιωμένων ἀριστεροφανῶν καὶ λαϊκιστικῶν ἰδεῶν, οὔτε γιὰ τὸν πολὺ κόσομο πού ψήφισε ΠΑΣΟΚ καὶ σχημάτιζε, πρασινοσολισμῶν, λαοθάλασσες, στὴν πλατεία Ἀριστοτέλους, στό Σύνταγμα καὶ σέ ὅλες τίς πόλεις τῆς χώρας: οἱ μὴ προνομιούχοι τὸ τελευταῖο τῶν πραγμάτων γιὰ τὸ ὅποιο κόπτονταν ἦταν ὁ σοσιαλισμὸς, ἂν μέ αὐτὸ τὸν ὄρο ἐννοοῦμε μερικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα πού ἐννοοῦσαν οἱ πρῶτοι σοσιαλιστὲς, ὅπως π.χ. κατάρριση τῆς ἐμετάλλευσης καὶ ἐξουσία λαϊκῆ. Τί σοὶ σοσιαλισμὸς ἦταν αὐτὸς πού ὅλη ἡ ἐξουσία εἶναι καταστρωμένη στό Καστρί;

Τὸ ἰδεολογικὸ μοτίβο τῆς «ἀλλαγῆς», καλλιεργημένο ἐπὶ χρόνια ἀπὸ τὴν Ἀριστερά, σέ θέση ἱστορικῆς ἀπόστασης ἀπὸ τὸ σοσιαλισμὸ, χρησίμευε ἄριστα γιὰ τὴν ἠθελημένη ἢ καὶ ἀσυνείδητη προγραμματικὴ καὶ ἰδεολογικὴ ἀσάφεια τοῦ ΠΑΣΟΚ: ὡς ἰδεολόγημα πασπαρτοῦ χρησίμευσε γιὰ νὰ νομιμοποιήσει τὰ μέτρα λιτότητας ὡς τὸ μεγαλόσταυρο τοῦ κ. Σαρτζετάκη, τὸ ἄρθρο 4 ὡς τὴν πλήρη κρατικοποίηση τοῦ ἐργατικοῦ συνδικαλισμοῦ, τὴν καταχρέωση τῆς χώρας ὡς τὴν διὰ τῆς σιωπῆς κατάρριση τοῦ νέφους. Διότι πράγματι τὰ πάντα, ἀπὸ μιά ἄποψη εἶναι ἀλλαγῆ: καὶ ἢ ἐπανεξαγωγή τῶν Ἀρχαίων στὰ Γυμνάσια καὶ τὸ ὅτι δέν τίθεται θέμα Ἀρχαίων, καὶ τὸ ὅτι θὰ φύγουν οἱ βάσεις καὶ τὸ ὅτι θὰ μείνουν

διὰ τῆς λαϊκῆς ἐτυμηγορίας. Καὶ ἔτσι βάλτωσε ἢ «ἀλλαγῆ».

ΟΤΑΝ ΒΑΛΤΩΝΕΙ Η ΑΛΛΑΓΗ

Βάλτωσε ἢ ἀλλαγῆ ὑποστηρίζει τὸ ΚΚΕ, ἐδῶ καὶ χρόνια — ἐμπρός γιὰ τὴν «πραγματικῆ». Βάλτωσε ἢ ἀλλαγῆ διαπίστωνε καὶ τὸ πρῶην ἐνιαῖο ΚΚΕ ἔσωτ. — ἐμπρός γιὰ τὸν «ἀριστερό δημοκρατικὸ ἐκσυγχρονισμό» λέει τῶρα ἢ ΕΑΡ. Νὰ ἀλλάξουν τὰ πράγματα.

Ἄν ἐξετάσει κανεὶς τίς προγραμματικὲς θέσεις τῶν δύο αὐτῶν κομμάτων, παρά τίς σημαντικὲς διαφορὰς τους (σέ θέματα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, π.χ. ΕΟΚ, θέση ἀπέναντι στό ΝΑΤΟ καὶ τὴν ΕΕΣΣΔ), θὰ διαπιστώσει ὅτι ξαναπροβάλλει τὸ πρόγραμμα καὶ ἢ πολιτικὴ φιλοσοφία τῆς παλαιᾶς ΕΕΔ μέ ἐκσυγχρονισμένο πολιτικὸ λεξιλόγιο, προσαρμοσμένο δηλαδή στὴ σημερινὴ πολιτικὴ ὀνοματολογία τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν δεδομένων. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις ἔχουμε ἓνα μακρὺ κατάλογο προβλημάτων καὶ «κακοδαιμονιών» πού μαστίζουν τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ, ἀντίστοιχα, ἓνα μακρὺ κατάλογο προτεινόμενων ἀπαντήσεων πού στὴ μὴ περιπτώσει, σηματοδοτικὰ, ὀνομάζονται «ἀλλαγῆ» καὶ στὴν ἄλλη «ἀριστερός δημοκρατικὸς ἐκσυγχρονισμός». Εἶναι σαφές βέβαια ὅτι οἱ ἀπαντήσεις δέν εἶναι ἴδιες καὶ στίς δύο περιπτώσεις κι αὐτὸ ὀφείλεται στίς σημαντικὲς ἰδεολογικὲς καὶ ἱστορικὲς ἀφετηρίες τους.

Τὸ ΚΚΕ παραμένει σταθερὰ ἀγκυρωμένο στίς ὄχθες τοῦ παρελθόντος κι ἀπὸ κεῖ ἀτενίζει μέ ἄκρατη αἰσιοδοξία κατὰ τὰ μέρη τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἡ ΕΑΡ, ἔχοντας ἐγκαταλείψει τίς κομμουνιστικὲς ἱστορικὲς τίς ἀφετηρίες, μέ ἐξίσου ἀκατάσχετη αἰσιοδοξία, ἀτενίζει κατὰ τὰ μέρη τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς σοσιαλδημοκρατίας. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις ὁμως ξεπηδᾷ ἐξόφθαλμα ἢ ὁμοιότητα: «Ἀριστερός δημοκρατικὸς ἐκσυγχρονισμός» καὶ «Ἀλλαγῆ» εἶναι ἓνα ἐνδιάμεσο στάδιο ἀνάμεσα στὴ σημερινὴ βαλτωμένη πασοκικὴ ἀλλαγῆ καὶ στὴν αὐριανὴ σοσιαλιστικὴ κοινωνία τοῦ ἁπώτερου μέλλοντος.

Καὶ στίς δύο περιπτώσεις ὁ σοσιαλισμὸς δέν εἶναι ἐπίκαιρος. Δέν εἶναι ἐπίκαιρος διότι δέν ἔχουν «ἄριμάσει» οἱ ἀντικειμενικὲς συνθήκες, δέν ὑπάρχει δηλαδή μιά τέτοια κοινωνικὴ ἀνάπτυξη στὴν ὁποία, σύμφωνα μέ τὸ ἀπέθαντο μοντέλο τοῦ κοινωνικοῦ ἐξελικτισμοῦ, ἢ ἐργατικὴ τάξη, ἢ μισθωτὴ ἐργασία, θὰ ἔχει ἀποκτήσει τέτοιο κοινωνικὸ βᾶρος ὥστε νὰ θέσει στὴν ἡμερήσια διάταξη τὴν πολιτικὴ ἐπιχειρητικότητα τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Πιὸ ἐκλεπτυσμένες οἱ ἀναλύσεις

στό χῶρο τῆς ΕΑΡ, διαπιστώνουν ἐπικράτηση τῆς «τριτογενεοποίησης», πολλαπλὲς κοινωνικὲς ἐντάξεις τῶν κοινωνικῶν φορέων, εὐρεία «μικροαστοποίηση», ἀσθενὴ μονοταξικὴ ἐνταξίση. Ἔτσι, προκειμένου νὰ ἀποφευχθεῖ ὁ αὐταρχικὸς κρατισμὸς στόν ὁποῖο μοιραῖα ὀδηγοῦν οἱ κοινωνικὲς μειονότητες, διαβλέπουν μιά μακρὰ ἱστορικὴ περίοδο εἰρηνικῆς συνύπαρξης καὶ συνεργασίας κεφαλαίου καὶ ἐργασίας μέσα σέ ἓνα εὐνομούμενο δημοκρατικὸ πλαίσιο, περίοδο πού θὰ διαρκέσει ἴσως ἐπὶ αἰῶνες (Λ. Κύρκος) καὶ στό ὅποιο θὰ διορθώνονται συνεχῶς τὰ κακῶν κείμενα, θὰ ἐκσυγχρονίζονται οἱ δομὲς καὶ οἱ θεσμοί, θὰ περιστέλλονται οἱ κοινωνικὲς ἀδικίες, θὰ ἀναπτύσσεται ἢ παραγωγή καὶ ἢ ἀνταγωνιστικὸτητα τῆς οἰκονομίας, θὰ πατάσσεται ἢ κερδοσκοπία καὶ ἢ φοροδιαφυγῆ, ὁ δημοκρατικὸς προγραμματισμὸς θὰ δίνει τίς γενικὲς κατευθύνσεις, ὁ κοινωνικὸς ἐλεγχος θὰ ἀποτρέπει ἢ θὰ ἀναιρεῖ τίς δυσλειτουργίες καὶ τίς στρεβλώσεις, τὸ κράτος θὰ εἶναι δημοκρατικότερο καὶ κοινωνικότερο καὶ ὁ πολίτης ἀφεντικὸ στό σπίτι του. Ζοῦμε δηλαδή σέ μιά κοινωνία ὅπου βασιλεύει τὸ χάος, ἢ καταστροφή, ἢ ἀνομία, ἢ ἀσυναρτησία, ἢ ἀσυνδοξία, ἢ κερδοσκοπία, ἢ ἀκυβερνησία, ἢ ἀπληστία, ὁ πόλεμος ὀλων ἐναντίον ὀλων, ἢ σπατάλη τοῦ κοινωνικοῦ πλοῦτος, ἢ ἐλλειψὴ προγραμματισμοῦ, ἢ ἀνεργία, ἢ καταπίεση τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων — σίγουρα δέν θὰ μπορούσε νὰ κατηγορηθεῖ κανεὶς τοὺς ἀνθρώπους τῆς ΕΑΡ γιὰ μωπία.

Γιατί ὅλα αὐτὰ; Διότι τὸ ΠΑΣΟΚ, συνεχίζοντας τὴν πολιτικὴ τῆς Ν.Δ., πρόδωσε τὴν «ἀλλαγῆ» πού ἠθελαν ὁ λαὸς καὶ ὁ τόπος, καὶ μόνο μιά νέα πολιτικὴ καὶ μιά «νέα», ἀριστερῆ, δύναμη μπορεῖ νὰ ἀνοίξει ἓνα δρόμο γιὰ τὴν πραγματικὴ ἀλλαγῆ μέ κατεύθυνση τὸ σοσιαλισμὸ, μιά νέα δύναμη πού, χωρὶς τίς ἀγκυλώσεις τοῦ παρελθόντος καὶ τὴν κομμουνιστικὴ ἀρχαιολογία θὰ ἀγκαλιάσει τίς μάζες, οἱ μάζες θὰ τὴν ἀγκαλιάσουν κι ἀπὸ τοῦτο τὸ σφιχταγκάλισμα θὰ γεννηθεῖ τὸ νέο κοινωνικὸ συμβόλαιο ὅπου κάθε πολίτης, φορέας, κίνημα, κόμμα καὶ κοινωνικὴ δύναμη θὰ βάλουν τὴ σφραγίδα τους.

ΟΤΑΝ ΔΕΝ ΑΛΛΑΖΟΥΝ ΟΙ ΜΑΖΕΣ

Σέ ὅλα τοῦτα τὰ ἄγια καὶ συνετὰ λείπουν μερικὲς μικρὲς λεπτομέρειες:

1. Ὅτι οἱ μάζες δέν υἱοθετοῦν προγράμματα μέ βάση κάποια εἰκαζόμενὴ εὐθυκρισία. Στὴν ἱστορικὴ τους κίνηση ἔχουν υἱοθετήσῃ ἀπὸ τὰ πιὸ σωστά καὶ ἐπαναστατικὰ ὡς τὰ πλέον ὀλέθρια καὶ ἀντιδραστικὰ προγράμματα.

τα. Οί μάζες (ή ο κόσμος), δέν έχουν έξ όρισμό δίκιο. Ούτε άδικο. Δέν είναι έλλογα, διαχρονικά ύποκείμενα. Δέν μπορούμε νά μιλάμε γι' αυτές όπως όταν μιλάμε γιά ένα πρόσωπο ή ένα συλλογικό ύποκείμενο, π.χ. ένα κόμμα. Οί μάζες είναι. Είναι ή συνείδησή τους, ή αυτόσυνειδησή τους, αυτή πού αναγιγνώσκειται κι εκφράζεται στην κίνησή τους, δηλαδή στην πάλη τους, ή τήν άπάθειά τους. Οί μάζες δέν προδίδονται. Δέν υπάρχουν ούτε πρόδοτες ούτε ύποκριτές. Τό ΠΑΣΟΚ δέν πρόδωσε τά όράματα των λαϊκών μαζών. Ούτε ή Ν.Δ. προκειμένου νά ανακτήσει έδαφος ύποκρίνεται. Ό καθένας κι όλοι μαζί διαλέγει, μέ πλήρη επίγνωση, αυτό πού θέλει. Δέν διάλεξε ό κόσμος τό ΠΑΣΟΚ έν όνόματι του σοσιαλισμού κι αυτό στη συνέχεια τόν πρόδωσε. Διάλεξε τό ΠΑΣΟΚ γι' αυτό πού ήταν: ως μή σοσιαλιστικό. ("Αν ήταν έτσι τά πράγματα δέν θά ξεκολλούσε και τόσο εύκολα από εκείνο τό 13% των εκλογών του 1974). Γιατί ή συνείδηση του κόσμου του ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία πού πέρασε δέν ήταν σοσιαλιστική και τό απέδειξε μέ χίλιους τρόπους. "Αν κάτι λοιπόν «έφταιξε» ήταν ή συνείδηση των μαζών πού δέν ήταν σοσιαλιστική και σ' αυτό τό μέγα «λάθος» άς προσθέσει κανείς και τό χωρίς εισαγωγικά λάθος της ανανεωτικής κομμουνιστικής "Αριστεράς πού δέν έδρασε γιά τό μετασχηματισμό της συνείδησης του κόσμου, δέν έπικαιροποίησε δηλαδή τό λόγο ύπαρξής της, τό σοσιαλισμό, τό κουκούτσι μέ τή μεγάλη αλήθεια. "Η στέρια πίστη, ή διαπεραστική κοινωνική δράση, ή άνατρεπτική (του καπιταλισμού έννοείται) στάση πού δυναμιτίζει τήν κοινωνική πολιτική ζωή, ήταν μία λεπτομέρεια πού έλειψε.

ΑΛΛΑΓΗ ΧΩΡΙΣ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟ

2. Έτούτη ή μικρή λεπτομέρεια μάς φέρνει μπροστά σέ μίαν άλλη πού σχετίζεται περισσότερο μέ τό ΚΚΕ. Δέν θά μπορούσε, βέβαια, νά ψέξει κανείς τό ΚΚΕ γιά σοσιαλδημοκρατικό ξεχειλωμά. "Αντίθετα μάάλιστα κρατά γερά τά ήνία της πιό συντηρητικής παράδοσης μέσα στην άκίνησία. Πόσο τό όραμά του γιά τόν σοβιετικού τύπου σοσιαλισμό μπορεί νά εμπνεύσει τίς μάζες, νά τίς μετασχηματίσει, πόσο ή «έκει ζωή» μπορεί νά άποτελέσει κίνητρο γιά τόν έδω μέσο "Ελληνα, άπ' αυτούς πού στην εύκολη συνεδριακού τύπου κοινωνιολογία όνομάζονται εργάτες, αγρότες, μικρομεσαίοι κ.λπ., όταν άκόμη και τά «έκει» δρώμενα άποκλείονται έξ όρισμού —όπως έδειξε και τό τελευταίο συνέδριο του ΚΚΕ— άπό τή συζήτηση, τήν κρίση των μελών, τόν προβληματισμό; Παράδοση αυτή ή ταύτιση: τό

μέλος του ΚΚΕ εμπνέεται άπό τό όραμα της κραταιάς ΕΣΣΔ, τή θεωρεί συνώνυμη του άθηντικού σοσιαλισμού, «αυτά πού συμβαίνουν εκεί» είναι ή κύρια έγνοια του αλλά γι' αυτά δέν πρέπει νά μιλά. Δέν πρέπει νά μιλά δηλαδή γιά τόν δικό του σοσιαλισμό—άρκει νά πιστεύει χωρίς νά έρευνά —γιατί τότε μπορεί και νά μήν πιστεύει;—, νά κινείται στό κενό. Και κίνοντας άλλα πάνω άπό τό κενό, νά άσχολεϊται μέ τά «πρακτικά».

Τά «πρακτικά» ζητήματα, τά «έδω και μέ μās» όνομάζονται «πραγματική αλλαγή», άτέλειωτος ό κατάλογος των ρεαλιστικών προτάσεων και λύσεων. Πλήρης δηλαδή ή άποσυσχέτιση του σταδίου της αλλαγής άπό τό λογικά και χρονικά έπόμενο του σοσιαλισμού γιά τό όποιο τό ΚΚΕ κρατά τήν άποκλειστικότητα μία και ή πρότασή του προς τίς άλλες δημοκρατικές-άριστερές δυνάμεις γιά τή «δημοκρατική συνεργασία» άναφέρεται μόνο στην κοινή πάλη γιά τήν «πραγματική αλλαγή»: πάλη κατά του δικομματισμού, τίς βάσεις, τήν άπλή αναλογική, τά μέτρα λιτότητας κ.λπ. Και όρθως: αν ύποτεθεί ότι τό ΚΚΕ άναγνώριζε τήν ανάγκη συμμαχίας μέ άλλες σοσιαλιστικές-άριστερές-κομμουνιστικές δυνάμεις τότε αναγκαστικά θά έπρεπε νά μιλήσει μαζί τους γιά *ποιόν σοσιαλισμό*, νά άναγνωρίσει μέσα στον δικό του χώρο τό ένδεχόμενο της κριτικής, της άπόρριψης, της άνανέωσης χωρίς ανατριχίλες —θά 'χει τόσα και τόσα προβλήματα νά θέσει ώστε ή πρόταση περί συμμαχίας άριστερών-σοσιαλιστών-κομμουνιστών εκ μέρους του ΚΚΕ νά καθίσταται παραρρήμα άκυρη. Κι αυτό τό ξέρουν στον Περισσό. "Ας μιλήσουμε λοιπόν καλύτερα γιά «αλλαγή», γιά τά άμεσα και καιτά προβλήματα του λαού και του τόπου. "Αλλά και ποιός μιλά μέ τό ΚΚΕ γιά σοσιαλισμό; Κι αυτό τό ξέρουν επίσης καλά όσοι έδω και δεκαετίες άπέστρεψαν τό πρόσωπό τους άπό τά «έπιτεύγματα του ύπαρκτού σοσιαλισμού».

ΤΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΤΟΝ ΠΙΣΤΕΨΟΥΝ ΠΡΩΤΑ ΟΙ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΕΣ

Μιλώντας, λοιπόν στην άρχή γιά πρόδηλες ή και λανθάνουσες συσχετίσεις ανάμεσα στην ΕΑΡ και τό ΚΚΕ σκοπός μου δέν ήταν νά ταυτίσω τά δύο αυτά κόμματα, πράγμα όλοφάνερα γελοίο. "Ηθελα μόνο νά πω ότι δύο άπό τίς δυνάμεις της έλληνικής "Αριστεράς, ή μία σημαντική άριθμητικά και ή άλλη μικρούλα αλλά θορυβώδης δέν μιλούν γιά σοσιαλισμό. "Η μία κοιτάζοντας κατά τό Βορρά, ή άλλη βορειοδυτικά, ύπόσχονται ή προτεί-

νουν αλλαγές, καμιά άπό τίς δύο όμως δέν αυτοπροβάλλεται ως δύναμη άντικαπιταλιστική, καμιά δέν θέτει πρόβλημα καπιταλισμού. Και οι δύο μιλούν γιά «άνοίγματα» και νέα πράγματα, μέσα σέ έναν άκατάσχετο χορό των επιθέτων. "Αλλά σέ εποχές πολιτικής άκίνησίας σαν κι αυτή πού ζούμε, ή πολιτική έχει τό εξής κοινό μέ τή διαφήμιση: παρουσιάζει τό νεότεριο για νέο. Τό ότι ή πολιτική πού φτιάχνεται γιά κατανάλωση μοιάζει μέ τά «επαναστατικά» έμπορεύματα πού λανσάρει ή διαφήμιση δέν είναι παράδοξο. "Αλλά γιά νά συνεννοούμαστε, αυτή ή αντίληψη κι αυτή ή πρακτική της πολιτικής είναι και λέγεται συντηρητική. Και διάφανη ή λειτουργία της: έμποδίζει τήν άφύπνιση των μαζών, έμποδίζει τίς λαϊκές δυνάμεις νά αναλάβουν πρωταγωνιστικούς ρόλους.

Μόνον πού θά περίμενε κανείς ότι ή "Αριστερά θά πρόβαλλε άντιστάσεις στη γενική ροπή της άπολιτικότητας, θά πάλευε γιά τήν επανάκτηση του δικαίωματος των ανθρώπων στην πολιτική. ΚΚΕ και ΕΑΡ, δύο άλληλοαποκλειόμενες εκδοχές, μιλούν γιά τά περασμένα, άπαγγέλλουν πολιτικά προγράμματα και προτάσεις γιά τά περασμένα, έξωραίζουν έναν φθαρμένο πολιτικό λόγο, ένθ ό κόσμος άλλαξε.

Ο κόσμος άλλαξε τόσο πολύ ώστε εκείνη ή διαίσθηση ή ή πίστη των παλαιών σοσιαλιστών γιά τήν άμεσότητα του σοσιαλιστικού μέλλοντος νά μήν είναι πλέον όραμα ή μεσσανική προσδοκία αλλά στόχος ρεαλιστικός. "Ο μόνος πού δικαιώνει τήν "Αριστερά. "Ο κόσμος άλλαξε τόσο πολύ, ή μισθωτή εργασία άνατύχθηκε τόσο πολύ —ή κύρια κοινωνική δύναμη στις άνεπτυγμένες χώρες, και στη δική μας— ώστε νά μοιάζουν αυτόχρονα άναχρονιστικές όλες οι πολιτικές κατασκευές πού είτε έξ ανάγκης είτε άπό ιδεολογική αλλοίωση εκπονήθηκαν στις άμέσως πρό και μεταπολεμικές δεκαετίες. Οί άντιφασισμοί, τά στάδια, τά μίνιμουμ προγράμματα, οι πλατιές συμμαχίες, οι έκσυγχρονισμοί, οι λαϊκομετωπισμοί, τό κοινωνικό κράτος, οι «αλλαγές», πράγματα ένδεχομένως έπιβεβλημένα και όρθά σέ κάποια περασμένη φάση, άνήκουν στό παρελθόν. Τό ζήτημα σήμερα βρίσκεται άλλου: πώς οι εργαζόμενες μάζες θά μετασχηματιστούν, πώς θά γνωρίσουν ότι ό άνασυγκροτούμενος καπιταλισμός δέν τους επιφυλάσσει άλλη προοπτική άπό τήν κοινωνία των δύο τρίτων, πώς, έπομένως, μετασχηματιζόμενες θά πιστέψουν ξανά στην παλαιά ιδέα του σοσιαλισμού. "Αλλά χρειάζεται γι' αυτό νά τό γνωρίσουν και νά τό πιστέψουν πρώτα οι άριστεροί, οι κομμουνιστές, οι σοσιαλιστές.

ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΤΥΧΕΣ

ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗΣ

ή σύνοδος τῶν Βρυξελλῶν

τοῦ Δαμιανοῦ Παπαδημητρόπουλου

Τό σχέδιο, Ντελὸρ ὑπακούοντας στίς ἀποφάσεις τῆς συνόδου τοῦ Λουξεμβούργου περί ἐνοποίησης τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς καί σύγκλισης τῶν οἰκονομιῶν, προέβλεπε τό διπλασιασμό τῶν σχετικῶν κονδυλίων, μέσω τῶν ὁποίων, ὑποτίθεται, θά ἐπιτευχθεῖ ἡ ἐνίσχυση τῶν ἀσθενέστερων οἰκονομιῶν, ὥστε νά φτάσουμε κάποτε στή σύγκλιση. Πρόκειται λοιπόν γιά σκληρό συνάλλαγμα (κι αὐτό ἄσχετα ἀπό τό γεγονός ὅτι γιά τήν ἀπορρόφηση τῶν κονδυλίων τῆς περιφερειακῆς ἀνάπτυξης χρειάζονται ἀναπτυξιακά προγράμματα, τά ὁποῖα δέν διαθέτουμε) καί ὁ κ. Παπανδρέου ἔδωσε μάχη γιά νά τό ἀποκτήσει — ὅπως καί ὅσοι συνάδελφοί του εἶχαν λαμβάνειν. Ἡ κ. Θάτσερ ἀπό τήν ἄλλη προτίμησε — φυσιολογικά — νά μὴν ξεοδευεῖ, ἂν καί, πρὶν ἐνάμιση χρόνο, στή σύνοδο τοῦ Λουξεμβούργου, εἶχε συναινέσει στήν παράγραφο περί σύγκλισης τῶν οἰκονομιῶν προκειμένου νά ἐπιτύχει τό σπουδαιότερο, τήν ἐνοποίηση τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀγορᾶς. Ἀντίθετα ἡ Δυτική Γερμανία ἀποδέχθηκε τελικά, ὀχι χωρὶς γογγυσμούς, τίς προτάσεις Ντελὸρ, μέ ἀποτέλεσμα ἡ κ. Θάτσερ νά μείνει μόνη στήν ἄρνηση νά μᾶς δώσει τά χρήματα τῆς σύγκλισης τῆς οἰκονομίας μας.

Τά γεγονότα παρουσιάστηκαν ἀνάλογα ἀπό τόν ντόπιο τύπο καί ἐνίσχυσαν τήν εἰκόνα τοῦ Ἑλληνα πρωθυπουργοῦ ὡς σφοδροῦ πολεμίου τῆς κ. Θάτσερ καί τῆς ἰδεολογίας τῆς. Ἡ ὑποχώρηση τῆς βελγικῆς προεδρίας στό ἀρχικό κείμενο Ντελὸρ καί ἡ «σύμπνοια» τῶν ἑνδεκα γύρω ἀπό τίς σχετικές προτάσεις ἔδωσαν τό δικαίωμα νά μιλάμε γιά ἀπομόνωση τῆς κ. Θάτσερ καί νά ἐκτιμᾶται ὅτι οἱ προτάσεις Ντελὸρ θά ἀποτελέσουν

Ἡ Σύνοδος Κορυφῆς τῶν Βρυξελλῶν πού ἔγινε ἕνα μῆνα πρὶν ἦταν τό θέατρο ἐπὶς ἐνδιαφέροντος καβγά μεταξύ τῆς κ. Θάτσερ ἀπὸ τῆς ἑκείνου καί τοῦ κ. Παπανδρέου καί ἄλλων «νόσιων» πρωθυπουργῶν ἀπὸ τήν ἄλλη. Ἀντικείμενο, ἡ σύγκλιση τῶν οἰκονομιῶν μέ τή μορφή τῆς ἐνίσχυσης τῶν παροχῶν τῶν διαρθρωτικῶν ταμείων.

τόν πυρήνα μιᾶς μελλοντικῆς συμφωνίας, ὅταν καί ἂν ἡ Βρετανίδα πρωθυπουργός καμφθεῖ.

ΟΛΑ ΚΡΙΘΗΚΑΝ ΣΤΟ ΛΟΥΞΕΜΒΟΥΡΓΙΟ

Στήν πραγματικότητα τό μόνο πού δέν ἀπασχόλησε αὐτή τῆ διάσκεψη εἶναι ἡ ἐνοποίηση τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀγορᾶς τό 1992. Ἀκόμα καί ἡ αὔξηση τῶν πόρων τῶν διαρθρωτικῶν ταμείων ἀντιμετωπίστηκε καί ἀπό τοὺς μὲν καί ἀπό τοὺς δέ ἀπό τῆ σκοπιά τῶν τρεχουσῶν ἀναγκῶν — φυσιολογικά ἄλλωστε ἀφοῦ ἡ σύγκλιση τῶν οἰκονομιῶν, ἀκόμα καί ἂν ἦταν ἐπιτυχτική, δέν εἶναι ζήτημα διαρθρωτικῶν ταμείων καί Κοινῆς Ἀγροτικῆς Πολιτικῆς. Ὅμως τό 1992 πλησιάζει καί τό μέλημα ὄλων — καί πολύ περισσότερο τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης — εἶναι πῶς θά βγάλουμε τό 1987. Ἀπό αὐτή

τήν ἄποψη ἡ Σύνοδος τῶν Βρυξελλῶν ἦταν ἄρκετά διαφωτιστική γιά τό χαρακτηριστῆρα τῆς μελλοντικῆς ἐνοποίησης: ὁ καθένας μόνος του καί ἡ ἀγορά ἐνιαία.

Βέβαια τά πράγματα δέν ἦταν ἐξαρχῆς ἔτσι. Ἡ Σύνοδος Κορυφῆς τοῦ Λουξεμβούργου, στά τέλη τοῦ 1985, εἶχε ἀντικείμενο τήν εὐρωπαϊκῆ ἐνοποίηση τόσο στόν πολιτικό ὅσο καί στόν οἰκονομικό τομέα. Ὡς πρὸς τήν πολιτικῆ ἐνοποίηση οἱ προτάσεις προέβλεπαν κυρίως τήν ἐνίσχυση τῶν ἐξουσιῶν τοῦ Εὐρωκοινοβουλίου, ἀλλά ἐντός συζήτησης βρισκόνταν καί ἄλλοι τομεῖς, ὅπως λ.χ. ἡ κοινῆ εὐρωπαϊκῆ ἀμυνα μέσω τῆς ἀναβάθμισης τῆς Δυτικοευρωπαϊκῆς Ἐνώσης. Ἡ οἰκονομικῆ ἐνοποίηση ἐπίσης δέν σταματοῦσε στό θέμα τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς ἀλλά ἐπεκτεινόταν καί σέ ἄλλους τομεῖς, ὁ σπουδαιότερος τῶν ὁποίων ἦταν ἡ κυκλοφορία κοινῶν εὐρωπαϊκοῦ νομίσματος — πράγμα βέβαια ἀπολύτως συνδεδεμένο μέ τό ζήτημα τῆς πολιτικῆς ἐνοποίησης.

Ἀπό ὅλα αὐτά ἡ διάσκεψη τοῦ Λουξεμβούργου κράτησε μόνο τήν ἐλεύθερη διακίνηση προϊόντων, κεφαλαίων, ἐργαζομένων, ὑπηρεσιῶν κ.ο.κ., τήν ἐνοποίηση δηλαδή τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς. Οἱ δώδεκα (πλὴν τῶν Ἰταλῶν) πέταξαν κυριολεκτικά στά ἄχρηστα ὅσες προτάσεις συνδέονταν μέ τήν πολιτικῆ ἐνοποίηση καί ἀντί αὐτοῦ συμπεριέλαβαν στήν κοινῆ τους ἀπόφαση τῆ νεόκοπη —τότε— πρόταση-εὐχή τοῦ κ. Παπανδρέου περί σύγκλισης τῶν οἰκονομιῶν. Ὑπενθυμίζοντας ὅτι ἡ ἐποχὴ ἐκείνη (τέλος τοῦ 1985) ἦταν ἀκριβῶς ἡ ἐποχὴ τῆς ἐγκρισης τῆς πρώτης δόσης τοῦ δανείου τῆς ΕΟΚ πρὸς τήν Ἑλλάδα, μπορούμε νά πούμε ὅτι ὁ Ἑλληνας πρωθυπουργός

προσέφερε έτσι σπουδαίες υπηρεσίες προς τους μεγάλους της Κοινότητας. Συνήργησε και αυτός στο να εγκαταλειφθεί η δημιουργία πανευρωπαϊκής εμβέλειας πολιτικών θεσμών, μέσω των οποίων θα ήταν μαχητή και έλεγχιμη κάθε επίπτωση από την ενοποίηση της ευρωπαϊκής αγοράς προτιμώντας αντ' αυτού την παράγραφο της σύγκλισης των οικονομιών, της οποίας η πραγματική αξία αποδείχτηκε πανηγυρικά έπουσιάδης στην πρόσφατη σύνοδο των Βρυξελλών. Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι ήδη από τη σύνοδο του Λουξεμβούργου ο κ. Παπανδρέου συντονίστηκε με το «εμπλορικό» πνεύμα με το οποίο είδαν και οι υπόλοιποι εταίροι την ενοποίηση και ζήτησε και αυτός το μερτικό του — κάποια παραπάνω χρήματα.

“Όμως η «συναλλαγή» δεν είναι τόσο αυτόνομη. Τόσο από εθνική σκοπιά όσο και από ταξική, ο τρόπος με τον οποίο γίνεται η ευρωπαϊκή ενοποίηση δεν παρέχει καμία εγγύηση στις κοινωνικά ασθενέστερες τάξεις και τις οικονομικά ασθενέστερες χώρες. Είναι αντίθετα απολύτως έναρμονισμένη με το πνεύμα του νεοφιλελευθερισμού, τά συμφέροντα της αστικής τάξης, ειδικότερα δέ της αστικής τάξης των ανεπτυγμένων βιομηχανικών χωρών.

Αυτό που αποφασίστηκε στο Λουξεμβούργο είναι η δημιουργία μιας αγοράς στην οποία ισχύουν απολύτως οι νόμοι της αγοράς, ο έξης ένας: ο ελεύθερος ανταγωνισμός. Και όταν λέμε ότι οι νόμοι της αγοράς ισχύουν απολύτως, δεν θα πρέπει να το συγχέουμε με τον τρόπο που ισχύουν οι νόμοι της αγοράς στα μεμονωμένα εθνικά κράτη. Εκεί υπάρχει πολιτική έξουσία, η οποία παρεμβαίνει είτε στο επίπεδο της αγοράς είτε στο επίπεδο της παραγωγής, ρυθμίζει και εξισορροπεί ως ένα σημείο τις κοινωνικές ή οικονομικές επιπτώσεις προς την κατεύθυνση των συμφερόντων που εκφράζονται από τον δεδομένο συσχετισμό δυνάμεων.

Στην περίπτωση της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς τέτοια έξουσία δεν υπάρχει, δεν υπάρχει δηλαδή δυνατότητα να είναι το οικονομικό γίγνεσθαι άμεσα πολιτικά μαχητό και ελέγξιμο σε πανευρωπαϊκή κλίμακα. Το άνωτατο πολιτικό όργανο που λειτουργεί σε πανευρωπαϊκή κλίμακα παραμένει το συμβούλιο των δώδεκα πρωθυπουργών. Άλλα το συμβούλιο αυτό δεν έχει (όπως δεν είχε ως τώρα) καμία αρμοδιότητα να υπαγορεύσει σε ένα εθνικό κράτος μία πολιτική που αφορά την παραγωγική διαδικασία ή και την κυκλοφορία. Αντικείμενο των συνόδων κορυφής θα είναι και στο μέλλον ζητήματα που κινούνται στο επίπεδο του συντονισμού των επιμέρους πολιτικών, της ολοκλήρωσης τους σε ευρωπαϊκή κλίμακα, άλλ' όχι η πρωτογενής πολιτική, αυτή που κυρίως άπτεται του κοινωνικού και του οικονομικού. Έτσι κι αλλιώς πάντως

οι πολιτικές αποφάσεις των δώδεκα δεν μπορούν να αναιρούν ή να έρχονται σε αντίθεση με τον ελεύθερο ανταγωνισμό στην ενιαία έσωτερική αγορά, ο οποίος στο έξης θα αποτελέσει ένα είδος «συντάγματος» της ΕΟΚ, βάσει του οποίου γίνεται και η τροποποίηση της Συνθήκης της Ρώμης. Έδω ακριβώς έγκεται και η έπιτυχία των συντηρητικών κυβερνήσεων του Βορρά, ότι δηλαδή, χωρίς να δώσουν τίποτε σε αντάλλαγμα, κατοχύρωσαν «συνταγματικά» την ενιαία αγορά και τον ελεύθερο ανταγωνισμό σε όλη την επικράτεια της Κοινότητας. Στο μέλλον η πολιτική πάλη μπορεί να αφορά άλλα ζητήματα, όχι όμως τον ελεύθερο ανταγωνισμό, τουλάχιστον για τα κράτη που θέλουν να παραμείνουν στην Κοινότητα.

Πρέπει έδω να προστεθεί ότι για θέματα έσωτερικής αγοράς έχει καταργηθεί το βέτο και οι αποφάσεις λαμβάνονται κατά πλειοψηφία. Αντ' αυτού έχει καθιερωθεί ο θεσμός της αρνητικής μειοψηφίας, η δυνατότητα δηλαδή μιας χώρας που θίγεται από κάποια ρύθμιση να εξαίρει για μικρό χρονικό διάστημα τον έαυτο της από αυτήν, χωρίς όμως να μπορεί να έμποδίσει την εφαρμογή της στην υπόλοιπη Κοινότητα ούτε και να αναβάλει επ' άοριστον την εφαρμογή της. Επίσης ειδικά για ζητήματα που αφορούν την έσωτερική αγορά το Ευρωκοινοβούλιο θα έχει κάποιες αυξημένες δικαιοδοσίες, με αποφάσεις που χρειάζεται ομοφωνία για να ανατραπούν από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο. Άλλα η ρύθμιση αυτή, ενώ φαινομενικά κινείται σε σωστή κατεύθυνση, είναι στην πραγματικότητα ασημαντή και γιατί η Ευρωβουλή δεν μπορεί να επέμβει σε αυτό που θα ονομάζαμε «έσωτερικές υποθέσεις» των επιμέρους κρατών και γιατί ο έθνικός χαρακτήρας των κομμάτων που αντιπροσωπεύονται στην ευρωβουλή συντελεί ώστε τα μέλη του να βλέπουν τα προβλήματα από τοπική και όχι σφαιρική σκοπιά, αφού άλλωστε εξαρτώνται από τους τοπικούς εκλογείς τους. Η ένταξη των διαφόρων εθνικών κομμάτων σε ευρύτερες ιδεολογικο-πολιτικές ομάδες στο Ευρωκοινοβούλιο έλάχιστα αλλάζει αυτή την κατάσταση, αφού η ιδεολογική σύμπτωση όσο εύκολα εκφράζεται σε ένα ψήφισμα για τη Νικαράγουα, τόσο δύσκολα μπορεί να βρει πολιτική έκφραση σε περιπτώσεις αντιτιθέμενων συμφερόντων. Στην ενιαία αγορά των δώδεκα κυρίαρχες παραμένουν οι εθνικές έξουσίες, όχι όμως και ικανές να αντιμετωπίσουν με συνολικό τρόπο τα προβλήματα.

Η ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΗ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΩΝ ΤΟΥ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ

“Ας προσπαθήσουμε να φανταστούμε λίγο πιο συγκεκριμένα τι σημαίνει ελεύθερος ανταγωνισμός στην έσωτερι-

κή αγορά — έχοντας πάντα υπόψη ότι το 1992 δεν είναι παρά η ολοκλήρωση αυτού που και ως σήμερα ήταν η Κοινή Άγορά. Η έσωτερική αγορά, όπως διαμορφώνεται, δεν είναι παρά ένας ανεξέλεγκτος, ή μάλλον ελεγχόμενος μόνο από τους νόμους της αγοράς, χώρος έπιθεσης του κεφαλαίου, με την έννοια ότι κερδισμένος θα βγει ο πιο δυνατός. “Αν λ.χ. κάποιο κράτος διευκολύνει το ντόπιο κεφάλαιο με ένα ελαστικότερο καθεστώς απολύσεων ή με βαρύτερο ωράριο εργασίας, αυτόματως ή θέση του καθίσταται ανταγωνιστικότερη και πλεονεκτική. Δεδομένου τώρα ότι τά υπ' αυτές τις συνθήκες παραγόμενα προϊόντα θα κυκλοφορούν υποχρεωτικά ελεύθερα και δεδομένου ότι είναι πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατο, στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο ή στην Ευρωβουλή να υπαγορεύσει στο κράτος αυτό μία διαφορετική εργασιακή πολιτική, ή μόνη δυνατή «άπάντηση» από την πλευρά των υπολοίπων ένδεκα κρατών είναι η προσαρμογή τους στις «έπιθετικές» νόρμες που προέκυψαν, οι οποίες κατ' αυτόν τον τρόπο καθιερώνονται. Τά ίδια ακριβώς ισχύουν και με την άμβιβή της εργασίας, όπου η χώρα με την ασθενέστερη πολιτικά εργατική τάξη και τη συντηρητικότερη κυβέρνηση αντίστοιχα (τά δύο πάνε μαζί) είναι εκείνη που θα δίνει τον τόνο. Τά παραδείγματα είναι βέβαια χοντροκομμένα, αφού τά περιθώρια έπιθεσης του κεφαλαίου δεν είναι άπεριόριστα, οι δέ πολιτικές αντιδράσεις άλλων χωρών μπορούν να έπηρεάσουν μιάν εξέλιξη, όμως η τάση είναι εμφανής και η ουσία του παραδείγματος δεν ανατρέπεται.

“Ανάλογα ισχύουν και με το τραπεζικό σύστημα, όπου τά κράτη με τις μεγαλύτερες αναπτυξιακές δυνατότητες (ή τέλος πάντων τά μεγαλύτερα έπιτόκια), εύκολα μπορούν να μαζεύουν κεφάλαια από τις άλλες χώρες — έως ότου τουλάχιστον υπερτιμηθεί υπέρ το δέον το νόμισμά τους — δίνοντας τον τόνο σε μία γενικότερη αύξηση των έπιτοκίων. Έχει ειπωθεί λοιπόν κατά κόρον ότι στην ενιαία αγορά του 1992 δεν μπορούν — εκ των πραγμάτων — να ύφιστανται περιφερειακές διαφορές ως προς τις τιμές των προϊόντων, ως προς τη φορολογία, ως προς το είδος των υπηρεσιών, ως προς τά έπιτόκια κ.λπ., αφού, σε περίπτωση που ύφιστανται, ο πολίτης κάθε κράτους θα συναλλάσσει με εκείνο το κράτος στο οποίο η συναλλαγή του είναι πιο συμφερτική. Εκείνο όμως που δεν έχει ειπωθεί είναι ότι αυτή η έξισωση, ή «σύγκλιση» (όχι βέβαια των οικονομιών) δεν θα γίνει γύρω από κάποιον μέσον όρο, αλλά γύρω από τά μεγέθη εκείνα που επιβάλλουν οι νόμοι της αγοράς.

Οι νόμοι αυτοί δεν είναι πολιτικά μαχητοί, με τον τρόπο τουλάχιστον που ήταν ως τώρα στις επικράτειες των εθνικών κρατών. Ο έλεγχος της

οικονομίας από την πολιτική, ή παρέμβαση του κράτους στην οικονομία ανάλογα με τον υφιστάμενο ταξικό συσχετισμό δυνάμεων, ή άρση περιφερειακών ανισοτήτων στην προσπάθεια να διατηρηθεί μία στοιχειώδης εθνική (καί κοινωνική) συνοχή, ή επιδίωξη των κυβερνήσεων να διατηρήσουν πανεθνικά και διαταξικά την έκλογική τους πελατεία και γενικά όλα όσα διαμορφώνουν τον τρόπο της κρατικής παρέμβασης σε μία εθνική οικονομία, δεν θα είναι παρόντα στην ενιαία ευρωπαϊκή αγορά του '92. Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα δεν θα διοικείται από κόμματα τα οποία αντιπροσωπεύουν διαφορετικά ταξικά συμφέροντα, αλλά από εκπροσώπους εθνών οι οποίοι, υποτίθεται, προσπαθούν να συμβιβάσουν τα πολλές φορές αντιτιθέμενα εθνικά συμφέροντα. Αλλά ενιαία εθνικά συμφέροντα ως τέτοια δεν υπάρχουν, εθνικά συμφέροντα είναι απλώς τα συμφέροντα των κυρίαρχων σε κάθε έθνος τάξεων. Με αυτή την έννοια, το άνωτατο όργανο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, αν επιτρέπεται ο παραλληλισμός, πλαισιώνεται πολιτικά από αντιπροσώπους της «τοπικής άριστοκρατίας», άσχετα αν οι αντιπρόσωποι αυτοί είναι δημοκρατικά εκλεγμένοι στη χώρα τους. Πρόκειται δηλαδή για ένα όργανο εξισορρόπησης των συμφερόντων εκείνων στα οποία υπάγονται τα ταξικά συμφέροντα σε κάθε χώρα. Παρόντα στην ΕΟΚ είναι μόνο τα άστικά συμφέροντα, και αυτά συγκροτούνται, ή σύγκρουση κεφαλαίου - εργασίας έχει προηγηθεί στο πλαίσιο του εθνικού κράτους.

Ο τρόπος λοιπόν πού γίνεται ή ενοποίηση της αγοράς θυμίζει έντονα τις «πρωτοκαπιταλιστικές» περιόδους, όταν δηλαδή ή ανάπτυξη του καπιταλισμού δεν συμβάδιζε αλλά προηγείτο της ανάπτυξης θεσμών λαϊκής (καί όχι άριστοκρατικής) δημοκρατίας. Στην περίπτωση της ευρωπαϊκής ενοποίησης ή έλλειψη δημοκρατικών θεσμών δεν περιορίζεται μόνο στο πολιτικό επίπεδο. Η περίπτωση του συνδικαλισμού είναι εύγλωττη: την ώρα που τό κεφάλαιο και γενικότερα ή οικονομία διεθνοποιείται, γίνεται πανευρωπαϊκή, οι συνδικαλιστικοί θεσμοί παραμένουν προσανατολισμένοι σε εθνικό επίπεδο κατευθύνοντας τις μάχες τους προς τις ντόπιες κυβερνήσεις, την ντόπια εργοδοσία. Αλλά κατ' αυτό τον τρόπο τά συνδικαλιστικά πυρά καθίστανται άσφαιρα αφού οι εγχώριες εξελίξεις δεν είναι αυτόνομες αλλά υπερακαθορισμένες από τά συμβαίνοντα σε όλόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο.

Η ΑΡΙΣΤΕΡΑ ΧΩΡΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥΣ ΣΤΟΧΟΥΣ

Γενικεύοντας θα λέγαμε ότι ή κατάσταση αυτή οδηγεί την ευρωπαϊκή Αριστερά σε υπαρξιακό αδιέξοδο. Η

πολιτική δεν κατέχει για την Αριστερά τή θέση του συνοδοιπόρου, αλλά είναι συνώνυμη με την ίδια της την ύπαρξη, με τόν άγώνα της, αφού διά του έποικοδομήματος ή Αριστερά προσδοκά να μετασχηματίσει τή βάση. Η πολιτική παρέμβαση λοιπόν στοχεύει στην πολιτική έξουσία, αφού δεν μπορεί εν τέλει να εκφραστεί αποτελεσματικά παρά μόνο μέσω αυτής. Η Αριστερά επομένως αδυνατεί να παρέμβει στα καθοριστικά ζητήματα πού θέτει ή οικονομική ενοποίηση της Εύρώπης τόσο γιατί ή ίδια εξακολουθεί να βλέπει από εθνική σκοπιά την πολιτική και να είναι ανάλογα προσανατολισμένη, όσο και επειδή δεν υπάρχουν σε πανευρωπαϊκό επίπεδο οι καθοριστικοί εκείνοι δημοκρατικοί θεσμοί πού θα επέτρεπαν την πολιτική παρέμβαση. Οδηγείται έτσι ή Αριστερά σε μία άμβλυση του πολιτικού της λόγου, σε πολιτική άστοχία, στην απώλεια των δυνατοτήτων ουσιαστικής παρέμβασης, τελικά στην περιθωριοποίηση από την πολιτική, ή στο κνήγι του έπικρου, στην παραδοχή δηλαδή των σημερινών δεδομένων και στο πέρασμα στην άστική πολιτική.

Θά ήταν εύκολο να παρατηρήσει κανείς εδώ ότι οι θεσμοί της δημοκρατίας, του πολιτικού έλέγχου και της ταξικής πάλης δεν χαρίζονται αλλά κατακτώνται και ότι σ' αυτό τον τομέα άνοίγεται τώρα στάδιο δόξης λαμπρόν. Όσο άπαραίτητο είναι να τονίζει κανείς ότι οι έπιμέρους άριστέρες δυνάμεις των ευρωπαϊκών κρατών πρέπει να οικοδομήσουν είτε στο συνδικαλιστικό, είτε στο πολιτικό επίπεδο, έστω και ντεφάκτο, την ένότητα και την ενιαία παρέμβασή τους, άλλο τόσο οφείλει να μην παραβλέπει κανείς την πραγματική «υποκειμενική» κατάσταση της ευρωπαϊκής Αριστεράς, τόν κατακερματισμό δυνάμεων, τή διάσταση στόχων, ακόμα και την απώλεια της ταξικής της άφετηρίας. Αλλωστε αν ή κατάσταση της Αριστεράς δεν ήταν τέτοια, δεν θα είχε περάσει ποτέ ή ευρωπαϊκή ενοποίηση με τόν τρόπο πού πέρασε. Δίπλα στην άδυναμία της Αριστεράς θα πρέπει να συνυπολογίσει κανείς και τό γεγονός ότι αίτήματα πού σχετίζονται με τούς πολιτικούς και άλλους θεσμούς της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, είναι αίτήματα δεύτερης και τρίτης τάξης, αίτήματα υπεραπολιτικά και κατά κάποιο τρόπο έγκεφαλικά, έτσι ώστε να μην μπορούν να αποτελέσουν κοινωνικά ή, καλύτερα, λαϊκά αίτήματα. Τά προβλήματα θά υπάρχουν, ή αίτια όμως και ή λύση τους θά χάνεται για τόν πολύ κόσμο κάπου μέσα στην άπεραντοςύνη και τό πολυδαίδαλο του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, της ευρωπαϊκής «αυτοκρατορίας». Η πολιτική γίνεται τόσο μακρινό πράγμα για τούς άπλους ανθρώπους...

Άσχοληθήκαμε περισσότερο με τά ταξικά ζητήματα πού θέτει ή ευρωπαϊκή ενοποίηση και καθόλου με τά «έθνικά» προβλήματα πού θά ανακύψουν, έστω και αν αυτά τά περιορίσουμε σε όσα θά αντιμετωπίσει ή συγκεκριμένη ελληνική οικονομία. Δεν άσχοληθήκαμε εν μέρει γιατί αυτό είναι δουλειά άλλων, καθ' ύλην αλλά και κατά τό πνεύμα άρμοδίων, εν μέρει και γιατί οι πάντες έχουν, ή θά έπρεπε να έχουν, συνείδηση των δυσκολιών πού θά αντιμετωπίσει μία οικονομία σαν την ελληνική. Αλλά έχουν πράγματι;

Προξενεί πραγματικά έντύπωση τό γεγονός ότι ή Δεξιά μέσω του πιο έγκυρου και θεωρούμενου σοβαρού έντύπου της, της *Καθημερινής*, άσχολείται με τή διάσκεψη των Βρυξελλών άναδημοσιεύοντας τις μπουρδες πού διάφοροι άρθρογράφοι και γελοιογράφοι βρετανικών έφημερίδων έκτοξεύουν κατά του κ. Παπανδρέου και υπέρ της Θάτσερ. Φαίνεται ότι ή ελληνική Δεξιά νοιάζεται τόσο πολύ για τά οικονομικά συμφέροντα του καπιταλισμού, πού λησμονεί να δει τί γίνεται κάτω από τά πόδια της...

Οι Έλληνες γιατροί και μεγαλογιατροί θά νιώσουν μεγάλη ανακούφιση όταν τό 1992 (ή τό 1993, αν κάνουμε κατάχρηση του θεσμού της άρνητικής μειοψηφίας) θά μπορούν να αγοράσουν τό αυτοκίνητό τους σε τιμές ΕΟΚ, χωρίς να πληρώνουν δασμούς και φόρους στο ελληνικό κράτος, δεν δέχονται όμως με κανέναν τρόπο να πληρώσουν σήμερα τή νόμιμη φορολογία του εισοδήματός τους, ώστε να άναπληρώσει τό κράτος την απώλεια των έσόδων του από δασμούς, με κάποιον περιορισμό της φοροδιαφυγής (χρειάζεται άραγε να πούμε ποιοι τελικά θά πληρώσουν και θά άναπληρώσουν τά χαμένα έσοδα του κράτους);

Η ίδια ή κυβέρνηση άσχολείται με τις εισφορές πού θά πάρει από την ΕΟΚ για τό 1987 και όλοι μαζί, κυβέρνηση, τύπος, αντιπολίτευση και ο πολός κόσμος άσχολείται πολύ περισσότερο με τό 1989 και τό μέλλον των άμερικανικών βάσεων παρά με την ενοποίηση του 1992. Ίσως μάλιστα οι προσεχείς έκλογές διεξαχθούν με κύριο αντικείμενο τις βάσεις. Κι όμως τό 1992 είναι πολύ πιο καθοριστικό για την καθημερινότητα της «Ελλάδας του 2000» απ' ό,τι οι όποιοσδήποτε βάσεις.

Ίσως όλοι καταλαβαίνουν ότι τά προβλήματα θά είναι τεράστια και προτιμούν να μην τά σκέφτονται. Αλλά αν εξακολουθήσουν έτσι τά πράγματα, δεν είμαι καθόλου σίγουρος ότι ή Ελλάδα θά εξακολουθήσει μετά τό 1992 να είναι πλήρες μέλος της ΕΟΚ και δεν θά έπιζητήσει μόνη της μία Εύρωπη των δύο ταχυτήτων, ή ακόμα και την άποχώρησή της.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΓΟΡΕΣ

ΟΠΩΡΟΚΗΠΕΥΤΙΚΩΝ

Ή ΣΚΟΠ

ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

ρε στη σημερινή κατάσταση.

Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ

Ήδη από τον Μάρτιο, τό γραφείο μελετών Περιφερειακών Άγορών πού είχε συστήσει ή ΣΚΟΠ μέ έντολή του ύπουργείου Γεωργίας καί είχε αναθέσει στη ΔΕΠΟΣ, έπεράτωσε καί παρέδωσε τίς μελέτες γιά τήν κατασκευή όκτώ τέτοιων αγορών.

Στίς 7/7 ξαφνικά, προκηρύσσεται δημοπρασία γιά τήν επίβλεψη καί κατασκευή τής πρώτης αγοράς των Χανίων. Ή πρός δημοπράτηση κατασκευή, ώστόσο, δέν γίνεται μέ αυτώσια τή μελέτη αλλά μέ μιά μελέτη άλλοιωμένη κατά τό δοκοϋν χωρίς καν νά έχει προηγηθεί ή ένήμερωση καί έγκρισή της από τούς μελετητές. Οί όροι τής δημοπρασίας είναι έξίσου περίεργοι διότι αντίκεινται στην πάγια διαδικασία των δημοπρασιών κατά τήν όποία τά τυπικά προσόντα πού άπαιτούνται από κάθε μειοδότη είναι μίνιμα γιά όλους καί ή βαθμολογία τους δέν ξεπερνά τό 50%. Στην περίπτωση των Χανίων είναι ώστόσο δυνατό ένας πλειοδότης, άκριβώς μέσα από τήν υπεραξιολόγηση όρισμένων τυπικών προσόντων (π.χ. οικονομική επίφάνεια), νά αναλάβει τό έργο άκόμα καί άν ή προσφορά του είναι κατά 500 έκ. δραχμές μεγαλύτερη από τόν έπόμενο μειοδότη, του όποιου τά τυπικά προσόντα θά θεωρηθούν χαμηλότερης άξιας.

Στίς 26.3 οι εργαζόμενοι τής ΣΚΟΠ δίνουν συνέντευξη τύπου όπου καταγγέλλουν τή μεθόδευση τής άπόλυσης τους καί τήν τοποθέτηση του έργου τους στά συρτάρια. Οί προβλέψεις τους δέν άργούν νά βγοϋν άληθινές. Στίς 13.7 ή ΣΚΟΠ μέ έγγραφο της πρός τή ΔΕΠΟΣ (Α.Π. 3268) θεωρεί τούς εργαζόμενους στό πρόγραμμα ώς «... άνυπόστατους-φιλοξενούμενους από τή ΔΕΠΟΣ», καί παραπέμπει στη ΔΕΠΟΣ τό όλο πρόβλημα, παρόλο πού ό ίδιος ό πρόεδρος τής ΣΚΟΠ είναι αυτός πού έχει ύπογράψει τίς συμβάσεις των εργαζομένων! Ή μεθόδευση τής όμαδικής άπόλυσης γίνεται από τή ΣΚΟΠ μέ τόν ισχυρισμό ότι «...οί συμβάσεις όλων αυτών (sic) ήταν όρισμέ-

του Παύλου Κρέμου

«Ένα τεράστιο σέ σημασία καί μέγεθος κυβερνητικό πρόγραμμα γιά τήν ούσιαστική έξυγίανση του κυκλώματος όπωροκηπευτικών *έγκαταλείπεται.*

«Ένα νέο πάει νά γίνει «έτσι ...χωρίς πρόγραμμα», πού όμως ήδη κατηγορείται γιά τή διατήρηση του παλιού καθεστώτος.

Ή έλλειψη προγράμματος άφήνει, μέ

χιλίους δύο τρόπους, όρθάνοιχτες τίς πόρτες γιά άθέμιτες συναλλαγές καί διασπάθιση του δημόσιου χρήματος.

Πρίν καν άρχίσουν τά έργα, οί εργαζόμενοι στην ύλοποίηση του προγράμματος χάνουν τή δουλειά τους.»

(Από τή συνέντευξη τύπου τής 23/6/87 του Σωματείου εργαζομένων τής ΣΚΟΠ)

νου χρόνου» καί ότι άν ή ΔΕΠΟΣ «...τούς φιλοξενεί στό γραφείο της, αυτό είναι δικό της θέμα καί γίνεται μέ άποκλειστική της εϋθύνη!» «Όλοι αυτοί είναι περίπου... όγδόντα εργαζόμενοι.

Ήδη λοιπόν τόν Ίούνιο ή ύπόθεση μυρίζει σκάνδαλο καί τό όλο ζήτημα θά μπορούσε νά αντιμετωπιστεί ώς τέτοιο. Σέ εποχές ώστόσο καθημερινών σκανδάλων στό Έλληνικό Δημόσιο είναι ιδιαίτερα διδακτικό, άν καί βαρετό, νά προσπαθήσει κανείς νά παρακολουθήσει τήν κατασκευή των σκανδάλων καί νά έντοπίσει τίς συγκεκριμένες αίτιες πού τά εϋνοϋν καί τά πολλαπλασιάζουν. Τά συμπεράσματα είναι βέβαια μάλλον κοινότοπα. Πέτρα του σκανδάλου

τό χρήμα (καί στην περίπτωση μας), πηγή του δέ τό ίδιο τό Έλληνικό Δημόσιο. Ό μόνος πού φαίνεται νά νοιάζεται γιά τό δημόσιο χρήμα είναι αυτός πού τό καρπούται αλλά δυστυχώς τελευταίος τό καρπούται ό Έλληνας πολίτης. Μιά τέτοια επίπονη εργασία άνάλυσης του σκανδάλου των περιφερειακών αγορών ανέλαβε τό σωματείο των εργαζομένων στη ΣΚΟΠ. Κάτι καινούργιο γιά τήν καθημερινότητά μας. Πολλοί άνθρωποι μαζί, δημόσιοι υπάλληλοι, δακτυλοδεικτούν μέ σαφήνεια τά προβλήματα καί δέν στέκονται άπώς στους κλαυθμούς περί άπολύσεώς τους. Θά προσπαθήσουμε λοιπόν νά παρακολουθήσουμε τήν πορεία των πραγμάτων πού έφε-

Τό 1983 ή κυβέρνηση (ύπουργείο Γεωργίας) άποφασίζει τήν ίδρυση 14 Περιφερειακών Άγορών νωπών όπωροκηπευτικών μέ βασικό στόχο τόν εκσυγχρονισμό τής διακίνησης των προϊόντων, τό ξεπέραςμα των μεσαζόντων καί τήν έξασφάλιση του ποιοτικού έλέγχου. Άπαραίτητος όρος ή άναγκαστική διέλευση των προϊόντων από τίς αγορές μέ άμεση μέριμνα των παραγωγών καί του κράτους. Αυτή ήταν ή τότε πολιτική βούληση ή όποία θεσπίστηκε καί μέ τόν σχετικό νόμο. Δέν θά αναλύσουμε έδώ τήν έφικτότητα τής ιδέας. Θά περιοριστώμε νά αναφέρουμε ότι τό μέτρο ούτε καινούργιο είναι ούτε σοσιαλιστικό. Έτσι γίνεται άλλωστε σέ όλα τά κράτη τής Δυτικής Εϋρώπης. Γιά τό λόγο αυτό ή ΕΟΚ προτίθεται, μέσω των Μεσογειακών Όλοκληρωμένων Προγραμμάτων (ΜΟΠ), νά χρηματοδοτήσει κατά τό ήμισυ. (Συνολικός προϋπολογισμός 15 δισ. δραχμές, δηλαδή ή ΕΟΚ μάς δίνει περίπου 8 δισ. δραχμές). Νέος ήθοσιός επί σκηνής. Τά ΜΟΠ, ώς γνωστόν, δέν χρηματοδοτούν ύπουργεία αλλά ειδικούς φορείς γιά ειδικά προγράμματα, περιορίζοντας έτσι τά περιθώρια κατασπατάλησης του χρήματος τό όποιο χορηγείται μέ αυστηρό έλεγχο τής πορείας των έργων. (Είναι ίσως τυχάιο ότι τά χρήματα των ΜΟΠ έλάχιστα αξιοποιούνται από τή χώρα μας;).

Μέ αυτά τά δεδομένα τό Έλληνικό Δημόσιο συνέλαβε καί έστησε τό έξής σενάριο:

Ή ΣΚΟΠ (άναστήσασα εκ τάφου συνεταιριστικές όργανώσεις όπωροκηπευτικών), ή όποία ώς τό 1985 είχε νά επιδείξει δύο καταστήματα στη λαχαναγορά, επιλέγεται από τό ύπουργείο Γεωργίας γιά νά διεκπεραιώσει τό έργο μελέτης καί κατασκευής των άγο-

ρών. Αναβαθμίζεται λοιπόν και προσλαμβάνει από την ελεύθερη αγορά 75 τεχνικούς και διοικητικούς δλών των ειδικοτήτων με κριτήρια την εμπειρία και την παραγωγικότητά τους. Η ΣΚΟΠ θα είναι ο φορέας κατασκευής και διαχείρισης των αγορών. Έν τώ μεταξύ η ΣΚΟΠ διαθέτει το προσωπικό της στη ΔΕΠΟΣ (Δημόσια Έπιχειρηση Πολεοδομίας Οικισμού και Στεγάσεως) ως πίο αρμόδιο φορέα για να αξιοποιήσει καλύτερα το δυναμικό και να παραχθούν οι μελέτες.

Ας σημειωθεί ότι τουτό αποτελούσε και για τη ΔΕΠΟΣ ένα σημαντικό ενισχυτικό παράγοντα ό οποίος θα βοηθούσε ουσιαστικά την επιχείρηση να ξεπεράσει το πανθομολογούμενο τέλμα στο οποίο έχει περιπέσει τα τελευταία χρόνια.

Ός εδώ τά πράγματα θα ήταν άποδεκτά. Τρεις εργοδότες, 75 εργαζόμενοι, χρήματα τζάμπα από την ΕΟΚ και να διαφαιίνεται και μιά σημαντική βούληση καθώς και ή πρόθεση του δημόσιου τομέα να αναλάβει σέ πρώτο πρόσωπο την παραγωγή, μελέτη και επίβλεψη σημαντικών δημόσιων έργων. Δέν ενηλικιώνεσαι άν δέν χτίσεις και δέν παντρεύεις λέει ή παροιμία. Ο μηχανισμός αρχίζει να δουλεύει χωρίς καθυστέρηση, οι άνθρωποι εργάζονται με μεράκι και σέ ελάχιστο χρόνο εκπονούνται οι πρώτες μελέτες πολύ ύψηλου επιπέδο για τά πρότυπα του δημόσιου τομέα. Κόστος των μελετών, μέχρι τώρα, 600 εκ. δρχ. περίπου.

Νά όμως πού αρχίζουν να συγκεντρώνονται τά πρώτα νέφη στόν ορίζοντα. Όλα αρχίζουν με την αντικατάσταση στο ύπουργείο Γεωργίας του Σημίτη από τόν Ποττάκη. Ό νέος ύπουργός αντιτίθεται στο πρόγραμμα των περιφερειακών αγορών και δέχονται έτσι οι σχέσεις του με τόν Γ.Γ. του ύπουργείου Χ. Παπαθανασίου, βασικό εμπνευστή και κινητήρια δύναμη του προγράμματος αγορών. Αποτέλεσμα, μετά από λίγους μήνες, ή παραιτήση του τελευταίου ενό ακολουθούν και οι παραιτήσεις δλών των μελών της Επιτελικής Επιτροπής Σχεδιασμού των αγορών λόγω αδυναμίας συνεργασίας με τη ΣΚΟΠ και τόν νέο ύπουργό.

Ός συνήθως ή αλλαγή της κυβερνητικής πολιτικής εκφράζεται στο έργο με κωλυσιεργίες, στην περίπτωση μας από τη ΣΚΟΠ και τη ΔΕΠΟΣ, διαξιφισμούς, εντάσεις και υπερβάσεις του αρχικού προγράμματος.

Στίς 20/5, σέ σύσκεψη μεταξύ ύπουργείου και ΣΚΟΠ ή ΔΕΠΟΣ δέν έλαβε μέρος στή σύσκεψη διότι δέν προσκλήθηκε (σίκ)], για πρώτη φορά σέ γραπτό κείμενο όμολογείται ότι ή προβλεπόμενη στο αρχικό πρόγραμμα λειτουργία των αγορών έχει αλλάξει. Δέν μιλάμε πιά για παραγωγικές αγορές και ύποχρεωτική διέλευση των προϊόντων, αλλά για «πολλαπλής χρήσης» όχι μόνο φορέων αλλά και προϊόντων (κρεαταγορές, άνθαγορές, ίχθυαγορές κ.λπ.). Η αίσθηση ότι τόσοσ καιρό παράγονται μελέτες για τά «συρτάρια» επιβεβαιώνεται πιά περίτρα-

να στους εργαζόμενους της ΣΚΟΠ.

Τέλος, σέ νέα σύσκεψη στις 16/6 γίνεται γνωστό ότι:

α) Όλες οι Π.Α. γίνονται όμοιες με εφαρμογή της «Πρότυπης Μελέτης» πού από καιρό προωθεί ή ΣΚΟΠ.

β) Ότι —άν και δημοπρατείται ήδη η πρώτη Π.Α. (Χανιά)— οι εργαζόμενοι θα απολυθούν άν και προσεληφθισαν για τήν ύλοποίηση όλου του προγράμματος.

Με τόν τρόπο αυτό σέ δύο έγγραφα των συσκέσεων (σύνολο τέσσερις δακτυλογραφημένες σελίδες!) επιτυγχάνεται τό έξης καταπληκτικό: «Από προβλεπόμενη δαπάνη του κόστους 14 Περιφερειακών Αγορών ύψους 17 δισ. δρχ. (περιλαμβανομένου του ΦΠΑ 18%), με τήν αλλαγή των προβλεπομένων όγκων και είδους ύλικών κατασκευής, διατηρη-

μένων δλων των προϋποθέσεων λειτουργίας των αγορών (έκτός φυσικά της βασικής, της ύποχρεωτικής διακίνησης) επιτυγχάνεται τελικό ύψος δαπάνης 8,5 δισ. δραχμών». Όσα δηλαδή δίνει ή ΕΟΚ. Και τό σκύλο χορτάτο και τήν πίτα όλόκληρη. Συγχαρητήρια στους αρμόδιους για τό πνεύμα οικονομίας πού τούς διέπει.

ΤΟ ΑΒΕΒΑΙΟ ΜΕΛΛΟΝ

Μετά ταύτα οι εργαζόμενοι αρχίζουν τήν πορεία τους από τόν Άννα στόν Καϊάφα. Έρωτων και έκπλήσσονται. Η ΣΚΟΠ τούς άπαντά διά στόματος διευθυντού ότι ή αναγκαστική διέλευση των προϊόντων «...ύπήρχε μόνο στο κεφάλι κάποιων ανεγκέφαλων του ύπουργείου...». Η ΔΕΠΟΣ τούς άπαντά ότι τήν άφορούν μόνο οι μελέτες, όχι ή κατασκευή, και άρα ή δυνατότητα άπασχόλησής τους στή ΔΕΠΟΣ λήγει μετά τήν ολοκλήρωση των μελετών. Η επίβλεψη τέλος των έργων θα άνατεθεί σέ ανάδοχο με μειοδοτικό διαγωνισμό. Οι ήδη εκπονημένες μελέτες μπαίνουν στο συρτάρι και προτείνεται να γίνει νέα μελέτη της όποιας τό πρόγραμμα είναι μία δακτυλογραφη σελίδα (sic).

Από τά παραπάνω είναι εύνόητο ότι ίσως ύπάρχει ακόμα χρόνος. Τό χειρότερο κακό μπορεί να προληφθεί. Άλλιώς, άν οι αγορές αρχίσουν να κατασκευάζονται με τήν ασάφεια κομμένων και τροποποιημένων μελετών (Χανιά), προσαρμοσμένων σέ νέες άγνωστες ανάγκες και νέα ασάφη λειτουργικά προγράμματα πού φτιάχνονται στο πόδι με τήν επίβλεψη όχι των μελετητών του Δημοσίου αλλά ιδιωτών, άνοίγουν διάπλατα οι πόρτες στήν κερδοσκοπία και τή σπατάλη, σέ νέα σκάνδαλα και άθέμιτες συναλλαγές. Οι 8,5 δισ. δρχ. της ΕΟΚ δέν θα φτάσουν τότε όχι για 14 αγορές αλλά ούτε καν για τήν αγορά 14 όπωροκηπευτικών προϊόντων.

Στη Μιαία

Σπάζοντας τὰ δεσμά του ὀκταώρου

Τό πόσο καί τό πῶς θά ἐργάζονται οἱ ἑκατοντάδες χιλιάδες ἐργαζόμενοι, ζητήματα δηλαδή πού ἀφοροῦν ἀποφασιστικά τόν ἴδιο τόν τρόπο ζωῆς τους καί τή διάθεση τοῦ χρόνου τους, ἡ κυβέρνηση θεωρεῖ ὅτι δέν ἀποτελοῦν παρά τρέχοντα ζητήματα πού μπορεῖ νά τά διαχειρίζεται κατά βούλησιν, ὅτι ὑπόκεινται στή διακριτική της εὐχέρεια. Ἐξοῦ καί δέν συζητᾶ μέ τούς ἴδιους τούς ἐργαζόμενους παρά τείνει εὐήκοον οὐς σέ ἐκεῖνο πού κόπτονται γιά τό πόσο καί τό πῶς θά δουλεύουν ὄχι οἱ ἴδιοι ἀλλά οἱ ἄλλοι, καί ἀφοῦ τό δοῦν τό πράγμα σφαιρικά καταλήγει σέ σχέδιο νόμου τό ὅποιο κρατεῖται μυστικό μέχρις ὅτου «διαρρεύσει» καί πάει νά τό περάσει, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, μέ τή διαδικασία τοῦ ἐπείγοντος.

Τό τελευταῖο νομοσχέδιο τοῦ ὑπουργείου Ἐργασίας προβλέπει λοιπόν «*τή δυνατότητα μικρῆς διευθέτησης τοῦ χρόνου ἐργασίας τῶν ἐργαζομένων*». Μιά μικρή «ρυθμιστική» παρέμβαση στά τῆς ἐργασίας ὥστε νά ἀρθοῦν κατάφωρος ἀδικίες καί νά πέσει τό κόστος τῆς ἐργασίας. Διότι, σκέφτεται τό ὑπουργεῖο, κάποιον ἐργοδότης χρειάζονται τούς ἐργαζόμενους περισσότερο τοῦ ὀκταώρου σέ κάποιες δεδομένες περιόδους αἰχμῆς καί λιγότερο ἴσως σέ κάποιες ἄλλες «νεκρές» περιόδους. Τώρα οἱ ἐργοδότες ὑποχρεοῦνται νά καταβάλουν ὑπερωριακή ἀμοιβή, καί μάλιστα οἱ ὑπερωρίες δέν εἶναι ὑποχρεωτικές. Καί σάν νά μή φτάνει αὐτό, τούς πληρώνουν καί κανονικά σέ περιόδους πού δέν τούς χρειάζονται ἐξίσου. Καί ὅλα

αὐτά ὀφείλονται στόν ἀνασταλτικό παράγοντα «ὀκτώωρο» πού θέτει πολύ περιοριστικά τό ζήτημα. Ἄν τό δοῦμε τό ζήτημα εὐρύτερα θά μπορούσαμε νά ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἐργοδότης ἀγοράζει τήν ἐργατική δύναμη τοῦ ἐργαζομένου ὄχι μέ τή μέρα (ὀκτώ ὥρες) ἀλλά π.χ. μέ τό μήνα ἢ καί τόν χρόνο. Σέ μία τέτοια περίπτωση θά εἶναι στό χέρι του νά κατανεῖμει αὐτός τόν χρόνο ἐργασίας τήν κάθε μέρα ὥστε νά ἀξιοποιήσει τόν χρόνο πού ἀγοράζει καλύτερα. Σήμερα σέ χρειάζομαι δώδεκα ὥρες, αὔριο πέντε. Τίς πέντε ὥρες δέν θά τίς πληρωθεῖς φυσικά ὑπερωριακά (καί εἶσαι καί ὑποχρεωμένος νά τίς δουλέψεις) ἀφοῦ σέ ἕνα μήνα θά δουλέψεις λιγότερο.

Μπορεῖ ἡ κυβέρνηση νά μὴν πῆγε ἀκόμα τόσο μακριά ὅσο περιγράψαμε παραπάνω, ἡ λογική ὅμως τῆς φιλελευθεροποίησης τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας εἶναι διάφανη στό νομοσχέδιο. Γιατί καταργεῖ τό ὀκτώωρο καί εἰσάγει τό ἐννιάωρο, καί ἀκόμα γιὰ εἰσάγει τήν ἔννοια τῆς ἀπλήρωτης ὑπερωρίας. Καί γιὰ τό κυριότερο: βλέπει τά πράγματα ἀποκλειστικά καί μόνο ἀπό τή σκοπιά τοῦ ἐργοδότη. Δέν τήν ἀπασχολεῖ ἂν τό ὀκτώωρο εἶναι μία κατάκτηση τῆς ἐργασίας πού τῆς ἐπιτρέπει, ἂν μή τι ἄλλο, νά ἀποκαθιστᾶ μέχρις ἐνός ὀρίου μία τυπική σχέση μέ τόν ἐργοδότη, τυπική σχέση μέ τήν ἔννοια ὅτι τά ἐκτός ὀκταώρου εἶναι προβλήματα τοῦ ἐργοδότη καί μόνο, καί αὐτός πρέπει νά πληρώσει γιά νά τά λύσει. Ἀντίθετα τώρα, δειλὰ εἶναι ἡ ἀλήθεια, ὁ ἐργαζόμενος ἐπιχειρεῖται νά ἰδωθεῖ περίπου ὡς ἐξάρτημα τῆς ἐπιχείρησης, ὡς στερούμενος ἀναγκῶν καί ὑποκείμενος στίς ἀνάγκες τοῦ ἐργοδότη, ὡς «ἄψυχη ἐργασία» ἂν ἐπιτρέπεται.

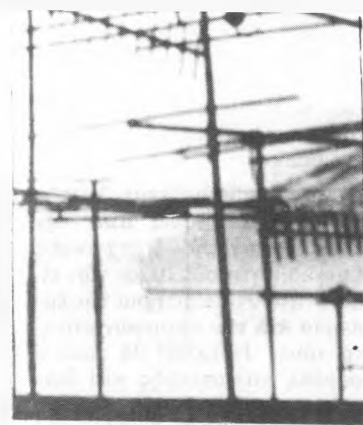
Τό πόσο «μικρή διευθέτηση» εἶναι τούτη φαίνεται καί ἀπό τό ὅτι ἔρχεται μετά τό Νταβός, ἐν μέσω νεοφιλελευθερισμῶ, τώρα πού τό ὑπουργεῖο Ἐργασίας δέν εἶναι παρά καί τυπικά ὑπουργεῖο ἐπί τῆς Ἐργασίας. Τώρα πού τό ὑπουργεῖο καί ἡ κυβέρνηση ξέρουν ὅτι ὁ χρόνος (τοῦ ἐργαζομένου) εἶναι χρῆμα (τοῦ ἐργοδότη).

Ἄθῆνα — οὔτε κἀν 98,4 σουξέ

984 μπορεῖ νά τίς διαγράψει κανεῖς μέ μία μονοκοντυλιά: ἀπό τό πρωί ὡς τό βράδυ οἱ τελευταῖες ἐκδόσεις (ἐπιτυχίες;) τῶν δισκογραφικῶν ἐταιριῶν, τό χιτ παρῆντ ξένο καί ντόπιο, ἐπιλογές χωρίς βάθος καί χωρίς πλάτος, ὅ,τι ξεβράζουν τά κύματα τῆς μηνιαίας δισκογραφικῆς κίνησης, κίνησης πού σέ μεγάλο βαθμό καθορίζεται ἀπό τήν προβολή τῶν κρατικῶν ραδιοσταθμῶν. Καί ἐπειδή τά ξεβράσματα εἶναι λίγα τόν ἀριθμόν τά σουξέ ἐπαναλαμβάνονται τρεῖς καί τέσσερις φορές ἡμερησίως καί δῶσ' του πάλι τήν ἐπομένη.

Ἄπο μουσικῆς πλευρᾶς λοιπόν τό κρατικό ραδιόφωνο, ἐξαιρουμένης τῆς ΕΡΤ-2, εἶναι, ἔστω καί χάρη σέ μεμονωμένες ἐκπομπές, πολύ πύ πολυφωνικό, «ἐναλλακτικό» στό χρόνο, τόν τόπο, τό εἶδος, κοντολογίς πύ δημοκρατικό. Τά περιορισμένα οικονομικά μέσα — καί ὡς ἐκ τούτου ἡ περιορισμένη δισκοθήκη — τοῦ σταθμοῦ τοῦ Δήμου, δέν νομίζουμε ὅτι δικαιολογοῦν ἐπαρκῶς τίς μουσικές προτιμήσεις πού δείχνει. Οἱ μουσικές του ἐπιλογές κρύβουν ἀποψη, ἀλλιῶς δέν θά ἦταν δύσκολο νά βρεθοῦν οἱ ἄνθρωποι καί οἱ ἰδιωτικοὶ δίσκοι πού θά πλαισιῶναν μία ἐκπομπή. Πρόκειται γιά τήν ἀποψη τῆς εὐκολῆς ἐπιτυχίας, τῆς συνεργασίας ραδιοφώνου καί ἑταιρειῶν, τῆς «δικτατορίας» τοῦ Ἄκη Ἐβενῆ, τῆς δῆθεν λαϊκότητος, ἀποψη πού σέ τελική ἀνάλυση καθιστᾶ — τουλάχιστον μουσικά — τόν δημοτικό ραδιοσταθμὸ ὑποπροϊόν τοῦ κρατικοῦ ραδιοφώνου.

Ἄσο γιά μᾶς πού καί ἐνοχλοῦμαστε καί βαριόμαστε ἀφόρητα, δέν ἔχουμε παρά νά πατήσουμε τό κουμπί μας καί νά κλείσουμε τό εργαλεῖο κἀνοντας χρήση τῆς ἐλευθερίας ἐπιλογῆς πού μᾶς παρέχεται. Εἴμαστε ἐλεύθεροι νά μή μᾶς ἀφορᾶ καί νά μὴν τό ἀφοροῦμε, νά ὑπάρχει, ἀλλά νά μὴν τό ἀκοῦμε.

Τό ραδιόφωνο εἶναι κατάλληλο γιά ἐκπομπές λόγου καί μουσικῆς, λένε, καί ὡς πρὸς αὐτό δύσκολα μπορούμε νά διαφωνήσουμε. Οἱ καβγάδες ἀρχίζουν ἀπό κεῖ καί πέρα ὡς πρὸς τήν ἀναλογία τοῦ λόγου πρὸς τή μουσική, ἀλλά ἄς μὴ βάλουμε τά δύο νά κονταροχτυπιοῦνται. Μιά ἐκπομπή λόγου, ὅταν εἶναι ἐνδιαφέρουσα, μπορεῖ νά διαρκέσει ἀρκετά, καί κανεῖς δέν θά κουραστεῖ νά ἀκούει καλὴ μουσική γιά πολλή ὥρα. Ἡ ἐναλλαγή: ἕνα τραγουδάκι-δύο κουβεντούλες, πού ἔχει ἐπικρατήσει ὡς ἡ πύ εὐχάριστη, προσδιορίζει τόσο μονοσήμαντα τή μουσική καί τίς κουβεντούλες — ἰδιαίτερα ὅταν αὐτές δέν σχετίζονται μέ τή μουσική — ὥστε σπάνια μπορεῖ νά εἶναι ἐνδιαφέρουσα γιά τόν ἀκροατή.

Δέν θέλουμε ἐδῶ νά κρίνουμε τήν ποιότητα τῶν ἐκπομπῶν λόγου τοῦ ραδιοσταθμοῦ τοῦ Δήμου Ἄθηναίων — τό ἐγχείρημα θά ἦταν δύσκολο, ἡ κριτική κατ' ἀνάγκην ἀφοριστική, ὀρισμένες ἐκπομπές θά ἀδικοῦνταν, ἄλλες θά ἐπέπλεαν ἀδίκως. Ἄντιθέτως τίς μουσικές ἐκπομπές τοῦ Ἄθῆνα FM

Τώρα πού χάσαμε τό χέρι δέν ψάχνουμε γιά τό γοφόν;

Μετά τήν ἀτυχία πού εἶχε ὁ κ. Ἀλεξανδρῆς μέ τόν κωρόλιθο εἶναι πολύ πιθανόν νά μὴν ξαναασχοληθεῖ κανεῖς μέ τό Κολοσσό γιά πολύ καιρό μέχρις ὅτου ὁ κ. Τσοβόλας ἢ ὁ κ. Κατσανέβας ἐντοπίσουν τίποτα φτέρνες καί ἀρχίσουν τίς ἔρευνες. Εὐτυχῶς ὅμως πού ἡ Ἐνωση Ξενοδόχων Ρόδου κραταεῖ ψηλά τή σημαία

της πολιτιστικής κληρονομιάς και διεκδικεί τη συνείδηση των ερευνών με κάθε κόστος (και με κάθε έσοδο). Έπειδή μπορεί, λόγω διακοπών, να μην είδατε την ανακοίνωση της Ένωσης που δημοσιεύτηκε στο Βήμα αναδημοσιεύουμε έκτεταμένα αποσπάσματα (με τη σύνταξη και την ορθογραφία τους) ώστε να μην χάσετε αυτό τουλάχιστον το δείγμα πολιτιστικής παραγωγής.

«Όλοι μας γνωρίζουμε τη φετινή άτυπη αντανάκλαση μιας έστιας και στοιχειώδους προβολής και διαφήμισης του νησιού μας. Ός «άπομηχανής Θεός» ήλθε η πρωτοβουλία που ανέλαβε το Υπουργείο Έμπορικης Ναυτιλίας να κάνει έρευνες στο σημείο που πριν δύο χρόνια είχε υποδείξει η δραματίστρια κυρία Ντακμπάρ ως τό μέρος όπου εφίσκονται τεμάχια από το άγαλμα του ΚΟΛΟΣΣΟΥ της Ρόδου. Βρέθηκε μία πέτρα πάνω στην άμώδη επιφάνεια του βυθού, που, κατά σύμπτωση, είχε τό σχήμα μιάς "γροθιάς" και οι δύτες τράβηξαν μία βιντεοκασέτα και τήν φωτογράρισαν. Βγήκε τότε σέ πρέξ κόνφερενς ό ύπουργός Ε.Μ. και άνήγγειλε τό εδρημα και πρόσθεσε ότι πιθανώς ή "γροθιά" νά ήτο ένα τεμάχιο από τό άγαλμα του ΚΟΛΟΣΣΟΥ. Καί έγινε τότε τό "σώσε" σέ τοπική, Έθνική και παγκόσμια κλίμακα. Αρχισαν νά καταφθάνουν στή Ρόδο άνταποκριταί του έλληνικού και ξένου Τύπου, συνεργεία Τηλεόρασεων της ΕΡΤ, και από όλα τά μέρη του κόσμου. Το γεγονός άπασχολούσε τόν παγκόσμιο Τύπο και τό όνομα της Ρόδου άνεφέρετο άνά τά πέρατα της γής. Ποτέ τό νησί μας δέν έτυχε μιάς τέτοιας παγκόσμιας προβολής και διαφήμισης. Κάποιοι, όμως, βιάσθηκαν και άνέσυραν τήν περασμένη Κυριακή τή "γροθιά" και αυτό, εκ των υστέρων, άπεδείχθη μεγάλο λάθος. Ίσως θά έπρεπε νά είχε παραμείνει στό βυθό, νά κληθούν οι άρχαιολόγοι νά τήν εξετάσουν εκεί στά 50 μέτρα κάτω από τήν επιφάνεια της θαλάσσης και νά άποφανθούν επί

τόπου. Καί αυτό θά έπαιρνε χρόνο. Όπότε ό θόρυβος θά συνεχίζετο, ή Ρόδος θά κατεκλύζετο από δημοσιογράφους, τηλεοπτικά συνεργεία, άρχαιολόγους και θά έγίνετο μία τεράστια, άδιανόγη για μās διαφήμιση του νησιού μας. Δυστυχώς ή πέτρα άνεσύρθη και τό νήμα κόπηκε. Τούς ένθουσιασμούς, τίς έλπίδες άκολούθησε πικρία και άπογοήτευση.

Άπό κανένα Ειδικό δέν άκούσαμε όμως τά έξής βασικά πράγματα: "Ότι άν παραδεχθούμε ότι ή κυρία Ντακμπάρ, που είναι γνωστό ότι έχει ύπερφυσικές Ικανότητες, έχει πράγματι έντοπίσει τόν χώρο μέ τά ύπολύματα του ΚΟΛΟΣΣΟΥ, αυτά, ύστερα από 2.000 χρόνια, δέν θά βρίσκονται στην επιφάνεια του βυθού της θαλάσσης αλλά θαμμένα βαθιά μέσα στην άμμο. Καί ότι, διά νά βρεθούν θά πρέπει νά γίνουν ειδικές έρευνες από ειδικά σκάφη, νά μετατοπισθεί ή άμμος μέ ειδικά μηχανήματα που οι ύπηρεσίες των ένάλιων άρχαιοτήτων του άρμοδίου ύπουργείου μας είναι άπίθανο νά διαθέτουν. Άλλά αυτός δέν είναι λόγος διά νά σταματήσουν οι έρευνες και νά περιμένουμε, Ίσως τό έτος 2100 νά άποκτήσει τό ύπουργείο Π.Ε. τά άναγκαία έφόδια διά νά άρχίσει τίς έρευνες. Θεματοφύλακες της πολιτιστικής κληρονομιάς του Έλληνικού λαού δέν είναι οι έκάστοτε ύπουργός του ΥΠΕ είτε ό διευθυντής μιάς των ύπηρεσιών του" είναι όλόκληρος ό Έλληνικός λαός ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΚΟΛΟΣΣΟΥ Ο ΡΟΔΙΑΚΟΣ ΛΑΟΣ που θά πρέπει νά άποφασίσει σχετικά μέ τίς έρευνες. Είναι, πάντως, επιτακτική άνάγκη νά ξεσηκωθεί ό ΡΟΔΙΑΚΟΣ ΛΑΟΣ και νά μήν επιτρέψει στους Μανδρινούς και Γραφειοκράτες του κέντρου νά θάψουν, Ίσως άκόμα για αιώνες τό δραμα του ΚΟΛΟΣΣΟΥ. Δέν πρέπει ό ΡΟΔΙΑΚΟΣ ΛΑΟΣ νά άφήσει τό φάκελο του ΚΟΛΟΣΣΟΥ νά μπει στό άρχείο. Καί ή έλάχιστη άκόμη πιθανότης νά ύπάρχει ότι ή πρόβλεψις της

δραματίστριας κυρίας Ντακμπάρ είναι άκριβής, διά νά έχουμε όλοι μας τή συνείδησή μας ήσυχη, θά πρέπει, πρώτα, νά έξαντλήσουμε κάθε προσπάθεια, χρησιμοποιώντας όλα τά ύπάρχοντα σήμερα έπιστημονικά τεχνικά μέσα. Τά άναφερόμενα όφέλη σέ Τοπικό και Έθνικό επίπεδο είναι τεράστια, άσύλληπτα και άξίζουν κάθε δυνατή δαπάνη και θυσία. Ο ΚΟΛΟΣΣΟΣ δέν άνήκει μόνο στον ΡΟΔΙΑΚΟ και ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΛΑΟ αλλά σέ όλόκληρη τήν ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΑ και οι ευθύνες όλων μας για ένα σωστό χειρισμό του τεράστιου αυτού θέματος είναι μεγάλες. Άς προσέξουμε λοιπόν διότι θά λογοδοτήσουμε έναντι της παγκόσμιας κοινής γνώμης και της Ιστορίας».

Μέταλα χέβι κα μαλακά

Βαρύ, σκληρό χεβιμεταλλάδικο συγκρότημα οι Μπλάκ Σάμπαθ, αλλά πολύ μπλάκ, με τραγούδια ειδικά φτιαγμένα για τζόγο, έκτόνωση και φραμπαλά, ψιλοσπάστε τα και έτσι μαζεύτηκαν λοιπόν και οι χεβιμεταλλάδες, των οποίων τά μαύρα μπλουζάκια κοσμούν οι φάτσες των εν λόγω Σάμπαθ, στο γήπεδο του Παναθηναϊκού, για να ακούσουν το δικό τους χεβιμεταλλισμό, οι Μπλάκ Σάμπαθ αιφνιδώς εμφανίστηκαν ως ανράκια, τους παρακαλούσαν να κάτσουν φρόνιμα και να παρακολουθήσουν μέχρι αισίου τέλους το σόου. Διότι άλλο τί λένε τα τραγούδια (και τό έμπόρευμα) και άλλο νά τά παίρνουμε στα σοβαρά. Κι έμεις έλλωστε τόσον καιρό δέν καλούσαμε τά παιδιά να σηκωθούν να βγούμε στους δρόμους κάπου εκεί άνάμεσα στο πέμπτο και τό έκτο καρτούτσο;

Ένα δράμι μυαλό...

Ό καύσωνας δέν ήταν άποτέλεσμα πολιτικής βούλησης. Άλλά ήταν τόσο δύσκολο νά ύπάρξει ένα δράμι μυαλό στους υπεύθυνους που έπέτρεψαν τήν κυκλοφορία όλων των τροχοφόρων μέσα στη Άθήνα μέ 44 βαθμούς; Φαίνεται ότι όταν ή πολιτική βούληση κατασπαταλείται σέ πολλά και διάφορα δέν περισσεύει λιγάκι για τά πεζά και καθημερινά, που ώστόσο είναι έξίσου άνυπόφορα μέ τά όνομαζόμενα μεγάλα προβλήματα. "Όσο άνυπόφοροι κι αυτοί που τά Κ Ο Υ Μ Α Ν Τ Α Ρ Ο Υ Ν Ε .

Αστέρης Στάγκος

Ό κόσμος της Άριστεράς άποχαιρέτησε τόν Άστέρη Στάγκο, έναν δικό του, δικό του στά χαρακώματα των άγώνων, από τά χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, της Άντίστασης, στή δεκαετία του '50 και του '60, στή αντιδικτατορική πάλη, στην πάλη για τήν ανασυγκρότηση των δυνάμεων του σοσιαλισμού τά μεταπολιτευτικά χρόνια. Η Άριστερά ήταν ό κόσμος του Άστέρη Στάγκου· έζησε και πέθανε μέ τήν έγνια της. "Όπως και τόσοι άλλοι ούτε αυτός γεύτηκε τό μόχθο των πολύχρονων άγώνων. Για πόσους όμως ισχύει, όπως ισχύει για τόν Άστέρη Στάγκο, ότι άγωνίστηκαν τόν άώνα τόν καλό, μέ συνέπεια κι άφοσίωση; Είναι αυτό που μένει και μετράει. Θά τόν θυμόμαστε.

A

ς πάρουμε όμως τα πράγματα με τη σειρά.

Τό εκλογικό αποτέλεσμα στην Ίταλία έδειξε ότι τό ΙΚΚ έχασε ψήφους τόσο στις μεγάλες βιομηχανικές πόλεις του Βορρά όσο και στις λιγότερο ανεπτυγμένες βιομηχανικά πόλεις του Νότου. Έχασε τόσο στην ύπαιθρο όσο και στους νέους. Έχασε προς τ' άριστερά (Προλεταριακή Δημοκρατία, Πράσινοι, Ριζοσπάστες) όσο και προς τά δεξιά (Σοσιαλιστικό κόμμα). Ένας άριστερός κόσμος δηλαδή αποπροσανατολισμένος και σέ σύγχυση. Έχει σημασία βέβαια νά δοϋμε τους λόγους τής πτώσης του ΙΚΚ κατά 3,3%, από τό 29,9% του 1983 στό 26,6% του '87. Έχει επίσης σημασία νά δοϋμε τό 2,5% πού πήραν οι Πράσινοι πού κατέβηκαν γιά πρώτη φορά στις εκλογές όπως και τή μικρή άνοδο τής Προλεταριακής Δημοκρατίας από 1,5% στό 1,7%. Πιστεύω όμως ότι είναι πιά σημαντικό νά διερευνήσουμε και νά προσπαθήσουμε νά έντοπίσουμε τις αιτίες τής πτωτικής τάσης του ΙΚΚ άπ' τό 1976 μέχρι σήμερα: Άπ' τό 34,4% στό 26,6%.

Η ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΤΟΥ ΙΣΚ

Στό τεϋχος 72 του *Δεκαπενθήμερου Πολίτη* αναφέραμε ότι πριν από δέκα χρόνια περίπου ένας νέος πολιτικός 45 χρονών περίπου όρκιζόταν ότι ήταν ό μόνος πού θά μπορούσε νά άπογειώσει τό Σοσιαλιστικό κόμμα τής Ίταλίας και νά τό ξεκολλήσει άπ' τό 10%. Αύτός ήταν ό Μπετίνο Κράξι. Πράγματι τό Σ.Κ. άπ' τό 9,6% πού είχε τό 1976 πέρασε σήμερα στό 14,3%. Κέρδισε δηλαδή 4,7 μονάδες ένώ τό Κομμουνιστικό έχασε 7,8 μονάδες.

Ό στόχος του Κράξι, όπως λέγαμε τότε, ήταν νά συρρικνώσει τή δύναμη του ΙΚΚ, νά περιορίσει τή έπιρροή του στό εκλογικό σώμα και νά διευρύνει τήν εκλογική συναίνεση κατ' άρχήν εις βάρος των κομμουνιστών.

Θά έπρεπε τό ΙΣΚ νά άνέβει στό 20-22% και τό Κομμουνιστικό νά πέσει κάτω

ΠΟΥ ΒΑΔΙΖΕΙ ΤΟ ΙΚΚ;

του Χρήστου Κωτούλα

άπ' τό 20% ώστε νά λυθεί ή «άνωμαλία» στην Ιταλική πολιτική ζωή. Κάτι παρόμοιο μέ ό,τι έγινε στη Γαλλία και Ίσπανία. Τό μεγαλόπνοο αυτό σχέδιο ύποστηρίχθηκε αυτά τά χρόνια και άπ' τό μεγάλο κεφάλαιο (βλ. Άνιέλι), άπ' τά μέσα μαζικής έπικοινωνίας και άπ' τόν ξένο παράγοντα. Ό Κράξι άναγορεύτηκε άπόλυτος μονάρχης του κόμματος, κατάργησε ουσιαστικά τή δημοκρατία και τήν πολιτική συζήτηση στό έσωτερικό του κόμματος και κατάφερε νά περάσει τή νεοφιλελεύθερη πολιτική γραμμή.

ΤΟ Κ.Κ.

Τό Κομμουνιστικό Κόμμα απέκτησε τή δεκαετία του '70 τή μεγαλύτερη εκλογική του δύναμη. Έφθασε στό άνώτερό του σημείο μέ τή στρατηγική του ιστορικού συμβιβασμού και πάνω σέ ένα ισχυρά οργανωμένο λαϊκό κίνημα άρθρωμένο σέ όλους τους άρμους τής κοινωνικής ζωής. Τά συνδικάτα είχαν τό πάνω χέρι και ύπέγραφαν τις συλλογικές συμβάσεις έργα-

σίας από θέση ισχύος και χωρίς τήν παρέμβαση του κράτους. Ποιός δέν θυμάται τις 150 ώρες γιά «Έργατικά Πανεπιστήμια» σύμφωνα μέ τις όποιες οι εργαζόμενοι είχαν δικαίωμα γιά μελέτες χωρίς παρακρατήσεις άπ' τό μισθό τους;

Βρίσκονταν βεβαίως όλα αυτά σέ πειραματικό στάδιο. Περιμένανε όμως ένα ολοκληρωμένο πολιτικό σχέδιο πού θά έδινε πνοή, κατεύθυνση, έπιστημονική βάση γιά ριζικές αλλαγές στην κοινωνία. Ίσως εάν από τότε προχωρούσε ή έπιστημονική έρευνα σέ νέα πεδία νά μη θρηνούσαμε σήμερα τήν καταστροφή του περιβάλλοντος και των φυσικών πλουτοπαραγωγικών πηγών. Ποιός δέν θυμάται τό γυναικείο κίνημα, τόν άγώνα γιά τό διαζύγιο και τή νομιμοποίηση των έκτρώσεων! Τί έγινε όμως εκείνο τό κίνημα; Πού άξιοποίησε τό ΚΚΙ εκείνη τή δύναμη και τή λαϊκή συναίνεση πού είχε άποκτήσει;

Τόν ιστορικό συμβιβασμό άκολούθησε ή κυβέρνηση «Έθνικής Άλληλεγγύης» όπου τό ΙΚΚ γιά πρώτη φορά

στην ιστορία του δέν καταψηφίζει κυβέρνηση των Χριστιανοδημοκρατών. Λέει σήμερα ό φιλόσοφος και μέλος τής Κ.Ε. Λουπορίνι σχετικά μέ εκείνη τήν περίοδο: «... Ένεπλάκμεν σέ ένα πολιτικό παιχνίδι πού μās απέσπασε από τό κίνημα, από τις ζυμώσεις στην κοινωνία. Άπό ένα κίνημα πού άποτελούσε τήν άρχή τής έπιτυχίας μας. Έτσι δέν κατανοήσαμε ότι στην κοινωνία δημιουργήθηκε ένας ενδοικός γιά μās συχετισμός δυνάμεων πολύ καλύτερος από εκείνον πού ύπήρχε στό πολιτικό επίπεδο. Δέν καταφέραμε νά συλλάβουμε αυτό τό διαφορικό δεδομένο. Έτσι μās φόβισε, πράγμα πού δέν θά έπρεπε νά γίνει, ότι ή έπιτυχία μας συνοδευόταν μέ κάποια άνάκαμψη των Χριστιανοδημοκρατών. Έτσι προχωρήσαμε στην φάση τής Έθνικής Άλληλεγγύης, κατά τή γνώμη μου κατά τρόπο ύποτελή. Βρίσκεται εκεί ή άρχή τής κατιούσας καμπύλης άλλα πού δέν έξαντλήθηκε. Μέσα σ' αυτή τήν καμπύλη και από εκείνη τή στιγμή εμφανίστηκαν πολιτικές αντίθεσεις έπίσης σημαντικές στην ηγεσία και στό σώμα του κόμματος. Άντιθέσεις πού είναι άνοιχτές ακόμα σήμερα».

Αυτή ή περίοδος άποτελεί τό κομβικό σημείο κατά τή γνώμη μου πού σφράγισε τήν κατοπινή πορεία των πολιτικών έξελίξεων τής άριστερας στην Ίταλία και σημάδεψε τήν πτωτική τάση του ΙΚΚ. Είναι ή περίοδος τής *διάσπασης του ΙΚΚ από τις πραγματικές κοινωνικές διαδικασίες και τό μαζικό κίνημα πού συνεχίζεται μέχρι σήμερα*.

Ποιός δέν θυμάται τή συμμετοχή μέ τό ζόρι του ΙΚΚ στό δημοψήφισμα γιά τό διαζύγιο και τήν έπίσης μέ τό ζόρι συμμετοχή του στό δημοψήφισμα πέρυσι γιά τήν περικοπή τής Αυτόματης Τιμαριθμικής Άναπροσαρμογής; Μάλιστα ό Λάμα και ή δεξιά πτέρυγα του κόμματος ύποστηρίζουν ότι αυτός ό άγώνας δέν θά έπρεπε νά δοθεί ξεχνώντας ότι ύπάρχουν άγώνες πού ή εργατική τάξη είναι ύποχρεωμένη νά δώσει όπωσδήποτε, άνεξάρτητα από τό αποτέλεσμα, γιά νά μ'ν άρνηθεί τόν έαυτό της. Άντι νά ποντάρει στό 46%

του ΟΧΙ που πήρε στο δημοψήφισμα για την ΑΤΑ (και που δεν ήταν και λίγο), ν' ανασυντάξει τις δυνάμεις του και ν' άπευθυνθεί στον κόσμο, νά οργανώσει τις πολιτικές του μάχες, προσπάθησε νά ξεχάσει αυτή την ήττα, νά την άπωθήσει.

Η στρατηγική του «ιστορικού συμβιβασμού» ήταν μία σύλληψη του Ένρικο Μπερλινγκουέρ μετά τό πραξικόπημα στη Χιλή και τόν τραγικό θάνατο του Σαλβαδór Άλιέντε. Ήταν μία περίοδος έντασης στην Ίταλία και καλλιεργούνταν φήμες για άνόμαλες λύσεις άπό στρατιωτικούς κύκλους.

Πώς καταγράφηκε όμως ό «ιστορικός συμβιβασμός» στό πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο;

Η κυβέρνηση «Έθνικης Άλληλεγγύης» άποτελούσε τη συνέπεια του «ιστορικού συμβιβασμού» ή ήταν μία παρεξήγηση; Μπορεί νά πεί κανείς σήμερα ότι ή κυβέρνηση «Έθνικης Άλληλεγγύης» για πολλούς άπ' τούς Ίταλούς συντρόφους και τόν Ένρικο Μπερλινγκουέρ ήταν ένας «συμβιβασμός για την έναλλακτική λύση», στό τέλος του όποιου κάθε ένα άπ' τά δύο κόμματα θά έπαιρνε τό δικό του δρόμο. Η συνεργασία μέ τούς Χριστιανοδημοκράτες δεν είχε έναν συγκεκριμένο στόχο, σαν άντάλλαγμα της πολιτικής και κοινωνικής άνακωχής που πρόσφερε τό ΙΚΚ. Είχε ένα περιορισμένο και άσήμαντο πολιτικό άντάλλαγμα, ή νομιμοποίηση του ΚΚ στό κυβερνητικό πεδίο.

Η ύποτέλεια όμως του Κ.Κ. για την όποία μιλάει σήμερα όχι μόνον ό Λουμπούρι, είχε τής συνέπειές της στις έπιλογές που άφορούσαν την πολιτική, την οικονομία, τούς θεσμούς, τις έξωτερικές σχέσεις της χώρας, τις συντηρητικές ιδέες. Ένισχύονται οι σχέσεις μέ τό ιδιωτικό κεφάλαιο, μέ την Ίταλική Τράπεζα, πραγματοποιείται συντηρητική στροφή στη δικαιοσύνη στό όνομα της έκτακτης άνάγκης, και όλα αυτά στό όνομα τών «θυσίων χωρίς άντίκρισμα», όπως έλεγε ό Άμέντολα.

Στό θεωρητικό και ιδεολογικό επίπεδο τό ΙΚΚ μένει χωρίς αντίπαλο, χωρίς πολιτικό έχθρό. Η Χ.Δ. δεν θεωρείται τό μαζικό κόμμα της άστικής τάξης αλλά ένα πολυ-

συλλεκτικό κόμμα διαφορετικών δυνάμεων που ήταν δυνατό μέ την πίεση τών κομμουνιστών νά υπερισχύσει ή λαϊκή συνιστώσα. Μπέρδευε δηλαδή την κοινωνική σύνθεση τών Χριστιανοδημοκρατών μέ την κοινωνική λειτουργία του κατ' έξοχήν εκπροσώπου του κεφαλαίου στό έθνικό και διεθνή καταμερισμό της εργασίας.

Μέ αυτά τά δεδομένα δεν μπορούσε ό ιστορικός συμβιβασμός νά άπολήξει σε «συμβιβασμό» που θά έβαζε τά σπέρματα για τή συγκρότηση της έναλλακτικής πρότασης στον άστισμό.

Δέν άντιλαμβάνεται τό ΙΚΚ ότι αυτή την περίοδο μπαίνουν οι βάσεις για την άνασυγκρότηση του καπιταλισμού. Η εκτίμηση ήταν ότι τό τέλος του κενύσιανου μοντέλου άνάπτυξης, ή κρίση του οικονομικού κύκλου, ή στασιμότητα στην παραγωγή, έθεταν ντεφάκτο την επικαιρότητα του σοσιαλισμού ως μία άντικειμενική άνάγκη και που θά έρχόταν μέ τή συνεχή διεύρυνση της δημοκρατίας μέχρι την εισαγωγή «σοσιαλιστικών στοιχείων». Δέν άντιλαμβάνονταν τό ΙΚΚ ότι μέ την έξάντληση της κενύσιανης διεύθυνσης της οικονομίας έξαντλούνταν και ή διεύρυνση της δημοκρατίας. Ίσως ή στρατηγική του «ιστορικού συμβιβασμού» ν' άποτελούσε τό λογικό συμπέρασμα άκριβώς αυτής της άντίληψης για τή συνεχή διεύρυνση της δημοκρατίας.

Ό Μπερλινγκουέρ είναι άπ' τούς πρώτους που κατανοεί τούς λόγους για τούς όποιους φρακάρει ή πολιτική του κόμματος στην τρίχρονη περίοδο της κυβέρνησης «Έθνικης Άλληλεγγύης». Άμέσως μετά την ήττα του '79 αρχίζει νά προωθεί τό θέμα της έναλλακτικής λύσης και ξεκινάει μία άναζήτηση για την άναγκαιότητα ενός κομμουνιστικού κόμματος μέ δυνατά «εύδιάκριτα χαρακτηριστικά» σε σχέση μέ τόν αντίπαλο και ριζωμένα στους μαζικούς άγώνες. Διαβλέπει μία καρποφόρα σχέση μέ τά κινήματα που έφεραν στην έπιφάνεια οι νέες αντιθέσεις (ειρήνη, οικολογία, σύγκρουση τών φύλων, κατάσταση τών νέων). Μία προσπάθεια καινούργιας άντιπροσώπευσης του κόσμου της εργασίας για ένα «μον-

τέρνο κόμμα μεταρρυθμίσεων».

Ό αιφνίδιος θάνατός του άφησε όλα αυτά τά προβλήματα άνοιχτά και βασανίζουν τό ΙΚΚ μέχρι σήμερα.

Η εύρωπαϊκή διάσταση που δίνει τό Ίταλικό Κ.Κ. στην άναγκαιότητα της Εύρωαριστεράς ίσως ν' άποτελεί τή διέξοδο (όπως και στά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα) στην άδυναμία υπαρχής κομμουνιστικού κόμματος μεταρρυθμίσεων στην Ίταλία, τή στιγμή κατά την όποια αυτό τό ρόλο μέσα στό σύστημα τόν παίζουν τά άλλα κόμματα.

Όλα αυτά τά χρόνια τό ΙΚΚ βρίσκεται σε έναν συνεχή δυισμό μεταξύ αντιπολίτευσης και κυβερνητικής εύθύνης. Η έναλλακτική πρόταση που ύποστήριξε στις τελευταίες εκλογές ήταν τόσο θολή που δεν έπειθε κανέναν. Τό προγραμματικό προφίλ που άποφασίστηκε στό τελευταίο συνέδριο της Φλωρεντίας ήταν άνεπαρκές και οι σχέσεις μέ τό κοινωνικό πολύ άδύναμες. Η έναλλακτική λύση παίχτηκε στό έσωτερικό του πεντακομματικού συνασπισμού μέ τή μονομαχία Κράζι και Ντέ Μίτα (γραμματέας τών Χριστιανοδημοκρατών). Αυτή ή προσωπική μονομαχία είχε όλα τά τρύκ του θεάματος: τόν έπαρχεισμό, τό φολκλόρ, τόν λεκτικό έντυπωσιασμό, τις προσωπικές επιθέσεις. Είχε και τό πολιτικό βάρος που εκπηγάζε άπ' τόν πρώην πρωθυπουργό και τόν άρχηγό του μεγαλύτερου κόμματος της σχετικής πλειοψηφίας που μέ τόν έναν ή άλλο τρόπο κυβερνάει τή χώρα επί 40 σχεδόν χρόνια. Ό Κράζι φαινόταν ό άνταγωνιστής, ό

πραγματικός αντίπαλος της Χριστιανοδημοκρατίας. Τό Κ.Κ. προσεκτικό μή θίξει κανένα, παθητικό και άνιαρό. Ήταν ό Κράζι που κατήγγειλε άνοιχτά τούς Άμερικανούς για τό βομβαρδισμό στη Λιβύη ενώ τό Κ.Κ. φοβόταν μή «σπάσει τ' αυγά».

Τό εργατικό προφίλ του κόμματος έχει νά φανεί άπό τότε που ό Μπερλινγκουέρ μπροστά άπ' τά κάγκελα της FIAT στό Τορίνο μιλούσε μέ τούς άπεργούς εργάτες. Για τή δεξιά του κόμματος Ναπολιτάνο, Κιαρομόντε, Μπουφαλίνο κ.λπ., εκείνη ή πρωτοβουλία του Μπερλινγκουέρ άποτελούσε προσβολή για ένα κόμμα κυβέρνησης όπως ήταν τό ΚΚΙ.

Στην άνάλυση και στην πρωτοβουλία του ΙΚΚ άπέτελεσε άνασταλτικό παράγοντα ό φόβος της μερικότητας που θά είχε ό ταξικός πολιτικός λόγος σαν νά μην μπορούσε δήθεν αυτός νά συμπεριλάβει τό καινούργιο που προχωρούσε στην κοινωνία και δεν μπορούσε ν' άποτελέσει τόν πυρήνα μιάς πρότασης συμμαχιών. Μολονότι είναι γνωστό σε όλους ότι τό αντίπαλο συντηρητικό μπλόκ οικοδομείται στη βάση της έπίθεσης στην εργατική τάξη και τή μισωτή εργασία μέ την άπειλή της άνεργίας και την έμμονη ιδέα της παραγωγικότητας. Στη νέα πραγματικότητα που δημιούργησε ή άνασυγκρότηση του καπιταλισμού (περιορισμός της εργατικής δύναμης στα μεγάλα εργοστάσια, κατακερματισμός τών εργαζομένων σε χιλιάδες μικρές βιοτεχνίες, έμφάνιση έπιχειρήσεων φαινομενικά αυτόνομων αλλά ούσιαστικά στενά έξαρτημένων άπ' τό πιστωτι-

κό σύστημα, επέκταση του τριτογενούς τομέα και των υπηρεσιών, αποκατάσταση της κοινωνικής ιεραρχίας, πλουτισμού και εξουσίας —τά μεγαλύτερα κέρδη των τελευταίων χρόνων ή FIAT τά πραγματοποιήσε τό 1986, μέ τήν ίδια παραγωγή και 70.000 εργάτες λιγότερους—, άνεργία των νέων, τό ΙΚΚ εγκαταλείπει τήν πολιτική ταυτότητα του ταξικού κόμματος της εργατικής τάξης και βάζει ύποψηφιότητα για κυβερνητική δύναμη. Θεμιτή και απαραίτητη αυτή ή ύποψηφιότητα που σέ τελευταία ανάλυση είναι ο σκοπός οποιουδήποτε κόμματος. Η εγκατάλειψη όμως της ταξικής του προέλευσης είχε συνέπεια τό κόμμα νά ακολουθήσει μία συνεχή συντηρητική πολιτική γραμμή όπως συμφέρει σέ όποιον επιδιώκει ν' αναλάβει κυβερνητικές ευθύνες μαζί με άλλα συντηρητικά κόμματα.

Οί όπαδοί του, τά μέλη του στάθηκαν μάρτυρες στό θέαμα ενός κόμματος που κινητοποιώντας τους θεωρητικούς του προσπαθούσε νά έρμηνεύσει τή σημερινή ιταλική κοινωνία σάν ένα κοινωνικό σύστημα «μετακαπιταλιστικό» που χρειαζόταν διαφορετική προσέγγιση άφου δώ υπερβεί τόν κλασικό καπιταλισμό των προνομίων και της εκμετάλλευσης. Ζητούσε σχεδόν συγνώμη για τή γενική οικονομική κρίση έπειδή οί αντίπαλοι τό κατηγορούσαν ότι έφταιγαν τά συνδικάτα και τό ένοχοποιούσαν. Δήλωνε ότι ήταν έτοιμο νά συνεργαστεί με αντίπαλες ιστορικές δυνάμεις και ταλαντευόταν μεταξύ εναλλακτικής πρότασης και συμβιβασμού. Ο Μακαλοζο και σήμερα ακόμα ύποστηρίζει ότι τό κόμμα θεωρεί τήν alternativa disinstira irrealistica. Δηλαδή ή εναλλακτική άριστερή πρόταση δέν είναι ρεαλιστική σήμερα και δέν ήταν ή γραμμή του κόμματος. Για ποιά εναλλακτική πρόταση λοιπόν μιλούσε προεκλογικά τό κόμμα; Αποδών πεινάει ή σύγχυση και ο άποπροσανατολισμός των εκλογών.

Υπάρχουν πολλοί τρόποι για νά φτάσει κανείς στην έξουσία. Από τή νίκη στις πολιτικές εκλογές μέχρι τή βία ή επανάσταση.

Τό ΙΚΚ έδωσε τήν έντύπωση ότι έπέλεξε εκείνον που ο-

δηγει στους θεσμούς βαθμιαία και προοδευτικά. Πέρασε αρκετός καιρός για ν' άντιληφθούν και ν' άναγνωρίσουν οί πιο πιστοί ότι στό κόμμα άνακαλύπτονταν «άρετές» κοινωνικής άναρρίχησης, βήμα τό βήμα γινόταν ή ένσωμάτωση του κόμματος με τήν είσαγωγή σέ όρισμένους κρατικούς δημόσιους και ιδιωτικούς μηχανισμούς.

Τή «διαφορετικότητα» των κομμουνιστών για τήν όποία μιλούσε ο Μπερλινγκουέρ τήν άπαρνήθηκε και δημόσια ή σημερινή ηγεσία του κόμματος. Κοντολογίς, τό ΙΚΚ, όπως δηλώνουν και ηγετικά του στελέχη, «έμοιαζε πολύ με τά άλλα κόμματα». Μεταξύ όμοίων κερδίζει εκείνος που έχει περισσότερη έξουσία και διαθέτει περισσότερα μέσα πληροφόρησης και διαμόρφωσης της κοινής γνώμης.

ΤΟ ΓΑΛΛΙΚΟ ΣΥΝΔΡΟΜΟ

Γίνεται μεγάλη συζήτηση εάν μπορεί νά καταλήξει και νά συρρικνωθεί τό ΙΚΚ όσο τό Γαλλικό.

Κατ' άρχήν στην πολιτική όλα είναι δυνατά. Έξαρτάται άπ' τίς συνθήκες (έσωτερικές και διεθνείς) και πάνω άπ' όλα άπ' τήν πολιτική γραμμή που ακολουθείται.

Πιστεύω όμως ότι είναι άπαραίτητο νά δοϋμε τή διαφορετικότητα του γίνεσθαι στά δύο κόμματα.

Τό Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα κατάντησε ένας άποστεωμένος μηχανισμός άνίκανος νά έρμηνεύσει τίς άννάγκες και τά αισθήματα του κόσμου. Η εξάρτησή του άπ' τήν ΕΣΣΔ τό έμπόδισε νά παραγάγει ένδογενή κουλτούρα και ιδεολογία. Οί φωτισμένοι θεωρητικοί του, οί διανοούμενοι και τά ηγετικά του στελέχη που τολμούσαν στις πιο κρίσιμες στιγμές νά διαφωνήσουν, νά κάνουν κριτική και νά έντοπίσουν τά λάθη του, καταδικάζονταν, διαγράφονταν, άπομονώνονταν. Τό ΓΚΚ δέν έβαλε ποτέ σέ συζήτηση τόν έαυτό του, τό σταλινισμό του, τήν τριτοδιεθμιστική του αντίληψη. Ο μαρξισμός και ο λενινισμός του ήταν άποτέλεσμα της σταλινικής άνάγνωσης των κλασικών έχειριδιών.

Τό ΙΚΚ δέν μοιάζει σέ τίποτα με τό Γαλλικό. Άπ' τήν καταβολή του, άπ' τόν τρόπο της οικοδόμησής του, άπ' τά εργατικά συμβούλια του Τορίνου, άπ' τίς θεωρητικές έπεξεργασίες του Γκράμισι, άπ' τήν άυτονομία του. Τά γράμματα του Γκράμισι προς τόν Τολιάτι του '26 διεκδικούσαν άπό τότε μία άυτονομία σκέψης και πολιτικής πρακτικής. Η φιλελεύθερη παιδεία ηγετικών του στελεχών βοήθησε νά δει κριτικά τή σταλινική περίοδο παρ' όλη τήν εύθυγράμμισή του.

Άπ' τήν περίοδο του Χρυστσόφ άρχισε νά λογα-

ριάζεται με τή Σ. Ένωση, νά συγκρούεται άνοιχτά με τόν Μπρέζνιεφ, νά ύποστηρίζει τίς πρωτοβουλίες του Γκορμπατσόφ άλλα νά κρατάει και τίς άποστάσεις και νά κάνει κριτική.

Τό σημαντικότερο: Άμέσως μετά τήν άρνητική έμπειρία της κυβέρνησης Έθνικής Άλληλεγγύης ο Μπερλινγκουέρ άρχισε νά έπεξεργάζεται μία διαφορετική κατεύθυνση.

Μετά τήν ήττα του περασμένου Ιουλίου ο Νάτα έθεσε προς συζήτηση όλη τήν ηγεσία του κόμματος, τόν ίδιο τόν έαυτό του και τόν γραμματέα. Η ΚΕ έξέλεξε άναπληρωτή γραμματέα νέο ηγέτη, τόν Άκίλε Όκέττο, που προέρχεται άπ' τήν άριστερά του κόμματος.

Τό μόνο κόμμα που είναι σήμερα ζωντανό στην Ιταλία είναι τό κομμουνιστικό. Σχολιάζει και συζητάει τ' άποτέλεσματα των εκλογών όχι μόνο στό ηγετικό επίπεδο άλλα σέ όλο τόν κορμό του κόμματος και στό συνδικάτο που δέν είναι άμοιρο ευθυνών για τήν εκλογική ήττα. Η συζήτηση πάει σέ βάθος και ή άντιπαράθεση άνοιχτή και σκληρή.

Τίθά βγει άπ' όλη αυτή τήν ύπόθεση θά τό δοϋμε στό μέλλον. Πάντως είναι τελείως διαφορετικά τά πράγματα άπ' τό Γαλλικό.

Μπορεί νά φανταστεί κανείς τόν Μαρσαί νά βάζει σέ

Μπορεί νά ξεμπλοκάρει τή σκέψη πολλῶν Ἰταλῶν συντρόφων ἀπ' τό νάί καί ὄχι τῆς χρήσης τῆς «εἰρηνικῆς» πυρηνικῆς ἐνέργειας καί νά ξαναδώσει ἐμποστοσύνη στή μεγάλη πλειονότητα τῆς βάσης πού θεωρεῖ ὅτι δέν εἶναι σωστή ἡ περιβαλλοντική πολιτική τοῦ κόμματος.

Μπορεῖ νά δώσει ἐμπιστοσύνη στά ἑκατομμύρια τῶν ἐργαζομένων ν' ἀγωνιστοῦν γιά τήν κοινωνική ἀνάπτυξη τῆς ἐργασίας, γιά τήν ἀνάγκη τῆς ἀνθρώπινης ἀλληλεγγύης, γιά τό δικαίωμα στήν ἐργασία καί τή μάθηση.

Καί οἱ δύο ἀντιλήψεις ὑπάρχουν αὐτή τή στιγμή στή συζήτηση πού διεξάγεται στό Κομμουνιστικό Κόμμα τῆς Ἰταλίας. Τό μέλλον θά δείξει ποιά θά ὑπερισχύσει. Ἐκτός καί καταλήξουν σέ κάποια ἐνδιάμεση ἐπιλογή ὅπως συνηθίζεται στούς Ἰταλοὺς πού μόνο ἀκίνησια μπορεῖ νά ἐπιφέρει.

ΚΑΙ ΛΙΓΑ ΛΟΓΙΑ ΠΕΡΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΗΘΟΥΣ

Μεγάλος θόρυβος ἔγινε στήν Ἑλλάδα μέ μία συνέντευξη περὶ «Ἐνιαίου Κόμματος τῆς Ἀριστερᾶς» στό ἰταλικό περιοδικό *Ἐσπρέσο* πού ἔδωσε ὁ καινούργιος ἀντιγραμματέας Ἀκίλε Ὀκέττο.

Δέν θ' ἀσχοληθῶ μέ τήν *Ἐλευθεροτυπία* καί τίς ἄλλες «ἀστικές» ἐφημερίδες.

Ἡ *Ἀυγή* θριαμβολόγησε στήν πρώτη σελίδα: «Ξαναεπιβεβαιώθηκαν» (πόσες φορές ἔγινε αὐτό στό κουραστικό καί ἀνούσιο λεξιλόγιο τῆς Ἑλληνικῆς Ἀριστερᾶς) οἱ ἀπόψεις γιά τήν ὑπέρβαση τοῦ ἱστορικοῦ σχίσματος κομμουνιστῶν καί σοσιαλιστῶν πού «πρωτοποριακά» σέ ὅλη τήν Εὐρώπη ἄρχισε ἐδῶ στήν Ἑλλάδα ἡ ΕΑΡ μέ τή διάσπαση τοῦ ἐνιαίου ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ. Ὁ Ὀκέττο ἀμέσως μετά σέ ἀνοιχτή ὁμιλία στή γιορτή τῆς νεολαίας τοῦ κόμματος καί ἀφοῦ ἀναφέρθηκε στήν ἀναζήτηση εὐρωπαϊκοῦ ἐπίπεδου ἀπ' τόν Μπερλινγκουέρι εἶπε: «... Ἀπό ἐδῶ γεννιέται ἡ ἰδέα ἐνός εὐρωπαϊκοῦ δρόμου, τό καθήκον γιά μιά ἀνασύνθεση τῆς ἀριστερᾶς μέ τίς διαφορετικές τῆς συνιστώσες πού δέν θά βασίζεται στήν ὑπεροχή τῆς μιάς παράδοσης στήν ἄλλη, ἀλλά σέ στέρεες κριτικές προγραμματικές βάσεις». Τήν ἀνασύνθεση αὐτή δέν τή

βλέπει σέ «ἐνιαίο κόμμα, ἔκφραση πού κανένας δέν χρησιμοποιοῦσε». «Non partito unico espressione che nessuno ha usato» λέει ὁ Ὀκέττο ἀλλά σάν μιά διαδικασία πού θά ἔχει τίς ρίζες τῆς «στήν καθαρότητα τῶν προγραμμάτων μέ στόχο τό μετασχηματισμό καί τήν ἀλλαγὴ ὡστε νά γίνει πιο μεγάλο τό σπίτι τῆς ἀριστερᾶς». Αὐτή ἡ πρόταση, συνεχίζει ὁ Ὀκέττο, «δέν ἔχει νά κάνει τίποτε μέ ἓνα ἀπίθανο καί impronabile ἐνιαίο κόμμα». «Non ha nulla a che vedere con un impronabile e improhabile partito unico», *Unità* 12/7.

Διάβασε κανεῖς τά παραπάνω ἀπ' τίς στήλες τῆς *Ἀυγῆς*; Αὐτοὶ πού κόπτονται γιά τή σωστή πληροφόρηση εἶναι δυνατοὶ νά παραπληροφοροῦν τοὺς ἀναγνώστες καί τοὺς ὁπαδοὺς τῆς ΕΑΡ.

Μπορεῖ τό ἰταλικό ΚΚ νά γίνει σοσιαλδημοκρατικό; Ὁχι, γιατί σοσιαλδημοκρατικό ἀλά ἰταλικά ὑπῆρξε.

ΤΙ ΘΑ ΚΑΝΕΙ ΤΟ ΙΚΚ;

Στή φάση τῆς ἀνασυγκρότησης τοῦ καπιταλισμοῦ ὅπου λείπουν πιά οἱ ὀργανωμένες συλλογικότητες καί κυριαρχεῖ ὁ ἀτομισμός, ἡ ἀποπολιτικοποίηση τῶν νέων, ὁ ἐγωισμός καί ὁ καριερισμός, ἡ ψευδαίσθηση τοῦ προσωπικοῦ πλουτισμοῦ καί γενικά ἡ κοινωνική ἀποσύνθεση, χρειάζεται μιά ἐναλλακτικὴ ἀριστερὴ προγραμματισμένη κατεύθυνση, ἱκανὴ νά ἐνοποιήσει κοινωνικές κινητοποιήσεις καί κοινοβουλευτικές πρωτοβουλίες. Μιά τέτοια κατεύθυνση μπορεῖ σήμερα περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ νά ἐπηρεάσει τίς ἀβέβαιες ἰσορροπίες τῆς κυβέρνησης καί νά βάλει τά θεμέλια γιά τήν ἀναζήτηση τῆς ἐνότητος τῆς ἀριστερᾶς στήν Ἰταλία.

Χρειάζεται μιά πραγματικὴ ἀντιπολίτευση καί ὄχι ἐκείνη τῶν τροπολογιῶν, τῶν βελτιωτικῶν προτάσεων.

Χρειάζεται ἓνα ὀλοκληρωμένο σχέδιο ριζικῆς ἀλλαγῆς τῆς κοινωνίας καί ὄχι προτάσεις-ἀνταλλακτικὰ τῆς κρατικῆς μηχανῆς ὅπως πιστεύει μιά μερίδα τῆς ἡγεσίας τοῦ ΙΚΚ. Αὐτά τὰ ἀνταλλακτικὰ μπορεῖ καί νά προσφέρει θαυμάσια ὁ Κράξι. Δέν τὰ χρειάζονται ἀπ' τό Κ.Κ. γιατί μπορεῖ νά εἶναι καί «ὑπόπτα». Τό δηλώνει ἀνοιχτὰ ὁ πατέρας τοῦ ἀστισμοῦ Τζιοβάνι Ἀνιέλι.

Σέ μιά τέτοια ἀντικαπιταλιστικὴ προοπτικὴ μπορεῖ νά ἀντιμετωπισθεῖ σωστά τό μεγάλο πρόβλημα τοῦ περιβάλλοντος πού ὑπάρχει στοὺς ἀνθρώπους σάν μιά διάχυτη ἀμφιβολία ὅσο ἀφορᾷ τήν ποιότητα τῆς «προόδου» πρὸς τήν ποιότητα τῆς ζωῆς.

Υ

πάρχουν ξέρι επιχειρήματα με τὰ ὅποια ἀποδοκιμάζεται ἡ ἀνάληψη τοῦ βουλευτικοῦ χρίσματος ἀπὸ τὴ βουλευτινα Στάλλερ.

Καί τὰ ξέρι προσφέρουν ἔδαφος γιὰ αὐστηρές, ἡμερες ἢ ἡπιες ἀντιρρήσεις. Ἄκόμη περισσότερο, ὅποιος τῷ χρησιμοποιοῖ διακινδυνεύει νὰ θεωρηθεῖ μονόχλωτος, ἀντιδραστικός καί ἀδιάλλακτος.

Κατ' ἀρχὴν θεωρεῖται ἀνάρμοστο νὰ μπαινὲι στὴ Βουλὴ μίᾳ «πορνοστάρ». Βρίσκω πρὶν ἂν ὅλα τὸν χαρακτηρισμὸ ἀνάγωγο γιὰ τὰ ἑλληνικά «πόρνη» σημαίνει «ἀγοραία», ἐνῶ τώρα πιά οἱ κανόνες συμπεριφορᾶς ἐπιβάλλουν νὰ λέμε «πεταλούδα». Ἐάν ἐβαζε ὑποψηφιότητα καί νικούσε μίᾳ ἀπὸ τὶς ἐκπροσώπους τοῦ Κινήματος τῶν «πεταλούδων» θὰ εἶχατε διαμαρτυρηθεῖ; Θὰ εἶχαμε ἀμφισβητήσει τὴ βασικὴ ἀρχὴ μίᾳς ἀνοιχτῆς κοινωνίας, ὅτι δηλαδὴ δὲν ὑπάρχουν ἐπαγγέλματα κατώτερα ἀπὸ ἄλλα; Θὰ εἶχατε κάνει πολὺ ἄσχημα λοιπόν, γιὰ τὴ αὐτὴ ἡ ἀρχὴ ἔχει κυρίως μίᾳ λειτουργία κοινωνικοῦ ἐλέγχου: ἂν ὑπῆρχαν ἐπαγγέλματα καταδικασμένα ὡς λιγότερο τιμητικά, ὅλοι θὰ ἤθελαν νὰ κάνουν μόνον τὰ ἄλλα καί ἔτσι θὰ εἶχαμε «πόλεμος ὄλων ἐναντίον ὄλων». Τὸ δεύτερο ἐπιχείρημα λέει ὅτι —ἂν θὰ στέλναμε στὴν Βουλὴ μίᾳ στριπτιζέρ— ἔπρεπε νὰ διαλέξουμε καλλιτέχνηδα μεγάλου ταλέντου καί προσωπικότητας ὅπως ἡ Ρίτα Ρενουάρ ἢ ἡ Λίλλυ Νιαγάρα —ἂν ἦταν Ἰταλίδες— ἢ τουλάχιστον τὴ Ρόζα Φονμέτο. Ἄντ' ἰ γι' αὐτὸ πήγαμε καί διαλέξαμε μίᾳ ἐρασιτέχνηδα πού βάζει τίτλους ὅπως «διαστροφή» στὰ σόου πού κάνει ἀλλὰ ἀγνοεῖ τὴν τέχνη τῆς διαστροφῆς, δηλαδὴ νὰ ἀνάβει τὴν ἐπιθυμία μὲ ἓνα τίποτα. Ἡ βουλευτινα Στάλλερ δὲν ἀποσυνθέτει τὴ σεξουαλικότητα τῆς σὲ μίᾳ ἀπλῆ χορευτικὴ «écriture» (γραφὴ), δὲν τὴν ἐξαντλεῖ μέχρι τῆς ἐσχάτων σὲ παιχνίδια γεμάτα ὀμιγλώδη καί παρακμιακά ὑπονοούμενα. Ἄντιθετα τὴν προσφέρει σὲ μίᾳ χειροπιαστὴ ἐπαλήθευση τῶν πελατῶν ὅπως συμβαίνει μὲ τὶς ντίβες τοῦ «burlesque» πού μπορεῖς νὰ τὶς θαυμάσεις

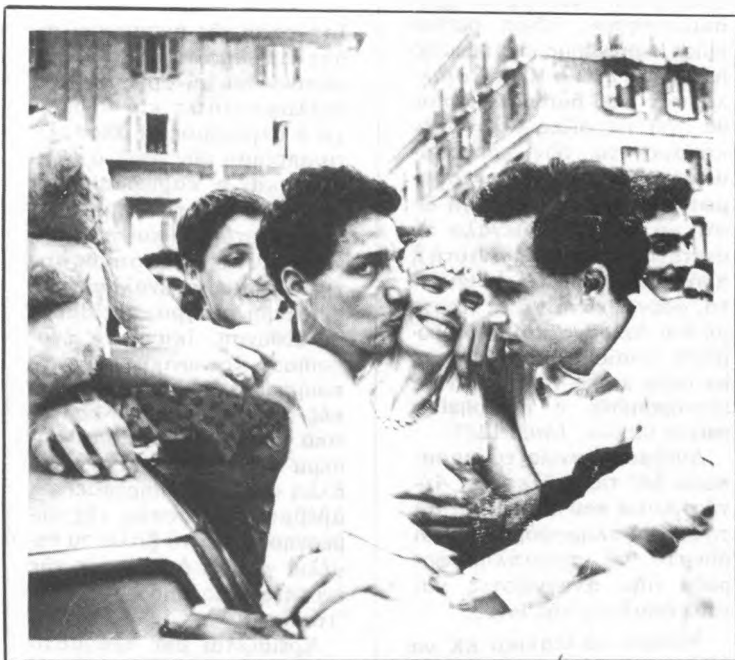

Ἡ Βουλευτινα τῆς δεκάρας

τοῦ Οὐμπέρτο Ἔκο

ἀπὸ πολὺ κοντὰ μάλιστα, γυρω ἀπὸ τὸ Μπροντουγαῖ μὲ τρία τέσσερα δολάρια καί στὰ κέντρα μὲ δωμάτιο ἀκό-

μη καί μὲ 25 σέντς. Ἄγνοώντας τὸν Σβίνβουτ, τὸν Ντ' Ἀνούτσιο καί τὸν Πελαντάν, χωρὶς νὰ τῆς ἔχει πει κα-

νεῖς ὅτι ἡ Σάρκα πάει μαζί μὲ τὸν Θάνατο καί τὸν Διάβολο, καί ὅτι ἡ φλόγα εἶναι ὠραία, παίρνει τὶς πεταλοῦδες γιὰ φανάρια, ἴσως ἐπειδὴ εἶναι ξένης καταγωγῆς, συγχέει τὴν ἀποπλάνηση μὲ τὴν οὕρηση, τὸν ἐρωτισμὸ μὲ τὸν ἐξωτισμὸ καί ἀναθέτει σὲ ἓναν πύθωνα νὰ ἀνακηρύξει ὠραία κυρία ἓνα ἐπιβλητικό καί ἰδανικό θηλυκὸ πύθωνα. Ἴδου πόσες διακρίσεις προξενεῖ αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα. Δεδομένου ὅτι δὲν μπορεῖ σὲ ὄλους τοὺς ἐκλογικούς καταλόγους νὰ μπεῖ ὁ Βιττόριο Γκάσμαν διακινδυνεύουμε νὰ θεωρήσουμε πολίτες δεύτερης κατηγορίας αὐτοὺς πού θὰ ἦταν καταδικασμένοι νὰ ἀντιπροσωπευθοῦν ἀπὸ τὸν Πίπο Φράνκο. Ἄν ὑποστηρίζαμε κάτι τέτοιο —καί ὁ θεὸς νὰ μᾶς φυλάει— θὰ συνέβαινε μίᾳ ἄπρεπη εἰσβολὴ τῆς Αἰσθητικῆς στὴν Ἠθική, δηλαδὴ ἓνα ἀνακάτεμα μῆ-διαμεσολαβημένο μεταξύ διαφορετικῶν μορφῶν τοῦ Πνεύματος. Ὅποτε θὰ ἔταν σάν νὰ δίναμε δικαίωμα ψήφου στοὺς πολίτες τῆς ἀνώτερης τάξης καί κουλτούρας καί νὰ τὸ ἀρνούμαστε στοὺς χειρώνακτες. Νὰ τὸ κρατοῦσαμε γι' αὐτοὺς πού περνοῦν τὸ Σαββατοκύριακο στὸ Σέντραλ Πάρκ καί νὰ τὸ ἀρνούμασταν σ' αὐτοὺς πού τὸ περνᾶνε στὰ λούνα-πάρκ. Θὰ ψήφιζαν μόνον οἱ θεατῆς τῆς «ὄπερας τῆς πεντάρας» καί ὄχι οἱ παίχτες τοῦ μπαρμπουτιοῦ.

Δὲν θὰ ὑπῆρχε πιά Δημοκρατία.

Τρίτο ἐπιχείρημα: Ἡ Ἰλένα Στάλλερ ἔκανε μίᾳ προεκλογικὴ ἐκστρατεία πού βασίστηκε σὲ μίᾳ γενναιοδωρῆ ἐκθεση τῶν ἀπόκρυφων μελῶν τῆς. Ὅμως ἔχουμε δεῖ προεκλογικὲς ἐκστρατείες πού βασίζονται ἄλλες στὸ μοίρασμα ἀριστερῶν παπουτσιῶν,² ἄλλες σὲ ὑποσχέσεις θέσεων πορτιέρη στοῦ ὑπουργεῖο, γιὰ νὰ μὴ μιλήσουμε γιὰ τὴν ψηφοθηρία τῆς Μαφίας ἢ γιὰ ψήφους πού ἀποσπᾶσταν ἀπὸ ἄρρωστους σὲ βαθύ κῶμα. Μὴ μιλάμε γιὰ ἀνηθικότητα, γιὰ τὴν ἔχουμε δεῖ πολὺ χειρότερα.

Καί αὐτὸ ἀπαντᾶει καί στὸ τέταρτο ἐπιχείρημα, ὅτι δηλαδὴ δὲν εἶναι σωστὸ νὰ πηγαίνει στὴ Βουλὴ μίᾳ ἐπαγ-

γελματίας που προσβάλλει τη δημόσια αιδώ τουλάχιστον του ενός τρίτου των εκλογέων. Σ' αυτό το ύποκριτικό επιχείρημα απάντησε ήδη η αξιότιμη κ. Στάλλερ λέγοντας ότι είναι καλύτερα να περιφέρεται στα τιμημένα ξεδρανα μιά που παρήκουσε την "Εκτη εντολή παρά μερικοί άλλοι που δεν σεβάστηκαν την πέμπτη, την εβδομή ή την όγδοη.

Είναι αλήθεια βέβαια ότι δεν ισχύει πάντα το μύ χειρον βέλτιστον και ότι αν'σ' ένα κλάμπ για άριστοκράτες έχει παρεισφρήσει κάποιος χρεοκοπημένος πληβείος δεν θά άνεβει βέβαια τό επίπεδο ούτε αν μέλος του γίνει ένας έμπορος λιπασμάτων. Άλλά δεδομένου ότι η ύποψηφιότητα και η έκλογή της αξιότιμης κυρίας Στάλλερ αποσκοπούσαν σέ σκόπιμο ράπισμα του κοινοβουλευτικού θεσμού πρέπει νά παραδεχτούμε ότι αν τό ράπισμα είναι ένα όπλο για την άποκατάσταση της ήθικης, τότε η επιχείρηση έχει μιά λογική και μέ βάση αυτή τη λογική πρέπει νά κριθεί.

Καταρρίπτει επίσης και τό πέμπτο επιχείρημα που στοιχηματίζει πάνω στην ύποψία ότι η δίσ Στάλλερ μπορεί νά καταληφθεί από συχνές καταστάσεις άφασίας όταν θά πρέπει νά εκφραστεί σέ θέματα οικονομικά, νομικά ή δημόσιας διαχείρισης.

Έκτός άπ' τό γεγονός ότι αυτό δεν είναι ακόμη σίγουρο και ότι όλοι έχουν δικαίωμα για μιά προσπάθεια, ως θυμηθούμε ότι αν διναν εξετάσεις πολλοί άλλοι εκλεγμένοι, θά ανακαλύπταμε ότι ό βαθμός της καλλιέργειάς τους δεν είναι πιό ικανοποιητικός.

Στό έκτο, επιφανειακά μόνο, εϋπειθέστατο επιχείρημα ήδη απάντησε ό αξιότιμος Τζιοβάννι Νέγκρι όταν από την τηλεόραση ύπενθύμισε σ' έναν προπέτη δημοσιογράφο ότι τό κόμμα του δεν πρέπει νά κρίνεται —άρνητικά— επειδή σ' αυτό συμμετέχει η Ρίτα Μονταλτσίνι ή ό Λεονάρτα Σάσα. Η αντίρρηση του Νέγκρι ξεκαθάρισε μέ την ύποψία ότι στα φαινόμενα της κοινής γνώμης ισχύει

δυστυχώς ό νόμος του Γκρέσαμ: αν —όπως συνέβη καμιά δεκαριά χρόνια πριν— ένας διακεκριμένος θεολόγος και καρδινάλιος συλλαμβάνεται σέ οίκο άνοχης, ό κόσμος δεν σκέφτεται βέβαια ότι μιά παπική άπόφαση άνύψωσε τόν οίκο στην αγιότητα της Καπέλα Σιζτίνα, αλλά ότι ό καρδινάλιος σύχναζε σέ άμαρτωλά μέρη. Για την προκειμένη περίπτωση τό επιχείρημα του Νέγκρι είναι πολύ ισχυρό γιατί η Ρίτα Μονταλτσίνι είναι γυναίκα μέ τόση ανάλαφρη χάρη, μέ τόση σαγηνευτική έξυπνάδα, τόσο άπροσδιόριστη γοητεία και λεπτή εϋγένεια που νά μπορεί νά εξαγνίσει μόνη της άκόμη και ένα κόμμα που έχει στρατολογία σέ όλη τη *Maison Tellier*. Όπως ό Σάσα είναι άνθρωπος μέ τόση ενάργεια, ήρεμη σοβαρότητα και μεγαλοθυμία που νά έξευγενίζει μέ τό φως του πνευμάτος του άκόμη και μιά συγκέντρωση όπαδών της Λίβερπουλ.

Άλλά —για νά μαστε δίκαιοι— είναι άλλο τόσο όδυνηρό, δύο προσωπικότητες αυτής της ποιότητας νά μετακινούνται στό ρόλο ενός άπορρυπαντικού.

Έχοντας καταρρίψει όλα τά άνεπαρκή επιχειρήματα, παράγεται ένα έβδομο που δεν βλέπω πώς νά τό καταρρίψω. Η αξιότιμη κ. Στάλλερ στή διάρκεια της προεκλογικής έκστρατείας ανακοίνωσε ότι θά μπει στή Βουλή για νά προκαλέσει μέ τις χάρες της και τις έκλεπυσμένες τεχνικές της τούς αντιπροσώπους της πλειοψηφίας —θέλουν δε θέλουν— και για νά ύποστηρίξει (μέ έργα περισσότερο παρά μέ λόγια) τό δικαίωμα της ελεύθερης διαχείρισης της σεξουαλικότητας (αξίζει πάντως νά παρατηρήσουμε ότι ύπεραμύνεται αυτού του δικαίωματος στα λόγια αλλά μέ τις πράξεις της τό άρνείται στους πιστούς της.

Έδώ είναι η άχίλλειος πτέρνα. Γιατί ένας βουλευτής ναι μέν εκλέγεται και άπό έκτίμηση για τις επαγγελματικές και καλλιτεχνικές του άρετές, αλλά πάει στή Βουλή για νά άσχοληθεί μέ τά κοινά στό σύνολό τους κι όχι για νά εκθέσει αυτές του τις άρετές. Δεν ύπάρχει τίποτε τό κακό στό νά εκλεγεί βουλευτής ένας θαυματοποιός που τρώει φωτιές αλλά θά 'ταν σίγουρα κακό αν στή

Βουλή δεν έκανε τίποτα άλλο άπ' τό νά βγάξει φωτιές από τό στόμα του (βάζοντας πάλι άλλου σέ σοβαρή ανησυχία την υπηρεσία πυρασφάλειας).

Μ' αυτή τη λογική άποκλεγόταν ό Πάολο Βιλιάτζιο, θά 'πρεπε νά πηγαίνει στις συνεδριάσεις ντυμένος Μίκυ Μάους, ό σκηνοθέτης Στρέλερ νά άπαγγέλλει κομμάτια από την Κομέντια ντελ "Αρτε ή, άκόμη χειρότερα, νά την επιβάλλει ως σκηνοθέτης στους συναδέλφους του έξαναγκάζοντας για παράδειγμα τόν Πανέλα νά κάνει πηδηματάκια και κινήσεις μαριονετάς άναφωνώντας «oshege, si sior paron».

Άλλά ύπάρχουν ακόμη χειρότερα: ό διάσημος νευροχειρουργός θά μπορούσε νά επιθυμή τη λοβοτόμηση τόν κ. Κράξι, ό προπονητής νά επιβάλλει στόν κ. Φανφάνι ένα παιχνίδι πιάσκει, ό ωτορινολαρυγγολόγος όρθοφωνητής νά εισάγει πετραδάκια στή στοματική κοιλότητα του κ. Ντέ Μίτα, ό κουρέας της μόδας νά ξυρίσει τά μουστάκια του 'Οκέτο ή νά μεταμορφώσει σέ τούφα πάνκ την κόμη του κ. Ντέ Μικέλις, ό όστεολόγος νά ύποβάλλει την καμπούρα του Άντρεόττι σέ τεράστιους όσο και μάταιους πόνους για νά μήν πούμε για τις ύπηρεσίες που θά μπορούσε νά επιβάλλει, αν τύχαινε τέτοιας τιμής, ένας ιδιοκτήτης γραφείου τελετών. Και τί θά συνέβαινε άραγε μέ τόν καθηγητή Γκολεάτσι Λίτσι, παπικό βαλσαμωτή;

Σίγουρα δεν ζητάμε κάτι τέτοιο από τούς αντιπροσώπους του λαού. Άντίθετα, τούς εκλέγουμε για νά αντιπροσωπεύουν όλο τόν λαό, τούς χρωματολιθογράφους, τούς άγρονόμους, τούς άλπινιστές, τούς νομικούς, τούς δανειστές, τούς κατοίκους του Γκόμπιο ή τούς βελονιστές κι όχι για νά δώσουν δείγματα τών ειδικών και τελικά περιορισμένων ικανότητων τους.

Ilona Staller davanti a Montecitorio

Η ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΡΑΔΙΟΦΩΝΙΑ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ

της Ίωάννας Βαλαβάνη

«Γιά πρώτη φορά στη Γαλλία ενώσεις, ομάδες νέων ή λιγότερο νέων, είδαν να ανοίγεται ένα καινούργιο πεδίο πραγματικής ελευθερίας. Τό γαλλικό κίνημα για την ελεύθερη ραδιοφωνία —τό πρώτο στον όριζοντα της επικοινωνίας— είναι μοναδικό στην Εύρώπη. Αποτελεί συναρπαστική εμπειρία για την κοινοτική και συνεταιριστική ζωή του τόπου μας. Ο πλουραλισμός και η ελευθερία είναι οι περισσότερο κερδισμένοι σ' αυτό τό παιχνίδι»¹.

**Τί συνέβη τή στιγμή
τής επανάστασης
των έρτζιανών;**

Τό «παιχνίδι» των ιδιωτικών ραδιοφωνικών σταθμών ξεκίνησε στη Γαλλία ουσιαστικά από τό 1982.² Ο αγώνας του κινήματος για τήν ελεύθερη ραδιοφωνία πού πήρε τή μορφή αγώνα για τήν ελεύθερη έκφραση και για πλουραλισμό στην πληροφόρηση, αλλά και οι κοινωνικοπολιτικές αλλαγές πού σημειώθηκαν στη Γαλλία των σοσιαλιστών, επέβαλαν τό άνοιγμα των έρτζιανών στον πολίτη και οδήγησαν στη διαμόρφωση του καθεστώτος των «τοπικών ιδιωτικών ραδιοφωνικών σταθμών». Τό καθεστώς αυτό, περισσότερο γνωστό ως «Radios Libres» (ελεύθεροι ραδιοφωνικοί σταθμοί) τό καθόρισε ο νόμος της όπτικοακουστικής επικοινωνίας της 29ης Ίουλίου 1982.

Μιά πραγματική έκρηξη ραδιοσταθμών σημειώθηκε σέ όλόκληρη τή Γαλλία. 2.500 ήταν οι πρώτες αιτήσεις για άδεια λειτουργίας, πάνω από 1.000 οι σταθμοί πού λειτουργούσαν ένα χρόνο μετά, ενώ σήμερα φτάνουν τούς 1.500. Δεκαπέντε σταθμοί κατά μέσο όρο έκπέμπουν σέ κάθε μεγάλη πόλη, ένενήντα μόνο στό Παρίσι.

Από τά μέσα του 1983, στην εφημερίδα της κυβερνήσεως δημοσιεύονται συνεχώς κατά περιοχές κατάλογοι τοπικών ραδιοφωνικών σταθμών, πού διακρίνονται σέ τρεις βασικές κατηγορίες. Στους σταθμούς τοπικών κοινωνικών φορέων, στους σταθμούς της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και στους έμπορικούς.

Τά πρώτα τους χαρακτηριστικά ήταν ή αισιοδοξία, ή φαντασία, ή ζωντάνια και ή τόλμη του λόγου και της έκφρασης.

Σχεδόν κάθε μορφή κοινωνικής δραστηριότητας, κάθε ομάδα δημιουργίας, κάθε σχήμα κοινωνικής ή πολιτικής έκφρασης διεκδικούσε και από έναν ραδιοφωνικό σταθμό. Έτσι από τούς πρώτους κιόλας μήνες της νομιμοποίησης, ιδιωτικοί σταθμοί μέ μεγάλη ποικιλία περιεχομένου και κοινωνικής αντιπροσώπευσης άρχισαν νά εμφανίζονται στον ραδιοφωνικό όριζοντα: Σταθμοί ύπηρεσιών του πολίτη ή του επαγγελματία, σταθμοί συνοικίας, ήχητικής δημιουργίας, μουσικής, ψυχαγωγίας, ειδικής πληροφόρησης (ιατρικής, οικονομικής ή

και τουριστικής), έκφρασης και επικοινωνίας έθνικών μειονοτήτων (άμερικανικοί, άρμενικοί, βιετναμέζικοι, τυνησιακοί, άφρικανικοί κ.λπ.), έπιμορφωτικοί (οικοδόμων, άγροτών κ.λπ.), θρησκευτικών ενώσεων (προτεστάντες, καθολικοί, Έβραιοί κ.λπ.), κοινωνικών κινήματων, όμοφυλόφιλων, φεμινιστριών.

Τό νέο ραδιόφωνο εισβάλλει δυναμικά μέ τόν ένθουσιασμό του νεοφώτιστου και καταφέρνει νά προκαλέσει σοβαρά τό ραδιοφωνικό κατεστημένο. Οι κρατικοί και οι περιφερειακοί

1. Πρώτη έκθεση της Haute Autorité. Σεπτέμβριος 1982-Σεπτέμβριος 1983, Έφημερίδα Κυβερνήσεως (J.O.), 15 Φεβρουαρίου 1984, σελ. 11.

2. Στη Γαλλία ή ιδιωτική ραδιοφωνία εμφανίζεται παράλληλα μέ τούς κρατικούς σταθμούς τό 1922. Η παράδοση συνύπαρξη κρατικού μονοπωλίου και ιδιωτικών σταθμών θά παραμείνει μέχρι τό 1945 όταν σχετικό διάταγμα θά άκυρώσει όλες τίς άδειες λειτουργίας και θά άπαγορεύσει κάθε έκπομπή ιδιωτικών σταθμών.

σταθμοί των γειτονικών κρατών με μεγάλη ακροατικότητα στη Γαλλία (Radio Monte Carlo, Europe-I, Radio Tele Luxembourg), δείχνουν έντονες ανησυχίες: «Μου έχει δημιουργηθεί ή εντύπωση επιδρομής!» δηλώνει ο Jean Gerretto, διευθυντής προγράμματος της France Inter. Γρήγορα όμως αντιδρούν, προσαρμόζοντας το πρόγραμμά τους, ιδρύοντας νέους τοπικούς σταθμούς ή εισχωρώντας στο κεφάλαιο των ιδιωτικών, ενώ αντίστοιχα οι ιδιωτικοί σταθμοί αντιμετωπίζουν τις πρώτες δυσκολίες. Ο ανταγωνισμός, το οικονομικό βάρος, η ελλειψη ικανών και έμπειρων στελεχών αποτελούν σοβαρά εμπόδια. Πολλοί σταθμοί μόλις καταφέρνουν να ξεπεράσουν τόν ένα χρόνο λειτουργίας. Οι σταθμοί της Τοπικής Αυτοδιοίκησης μπλέκουν σε εσωτερικές συγκρούσεις και συμφέροντα. Οι μικροί φιλόδοξοι ερασιτεχνικοί σταθμοί γίνονται εύκολα θύματα του μεγάλου κεφαλαίου. Μήνα με το μήνα το πεδίο μεταβάλλεται. Οι ασθενέστεροι κλείνουν, νέοι το ίδιο αισιόδοξοι σταθμοί εμφανίζονται για να γίνουν σε λίγο με τη σειρά τους προβληματικοί.

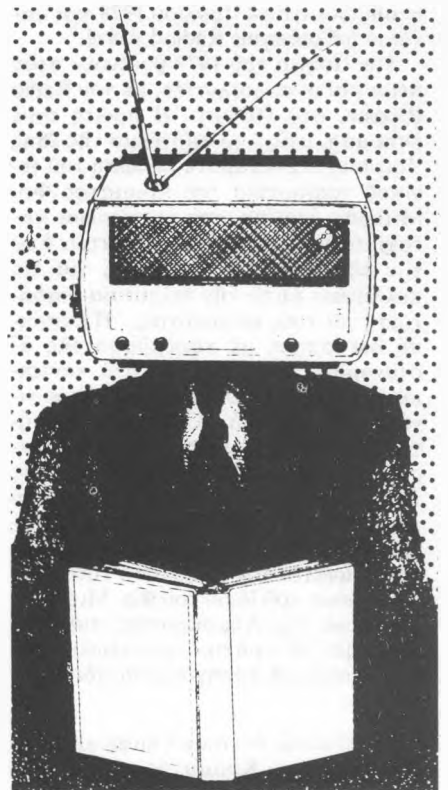
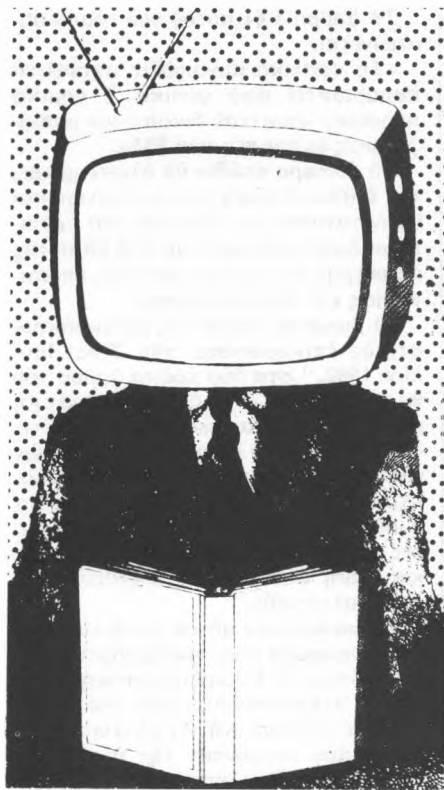
Το πρώτο συμπέρασμα: Η πρόθεση και ο ενθουσιασμός δεν αρκούν για την κατάκτηση της ελευθερίας στην έκφραση και στην επικοινωνία.

«Πρέπει να σπάσουμε το μονοπώλιο. Είναι θέμα αρχής»³

Η εμφάνιση των ιδιωτικών σταθμών στα έρτζιανά κύματα της Γαλλίας θα γίνει το 1977. Προηγήθηκαν βέβαια χρονικά ο Radio Sorbonne, ο σταθμός των ξεγεγερμένων φοιτητών του Παρισιού, το Μάη του 1968, και ο Radio Campus, μία πρωτοβουλία των φοιτητών της Λίλ το 1969, χωρίς όμως να γίνουν ή αφητηρία μιάς γενικότερης κίνησης, έτσι όπως αργότερα εξελίχθηκε η ελεύθερη ραδιοφωνία.

Την έναρξη του κινήματος έκανε ο σταθμός των οικολόγων στο Παρίσι, ο Radio Verte. Στην πρώτη ήμιαωρη εκπομπή του, την Παρασκευή 13 Μαΐου 1977,⁴ είχε μία δήλωση του τότε προέδρου της Γαλλικής Δημοκρατίας Ζισκάρ ντ' Εσταίν με θέμα τόν πλουραλισμό στην πληροφόρηση που την είχε κάνει σε ανύποπτο χρόνο, καθώς και δηλώσεις άλλων προσωπικοτήτων για τη ραδιοφωνία. Η επόμενη όμως εκπομπή του, την Δευτέρα 16 Μαΐου, καλύφθηκε άμέσως με παράσιτα από την TDF (Γαλλικός Όργανισμός Τηλεπικοινωνιών).

Σε λιγότερο από έναν μήνα εμφανίστηκε στα έρτζιανά ένας καινούργιος «πειρατικός» σταθμός στη περιοχή του Μονπελιέ,⁵ στα νότια της Γαλλίας, ο Radio Fil Bleu,⁶ μία πρωτοβουλία δύο νέων δικηγόρων της Δεξιιάς.

Η εκπομπή του καλύφθηκε άμέσως από παράσιτα, πράγμα που έδωσε την ευκαιρία στους ιδιοκτήτες του να μηνύσουν την TDF. Μοναδικός σκοπός της μήνυσης, όπως δήλωσαν, ήταν να προκαλέσουν δικαστική συζήτηση για «τό σπάσιμο» του κρατικού μονοπωλίου. Ήταν γι' αυτούς «θέμα αρχής!».

Η «διαμαρτυρία» μεμονωμένων ατόμων από τα έρτζιανά για την ύπαρξη του ασφυκτικού κρατικού μονοπωλίου στις ραδιοτηλεπικοινωνίες, σύντομα μετατρέπεται σε κίνημα απαίτησης για ελεύθερη χρήση των έρτζιανών κυμάτων, για ελεύθερη έκφραση, επικοινωνία και δημιουργία και για δικαίωμα στην πλουραλιστική πληροφόρηση.

Μία σειρά πολιτικοποιημένων και ιδεολογικά τοποθετημένων σταθμών θα προσδιορίσει αυτόν τόν στόχο. Οι αυτονομιστές της Σαβοΐας, δημιουργούν τόν Radio Allobroges-I τόν Μάιο τόν 1979, οι αυτονομιστές της Φλαμανδίας ιδρύουν τόν Radio Uylespingel, τόν συνδικάτο των απεργών σιδηρουργών της Λωρραίνης φτιάχνει τόν Radio Lorraine Coeur d'Acier, η ειρηνιστική κίνηση στό Fessenheim ιδρύει σταθμό μέ στόχο τόν παρεμπόδιση εγκατάστασης πυρηνικού εργοστασίου στην περιοχή.

Παράλληλα βγαίνουν στόν άερα και ερασιτεχνικοί σταθμοί αποτέλεσμα ατομικών πρωτοβουλιών, ο Radio Calanι e, ο Radio Sortie de secours, ο Radio-S, ο Radio Beau Delire κ.λπ.

Ο γαλλικός τύπος, κυρίως μέσα από τις αριστερές εφημερίδες *Liberation* και *Matin*, άμέσως τούς άγκαλιάζει μέ συμπάθεια και ενισχύει μέ κάθε τρόπο τήν προσπάθεια.

Οι βόρειες και ανατολικές περιοχές της χώρας σύντομα κατακλύζονται από παράνομους ραδιοσταθμούς. Από τόν Δεκέμβριο τόν 1977 αρχίζουν και οι πρώτες προσπάθειες για τήν ένωση τους. Αποτέλεσμα ήταν ή ALO, «Ένωση για τήν ελευθερία των κυμάτων». Συμμετείχαν παράνομοι ραδιοφωνικοί σταθμοί, επαγγελματίες της ραδιοτηλεόρασης και ανεξάρτητοι οπαδοί τόν κινήματος. Κύριος σκοπός της ήταν ή τεχνική συνεργασία και άλληλοϋποστήριξη των σταθμών κατά των διώξεων. Άκολουθεί ή FNRL «Έθνική όμοσπονδία μη έμπορικών, ελεύθερων. ραδιοφωνικών

3. Jean Louis Rigaud, ιδιοκτήτης τόν RADIO FIL BLEU παράνομου σταθμού στό Montpellier.

4. RADIO VERTE, έφ. *Liberation* 14 Μαΐου 1977.

5. H. Marechal, «Suivez le Fil Bleu de Montpellier», έφ. *L'Aurore*.

6. Fr. Chassaing «RADIO FIL BLEU», εκδ. VERKOCK, 1980, Παρίσι.

σταθμών» στις 4 Ίουλίου 1978 και κατόπιν ή Consensus Radio-Liberté.⁷

Τόν Ίούνιο του 1979 βγαίνουν στον άερα και οί σοσιαλιστές, μέ τόν Radio Riposte, στό Παρίσι. Ή πρώτη τους έκπομπή, στις 7 τό άπόγευμα της 28ης Ίουνίου, περιλάμβανε δήλωση του γενικού γραμματέα του κόμματος Φρ. Μιτεράν ενάντια στη «μονομερή κατοχή των ραδιοφωνικών κυμάτων από την έξουσία» και συζήτηση για τις συλλήψεις κατά την τελευταία διαδήλωση για τούς μετανάστες. Ή έκπομπή διακόπηκε μέ παρέμβαση της άστυνομίας, πού εισέβαλε στό κεντρικά γραφεία του κόμματος άπ' όλου γινόταν ή έκπομπή. Ο Μιτεράν κατηγορήθηκε από τόν εισαγγελέα για παράβαση του άρθρου 33 του νόμου της 7ης Αύγουστου 1974 περί κρατικού μονοπωλίου⁸. Ή υπόθεση πήρε μεγάλες διαστάσεις στον τύπο. Τό τέλος της γράφεται τόν Αύγουστο του 1981, μέ τό νόμο του ίδιου του Φρ. Μιτεράν, προέδρου της Δημοκρατίας πιά, πού καταργεί τό κρατικό μονοπώλιο και άμνηστεύει τά προηγούμενα άδικήματα.

Ή τελευταία δυναμική εμφάνιση του Σοσιαλιστικού Κόμματος γίνεται ένα χρόνο πριν την έκλογή του Φρ. Μιτεράν στην προεδρία της Δημοκρατίας, στις 9 Μαρτίου 1980, μέ τό Canal 75 στό Παρίσι. Είναι τό ραδιόφωνο πού «θά κερδίσει τή μάχη της πληροφόρησης και της επικοινωνίας», όπως δήλωνε ο Λωράν Φαμπιούς. Μετά από δύο μέρες ο σταθμός κατασχέθηκε από την άστυνομία.

Παρ' όλη τή δυναμική και ποικιλόχρωμη παρουσία, οί «πειρακτικοί» σταθμοί είναι καταδικασμένοι. Είτε καλύπτονται μέ παράσιτα είτε κατασχονται. Ήλάχιστοι μένουν στην επαρχία και καμιά δεκαριά στό Παρίσι.

«Άς άνοιξουμε τά παράθυρα νά μπει ή ελευθερία»⁹

Μέ την άνοδο των σοσιαλιστών στην έξουσία, τόν Μάιο του 1981, ή αναμόρφωση του καθεστώτος των ραδιοτηλεοπτικών μέσων έγινε επιτακτική ανάγκη. Οί σοσιαλιστές δεσμευμένοι από τις δηλώσεις τους, τις διακηρύξεις τους και την ενεργητική συμμετοχή τους στό κίνημα της ελεύθερης ραδιοφωνίας, προχωρούν σε σταδιακή άπελευθέρωση του δικαιώματος έκπομπής προς όφελος της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, κατ' άρχήν του ραδιοφώνου και λίγο άργότερα και της τηλεόρασης.

Τό πρώτο στάδιο αυτής της άπελευθέρωσης καθορίζεται από τό «σπάσιμο» του κρατικού μονοπωλίου, μέ τόν νόμο της 9ης Νοεμβρίου 1981,¹⁰ έξι άκριβώς μήνες μετά την άνοδό τους στην έξουσία.

Τό άρθρο 3 §1 αυτού του νόμου σημειώνεται:

«Τό κρατικό μονοπώλιο μπορεί νά παραβιαστεί από φυσικά ή νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου για ραδιοφωνικές έκπομπές στά FM».

Τό δεύτερο στάδιο θά ολοκληρώσει την άπελευθέρωση των έρτζιανών και θά οργανώσει την ιδιωτική και κρατική ραδιοτηλεοπτικωνία στη βάση της ελεύθερης και πλουραλιστικής επικοινωνίας και πληροφόρησης.

Ο βασικός νόμος της όπτικοακουστικής επικοινωνίας, της 29ης Ίουλίου 1982,¹¹ στά δύο πρώτα άρθρα του θά καθορίσει: «Ή όπτικοακουστική επικοινωνία είναι ελεύθερη και θέτει στη διάθεση του κοινού, διαμέσου των έρτζιανών κυμάτων ή του καλωδίου, ήχο, εικόνα, ντοκουμέντα, δεδομένα ή μηνύματα κάθε είδους» και «οί πολίτες έχουν δικαίωμα σε μία όπτικοακουστική επικοινωνία ελεύθερη και πλουραλιστική».

Τή διασφάλιση αυτού του δικαιώματος αναλαμβάνουν νεοϊδρυόμενοι θεσμοί όπως ή Κοινοβουλευτική Ήπιτροπή Όπτικοακουστικών Μέσων, ή Άνώτατη Ήποπτική Άρχή (Haute Autorité) πού έγγυώνταν την άνεξαρτησία των όπτικοακουστικών μέσων και τή σωστή άσκηση της κοινωνικής λειτουργίας τους, τό Ήθνικό Συμβούλιο Όπτικοακουστικής Ήπικοινωνίας και οί Νομαρχιακές Ήπιτροπές για τή χάραξη της πολιτικής της όπτικοακουστικής επικοινωνίας.

Οί τοπικοί ραδιοφωνικοί σταθμοί πού από τό νόμο καθορίζονται ως «ύπηρεσίες ήχητικής ραδιοφωνίας, πού εκπέμπουν στά FM και καλύπτουν άπόσταση έκπομπής 30 χλμ. περιμετρικά του σταθμού» (άρθρο 81 του νόμου 82-652), τίθενται υπό την άρμοδιότητα της Άνώτατης Ήποπτικής Άρχης, πού έγκρίνει τις άδειες και άσκει τόν έλεγχο όρθης λειτουργίας τους. Για τή χορήγηση της άδειας λαμβάνονται υπόψη τά τεχνικά, γεωγραφικά και κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της περιοχής καθώς και ή ανάγκη διασφάλισης της ελεύθερης και πλουραλιστικής έκφρασης και επικοινωνίας.

Ή ισχύς της άδειας λειτουργίας του σταθμού έχει διάρκεια 10 χρόνια (άρθρο 86) και άνακαλείται σε περίπτωση παραβίασης των προδιαγραφών της ή όταν ή λειτουργία του σταθμού έρθει σε αντίθεση μέ τό δημόσιο συμφέρον.

Οί συνεταιριστικές τοπικές ένσεις, τά δημόσια ιδρύματα και τά νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου μπορούν νά συμμετέχουν έμμεσα ή άμεσα σε έναν ή περισσότερους τοπικούς ραδιοφωνικούς σταθμούς, χωρίς όμως τό ποσοστό συμμετοχής τους νά ξεπερνάει τό 1/4 του συνολικού κεφαλαίου του σταθμού (άρθρο 81).

Στην άδεια λειτουργίας των τοπικών ραδιοφωνικών σταθμών αναφέ-

ρονται και οί τεχνικές προδιαγραφές του σταθμού καθώς και οί προδιαγραφές προγράμματος.¹²

Οί τεχνικές προδιαγραφές προβλέπουν σταθμούς ισχύος μέχρι 500 W και καθορίζουν τό μήκος κύματος πού μπορεί νά εκπέμπει ο σταθμός.

Οί προδιαγραφές προγράμματος περιλαμβάνουν την ύποχρέωση του σταθμού νά μεταδίδει κάθε τέταρτο της ώρας τό σήμα του ή τό όνομά του και τό μήκος κύματος της έκπομπής του, και τό 80% του προγράμματος του νά είναι έσωτερικής παραγωγής. Τό πρόγραμμα του σταθμού πρέπει νά κατανέμεται ισόχρονα σε όλη τή διάρκεια της εβδομάδας (άρθρο 6).

Ή διάρκεια άπασχόλησης μιας συχνότητας είτε αυτή πραγματοποιείται από ένα σταθμό είτε από πολλούς πού μοιράζονται την ίδια συχνότητα, πρέπει νά είναι μεγαλύτερη από 84 ώρες την εβδομάδα, εκτός άλλης συμφωνίας (άρθρο 6).

Ο τεχνικός έλεγχος των σταθμών γίνεται από την TDF τόσο στις εγκαταστάσεις του σταθμού πριν άρχισι τή λειτουργία του, όσο και κατά τή διάρκεια λειτουργίας του οποιαδήποτε στιγμή ζητηθεί. Ο έλεγχος προγράμματος¹³ γίνεται από την «Ύπηρεσία Παρατήρησης Προγράμματος» οποιαδήποτε στιγμή κριθεί αναγκαίος. Για τό σκοπό αυτό ο σταθμός πρέπει νά διατηρεί τό πρόγραμμά του τουλάχιστον επί 15 μέρες μετά τή μετάδοσή του (άρθρο 11) στό αρχείο του. Σκοπός του τεχνικού έλέγχου προγράμματος είναι ή τήρηση των προδιαγραφών του σταθμού όπως αυτές καθορίστηκαν στην άδεια λειτουργίας και όχι ο έλεγχος ή ή κρίση της ποιότητάς του.

Ή σημερινή κυβέρνηση του Ζάκ Σιράκ, στοχεύοντας στην ελεύθερη ιδιωτικοποίηση των ήλεκτρονικών μέσων αλλά και προβλέποντας κανόνες οργάνωσης της νέας τεχνολογίας, δημιούργησε καινούργιο νόμο όπτικοακουστικής επικοινωνίας, τό νόμο 86-1067 της 30ης Σεπτεμβρίου 1986.

Ως βασική άρχή τώρα όρίζεται¹⁴ ή ελευθερία στη χρήση και εκμετάλλευση των ραδιοτηλεοπτικών εγκαταστάσεων και ύπηρεσιών. Τά όρια αυτής της ελευθερίας είναι ο σεβασμός της ελευθερίας και της ιδιοκτησίας του άλλου, ή ίση μεταχείριση, ή έθνική ασφάλεια της χώρας, ή δημόσια τάξη και ή έξασφάλιση του πλουραλισμού στην έκφραση και διάδοση των ιδεών.

Ήποπεύουσα άρχή, αντίστοιχη της Άνώτατης Ήποπτικής Άρχης, όρίζεται ή Ήθνική Ήπιτροπή των Ήπικοινωνιών και της Ήλευθερίας, CNCL.¹⁵ Τή 13μελή της σύνθεση αποτελούν δύο μέλη διοριζόμενα από τόν πρόεδρο της Δημοκρατίας, δύο μέλη από τόν πρόεδρο του Κοινοβουλίου και δύο ά-

πό τόν πρόεδρο τῆς Γερουσίας, τρία άτομα, μέλη ἀντίστοιχα τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου τοῦ Κράτους, τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου καί τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἓνα μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας καί τρία άτομα εἰδικευμένα στίς τηλεπικοινωνίες, στόν τύπο καί στή ραδιοτηλεόραση. Ἡ διάρκεια τῆς θητείας τῶν μελῶν εἶναι ἑννέα ἔτη καί ἀπαγορεύεται ἡ ἀνανέωσή της. Ἡ συμμετοχή στήν Ἐπιτροπή θεωρεῖται ἀπόλυτα ἀσυμβίβαστη μέ τό βουλευτικό ἀξίωμα, μέ κάθε δημόσια θέση ἢ κάθε ἄλλη ἐπαγγελματική δραστηριότητα. Τά μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς ἀπαγορεύεται νά ἔχουν ἔμμεσα ἢ ἄμεσα ὁποιοδήποτε εἶδους συμφέροντα σέ ἐκδοτικούς ὀργανισμούς, σέ ἐπιχειρήσεις τύπου, διαφήμισης καί ραδιοτηλεόρασης.

Ἡ CNCL ἐπιτρέπει τήν ἴδρυση, τή χρήση καί τήν ἐκμετάλλευση μὴ κρατικῶν ραδιοτηλεοπτικῶν ἐγκαταστάσεων, ἔγγυᾶται καί ἐπιβλέπει τήν τήρηση τῆς ἀρχῆς τῆς ἴσης μεταχείρισης ἀνεξάρτητα ἀπό τό μεταδιδόμενο μήνυμα, ἐπιβλέπει καί διασφαλίζει τόν πλουραλισμό στήν ἔκφραση ἀπόψεων καί ἰδεῶν στά ἔθνικα κανάλια καί κυρίως ἀπό τίς ἐκπομπές πολιτικῆς πληροφόρησης, ἐλέγχει τό ἀντικείμενο, τό περιεχόμενο καί τίς μεθόδους προγραμματισμοῦ τῶν διαφημιστικῶν ἐκπομπῶν καί μηνυμάτων, διασφαλίζει τήν προστασία τῆς νεότητος καί τῶν ἀνηλίκων, καθορίζει κανόνες γιά τήν παραγωγή καί τή μετάδοση ἐκπομπῶν σχετικῶν μέ τήν προεκλογική ἐξόρμηση τῶν κομμάτων καί συντάσσει προτάσεις πρός τήν κυβέρνηση σχετικές μέ τήν ἀνάπτυξη καί τόν ἀνταγωνισμό τῶν ὀπτικοακουστικῶν ἐπικοινωνιῶν.

Γιά τούς σταθμούς τῆς ἐλεύθερης ραδιοφωνίας ὁ καινούργιος νόμος προσθέτει μερικά νέα στοιχεῖα ὅπως: ἀπαγορεύει τή χρησιμοποίηση εἰκονικοῦ ὀνόματος γιά τήν ἰδιοκτησία τοῦ σταθμοῦ, ἐπιβάλλει οἱ μετοχές τῶν σταθμῶν νά εἶναι ὀνομαστικές καί ἀπαγορεύει τή συγκέντρωση ποσοστοῦ μεγαλύτερου ἀπό 20% στό κεφάλαιο τοῦ σταθμοῦ ἢ στή συμμετοχή στό διοικητικό συμβούλιο ἀπό πρόσωπα φυσικά ἢ νομικά ξένης μὴ γαλλικῆς ὑπηκοότητας.¹⁶

«Ὅλα ἐξαρτῶνται λοιπόν ἀπό τίς διαφημιστικές εἰσπράξεις...»¹⁷

Ὁ νόμος τῶν σοσιαλιστῶν ἀναμφίβολα χάρισε τήν ἐλευθερία ἐκπομπῆς καί λειτουργίας στούς ἰδιωτικούς ραδιοφωνικούς σταθμούς. Ἐκτός ὅμως ἀπό τή νομική βάση γιά νά λειτουργήσει καί νά συντηρηθεῖ ἓνας ραδιοφωνικός σταθμός χρειάζεται καί τήν οἰκονομική.

Ὁ νόμος τοῦ 1982 περιορίζει τήν οἰκονομική ἐλευθερία τοῦ ἰδιωτικοῦ τοῦ τοπικοῦ σταθμοῦ: Τό ἄρθρο 81 §4 ὄριζε:

«Ἡ συλλογή διαφημιστικῶν πόρων καί ἡ μετάδοση διαφημιστικῶν μηνυμάτων ἀπό τούς τοπικούς ραδιοφωνικούς σταθμούς ἀπαγορεύεται».

Ἡ δικαιολογία ἦταν ἡ προστασία τοῦ τοπικοῦ τύπου ἐπειδή σέ μεγάλο ποσοστό στηρίζεται οἰκονομικά στίς τοπικές διαφημίσεις καί στίς μικρές ἀγγελίες. Τό θέμα τῶν διαφημίσεων στό τοπικό ραδιοφῶνο πῆρε μεγάλη ἔκταση. Ὑπῆρξαν πολλοί οἱ ὑποστηρικτές καί πολλοί οἱ πολέμιοι αὐτοῦ τοῦ περιορισμοῦ. Καί οἱ ἀντιρρήσεις βέβαια δέν ἦταν καθόλου ἀβάσιμες.

Στίς ἰδιωτικές ἐπιχειρήσεις πληροφόρησης, οἱ εἰσπράξεις ἀπό τά διαφημιστικά μηνύματα ἀποτελοῦν τόν κυριότερο παράγοντα στήν οἰκονομική ζωή τους, μιά πού τά ἄλλα δύο στοιχεῖα πού ἀπολαμβάνουν οἱ δημόσιες παρόμοιες ἐπιχειρήσεις, δηλαδή ἡ ἐτήσια ἢ μηνιαία εἰσφορὰ καί οἱ κάθε ἄλλου εἶδους οἰκονομικές ἐνισχύσεις ἀπό τό κράτος, δέν ὑπάρχουν. Ἔτσι οἱ ἰδιωτικές ἐπιχειρήσεις πληροφόρησης, πού λειτουργοῦν μέ τούς ἐμπορικούς κανόνες, τό μόνο προϊόν πού μποροῦν νά «πουλήσουν» γιά νά πραγματοποιήσουν τίς ἀπαραίτητες γιά τήν ἐπιβίωσή τους εἰσπράξεις, εἶναι ὁ χρόνος ἐκπομπῆς. Ἡ ἀγορά λοιπόν ἀπό τίς διαφημιστικές ἑταιρίες χρόνου γιά τή μετάδοση τῶν μηνυμάτων εἶναι ὁ πιό πρόσφορος ἀλλά καί συγχρόνως ὁ λιγότερο ἐπικίνδυνος γιά τήν ἀνεξαρτησία τοῦ σταθμοῦ τρόπος εἰσπράξης. Ἡ στέρησή του δημιουργεῖ ἀρκετά προβλήματα πού σέ πολλούς σταθμούς μπορεῖ νά προκαλέσει καί τό κλείσιμό τους.¹⁸

Ἀπό τήν ἀρχή ὁ γαλλικός νόμος προσπάθησε νά καλύψει αὐτές τίς δυσκολίες καί νά διασφαλίσει τήν ἀνεξάρτητη καί αὐτοδύναμη λειτουργία ὅλων τῶν ραδιοσταθμῶν. Προέβλεψε ἐτήσια ἐπιχορήγηση σ' ὅλους τούς σταθμούς πού προέρχονταν ἀπό εἰδική φορολογία τῶν ἐκπεμπόμενων διαφημιστικῶν μηνυμάτων στό κρατικό ραδιόφωνο καί τήν τηλεόραση. Τήν συγκέντρωση τοῦ φόρου καί τή διανομή τῆς ἐπιχορήγησης ἀνέλαβε ἑννεαμελής ἐπιτροπή πού καθόρισε ἐτήσια ἐπιχορήγηση ὕψους 100.000 φράγκων σέ κάθε σταθμό.¹⁹ Ἡ ἐπιχορήγηση ὅμως αὐτή δέν ἦταν δυνατόν νά καλύψει τίς ἀνάγκες ἑνός σταθμοῦ ἔτσι ἐπινοήθηκαν πολλοί καί ποικίλοι τρόποι συγκέντρωσης χρημάτων.

Ἄλλοι ἀπό αὐτούς εἶναι συνηθισμένοι, ἄλλοι ὅμως χαρακτηρίζονται ἀπό μεγάλη φαντασία καί πρωτοτυπία. Χαρακτηριστικά ἀναφέρουμε μερικούς ἀπό αὐτούς:

— Ἐπικλήση τῆς «γενναιοδωρίας» τῶν ἀκροατῶν γιά οἰκονομικές προσφορές στό σταθμό. (Ἡ μέθοδος χρη-

σιμοποιήθηκε κυρίως ἀπό τούς σταθμούς Radio-Libertaire. Radio-Classique). — Κάρτες ἀκροατῶν. Μιά μορφή ἐτήσιας ἢ μηνιαίας συνδρομῆς, ἐνῶ παράλληλα οἱ κάτοχοι τῆς κάρτας ἐπωφελοῦνται ἀπό διάφορες ὑπηρεσίες ἢ ἐκπτώσεις σέ ἐκδηλώσεις τοῦ σταθμοῦ.

— Συμμετοχή μέ εἰσιτήριο σέ διάφορες ἐκδηλώσεις πολιτιστικές, ἀθλητικές, ψυχαγωγικές, ἀκόμα καί ταξιδιωτικές, πού ὀργάνωνε ὁ σταθμός. Φημισμένος γιά τέτοιες ἐκδηλώσεις ἦταν ὁ RFM. σταθμός τοῦ Παρισιῶ.

— Πωλήσεις διαφημιστικῶν προϊόντων τοῦ σταθμοῦ (αὐτοκόλλητα, μπλουζάκια, ἀφίσες, μολύβια).

— Συμμετοχή σέ παραγωγή ἐκπομπῶν κάθε εἶδους, ἀκόμα καί κινηματογραφικῶν ταινιῶν. Σημαντικό παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ Radio Ivre πού τό 1983 συμφώνησε μέ τό Palais de la Decouverte τή συμπαραγωγή σειράς ἐκπομπῶν ἐπιστημονικοῦ χαρακτήρα. Οἱ ἐκπομπές πουλήθηκαν κατόπιν στούς ραδιοφωνικούς σταθμούς τῆς ἐπαρχίας.²⁰

7. FR CAZANAVE, «LES RADIOS LIBRES», ἐκδ. PUF, Παρίσι 1984.

8. AND. LAURENS, «L' INCUPLATION DE FR MITTERAND POUR INFRACTION AU MONOPOLE DE LA RADIO» ἐφ. LE MONDE 26-27 Αυγούστου 1979.

9. LAURENT FABUS στό συνέδριο τῶν σοσιαλιστῶν γιά τήν Ραδιοτηλεόραση, 25-26 Ὀκτώβρη 1980, PAVILLONS - SOUS - BOIS.

10. J.O. 10 Νοεμβρίου 1981

11. Νόμος 82-652, J.O., 30 Ἰουλίου 1982.

12. Ν.Δ. 82-961 τῆς 15 Νοεμβρίου 1982, J.O. 16 Νοεμβρίου 1982.

13. Ν.Δ. 82-960 ἄρθρο 7, J.O., 15 Νοεμβρίου 1982 καί ν.δ. 82-961 ἄρθρ. 10, J.O. 15 Νοεμβρίου 1982.

14. Ἄρθρ. 1,2,3 τοῦ νόμου 86-1067, J.O., 1 Ὀκτωβρίου 1986

15. Ἄρθρ. 4,5 τοῦ νόμου 86-1067, JO, 1 Ὀκτωβρίου 1986.

16. Ἄρθρα 35,36,37,38,40 τοῦ νόμου 86-1067 τῆς 30 Σεπτεμβρίου 1986.

17. «Ὅλα ἐξαρτῶνται λοιπόν ἀπό τίς διαφημιστικές εἰσπράξεις, πού γίνονται τόσο περισσότερο ἀπαραίτητες ὅσο μεγαλώνει ἡ γενική οἰκονομική κρίση».

Ἀπό τό βιβλίο «L' ECONOMIE DE L' INFORMATION» τῆς N. TOUSSAINT - DESMOLINS, PUF, Παρίσι 1978.

18. Γιά τήν οἰκονομία τῶν μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης βλέπε: N. TOUSSAINT - DESMOLINS, «L' ECONOMIE DE L' INFORMATION» PUF Παρίσι 1978 καί C.F. PRATTEN, «THE ECONOMICS OF TELEVISION», PER PUBLICATIONS, LONDON, 1970.

Γιά τόν ρόλο τῶν μέσων μαζικῆς ἐπικοινωνίας στό σύγχρονο καπιταλισμό δές καί: ΣΕΡΑΦΕΤΙΝΙΔΟΥ ΜΕΛΙΝΑ «Κοινωνιολογία τῶν μέσων μαζικῆς ἐπικοινωνίας» GUTEMBERG ΑΘΗΝΑ 1987.

19. Ν.Δ. 83-31 τῆς 20 Ἰανουαρίου 1983, ἄρθρο 1 παρ. 2, J.O., 22 Ἰανουαρίου 1983.

Αλλά και η παράνομη διαφήμιση δέν αποφεύχθηκε τελικά. Έτσι:

— Τό διαφημιστικό ρεπορτάζ (παρουσίαση εμπορικών επιχειρήσεων)

— Οι τυχαίες αναφορές της μάρκας διαφόρων προϊόντων ή διαφημιστικών σλόγκαν, από τούξ έκφωνητές τού σταθμού

— Η μετάδοση ανταποκρίσεων από έκδηλώσεις οργανωμένες από εμπορικές επιχειρήσεις και

— Η διοργάνωση ραδιοφωνικών παιχνιδιών με δώρα-προϊόντα επιχειρήσεων, ήταν οι συνηθισμένοι τρόποι έμμεσης διαφήμισης. Έκτός από αυτούς όμως υπήρξαν και άλλα πρωτότυπα παραδείγματα διαφημιστικής εϊσπραξης.²¹

Μία έπιτυχημένη τέτοια ιδέα ήταν τού RFM. Πέντε φορές τήν ημέρα επί πέντε Σαββατοκύριακα μετέδιδε τό διαφημιστικό τραγουδάκι τών επιχειρήσεων επίπλων «Κονφοραμά» χωρίς τά διαφημιστικά λόγια. Συγχρόνως, ό έκφωνητής τού σταθμού έδινε στους άκροατές ένα τηλεφωνικό νούμερο, όπου θά μάθαιναν «έναν έξυπνο τρόπο γιά νά ζούν άνετα». Στο τηλέφωνο, πωλήτριες διαφήμιζαν προϊόντα τής εϊπιχείρησης «Κονφοραμά».

Στό σταθμό Radio Lezard, ειδική υπηρεσία πρόσφερε σε έκδότες τηλεφωνικές έξυπηρετήσεις. Κατά τή διάρκεια τής τηλεφωνικής άναμονής μεταδίδονταν διαφημιστικά μηνύματα.

Ο χρόνος έκπομπής πουλήθηκε έπισης γιά νά πραγματοποιηθούν εϊσπράξεις. Ένας σταθμός στό Μονπελιέ νοίκιασε τς εγκαταστάσεις έναντι 4.000 φράγκων τήν ώρα, σε ύποψηφίους δημάρχους κατά τς δημοτικές εκλογές.

Τά τεράστια έξοδα από τή μία, πού σύμφωνα με τς εκτιμήσεις τού προέδρου τής ALO Π. Σινιονιώ, τόν Ιούλιο τού 1983, άνέρχονταν σε 800.000 φράγκα, γιά κάθε σταθμό²² και ή δυσκολία έξεύρεσης άνάλογων οικονομικών πόρων από τήν άλλη, καθόρισαν τή συνέχεια τού «παιχνιδιού». Βασικό ρόλο άναμφισβήτητα έπαιξε και ή οικονομικοκοινωνική και πολιτική σημασία τής ελευθέρης ραδιοφωνίας, πού μετέτρεψε τήν ελευθέρη έκφραση σε οικονομικοπολιτικό άνταγωνισμό. Σε πολλούς σταθμούς αυτό τό γεγονός στείχισε τήν άνεξαρτησία τους. Μεγάλα τράστ τού τύπου ή εμπορικές εϊπιχειρήσεις εϊσέβαλαν στό κεφάλαιό τους (Havas, Hachette, FNAC, Le Monde, Le Matin, Actuel). Άρκετοί έκλεισαν όριστικά ή συγχωνεύθηκαν σε μεγαλύτερους σταθμούς.

Η κατάσταση και ή τροπή πού πήραν τά πράγματα άνησύχησε τή γαλλική κυβέρνηση, πού πιεζόταν άσφυκτικά νά πάρει μέτρα άνακούφισης τών τοπικών σταθμών. Τό πιό πρόσφορο και άμεσο μέτρο ήταν νά επιτραπεί ή διαφήμιση, πράγμα πού τελικά έγινε.

Τό 1984 ή κυβέρνηση Μιτεράν εξέδωσε νόμο πού επέτρεψε τήν διαφήμιση στους τοπικούς σταθμούς και παράλληλα κατάργησε τήν ετήσια κρατική επιχορήγηση. Ο δρόμος τού ελευθέρου άνταγωνισμού άνοιξε. Ένα πρώτο άποτέλεσμα αυτού τού μέτρου ήταν ό σχηματισμός ενός διπολικού σχήματος στην ελευθέρη ραδιοφωνία. Διαμορφώθηκαν δύο ειδών σταθμοί. Οι εμπορικοί τοπικοί σταθμοί και οι συλλογικοί, συνεταιριστικοί σταθμοί τών κοινωνικών φορέων ή τής τοπικής αυτοδιοίκησης. Τό 90% τής ραδιοφωνικής εμπορικής διαφήμισης άπεσπασαν, όμως, οι εμπορικοί σταθμοί. Βασική αίτία ήταν ή μεγάλη άκροατικότητα πού εξασφάλιζαν λόγω τού «εύπεπτου» και «εύγευστου» προγράμματος τού. Άντιστοίχα οι συλλογικοί σταθμοί, άντιμετωπίζοντας έτσι μεγάλα οικονομικά προβλήματα, άρχισαν νά σβήνουν. Περιορίζονται συνήθως σε σταθμούς τών εθνικών μειονοτήτων ή σε ιδιαίτερα πρωτότυπους νεανικούς σταθμούς πού κατάφεραν νά άποκτήσουν σταθερό και πιστό άκροατήριο. Παρ' όλα αυτά, κάθε προσπάθεια γιά έξαγωγή τελικών και γενικών συμπερασμάτων και κρίσεων αυτού τού νέου μέτρου δέν μπορεί παρά νά είναι πολύ νωρίς νά γίνει.

«Έχουμε τώρα τή δυνατότητα νά πούμε τά πάντα και σε όλους. Αλλά πραγματικά τί έχουμε νά πούμε; Και οι όλοι ποιοί είναι;»²³

Τό τρίτο βασικό στοιχείο είναι άσφαλώς τό πρόγραμμα. Τι άκριβώς θά εκπέμψει ό σταθμός; Ποιοί θά τό οργανώνουν και ποιοί θά τό παράγουν;

Ο γαλλικός νόμος θέτει μία κοινή βάση. Συνεχή έκπομπή επί τουλάχιστον 12 ώρες τήν ημέρα, 83 ώρες τήν εβδομάδα και τό 80% τού προγράμματος νά είναι έσωτερικής παραγωγής. Άπαγορεύονται οι έπαναλήψεις και οι άναμεταδόσεις. Οι όροι είναι άρκετά σκληροί γιά «έρασιτεχνικούς σταθμούς τοπικής έμβέλειας». Χρειάζονται χρήματα και ικανά άτομα. Πρέπει νά διαθέτουν φαντασία, τεχνικές γνώσεις, δημοσιογραφικό πνεύμα, πρωτοτυπία, ζωντάνια, ένθουσιασμό. Χρειάζεται όμως και σταθερότητα. Ζώνες προγράμματος συγκεκριμένες και σταθερές φωνές έκφωνητών, σταθερά καθορισμένες έκπομπές.

Τό μεγαλύτερο μέρος τών σταθμών ξεπέρασε αυτή τή δυσκολία υιοθετώντας τήν κλασική συνταγή ραδιοφωνικού προγράμματος «άμερικανικού τύπου». Τό Music and News. Μουσική νέα, σκόρπιες πληροφορίες και πολλή

ζωντάνια. Νέοι στην πλειονότητά τους έκφωνητές, πού πιάνουν ή προσπαθούν νά πιάνουν τόν παλμό τής εποχής. Μιά συνταγή δοκιμασμένη πού τς περισσότερες φορές οδηγεί στην έπιτυχία. Μιά παραλλαγμένη συνταγή, έξίσου δημοφιλής, είναι ή γαλλική άπόδοσή της, πού κυρίως χρησιμοποιεί ή France-Inter. Η μουσική, οι συζητήσεις, τά ζωντανά ρεπορτάζ και τά παιχνίδια με συμμετοχή τού κοινού πού έξασφαλίζουν «πιστούς άκροατές».

Μερικοί σταθμοί όμως προχώρησαν σε δικές τους ιδέες.

Ο Radio Choisille έγκατεστημένος σε μία φάρμα δεκαπέντε χιλιόμετρα έξω από τήν πόλη Tours, είναι ό σταθμός πού διευθύνεται από άγρότες και άπευθύνεται σε άγρότες.

«Στήν περιοχή εκπέμπουν πάρα πολλοί τοπικοί σταθμοί, πού όταν δέν βάζουν μουσική, φλυαρούν άκατάπανστα. Η δική μας έπιτυχία όφείλεται άναμφισβήτητα στό γεγονός ότι είμαστε άγρότες και άπευθυνόμαστε στους άγρότες πού άποτελούν τήν πλειονότητα τών κατοίκων τής περιοχής», λέει ό υπεύθυνος τού σταθμού, Ζιλ Μπουμπέν.²⁴

Τό πρόγραμμα τής ημέρας μās δίνει μία ιδέα γιά τήν αίτία τής έπιτυχίας του.

«Από τά ζημερώματα, ή ημέρα ξεκινάει με τό δελτίο καιρού. Άπαραίτητο γιά τους άγρότες. Τό πρόγραμμα συνεχίζεται με τήν "πράσινη σελίδα" πού περιλαμβάνει ιδέες, πληροφορίες, συμβουλές και οδηγίες γιά ό,τι πρέπει νά γνωρίζει ένας άγρότης. Τό άπόγευμα ύπάρχει μία έκπομπή με νομικές συμβουλές. Γιά τά δάνεια, τς επιδοτήσεις, τήν κοινωνική άσφάλιση, τς άγροτικές συντάξεις. Άργότερα έχει μουσική. Λαϊκή, μοντέρνα, ρόκ, κ.λπ. Γιά όλα τά γούστα και όλες τς ηλικίες.

Τό πρόγραμμα ακολουθεί άκόμα και τό ρυθμό τών άγροτικών έργασιών. Εϊδικό πρόγραμμα γιά τήν εποχή τής συγκομιδής και τής σποράς αλλά και άνάλογα με τήν εποχή τού χρόνου».

Εϊναι ένας σταθμός πού στοχεύει στην ειδικευμένη πληροφόρηση και άξιοποιεί σωστά τά τοπικά χαρακτηριστικά τής περιοχής του.

Ένας άλλος σταθμός με «ειδικό» άκροατήριο είναι ό έπίσης έπιτυχημένος Radio Arlequin στή Ρουέν. Εϊναι ένας σταθμός από νέους γιά νέους. Η βασική του ομάδα άποτελείται από έναν καθηγητή λυκείου, έναν άπόφοιτο λυκείου, μία γραφίστρια, έναν νέο άκόμα άνεργο και έναν σπουδαστή δημοσιογραφικής σχολής. Γύρω τους κινούνται άλλα 50 άτομα, φίλοι και όπαδοί τού σταθμού, κυρίως από τόν μαθητικό κόσμο. Όλοι τους είναι έθελοντές. Έκπέμει πρόγραμμα από τς 6 τό πρωί μέχρι τς 2 μετά τά μεσάνυχτα. Οι άξονες τού προγράμματος κινούνται άνάμεσα σε έκπομπές «συνο-

δευτικές», έκπομπές πληροφόρησης και έκπομπές θεματικές. "Όλες στρέφονται γύρω από τόν κόσμο τῶν νέων. Ειδικές ὑπηρεσίες καί ειδικές έκπομπές προσφέρονται σέ μήνες αἰχμῆς. Τόν Ἰούνιο π.χ., κατά τίς ἀπολυτήριες ἐξετάσεις τῶν λυκείων, γίνονται ἐπιβοηθητικές ἀσκήσεις μέσα ἀπό τό ραδιόφωνο ἢ δίνονται οἱ λύσεις τῶν θεμάτων τῶν ἐξετάσεων.

"Ένας τελείως διαφορετικός σταθμός εἶναι ὁ Radio Lorraine Coeur d'Acier τοῦ συνδικατοῦ τῶν σιδηρουργῶν τῆς Λωρραίνης. Ὁ σταθμός βασίζεται σέ δύο ἀρχές. Στήν ἐλευθερία ἐκφρασης μέ ἀπευθείας μετάδοση τοῦ λόγου καί στήν ἀπόλυτη ἀπουσία λογοκρισίας ἢ προεπιλογῆς. Εἶναι ἐγκατεστημένος στόν προθάλαμο τοῦ δημοσίου τῆς πόλης καί δέχεται σέ εἰκοσιτετράωρη βάση τηλεφωνήματα ἢ ἐπισκέψεις ἀπό πολίτες, ἀπό ἀντιπροσώπους ἐνώσεων ἢ συλλόγων πού θίγουν ἢ ἀναλύουν, σέ ἀπευθείας μετάδοση, ὅποιο θέμα ἐπιθυμοῦν.

«Τό μυστικό τῆς ἐπιτυχίας του στηρίζεται στό γεγονός διὸ οἱ ἐργαζόμενοι, οἱ κάτοικοι τῆς πόλης μας, ἐπάσαν νά εἶναι παθητικοί δέκτες μηνυμάτων καί ἐκπομπῶν πού κάποιοι ἄλλοι καθόριζαν τό περιεχόμενό τους. Γίνονται οἱ ἴδιοι παραγωγοί, ἐκφωνητές, ἠθοποιοί ἢ διαλέγουν τά τραγούδια τῆς ἀρεσκείας τους».

Ἡ ἐπιτυχία ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τούς δείκτες ἀκροαματικότητας. "Ένας στούς πέντε Γάλλους, ἕνας στούς τρεῖς νέους καί πάνω ἀπό ἕνα στούς δύο φοιτητές ἀκροατές ραδιοφώνου προτιμοῦν τήν ἐλεύθερη ραδιοφωνία, σύμφωνα μέ τήν πρόσφατη σφυγμομέτρηση τῆς AACP, τό καλοκαίρι τοῦ 1985.²⁸

Γιατί ὁμως αὐτή ἡ προτίμηση; Ἡ σφυγμομέτρηση τῆς ἐταιρείας IPSOS τό 1983 δίνει μερικά στοιχεῖα πού θά διευκολύνουν μιά ἀπάντηση. Στήν ἐρώτηση ποιοί σταθμοί, οἱ ἐθνικοί (France-Inter, RTL, RMC, Europe-1) ἢ οἱ τοπικοί προσφέρουν καλύτερη ποιότητα, στίς εἰδήσεις, στή μουσική καί στήν παρουσίαση ἀπάντησαν:

Στίς εἰδήσεις:
61% καλύτερες εἰδήσεις προσφέρουν οἱ ἐθνικοί σταθμοί, 22% ἴδια ποιότητα, 9% οἱ τοπικοί σταθμοί, 8% δέν ἀπάντησαν.

Στίς μουσικές ἐκπομπές:
60% καλύτερη ποιότητα οἱ τοπικοί σταθμοί, 16% ἴδια ποιότητα, 13% οἱ ἐθνικοί, 5% δέν ἀπάντησαν.

Στό θέμα τῆς παρουσίας:
40% καλύτερη ποιότητα οἱ τοπικοί σταθμοί, 27% ἴδια ποιότητα, 24% οἱ ἐθνικοί, 9% δέν ἀπάντησαν.

Στήν τελική καί σημαντική ἐρώτηση: «γιατί ἀκούτε τούς τοπικούς σταθμούς» ἢ σειρά προτίμησης ἦταν:

49% γιά τά καλά μουσικά τους προγράμματα, 43% γιατί δέν ἔχουν διαφημίσεις, 36% γιατί εἶναι τοπικοί, 33% γιατί εἶναι εὐχάριστοι, 19% γιατί δίνουν πρακτικές συμβουλές γιά τήν καθημερινή ζωή, 18% γιατί εἶναι πιό ξεκούραστο νά τούς ἀκούς, 15% γιατί εἶναι καινούργιοι, 3% δέν ἀπάντησαν.

Ἡ ἔλλειψη διαφήμισης, τά μουσικά προγράμματα καί ἡ τοπικότητα εἶναι λοιπόν τά μυστικά τῆς ἐπιτυχίας τοῦ νέου ραδιοφώνου.

Ἡ ὑπαρξη ὁμως τῶν ἐλευθέρων ραδιοσταθμῶν συνετέλεσε καί στήν ἀνοδο τῆς γενικῆς ἀκροαματικότητας τοῦ ραδιοφώνου, εἴτε πολλαπλασιάζοντας τούς ἀκροατές εἴτε αὐξάνοντας τή συνολική ὥρα ἀκρόασης τοῦ ἴδιου ἀτόμου, ὅπως ἀπέδειξε ἡ σφυγμομέτρηση τοῦ Κέντρου Μελέτης Διαφημιστικῆς Ὑποστήριξης (CESP) τό Φεβρουάριο τοῦ 1983. Ἐξάλλου, σύμφωνα μέ τήν ἴδια πηγή, τήν πλειονότητα τῶν ἀκροατῶν τῆς ἐλευθέρης ραδιοφωνίας ἀποτελοῦν: ἄνδρες κάτω ἀπό 35 ἐτῶν, ἄγαμοι, πού κυρίως ἀκούν ραδιόφωνο τή νύχτα, καί ὁπαδοί διαφόρων κοινωνικῶν ἢ πολιτικῶν κινημάτων (ὁμοφυλόφιλοι, φεμινίστριες, οἰκολόγοι κ.λπ.).

Ἐλεύθερο ἢ φιλελεύθερο ραδιόφωνο;

Παρά τίς δυσκολίες καί μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο τρόπο ἡ ἐλεύθερη ραδιοφωνία θά συνεχίσει νά ὑπάρχει. Ὁ θεσμός εἶναι ἀρκετά πολύπλοκος καί μέ πολλές προεκτάσεις καί ἀλληλεπιδράσεις, καί ἀκόμα πολύ καινούργιος.

Ἡ ἐμπειρία τῆς Γαλλίας θά μπορούσε νά ἀποτελέσει σημαντικό βοήθημα γιά τήν κατάκτηση τῶν μυστικῶν τῆς ἐλευθέρης ραδιοφωνίας στή χώρα μας, ἂν καί εἶναι ἀκόμα νωρίς γιά νά βγοῦν τά τελικά συμπεράσματα.³¹ Οἱ σκέψεις πού διατύπωσε ὁ Οὐμπέρτο "Ἐκο γιά τό ἰταλικό ραδιόφωνο μοιάζει τώρα νά προβληματίζουν ἰδιαίτερα τούς Γάλλους διανοητές καί ἐπικοινωνιολόγους. "Ἄς τόν ἀκούσουμε:

«Πρὶν τήν ἐπανάσταση τῆς ἐλευθέρης ραδιοφωνίας, εἶχαμε τό ραδιόφωνο τοῦ μονοπωλίου, τῆ RAI, πού εἶχε τά ἐξῆς χαρακτηριστικά: μιά γλωσσική καί φωνητική σταθερότητα, μιά ἰσχυρή ἰδεολογική, ἂν ὄχι πολιτική, σταθερότητα καί μιά συγκεκριμένη αἰσθητική σταθερότητα. Τί συνέβη τῆ στιγμῆ τῆς ἐπανάστασης τοῦ ἐλευθέρου ραδιοφώνου;

Πρῶτο σόκ: Μιά μεγάλη φωνητική καί γλωσσική διαφοροποίηση καί ἐλεύθερη χρῆση γλωσσικῶν καί φωνητικῶν τοπικῶν ιδιοματισμῶν. Δεύτερο σόκ: Τό ξεφούσκωμα τῆς ἰδεολογικῆς ὁμοιομορφίας, μέ τήν ἐκφραση ἐλευθέρων ἀπόψεων, ὄχι μόνο στούς πολιτικοποιημένους σταθμούς ἀλλά

καί στούς ἐμπορικούς (π.χ. συζητηση μεταξύ ὁμοφυλοφίλων). Τρίτο σόκ: Μιά μεγάλη ποικιλία ἐλευθέρων προγραμμάτων σέ ἀντίθεση μέ τή σταθερή ταυτότητα τῶν προγραμμάτων τῆς παραδοσιακῆς RAI. Τέταρτο σόκ: Εἰσβολή τῆς μουσικῆς εἰς βῆρος τοῦ λόγου, πού μέ τή σειρά του ἐγινε πιό γρήγορος καί πιό μέσα στά πράγματα.

"Ἄς ἐρθοῦμε τώρα σ' αὐτό πού ονομάζω μετεπαναστατική ραδιοφωνική περίοδο, ὅπου δέν μπορούμε νά ξεχωρίσουμε τόν ἕνα σταθμό ἀπό τόν ἄλλο. Τί συνέβη τότε;

Πρῶτον: Τό ραδιόφωνο τοῦ μονοπωλίου υἰοθέτησε τά τοπικά χαρακτηριστικά τῶν ἐλευθέρων σταθμῶν καί ἔτσι ἔχασε τήν ἰδιαιτερότητά του πού τό ἔκανε ἀμέσως ἀναγνωρίσιμο. Τώρα, ὄλοι μιλοῦν «κακά» ἢ ἔστω «καλά».

Δεύτερον: "Όλοι οἱ ἐλεύθεροι σταθμοί ἔχουν τόν ἴδιο φωνητικό χαρακτήρα καί τό ἴδιο λεξιλόγιο. Ἐχουν δημιουργήσει μιά δική τους διάλεκτο μέ ἰδιαίτερους κανόνες: γρήγορη ἐκφώνηση καί τέλεια γνώση καί προφορά τῆς ἀγγλικῆς γλώσσας, μιά πού μετά τήν Ἐντίθ Πιάφ ἢ γαλλική ἔχει περάσει σέ δεύτερη μοίρα. Ἐχει γεννηθεῖ μιά καινούργια γλώσσα πού σέ ἐμποδίζει νά ξεχωρίσεις ἕνα σταθμό τῶν φασιστῶν ἀπό ἕνα τῶν αὐτονομιστῶν.

Δέν μπορῶ πιά νά ἀκούω τόν «δικό» μου σταθμό, ὅταν δέν θέλω νά ἀκούω διαφορετικούς ἀνθρώπους νά μιλοῦν ὄλοι τήν ἴδια γλώσσα. Εὐχομαι νά μή συμβεῖ στούς ἐλευθέρους σταθμούς, πού παρουσιάζονται σάν ἐπαναστατικό φαινόμενο, ἐνῶ στήν πραγματικότητα εἶναι «φιλελεύθερο», τό ἴδιο πράγμα πού συνέβη στήν μουρζουαζία, ὅταν, τῆ στιγμῆ πού ἀνακάλυπτε τό φιλελευθερισμό καί τόν ἐλεύθερο ἀνταγωνισμό, ἐχίτζε συγχρόνως τό μοντέρνο κράτος γιά νά τόν πειθαρχήσει».³²

20. X.VILLETARD, «VERS UNE REDEFINITION DE LA PUBLICITE POUR LES RADIOS LIBRES», ἐφ. LIBERATION, 10 Μαΐου 1983.

21. A.COZEAU, «LES RADIOS LOCALES PRIVEES ET L' ARGENT», ἐφ. LE MON DE, 19 Ἰουλίου 1983.

22. PROBLEMES AUDIOVISUELS No 16, Ἰούλιος 1983 σελ. 32.

23. M.MIPEXT «Κείμενα γιά τήν λογοτεχνία καί τήν τέχνη» 1936 ἀπό τό περ. L' ARCHIVE 1976.

24. «LA MAIN VERTE», ἄρθρο τῆς ἐφ. LA CROIX, 6 Ἰουλίου 1983.

31. Γιά τήν διεθνή ἐμπειρία στήν ἐλεύθερη ραδιοφωνία δές: ΒΑΛΑΒΑΝΗ ΙΩΑΝΝΑ «Ἡ ἐλεύθερη ραδιοφωνία στήν Εὐρώπη — ἕνα παιχνίδι δημιουργίας καί ἐπικοινωνίας» περ. ANTI, τ.349, 19 Ἰουνίου 1987, σελ. 38.

32. UBERTO ECO, «LA MARMELADE RA DIOPHONIQUE», περ. MEDIA FORUM, No 75, Σεπτέμβριος 1981, Μιλάνο.

«Φιλοκαλοῦμέν τε γάρ μετ' εὐτελείας...»

Χέρι πονάει, λοιπόν, χέρι τού **ἄγγελοῦ Ἐλεφάντη** τῶν Ἀρχαίων τὴν κόβουμε. Παρομοίως, ἡ διδασκαλία τῶν ἀρχαίων στό Γυμνάσιο θεωρήθηκε ἀχρηστή μέ τή μεραρρύθμιση τοῦ 1976 καί πολλοί πίστεψαν ὅτι ἦταν ἀρκετό τό «νόημα» ἀπό τή μετάφραση: Στό ἐξῆς μόνο οἱ προαλειφόμενοι «ειδικοί» θά μπορούσαν νά ἀσχοληθοῦν μέ τό πρωτότυπο κείμενο, τόν ἀόριστο δεῦτερο καί τὴν εὐκτική.

Μετά ἀπό δέκα χρόνια θριαμβευτικῆς ἐφαρμογῆς τοῦ μέτρου, μέ ὑπουργική δήλωση, τὰ παραπεταμένα ἀρχαῖα ἐμφανίζονται στό προσκήνιο ἀνάβοντας νέους καβγάδες καί πυροδοτώντας νέους γλωσσοϊδεολογικούς διχασμούς. Ἀπό τή μιά μεριά ἐκείνοι πού στή διδασκαλία τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν στό Γυμνάσιο βρίσκουν τό φάρμακο γιά τή σωτηρία τῆς χειμαζόμενης παιδείας, τὴν ὑπεράσπιση τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς, βλέπουν σ' αὐτά τόν κυματοθραύστη στά κύματα τοῦ ἀφεληνισμοῦ καί τῆς γλωσσικῆς πηνίας. Ἀπό τὴν ἄλλη μεριά ξέσπασε ὁ σαρωτικός ὁ ριζοσπαστισμός ἐνός ἐτεροχρονισμένου νεοδημοτικισμοῦ πού στή διδασκαλία τῶν ἀρχαίων καταγγέλλει τὴν ἐπιστροφή τῶν βαρβάρων τῆς συντήρησης, τοῦ καθαρευουσιανισμοῦ, τῆς προγονοπληξίας καί τοῦ σκοταδισμοῦ.

Σέ αὐτὴ τὴ νέα ἔξαρση τοῦ ἀνυπαρκτοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος, στήν ὁποία ἡ ἐλληνοκεντρικὴ ἀδολεσχία τοῦ ἀρμόδιου ὑπουργοῦ ἔρριξε ἀρκετὸ λάδι, οἱ παρατάξεις ἀρχίζουν νά διαγράφονται μέ σαφήνεια. Τό σύνολο σχεδόν τῆς ἀριστερᾶς μαζί καί τό ΠΑΣΟΚ πα-

ρά τὴν ἀποψη τοῦ κ. Τρίτση, τό σύνολο δηλαδή τοῦ ὀνομαζόμενου δημοκρατικοῦ χώρου, τῶν ἐφημερίδων του, ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων, συνδικάτων τῶν ἐκπαιδευτικῶν, συνδικαλιστικῶν παρατάξεων καί πληθώρα ἐπώνυμων, τάχθηκαν κατὰ τῆς ἐπιστροφῆς τῶν ἀρχαίων στό Γυμνάσιο, πλὴν ἀτομικῶν ἐξαιρέσεων (βλ. π.χ. ἄρθρα τῶν Τάσου Βουρνᾶ στήν *Ἀυγή*, Κ. Δεσποτόπουλου στό *Βῆμα*, Αἴμ. Ζαχαρέα στήν *Ἀυγή*). Ἀντίθετα γιά τὴν ἐπιστροφή τῶν ἀρχαίων συνηγορεῖ σύμπασα ἡ δεξιὰ συντηρητικὴ παράταξη καθὼς καί πνευματικοὶ κύκλοι πού ἀνήκουν στόν πολιτικοϊδεολογικὸ τῆς χώρας. Τό πρόβλημα δηλαδή πολιτικοποιήθηκε.

Ἄν ἐπαιρνε κανεὶς στά σοβαρά αὐτό τό διαχωρισμὸ τῶν παρατά-

Πενήντα μέτρα μακριὰ ἀπὸ τὸν Παρθενῶνα, στήν εἴσοδο τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Ἀκρόπολης, εἶναι χαραγμένο σέ μιά στήλη τό πασίγνωστο (;) ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν *Ἐπιτάφιο* τοῦ Θουκυδίδη ...λογοκρινένο: ἡ συνέχεια τῆς φράσης «καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας», πού ὀλοκληρώνει ἐπιγραμματικά τό πρῶτο τῆς μέρος κριθῆκε περιττή. Λόγοι χώρου, ἴσως, ὑποχρέωσαν τὸν καλλιτέχνη νά κόψει τό ρητό στή μέση, ἴσως οἱ ὑπεύθυνοι σκέφτηκαν ὅτι τὰ εὐκόλως ἐννοούμενα παραλείπονται, ἴσως —καὶ ὑποψιάζομαι ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ σκέψη πού τελικὰ πρυτάνευσε— θεώρησαν ὅτι δέν ταίριαζε μιά «μαλακία» πάνω στόν Ἱερό Βράχο. Πῶς θά τό παιρναν ἄνθρωποι ἀπαίδευτοι, τί σοὶ συνειρμούς καὶ χαμογελάκια θά προξενούσε τοῦτο τό ρητό, μήπως θά πρόσβαλε τὴ σεμνοτυφία τοῦ μπαμπᾶ πού θά συνόδευε κυριακάτικα τὴν κόρη στήν Ἀκρόπολη γιά νά γνωρίσει τοὺς μεγάλους μας προγόνους; Γιά «μαλακίες» θά μιλάμε τώρα; Δέν φτάνουν τὰ τόσα σκαμπρόζικα ὑπονοούμενα τῶν μαθητῶν καί —τί ντροπή— τῶν μαθητριῶν ὅταν βρίσκονται ἀντιμέτωποι μέ τοῦτο τό χωρίο;

ξεν τὸ συμπέρασμα θά ἦταν εὐκολο: τὰ ἀρχαῖα, ἄρα καὶ ἡ διδασκαλία τους, εἶναι δεξιὸ πράγμα, γι' αὐτὸ καὶ ἡ κατάργησή τους ἀποτελεῖ μέτρο προοδευτικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ. Βέβαια οἱ αἰτίαι τῶν νεοδημοτικιστῶν καί γενικὰ τῶν ὑπερμάχων τῆς μὴ ἐπιστροφῆς τῶν ἀρχαίων στά Γυμνάσια χρησιμοποίησαν κατὰ κόρον ὅλο τό παλαιὸ ὄπλοστάσιο τοῦ δημοτικισμοῦ στή μάχη του ἐναντίον τῆς καθαρεύουσας, τῆς ἐποχῆς πού ἡ τελευταία ἦταν στήν ἐξουσία. Κι ἀντίθετα οἱ περισσότεροι ὑπέρμαχοι τῆς διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων δικαιολόγησαν τὴ θέση τους μέ ἰσχυρὲς δόσεις ἐλληνικότητας, ἀρχαιολατρίας, ριζολατρίας, τῆς ἀπόλυτης ἀξίας τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ πνεύματος πρὸς τό ὅποιο πρέπει νά τεινοῦμε, μέ

πρωταγωνιστή μάλιστα τόν ίδιο τόν αρμόδιο ύπουργό δίνοντας έτσι εύκολα επιχειρήματα στους αντίπαλους του. "Όσοι παρακολούθησαν τούς τελευταίους μήνες τήν εκατέρωθεν επιχειρηματολογία δέν θά δυσκολευτούν νά βρούν τίς ιδεολογικές μετατοπίσεις, τίς ιδεολογικές φορτίσεις, νά δοϋν πώς κατασκευάζεται ένα ψευδοδίλημμα.

Τό θέμα δηλαδή είναι τόσο έντονα φορτισμένο ώστε δέν υπάρχει ή δέουσα ψυχραιμία νά συζητηθεί ούσιαστικά γιατί κάποιοι νομίζουν ότι καταπολεμώντας τήν διδασκαλία τήν αρχαίων συνεχίζουν τό γλωσσοεκπαιδευτικό κοινωνικό μήνυμα του δημοτικισμού έναντιόν των συντηρητικών αντιπαναριστών και κάποιοι άλλοι συνηγορώντας υπέρ των αρχαίων ότι σώζουν τήν ψυχή του έθνους, τήν ούσία της γλώσσας μας, τά ιδανικά της φυλής μας από τήν επέλαση άγροίκων πρασινοφρουρών και έρυθροφρουρών.

Είναι μάταιο, λοιπόν, νά άχολείται κανείς με τό ζήτημα αφού ό,τι κι άν λεχθεί άπευθύνεται εις ότα μή ακούονται; Παρά ταύτα, και άνεξάρτητα από τό τί θά αποφασίσουν αυτοί που έχουν τήν έξουσία νά αποφασίζουν, πρέπει νά συνεννοηθούμε. Δέν είναι άναγκαίο νά μάς βαραινουν τόσες σκόπιμες ή μή συγχύσεις, φορτίσεις και άπλουστευτικά διλήμματα.

ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΕΙΣ

1. Λέγεται ότι με τή διδασκαλία των αρχαίων τά παιδιά θά μάθουν καλύτερα τή σημερινή μας γλώσσα. Μάλιστα μερικοί ύποστηρίζουν ότι μόνο άν διδαχθούν τά παιδιά αρχαία έλληνικά από τό πρωτότυπο θά μπορέσουν νά γράφουν και νά μιλοϋν σωστά τά νεοελληνικά γιατί σ' αυτά βρίσκεται ή μήτρα, τό αρχέτυπο της νεοελληνικής.

Τό επιχειρήμα αυτό πράγματι συγγενεύει με τήν άποψη των αρχαιστών του περασμένου αιώνα που εισήγαγαν τήν ονομαζόμενη καθαρεύουσα (γλώσσα πλαστή, κι άνύπαρκτη) ώστε μαζί με τήν εκμάθηση της άττικής διαλέκτου νά επιστρέψουν οί Νεοέλληνες

στην αρχαία γλώσσα. 'Ο άγώνας όμως των δημοτικιστών έχει δείξει πόσο γελοία είναι μιά τέτοια άποψη πού, παρά ταύτα, για τούς γνωστούς λόγους ταλαιπώρησε τόν κόσμο, τόν δημόσιο και τόν πνευματικό βίο επί εκατόν πενήντα χρόνια. "Όσοι σήμερα πιστεύουν ακόμη ότι τά παιδιά θά μάθουν καλύτερα τά έλληνικά με τό νά πάρουν κάποιες, άναγκαστικά στοιχειώδεις, γνώσεις αρχαίων απλώς άερολογούν. Γιατί ή εκμάθηση της νεοελληνικής, της γραμματικής της, του συντακτικού της, του λεξιλογίου της, της ορθογραφίας της, της νεότερης γραμματείας της, ή οικείωση των ιδιαίτερων εύαισθησιών, των έκφρασιών και των ήχορρυθμικών της γνωρισμάτων, ή άπόκτηση της ικανότητας νά χρησιμοποιείται έκφραστικά και κυριολεκτικά τό σύγχρονο γλωσσικό όργανο χωρίς σολοικισμούς, ίσοπεδώσεις, ξενισμούς, άκυριολεξίες, άρρυθμίες, χωρίς τήν προσφιλή, δυστυχώς, προσφυγή στις πεντακόσιες λέξεις και τά πενήντα ρήματα, είναι πρόβλημα και σύνθετο και αυθύπαρκτο— δέν έχει νά κάνει, κατ' αρχήν, με τή διδασκαλία του Θουκυδίδη ή του Ξενοφώντα. "Έχει νά κάνει με τήν ποιότητα των επιστημονικών σπουδών, με τά βιβλία, με τή γενικότερη κατάσταση που επικρατεί στα σχολεία, με τήν ποιότητα του εκπαιδευτικού προσωπικού, με τήν ποιότητα του πολιτικού λόγου, τήν εφημεριδογραφία, τήν τηλεόραση, τό ραδιόφωνο, τίς μεταφράσεις, τή λογοτεχνική παραγωγή, έχει νά κάνει δηλαδή με όλες τίς μορφές και τρόπους παραγωγής λόγου, με όλες τίς μορφές χρήσης του λόγου που γεμίζει τά αφτιά και τό μυαλό των παιδιών και των μεγάλων. "Απέναντι σέ αυτό τό δντως μέγα πρόβλημα είμαστε όλοι άνοιχτοί, άλλοι περισσότερο κι άλλοι λιγότερο, με πρώτο όφειλέτη τήν ίδια τήν Πολιτεία και τά ιδρύματά της— γιατί άς μήν ξεχνάμε κράτος είναι και τά ΚΕΜΕ και τά Πανεπιστήμια, και τά Γυμνάσια και τά Λύκεια.

"Η γλωσσοεκπαιδευτική πενία, λοιπόν, δέν καταπολεμάται ούτε με τήν άποβολή των αρχαίων, ούτε ή διδασκαλία τους είναι ή πανάκεια στην άνόρθωση του έρειπωμένου γλωσσοεκπαιδευτικού οικοδομήματος. "Αν ή διδασκα-

λία των αρχαίων άναντίρρητα συμβάλλει στη διεύρυνση του γλωσσικού πλούτου και στην έξοικείωση με τήν ιστορία της γλώσσας ώστόσο, έφόσον όλες οί άλλες παράμετροι δέν ισχύουν τότε απλώς και μόνο προστίθεται ένα παραπάνω βάσανο στην ήδη βασανιστική μαθητεία. "Ας μη γίνονται, λοιπόν, τά αρχαία ή δικαιολογία που θά καλύπτει είτε προς τή μία είτε προς τήν άλλη κατεύθυνση τά άμαρτήματα και τά έγκλήματα του εκπαιδευτικού συστήματος.

2. "Αν επιστρέψουμε για λίγο στην ιστορία του εκπαιδευτικού και γλωσσικού ζητήματος θά δοϋμε ότι, επί εκατό πενήντα χρόνια, φιλοδοξούσε οί έλληνόπαιδες νά μάθουν αρχαία. Σκοπός του, όθεν και κύριο μάθημα, ήταν νά μάθουν οί μαθητές νά διαβάζουν, νά γράφουν και νά μιλοϋν ως αρχαιοέλληνες. "Αρχικά ό σκοπός αυτός ήταν όμολογημένος, Τόν πίστευαν. "Αργότερα, κανείς δέν κυνηγούσε αυτή τή χίμαιρα, ούτε οί πλέον αρχαιοπληκτοι. "Επιβίωνε όμως ό τύπος και τότο κυρίως για νά ενισχύεται διά των αρχαίων ή καθαρεύουσα που ως γλώσσα της έξουσίας έπρεπε νά διατηρηθεί ώσπου ή έξουσία νά αισθανθεί τή σιγουριά και τή δύναμη νά νομιμοποιήσει και νά εφαρμόσει τή δημοτική. Αυτό ήταν άλλωστε και τό νόημα του γλωσσικού συμβιβασμού που εκήρυξε από τό 1926 ό "Ελευθέριος Βενιζέλος, προγραμματίζοντας μίαν προοδευτική και έξελικτική σύγκλιση δημοτικής και καθαρεύουσας. Προγραμματισμός που ολοκληρώθηκε με τή μεταρρύθμιση του 1976. "Εκτοτε και ό αρχαίος σκοπός και τά ιδεολογικά του συμφραζόμενα, ή τεχνητή δηλαδή διατήρηση της διγλωσσίας, έπαψαν νά ισχύουν, τόσο που μόνο θυμηδία μπορεί νά προκαλέσουν οί σημερινοί θορυβημένοι από τήν πιθανότητα επιστροφής του γλωσσικού συντηρητισμού και του σκοταδισμού λόγω της διδασκαλίας των αρχαίων. "Αλλωστε άν τά αρχαία έχουν μιά σχετική τιμή τότε γιατί μόνο οί μαθητές του Λυκείου πρέπει νά τά διδάσκονται, δηλαδή μιά μειοψηφία σέ σχέση με τό συνολικό όγκο των μαθητών του Γυμνασίου; Και ή διάκριση γίνεται περισσότερο ύποπτη από τή στιγμή που, όπως ό καθένας ξέρει, στό Λύκειο

φοιτούν παιδιά που προέρχονται κυρίως από τις ευπορότερες και πλέον ευνοούμενες τάξεις.

Δέν τίθεται, λοιπόν, ζήτημα επιτροφής σέ σκοπούς χιμαιρικούς σάν κι αὐτούς που δραματίζονταν οἱ παλαιοὶ καθαρειουσιάνοι καί οἱ ἀρχαῖοι. Κατ' ἐπέκταση εἶναι ἐξίσου οὐτοπικό σκοπός τῆς διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων νά εἶναι ἡ ἐκμάθηση τῆς γλώσσας τῶν Ἀρχαίων. Κανείς δέν ἔμαθε ποτέ ἀρχαιοελληνικά, μηδέ τῶν ἐιδικῶν φιλολόγων ἐξαιρουμένων, γιατί κανείς δέν μπορεῖ νά μάθει μιὰ νεκρή γλώσσα, μιὰ γλώσσα που δέν μιλιέται πιά. Δέν μπορούμε νά μάθουμε τά ἀρχαῖα, ὅπως μαθαίνουμε γαλλικά ἢ ἀγγλικά, γιατί δέν ἔχουμε μέ ποιόν νά τά μιλήσουμε.

Ἄν λοιπόν σκοπός εἶναι ἡ ἐκμάθηση τῶν ἀρχαίων τότε γυρίζουμε σέ ἕνα φαῦλο κύκλο. Ἄν ἀντίθετα σκοπός εἶναι νά γνωρίζουμε τή γλώσσα τῶν Ἀρχαίων, ὅπως θά ἔπρεπε νά γνωρίζουμε τόν πολιτισμό τους, τούς θεσμούς τους, τήν οἰκονομία τους, τήν τέχνη τους, ὅλα τά στοιχεῖα που ἀποτελοῦσαν τόν κόσμο τους, δηλαδή τήν ἱστορία τους, τότε τό πρόβλημα, ὁ στόχος καί οἱ μέθοδοι ἀλλάζουν. Καί τό ζήτημα ἔχει τεράστια σημασία γιά τή μεθόδευση τῆς διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων που πάνω ἀπ' ὅλα πρέπει νά ξεκαθαρίσει τούς στόχους τῆς. Γιατί βέβαια στόχος δέν μπορεῖ νά εἶναι οἱ ἐκκεντρικοῦ τύπου αὐτοσχεδιασμοί τοῦ κ. Τρίτη, καί μέθοδος ἐντός δύο μηνῶν, μέσα στό κατακαλόκαιρο τῶν 44° Κελσίου, ἡ ἐξαγγελία τῆς ἐπανεισαγωγῆς τους στό Γυμνάσιο. Ἐκτός κι ἂν βιάζονται κάποιοι νά γράψουν ὅπως δὴποτε ἱστορία ἐκεῖ που μόνο περίσκεψη, κόπος καί μεθοδικά βήματα μποροῦν νά ξεκαθαρίσουν τό ἔδαφος ἀπό τή βαρβαρότητα καί σκουριά μιᾶς ὀλόκληρης ἱστορίας.

3. Ὅπως καί σέ τοῦτο τό περιοδικό παλιότερα εἶχε ὑποστηριχθεῖ (βλ. τεῦχ. 74, Δεκ. 1986, κείμενα τῶν Σπ. Ἀσδραχᾶ, Χρύσας Προκοπάκη, Γιώργου Χειμωνᾶ, Ἀριστόβουλου Μάνεση, Νίκου Γκάτσου, Μένη Κουμανταρέα, Μάριου Πλωρίτη) θά ἔπρεπε νά μιλάμε γιά ἕνα γενικότερο πρόβλημα παιδείας, τό πρόβλημα τῆς ἀρχαιογνωσίας κι ἀκόμα ἐιδικότερα τό πρόβλημα τῆς ἐλληνογνωσίας ξεκινώντας ἀπό τόν ἀρχαῖο κό-

σμο μέχρι τά σημερινά. Σ' αὐτό τό πλαίσιο ἐντάσσεται, ἢ θά ἔπρεπε νά ἐντάσσεται καί ἡ γνωριμία μέ τή γλώσσα τῶν Ἀρχαίων, ὅπως κι ἐκείνη τῆς Ἑλληνιστικῆς περιόδου, τοῦ Βυζαντίου, τῆς Τουρκοκρατίας, τοῦ περασμένου αἰῶνα κ.λπ. Τό σκεπτικό γιά τή διδασκαλία τῶν ἀρχαίων χωρίς νά διασταυρῶνεται μέ τό σκεπτικό γιά τή γνωριμία μέ τή σύνολη διαχρονική πορεία τῆς γλώσσας καί τῶν πολιτισμῶν που τήν ἐξέθρεψαν εἶναι ἕνα λειψό καί ἀνιαρό κατασκευάσμα. Ἡ δυνατότητα ἀμεσης ἐπαφῆς μέ τό ἀρχαῖο κείμενο που θά ἐξασφάλιζε ἡ διδασκαλία — ἢ στήν ὅποια θά παρακινῶσε — θά ἀποσκοποῦσε στό νά γίνει τό κείμενο αὐτό, τά νοήματά του, ἡ ποιητική του καί ἡ ρητορική του, «πεδίο παραδειγματικῆς ἀναφορᾶς» ὅπως τόνιζε ὁ Σπ. Ἀδραχᾶς, ὥστε νά συναντηθεῖ μέ ὅσα ἄλλα, ὡς γνώση ἐννοια, εὐαισθησία, φαντασία, εἰκονοπλασία, ἔχουν κατακτηθεῖ μέσω ἄλλων προσεγγίσεων. Ὁ κόσμος, ἐννοῶ ὁ δικός μας κόσμος, διευρύνεται ἔτσι ὄχι μόνο γλωσσικά, ἀλλά ἱστορικά. Μαθαίνουμε ἔτσι κάτι που εἶναι ἴσως τό πῶς δύσκολο νά διδαχθεῖ: ὅτι ἡ ζωὴ δέν ἀρχίζει μέ καί ἀπό μᾶς, ὅτι ὑπαρχει ὁ μακρινός καί τόσο κοντινός διαχρονικός ἄλλος που μᾶς φέρνει κοντά στήν κατανόηση τοῦ συγχρονικοῦ διπλανοῦ μας. Ἄπ' αὐτή τήν ἀποψη ἡ διαχρονική διάσταση τῆς γλώσσας ἀποτελεῖ ἀνοιγμα πρὸς τή γλωσσική ἄρα καί τή διανοητική ὀρίμανση, εἶναι στοιχεῖο ἐμπλουτισμοῦ τῶν νέων ἐλληνικῶν, τῶν νέων καί τῶν μεγάλων.

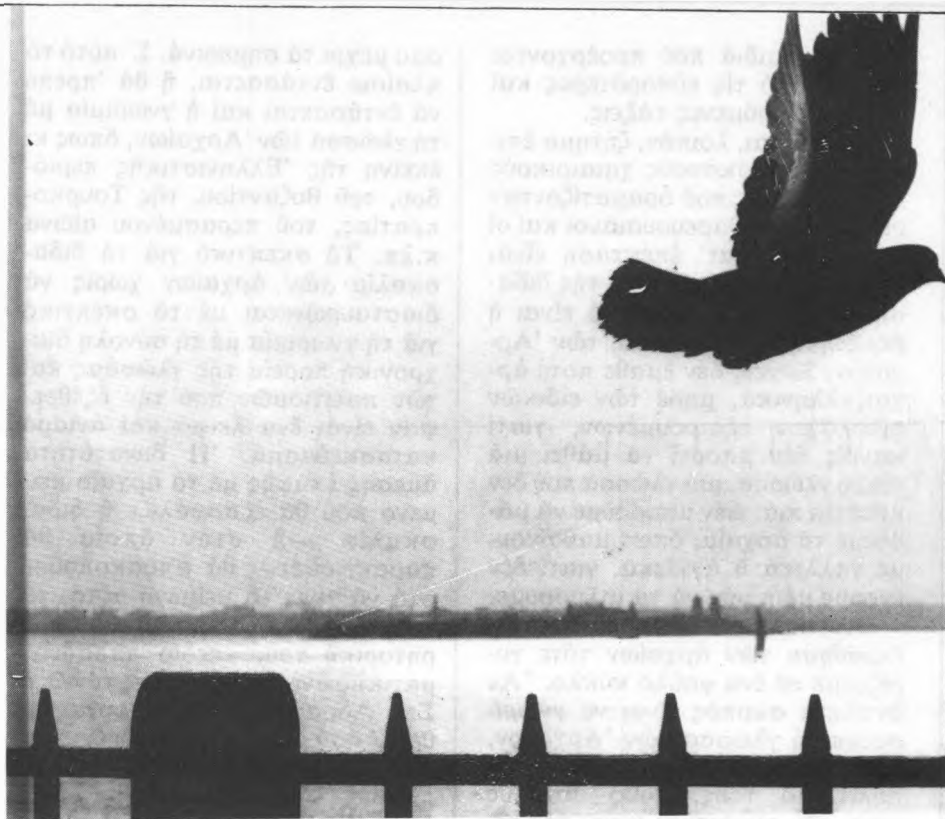
Ἡ διδασκαλία τῶν ἀρχαίων δέν ἐνισχύει τήν τάση κάποιας ἀρχαιολατρίας ἀλλά ἀνατοποθετεῖ τόν προσανατολισμό τῆς παιδείας μας μέσα ἀπό μιάν ἀντίληψη ἐκσυγχρονισμοῦ. Ἐνός ἐκσυγχρονισμοῦ βέβαια που οὔτε ἀρχίζει οὔτε τελειώνει μέ τά ἀρχαῖα ἐλληνικά καί που θά μπορούσε νά εἶναι ἀποτελεσματικός μόνο μέ τήν προϋπόθεση ἀνάπλασης τοῦ ἰδεολογικοῦ ἰστοῦ καί ἀναθεώρησης τῆς ἐκπαιδευτικῆς πρακτικῆς.

Νά ἐξηγουμαστε: Μέ ἢ χωρίς ἀρχαῖα στό βαθμό που ὀλόκληρο τό ἐκπαιδευτικό σύστημα ἀπό τή σημερινή ἀκραία, χρησιμοθηρία, βαθμοθηρία, μοριοθηρία τά πάντα εἶναι ὑπονομευμένα: ἡ ἐννοια τῆς

παιδείας, τῆς μαθητείας, τοῦ μαθητῆ, τοῦ δασκάλου, ἡ ἐννοια τῆς περιπλάνησης στό ἀγνωστο, τῆς ἀπόλαυσης, τῆς περιέργειας. Παύουν δηλαδή ὑφιστάμενες οἱ ψυχοκινητικές προϋποθέσεις τῆς μαθητείας. Ὅταν σχολεῖο σημαίνει συλλογὴ μορίων ὥστε στίς Γενικές ἐξετάσεις νά ἐπιλεύσει ὁ δύστυχος ἐξεταζόμενος στό γενικό ἀνταγωνισμό, νά ἐπιβῶσει τῆς σφαγῆς, κι ὅταν στή συνέχεια Πανεπιστήμιο σημαίνει πτυχίο καί πρόσβαση στό περιπόθητο ἐπάγγελμα τοῦ τριτογενοῦς κατὰ προτίμηση τομέα, τότε παρέλκει κάθε συζήτηση. Διότι ὁ μαθητῆς θά πρέπει νά «ἀποφασίσει» στά δεκατέσσερα του ἢ στά δεκαπέντε του ἂν θά γίνει φιλόλογος ἢ κτηνίατρος, γιτρός ἢ δικηγόρος, νοσοκόμος ἢ ἀστυνομικός καταπῶς οἱ τεχνοκρατικά ὀριζόμενες «ἀνάγκες» τῆς κοινωνίας ἔχουν προδιαγραφῆ. Θά πρέπει δηλαδή νά ἀποφασίσει τί θά γίνει πρὶν ἀκόμη γνωρίσει, ἔστω καί στοιχειωδῶς, τί τόν ἐνδιαφέρει, τί τοῦ ἀντιστοιχεῖ, που καί πῶς μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ δημιουργικά. Ἐτσι στά ἐργοτάξια μαζικῆς παραγωγῆς ὑποψηφίων ΑΕΙ που λέγονται Λύκεια ἡ γνώση καί ἡ εὐαισθησία συμπκνώνονται στό γνωστό συνταγολόγιο τοῦ φροντιστῆ, καί τότε κάποιοι, κατὰ κανόνα οἱ ἀναρμόδιοι τῶν ἀρμοδίων ὑπουργείων, ὑπηρεσιῶν καί ἰδρυμάτων ἀρχίζουν νά μιλοῦν γιά κινδύνους καί ἐκπεσμούς τραβώντας συνάμα ἀπό τό συρτάρι μέ τίς σοφίες τῆ μαγικῆς λύσης, π.χ. κόβουν τά ἀρχαῖα, ἢ ἐπανεισαγον.

Μέ ἀφετηρία αὐτές τίς σκέψεις χωρίς φόβο μή τυχόν καί φανοῦμε συντηρητικοί ἢ νοσταλγοί, ἡ θέση μας εἶναι σαφής: ναί στά ἀρχαῖα, ὅπως ναί στά νέα ἐλληνικά, στά μαθηματικά, τήν ἱστορία, τή γυμναστική, τή μουσική καί τόσα ἄλλα καλά. Γιά ὅλους κι ὄχι μόνο, ὅπως ἔλεγε ὁ Μάξ Βέμπερ «γιά τούς εἰδήμονες χωρίς πνεῦμα καί τούς αἰσθησιοκράτες χωρίς καρδιά».

Ἐν οὐ παικτοῖς

Λέει κάπου ὁ Βιτγκενστάιν: Μὴν ἀναζητεῖς τὸ νόημα· ἀναζήτησε τὴν χρῆση. Δηλαδή αὐτὸ πού σημαίνει μιά λέξη, μιά πρόταση, μιά ἔκφραση, μιά ἐρώτηση, μιά κραυγή δὲν μπορεῖ νὰ ἀναζητηθεῖ —γιατί δὲν βρίσκεται ἐκεῖ— μέσα στό νοῦ αὐτοῦ πού τὴν ἐκφέρει, δὲν προκύπτει ἀπὸ τίς προθέσεις του καὶ ἀπὸ ὅσα πιστεύει, δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ διαδικασίες ἐνδοσκοπησης.

Τὰ νοήματα δὲν ἐδρεύουν στὸν ἔσωτερικό μας κόσμο, δὲν ἀποτελοῦν καταστάσεις ἢ διαθέσεις τοῦ νοῦ, δὲν συνιστοῦν ὑπόθεση ἰδιωτική. Ὅτι καὶ ἂν εἶναι ὁ νοῦς, αὐτὸς πάντως δὲν εἶναι τὸ κατοικητήριο τῶν νοημάτων. Κι ἀκόμη, τὸ νόημα δὲν εἶναι τὸ νοητικὸ παραπλήρωμα τῶν συστατικῶν τῆς γλώσσας οὔτε τὰ γλωσσικά σημεῖα καὶ οἱ ἀλληλουχίες τους ὁ κατὰ σύμβασιν ἐκπρόσωπος τοῦ νοηματοῦ τους. Τὸ νόημα, δηλαδή, δὲν εἶναι τὸ ἄυλο σύννεφο πού συνοδεύει τὰ γλωσσικά σημεῖα κατὰ τὴν ὅποια χρῆση τους μέσα στὴ γλώσσα ἐλέγχοντας κάθε τέτοια συγκεκριμένη χρῆση καί, κατὰ τοῦτο, υπερβαίνοντάς την. Τὰ νοήματα δὲν συγκροτοῦν τὸ δικό τους αὐτόνομο βασίλειο, δὲν κείνται ὑπεράνω τῆς χρήσης, δὲν εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτήν, δὲν εἶναι αὐτὰ πού τὴν ἐλέγχουν. Ἀντίθετα, εἶναι ἡ χρῆση πού προσδιορίζει τὸ νόημα, τὸ νόημα εἶναι ἡ χρῆση.

Αὐτὴ ἡ ἀναγωγή τοῦ νοήματος στὴ χρῆση κατὰ κανέναν τρόπο δὲν ἐπιδιώκει νὰ ἀντικαταστήσει μιά «ιδεαλιστική» θεμελίωση πού ἐδράζει τὸ νόημα στὶς καταστάσεις καὶ στὶς διαθέσεις τοῦ νοῦ μέ μιά «ὕλιστική» θεμελίωση πού ἐδράζει τὸ νόημα στὴν ἀ-

πτη πραγματικότητα τῶν χρήσεων. Ἡ ἀναφορά στὴ χρῆση μόνο φαινομενικά μᾶς τοποθετεῖ ἔξω ἀπὸ τὴ γλώσσα. Καὶ αὐτὸ· γιατί κάθε χρῆση τῶν γλωσσικῶν σημείων ἀναγνωρίζεται, διακρίνεται καὶ περιγράφεται μόνο μέσα στὴ γλώσσα καὶ ἀπὸ τὴ γλώσσα καὶ δὲν δίνεται ποτέ ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτήν. Καὶ μέσα στὴ γλώσσα ἡ χρῆση εἶναι ἔννοια ρευστή, τὸ νόημά της πολλαπλό, δὲν ὑπάρχει σύνορο πού περι-ορίζει προκαταβολικά καὶ μιά γιὰ πάντα τὴ δική της χρῆση. Ἡ χρῆση δὲν ἀποτελεῖ θεμέλιο τῆς γλώσσας γιατί τὸ νόημα δὲν ὑπόκειται σέ καμιά —ἐξωγλωσσική ἢ ἐνδογλωσσική— αργίσι ὄντολογία τῶν χρήσεων. Ἡ ἀναγωγή τοῦ νοήματος στὴ χρῆση δηλώνει —ἀνάμεσα σέ πολλὰ ἄλλα— ὅτι ἡ γλώσσα δὲν ἔχει θεμέλια.

Ὡστόσο ἡ ἀνυπαρξία θεμελίων καὶ ἡ ρευστότητα τῆς χρήσης δὲν συνεπάγεται καμιά ἀσυδοσία ἢ ἐλευθεριότητα. Ἡ χρῆση δὲν ἀποτελεῖ ἔκφραση τῆς ἐλεύθερης θέλησης κανενὸς χρῆστη οὔτε προϊόν ἀμοιβαῖα δεσμευτικῆς συμφωνίας ἢ σύμβασης μεταξύ γλωσσικῶν ἐλευθέρων χρηστῶν. Ἄν αὐτὸ συνέβαινε, τότε τὸ νόημα θά

προϋπήρχε της χρήσης και θά ήταν αυτό που θά τήν προσδιόριζε ενώ τό ίδιο θά ξαναβρισκόταν τοποθετημένο στό νοῦ θεμελιώνοντας τή γλώσσα καί πάλι ἐκεῖ. Ἡ ρευστότητα τῆς χρήσης δέν σημαίνει, λοιπόν, ὅτι οἱ χρήστες τῆς γλώσσας ἐξουσιάζουν τά νοήματά της, ὅτι τά γλωσσικά σημεῖα χρησιμοποιούνται κατά βούλησιν, ὅτι ἡ χρήση εἶναι αὐθαίρετη. Ἡ χρήση ἑνός γλωσσικοῦ σημείου ἢ μιᾶς ἀλληλουχίας σημείων εἶναι πάντοτε χρήση μέσα σέ ἕνα καί κατά ἕνα γλωσσικό παίγνιδι καί ὑπόκειται στούς κανόνες αὐτοῦ τοῦ παίγνιδιού. Καί καθώς ἕνα γλωσσικό παίγνιδι εἶναι πάντοτε ἡ γλωσσική ὄψη μιᾶς πρακτικῆς (μορφή ζωῆς τῆ λέξι ὁ Βιτγκενστάιν), ἡ χρήση τοῦ γλωσσικοῦ σημείου ξεδιπλώνεται συμπλεκόμενη μέ τίς στάσεις, τίς κινήσεις, τίς χειρονομίες, τίς συμπεριφορές πού συγκροτοῦν αὐτήν τήν πρακτική ἐνώ οἱ κανόνες τοῦ γλωσσικοῦ παίγνιδιού δέν κάνουν τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά ἐκφράζουν στό πεδίο τῆς γλώσσας —ρητά ἢ ἄρηρα, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, αὐτονόητα ἢ ὄχι— τίς προϋποθέσεις, τούς διαχωρισμούς, τίς ἐπιλογές, τούς περιορισμούς, τίς ἀπαγορεύσεις, τίς δεσμεύσεις, τίς συνέπειες, μέ μιά λέξη τούς ὄρους πού ὀρίζουν (πάντοτε μέσα στή γλώσσα...) τήν πρακτική στήν ὁποία προσιδιάζει αὐτό τό γλωσσικό παίγνιδι καί τή διαχωρίζουν ἀπό ἄλλες. Ἔτσι ἡ χρήση ἑνός γλωσσικοῦ σημείου μέσα σ' ἕνα γλωσσικό παίγνιδι εἶναι ἐπιτυχῆς καί τό ίδιο ἔχει νόημα μόνον ὅσο οἱ κανόνες τοῦ παίγνιδιού δέν θέτουν αὐτή τή χρήση ἐκτός παιδείας, δηλαδή μόνον ὅσο αὐτή ἡ χρήση, μετέχοντας στό γλωσσικό παίγνιδι, συμβάλλει μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλον τρόπο στήν ἀσκηση τῆς ἀντίστοιχης πρακτικῆς.

Ἡ ἀνυπαρξία μιᾶς a priori ὄντολογίας τῶν χρήσεων ὑποδηλώνει τήν ἀνυπαρξία μιᾶς a priori ὄντολογίας τῶν πρακτικῶν καί τῶν γλωσσικῶν παιγνιδιῶν πού προσιδιάζουν σ' αὐτές. Τά γλωσσικά παίγνιδια δέν μποροῦν νά ἀριθμηθοῦν ὄχι μόνο γιατί τό καθένα ἀπό αὐτά προϋποθέτει ἄλλα, ἐξαρτᾶται ἀπό ἄλλα, διαπλέκεται μέ ἄλλα, καθιστώντας ἔτσι τίς χρήσεις τῶν ἀντίστοιχων γλωσσικῶν σημείων χρήσεις πού ὑπόκεινται ταυτόχρονα σέ περισσότερα τοῦ ἑνός σύνολα κανόνων, ἀλλά καί γιατί οἱ κανόνες πού ὀρίζουν τό κάθε συγκεκριμένο γλωσσικό παίγνιδι δέν εἶναι οὐσιαστικά ποτέ ρητά καί ἐξαντλητικά διατυπώσιμοι μέσα στή γλώσσα, δέν εἶναι ποτέ μιά γιά πάντα δεδομένοι, τό σύνολό τους δέν εἶναι οὐσιαστικά ποτέ κλειστό. Ἀντίθετα, τό κάθε γλωσσικό παίγνιδι εἶναι γενικά ἀνοιχτό σέ διάφορες ἐξελιξιές πού ὑποβαστάζονται ἀπό διαφορετικούς κανόνες ἐνώ νέα γλωσσικά παίγνιδια γεννιοῦνται καί ἄλλα παραμερίζονται. Ἔτσι καί τά δεδομένα

γλωσσικά σημεῖα ὑποβάλλονται σέ νέες χρήσεις ἀποκτώντας νέα νοήματα ἐνώ νέα γλωσσικά σημεῖα βλέπουν συχνά τό φῶς. Ὡστόσο οὔτε ἐδῶ χωράει ἀσυδοσία ἢ ἐλευθεριότητα. Ἡ σχετική μονιμότητα κάποιων πρακτικῶν καί τῶν γλωσσικῶν παιγνιδιῶν πού προσιδιάζουν σ' αὐτές καί ἡ συνακόλουθη σχετική σταθερότητα τῶν ἀντίστοιχων κανόνων ἀποκρυσταλλώνει τίς χρήσεις τῶν γλωσσικῶν σημείων στά νοήματα πού καταγράφει τό λεξικό ἐνώ συγχρόνως ἡ ἴδια σχετική σταθερότητα παγώνει τή μορφολογία τῶν γλωσσικῶν σημείων καί τούς ὄρους συμπλοκῆς τους στούς τρόπους πού κωδικοποιεῖ ἡ γραμματική καί τό συντακτικό. Καί αὐτό σημαίνει πῶς ἕνα νέο γλωσσικό παίγνιδι, γιά νά ὑπάρξει, ὀφείλει μόνο του, μέ μόνο ὄπλο τήν πρακτική στήν ὁποία αὐτό προσιδιάζει καί στήν ἀνάπτυξη τῆς ὁποίας τό ίδιο ὑπάρχει γιά νά συμβάλει, νά δημιουργήσει καί νά κρατήσει τή θέση του, νά διεκδικήσει καί νά ἐπιβάλει τήν ταυτότητά του ἀντιστεκόμενο ἀποτελεσματικά στίς ἐπιθέσεις, συχνά ιδιαίτερα σκληρές καί ὄχι μονάχα γλωσσικές, οἱ ὁποίες ἐνδέχεται νά ἐξαπολυθοῦν ἐναντία στά καινά δαιμόνια πού αὐτό ἐπιδιώκει νά εἰσαγάγει. Ἔνα νέο γλωσσικό παίγνιδι μόνο μέ ἀγῶνα μπορεῖ νά ἐπικρατήσει. Καί αὐτός ὁ ἀγῶνας εἶναι προκαταβολικά χαμένος ἂν τό νέο γλωσσικό παίγνιδι δέν ἐπιβεβαιῶνι διαρκῶς μέσα στή μάχη ὅτι τό ίδιο δέν «ἀγνοεῖ» τούς «νόμους» τῆς γλώσσας —αὐτά πού εἴπαμε μέχρις ἐδῶ— ἀλλά ἀντίθετα ὅτι τούς σέβεται σχολαστικά.

Ἡ πορεία συγκρότησης τῆς Ἑλληνικῆς Ἀριστερᾶς συνιστᾶ, χωρίς ἀμφιβολία, μιά προσπάθεια εἰσαγωγῆς ἑνός νέου γλωσσικοῦ παίγνιδιού. Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ πρωταγωνιστές αὐτῆς τῆς συγκρότησης ἀποφάσισαν νά ἐγκαταλείψουν ὀλοκληρωτικά τό κομμουνιστικό γλωσσικό παίγνιδι (δηλαδή αὐτό πού χαρακτηρίζεται ἀπό τά γλωσσικά σημεῖα «κομμουνισμός», «ἐπανάσταση», «κόμμα νέου τύπου» κ.λπ.), τό ὁποῖο ἐξακολουθοῦσε μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο τρόπο νά παίζει τό τέως ἐνιαῖο ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ, καί νά τό ἀντικαταστήσουν μ' ἕνα δική τους ἐμπνεύσεως νέο. Ἡ ἀπόφαση αὐτή στηρίχθηκε σέ μιά ἐκτίμηση κοινή γιά ὄλους τούς πρωταγωνιστές τοῦ ἐγχειρήματος: Ἡ συνέχιση τοῦ κομμουνιστικοῦ γλωσσικοῦ παίγνιδιού δέν συμβάλλει —τουλάχιστον— στήν ἀνάπτυξη τῆς πρακτικῆς ἐκείνης, τήν ὁποία οἱ ἴδιοι ἐν-νοοῦσαν —στή βάση τοῦ δρόμου τόν ὁποῖο εἶχαν μέχρι τότε διανύσει— ὡς πολιτική καί τήν ὁποία εἶχαν τήν πρόθεση νά ἀσκήσουν. Καί αὐτή ἡ κοινή ἐκτίμηση ἀπέρρεε ἀπό τήν ἐπίσης κοινή διαπίστωση ὅτι τό κομμουνιστικό γλωσσικό παίγνιδι προσιδιάζει ἀποκλειστικά στήν πρακτική τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων σοβιετικοῦ τύπου καί ἐξαρτήσεως. Σήμερα ὁ ἀγῶνας γιά τήν ἐπικράτηση τοῦ νέου γλωσσικοῦ παίγνιδιού συνεχίζεται. Καί δέν στερεῖται ἴσως ἐνδιαφέροντος νά ἀποπειραθοῦμε νά ἀνιχνεύσουμε τήν κατ' ἀρχήν (μόνον τήν κατ' ἀρχήν γιατί τά πράγματα μποροῦν νά ἀλλάξουν) βιωσιμότητα αὐτῆς τῆς προσπά-

θειας εξετάζοντας κατά πόσον οἱ ὄροι εἰσαγωγῆς τοῦ νέου γλωσσικοῦ παιγνιδιοῦ καί οἱ κανόνες μέ τούς ὁποίους οἱ εἰσαγωγεῖς του μέχρι στιγμῆς τό παίζουν συμβιβάζονται μέ τούς «νόμους» πού διέπουν τή γλώσσα.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα ὀφείλουμε νά ἐπισημάνουμε τό γεγονός ὅτι ἡ κοινή διαπίστωση στήν ὁποία βασίστηκε ἡ συγκρότηση τοῦ νέου γλωσσικοῦ παιγνιδιοῦ ἐξέφραζε δύο (ἐντελῶς σχηματικά βέβαια) πολύ διαφορετικές κατηγορίες προθέσεων ὡς πρός τήν ἀκολουθητέα πρακτική καί ἄρα καί ὡς πρός τό ρόλο πού ἐπιφυλασσόταν στό ὑπό συγκρότηση νέο γλωσσικό παιγνίδι: Σύμφωνα μέ τή μία κατηγορία πρωταγωνιστῶν, ἡ πρακτική τήν ὁποία αὐτοί διατίθενται νά ἀσκήσουν δέν θά ἀντιστοιχεῖ στίς προθέσεις τους καί δέν θά συνιστᾷ πολιτική πρακτική ὅπως οἱ ἴδιοι τήν ἐν-νοοῦν ἂν δέν ξεκαθαρίσει ὀριστικά καί ἀμετάκλητα τούς πάσης φύσεως ἐκκρεμείς λογαριασμούς τους μέ τήν πρακτική στήν ὁποία προσιδιάζει τό κομμουνιστικό γλωσσικό παιγνίδι. Τό νέο γλωσσικό παιγνίδι καλεῖται νά ὀλοκληρώσει αὐτή τή ρῆξη. Σύμφωνα μέ τήν ἄλλη κατηγορία πρωταγωνιστῶν, ἡ ἀκολουθητέα πρακτική δέν θά εἶναι πολιτική ἂν δέν ἀναπτυχθεῖ σέ μία προοπτική σύμπλευσης (ὅπωςδῆποτε κριτικῆς) μέ τό ὑπάρκτο ΚΚΕ. Ἐπειδή δέ τό ΚΚΕ ἀρνεῖται κατηγορηματικά νά συμπλεύσει μέ ὅποιον παίξει τό γλωσσικό παιγνίδι τοῦ ὁποίου τό ἴδιο διεκδικεῖ μέ ὅλα (κυριολεκτικά) τά μέσα (σήμερα μέ τήν «πρόταση ἐνότητας τῆς ἀριστερᾶς») τήν ἀποκλειστικότητα, ἐπιβάλλεται ἡ προσφυγή σ' ἕνα νέο γλωσσικό παιγνίδι τό ὁποῖο θά ἐπιτρέψει (βέβαια, μόνον ἀφοῦ ὠριμάσουν οἱ συνθήκες) τή σύμπλευση μέ τό ΚΚΕ (ὅπωςδῆποτε κριτικῆ).

Ἡ ἀριγία μελέτη τῶν δύο αὐτῶν κατηγοριῶν προθέσεων καί τῶν συγκεκριμένων ὄρων διαπλοκῆς καί συνυπαρξῆς τους δέν ἔχει ιδιαίτερη σημασία. Ὅπως εἶπαμε, τά γλωσσικά παιγνίδια δέν ἐδράζονται σέ προθέσεις. Ἄλλωστε, τό νέο γλωσσικό παιγνίδι δέν ἔχει ἀναπτυχθεῖ, τουλάχιστον μέχρι σήμερα, τόσο ὥστε οἱ συνέπειες αὐτῆς τῆς διαφορᾶς νά εἶναι ἐντοπίσιμες στή χρήση τῶν ἀντιστοιχῶν γλωσσικῶν σημείων καί ἀναγνωρίσιμες στήν πρακτική πού ἀσκοῦν οἱ παῖκτες τοῦ παιγνιδιοῦ. Ἀπό τή γλωσσική σκοπιά πού υἰοθετήσαμε ἐδῶ, αὐτό πού ἐνδιαφέρει εἶναι τό γεγονός ὅτι ἡ διαπίστωση μέ βάση τήν ὁποία συγκροτήθηκε τό νέο γλωσσικό παιγνίδι εἶναι μία διαπίστωση ἡ ὁποία ἀρνεῖται ρητά ἕνα βασικό «νόμο» τῆς γλώσσας: τά ἴδια γλωσσικά σημεία χρησιμοποιοῦνται, κατά κανόνα, σέ περισσότερα τοῦ ἑνός καί συχνά πολύ διαφορετικά μεταξύ τους γλωσσικά παιγνίδια.

Ἐν προκειμένῳ, ἡ καταστρατήγησή αὐτοῦ τοῦ «νόμου» ὀφείλεται στήν ἀξιοπρόσεκτη, ἂν καί ἐξηγήσιμη ὅπως θά δείξουμε ἀμέσως μετά, τύφλωση τῶν πρωταγωνιστῶν τοῦ ἐγχειρήματος ἀπέναντι σέ ἕνα ἀδιαμφισβήτητο γεγονός. Ἦδη ἀπό τή δεκαετία τοῦ '60, τό κομμουνιστικό γλωσσικό παιγνίδι ἔπαψε νά προσιδιάζει ἀποκλειστικά στήν πρακτική τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων σοβιετικοῦ τύπου καί ἐξαρτήσεως. Τά σχετικά γλωσσικά σημεία εἰσήχθησαν ὀρμητικά σέ μία πληθώρα διαφορετικῶν πρακτικῶν, βρῆκαν πολλαπλές νέες χρήσεις καί συνακόλουθα τροποποίησαν σημαντικά τό νόημά τους. Γιά μία περίοδο, τό κομμουνιστικό γλωσσικό παιγνίδι παίχτηκε σέ εὖρος ἀνάλογο μέ αὐτό πού ἀνέπτυξε ἐδῶ τό μπάσκετ μετά τούς Πανευρωπαϊκοὺς. Βέβαια, αὐτή ἡ κατάσταση δέν κράτησε πολύ. Οἱ πρακτικές μέσα στίς ὁποῖες τά γλωσσικά σημεία αὐτά βρῆκαν τίς νέες τους χρήσεις καί ἀπέκτησαν τά νέα τους νοήματα, γιά διάφορους λό-

γους πού δέν εἶναι τοῦ παρόντος, δέν μονιμοποιήθηκαν, οἱ ἀντίστοιχοι κανόνες τοῦ γλωσσικοῦ παιγνιδιοῦ δέν σταθεροποιήθηκαν, οἱ νέες χρήσεις καί τά νέα νοήματα ἐν πολλοῖς ἀχρηστεύθηκαν πρὸς ὄφελος τοῦ «παραδοσιακοῦ» κομμουνιστικοῦ παιγνιδιοῦ. Ὡστόσο ἡ ἀχρήστευση αὐτή ποτέ δέν ὑπῆρξε ὀλοκληρωτική. Ὡς ἀπόδειξη, ἀρκεῖ μόνο νά ἐπικαλεστοῦμε τό καθ' ἡμᾶς γεγονός ὅτι κάτι λιγότερο ἀπό τό μισό τοῦ τέως ἐνιαίου ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ σ' αὐτές τίς νέες χρήσεις καί σ' αὐτά τά νέα νοήματα ἀναγνώριζε —ἔστω μόνο ἀποσπασματικά, ἀχνά καί ἀμήχανα— τόν ἑαυτό του. Καί ἡ τύφλωση ἀπέναντι σ' αὐτήν τήν πραγματικότητα ὅπως καί ἡ συνακόλουθη ἄρνηση τοῦ «νόμου» περί διαπλοκῆς τῶν γλωσσικῶν παιγνιδιῶν εἶναι τόσο περισσότερο ἀξιοπεριεργη ὅσο αὐτή ἡ μὴ «παραδοσιακή» χρήση τῶν κομμουνιστικῶν γλωσσικῶν σημείων γινόταν κυριολεκτικά μέσα στό σπίτι, κάτω ἀπό τή μύτη καί ἀνάμεσα στά πόδια τῶν πρωταγωνιστῶν τοῦ ἐγχειρήματος πού εξετάζουμε. Γιά νά ἐξηγήσουμε, λοιπόν, αὐτό τό παράξενο φαινόμενο χωρίς νά ἐπικαλεστοῦμε ὑποθέσεις περὶ μὴ ρητᾶ ἐκφρασμένων προθέσεων (ὅπως, π.χ., ὅτι ἡ συγκρότηση τοῦ νέου γλωσσικοῦ παιγνιδιοῦ ἐπέδωκε τόν ἀποκλεισμό τῶν μὴ «παραδοσιακῶν» χρήσεων τῶν κομμουνιστικῶν γλωσσικῶν σημείων) ὀφείλουμε νά ἀνατρέξουμε στήν προϊστορία τῆς ἐν λόγω συγκρότησης γιά νά δοῦμε τόσο τή στάση τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς ἀπέναντι στήν κοσμογονία τῶν χρήσεων πού ἀναφέραμε ὅσο καί τήν ἐξέλιξη αὐτῆς τῆς στάσης κατά τήν πορεία ἐκφυλισμοῦ τῶν νέων χρήσεων.

Ἡ μία κατηγορία αὐτῶν τῶν πρωταγωνιστῶν (τήν ὁποία μπορούμε συμβατικά νά ἀποκαλέσουμε «ἱστορικοί κομμουνιστές ἀνανέωσης») διαμορφώθηκε ὄχι μόνον ὡς ἄπλός μέτοχος ἀλλά ὡς τοποτηρητῆς τοῦ «παραδοσιακοῦ» κομμουνιστικοῦ γλωσσικοῦ παιγνιδιοῦ. Καί αὐτή τῆς ἡ διαμόρφωση τήν ὑποχρέωνε νά ὑπερασπίσει ὅσο καλύτερα μπορούσε τό παιγνίδι ἀπό τήν ἀπειλή πού συνιστοῦσε ὁ ἀναρχος —ὅπως ἡ ἴδια τόν ἐβλεπε— πολλαπλασιασμός τῶν νέων χρήσεων τῶν σημείων του. Ἔτσι, ὑπό τήν πίεση πού τῆς ἀσκοῦσε ἡ ἀμαχητὶ ἐπικράτηση τῆς δικτατορίας καί ἐρμηνεύοντας λανθασμένα, ὅπως πολύ γρήγορα ἀποδέχτηκε, κάποια —ὄχι μόνο γλωσσικά— σημεία τῶν καιρῶν (βλέπε ἀνοιξη τῆς Πράγας πρὶν ἀπὸ τή σοβιετικὴ εἰσβολή), οἱ «ἱστορικοί κομμουνιστές τῆς ἀνανέωσης» ἀνέλαβαν τήν πρωτοβουλία νά τροποποιήσουν ὀρισμένους ἀπὸ τούς κανόνες τοῦ παιγνιδιοῦ γιά νά προλάβουν τό μεγαλύ-

τερο κακό. Ἡ πρωτοβουλία αὐτή στηρίχθηκε στὴν ἐκτίμηση ὅτι ἡ κοσμογονία τῶν νέων χρήσεων δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἔχει τὶς ἐπιπτώσεις τῆς καὶ στὴ μήτρα (μήτρα: συστατικό ὄργανο τῆς μητέρας, τόπος συλλήψεως καὶ κυοφορίας, καλοῦπι) ἀπὸ ὅπου ἐκπορεύονταν οἱ θεμελιώδεις καὶ μέχρι τότε ἀπαρασάλευτοι κανόνες τοῦ παιγνιδίου: προλαβαίνοντας αὐτὲς τὶς ἐπιπτώσεις, οἱ «ἱστορικοί κομμουνιστές τῆς ἀνανέωσης» θὰ κατόρθωναν νὰ ὑπερκεράσουν τοὺς «καθυστερημένους» συμπαῖκτες τοὺς τοποτηρητές καὶ νὰ κερδίσουν τὴν ἀποκλειστικότητα τῆς τοποτήρησης. Ἡ πρόθεση ὅμως αὐτὴ δὲν εὐδωθήκε. Ἡ φαλλική μήτρα-μητέρα τοὺς γνώριζε πολὺ καλά πὼς ἂν ἀνεχόταν τὴν ὅποιαδήποτε πρωτοβουλία τοῦ ὅσοδήποτε πιστοῦ τέκνου τῆς, θὰ συνέβαλε ἀναπόφευκτα καὶ αὐτὴ, ἔστω καὶ μόνον ἔμμεσα στὴν ἴδια τὴ δική της, καὶ ἤδη ἰδιαίτερα ἐπικίνδυνη τότε, ἀμφισβήτηση. Ἔτσι αὐτὴ ὄχι μόνον δὲν ἀναγνώρισε τὴν πρωτοβουλία ἀλλὰ τὴν πολέμησε μὲ ἰδιαίτερη ἐχρηθότητα μέχρι τέλους ἀφήνοντας τοὺς «ἱστορικούς κομμουνιστές τῆς ἀνανέωσης» γιὰ πρώτη φορά μόνους μὲ τὶς δεσμεύσεις τῆς διαμόρφωσής τους νὰ ἀντιμετωπίσουν μιά πρωτόφαντη γι' αὐτοὺς πραγματικότητα. Τὰ περιθώρια πού αὐτὴ ἡ διαμόρφωση χωροῦσε ὡς πρὸς τὴν κατανόηση τῶν νέων χρήσεων τῶν κομμουνιστικῶν γλωσσικῶν σημείων καὶ ὡς πρὸς τὶς συνακόλουθες ἀναπροσαρμογές τῶν κανόνων τοῦ κομμουνιστικοῦ γλωσσικοῦ παιγνιδίου πολὺ γρήγορα ἐξαντλήθηκαν. Καθὼς δὲ τὰ γλωσσικά παιγνίδια ὅπου αὐτὲς οἱ νέες χρήσεις ἦταν ἐνταγμένες συνεχῶς ἐφθιναν πρὸς ὄφελος τοῦ «παραδοσιακοῦ» παιγνιδίου —τό ὅποιο ὅμως οὔτε ἐνισχυόταν οὔτε μείωνε τὴν ἀδιαλλαξία του ἀπέναντι στοὺς «αἰρετικούς»— ἢ ἀπὸ μέρους τῶν «ἱστορικῶν κομμουνιστῶν τῆς ἀνανέωσης» ὀλοκληρωτικὴ ἐγκατάλειψη τοῦ κομμουνιστικοῦ γλωσσικοῦ παιγνιδίου στό σύνολό του ἄρχισε σιγά σιγά νὰ φαντάζει ὡς ἡ μόνη διέξοδος γιὰ μιά προσαρμογὴ τους στὴν πραγματικότητα πού θὰ διαφύλασσε στοιχειωδῶς τὴν ἀξιοπρέπειά τους. Ἄλλωστε ἔτσι θὰ γινόταν δυνατὴ —μέσα σὲ ἄλλες συνθήκες καὶ ὑπὸ ἄλλους ὄρους— ἡ ἐπανασύνδεση μὲ τὴ μήτρα-μητέρα, ἐπανασύνδεση εὐκταία καθὼς ἡ πρωτοβουλία πού συγκρότησε, ἐκούσα-ἄκουσα, τὴν κατηγορία τῶν «ἱστορικῶν κομμουνιστῶν τῆς ἀνανέωσης» οὐδέποτε εἶχαν τὴν πρόθεση νὰ κόψει αὐτὴ τὸν σχετικὸ ὀμφάλιο λώρο. Ἔτσι τελικά, μὲ τὴν πρώτη εὐκαιρία πού παρουσιάστηκε, ἡ κατηγορία αὐτὴ ἐλάχιστα δίστασε νὰ κάνει τὸ ἄλμα.

Ἡ ἄλλη κατηγορία πρωταγωνιστῶν τοῦ ἐγχειρήματος πού ἐξετάζου-

με ἀντλεῖ τὶς καταβολές τῆς ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὅποιο τὰ προδικτατορικά πολιτικά γλωσσικά παιγνίδια ὀνόμαζαν Κεντροαριστερά. Κατὰ αὐτὰ τὰ παιγνίδια, ἡ Κεντροαριστερά διακρινόταν ἀπὸ τὸ Κέντρο ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι αὐτὴ δὲν προωθοῦσε «διμέτωπο ἀγώνα» ἀλλὰ, ἀντίθετα, ἐπεδίωκε νὰ συμπλεύσει (νὰ «συνοδοιοπορήσει») μὲ τὴν Ἀριστερά (γλωσσικὸ σημεῖο τὸ ὅποιο οὐσιαστικά μονοπωλοῦσε τότε ἡ ΕΔΑ). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ Κεντροαριστερά παρέμενε Κέντρο ἐπειδὴ, γιὰ διάφορους λόγους πού δὲν εἶναι τοῦ παρόντος, αὐτὴ ἦταν συγκροτημένη στὴ βάση μιᾶς ὀπτικῆς πού τῆς ἀπαγόρευε νὰ συμμετέχει στὶς εὐθύνες τόσο ἀπέναντι στὴ βεβαρημένη ἱστορία ὅσο καὶ ἀπέναντι στό μέλλον τῆς Ἀριστερᾶς συνολικά. Ἡ ἔλευση τῆς δικτατορίας καὶ ἡ κοσμογονία τῶν νέων χρήσεων τῶν κομμουνιστικῶν γλωσσικῶν σημείων κλόνισαν σημαντικά τὸ γλωσσικὸ παιγνίδι τὸ ὅποιο προσδιόριζε μέχρι τότε τὴν Κεντροαριστερά. Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τουλάχιστον τῆς βάσης τῆς ἔπαψε νὰ λογίζεται ἑαυτὸ τοῦ ὡς τὴν ἀριστερὴ πτέρυγα τοῦ Κέντρου καὶ ἐντάχθηκε πλήρως στὴν Ἀριστερά. Ὅμως αὐτὴ ἡ ἐνταξὴ ὑπῆρξε ἰδιότυπη. Ὅλες σχεδὸν οἱ ἀριστερές πλέον τάσεις καὶ ὀμάδες στὶς ὁποῖες διαχωρίστηκε ἡ Κεντροαριστερά υἱοθέτησαν, μὲ ἀξιοπρόσεκτη σχολαστικότητα καὶ μὲ μιά σχεδὸν ἀπαράβατη συνέπεια, μόνον ἐκείνες τὶς νέες χρήσεις τῶν κομμουνιστικῶν γλωσσικῶν σημείων πού θὰ τὶς ἐνέπλεκαν στὸν μικρότερο δυνατὸ βαθμὸ στὴν καθαυτὴ ἱστορία τοῦ κομμουνιστικοῦ γλωσσικοῦ παιγνιδίου. Μερικὲς μάλιστα συνιστώσες τῆς τέως Κεντροαριστερᾶς πολὺ λίγο δίστασαν νὰ κάνουν ἕνα τεράστιο ἄλμα καὶ νὰ βρεθοῦν νὰ ἀσκοῦν μιά «ἐξ ἀριστερῶν» (κατὰ τὴ συμβατικὴ πολιτικὴ τοπογραφία) κριτικὴ σὲ ὀλόκληρη, οὐσιαστικά, τὴν ἱστορία τοῦ κομμουνιστικοῦ γλωσσικοῦ παιγνιδίου χωρὶς νὰ ὑποβληθοῦν στὸν κόπο νὰ κατανόησουν τὸ τί ἀκριβῶς παιζόταν (προφανῶς ὄχι μονάχα γλωσσικὸ) μέσα στό παιγνίδι αὐτὸ καὶ ἀπὸ τὸ παιγνίδι αὐτὸ κατὰ τὶς διάφορες φάσεις του. Μποροῦμε συνεπῶς νὰ ποῦμε ὅτι ἡ Κεντροαριστερά ἔγινε Ἀριστερά συνεχίζοντας νὰ ἀρνεῖται τὴ συμμετοχὴ τῆς στὶς εὐθύνες τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ μέλλοντος συνολικά τῆς Ἀριστερᾶς καὶ ἄρα διατηρώντας, κατὰ τοῦτο, ἀναλλοίωτα ὀρισμένα θεμελιώδη χαρακτηριστικά τῆς προδικτατορικῆς φυσιογνωμίας τῆς. Ἡ πορεία ἐκφυλισμοῦ τῶν νέων χρήσεων τοῦ κομμουνιστικοῦ γλωσσικοῦ παιγνιδίου ἐνίσχυε, ἂν δὲν δικαίωνε, αὐτὴ τὴ στάση. Ἔτσι, χωρὶς νὰ πάψουν νὰ «συνοδοιοποροῦν» μὲ συνέπεια μὲ τούς φορεῖς τοῦ κομμουνιστικοῦ γλωσσικοῦ παιγνιδίου καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὸν «ἀνανεω-

τικό», οἱ διάφορες συνιστώσες τῆς τέως Κεντροαριστερᾶς διαμόρφωναν μὲ διαρκῶς λιγότερους ἐνδοιασμούς καὶ ὄλο καὶ πῖο συγκεκριμένα τὴν ἀνεκαθεν πάγια ἀποψὴ τους ὅτι τὸ κομμουνιστικὸ γλωσσικὸ παιγνίδι συνολικά εἶναι ἀναχρονιστικὸ, ἄχρηστο καὶ τελικά πολιτικὰ ἐπιζήμιο. Καὶ ὅταν ἡ εὐκαιρία παρουσιάστηκε, μιά τέτοια συνιστώσα ζήτησε πεισματικά τὴν κατάργησή του. Οἱ «ἱστορικοί κομμουνιστές τῆς ἀνανέωσης» βρῆκαν ἐκεῖ τὸ ἔδαφος πού εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἀναζητοῦν καὶ τὸ γλωσσικὸ παιγνίδι πού προσπαθοῦμε νὰ ἐξετάσουμε εἶδε τὸ φῶς.

Ἄν ὑπερβοῦμε πρὸς στιγμὴν τὰ ὀρια τῆς γλωσσικῆς ἀνάλυσης, τὰ παραπάνω μᾶς βοηθοῦν, ἐλπίζω, νὰ ἐντοπίσουμε τὸ μηχανισμό πού ἐξασφάλισε τὴν *ιδεολογικὴ ἐνότητα* τῶν πρωταγωνιστῶν τοῦ ὑπὸ συζήτηση ἐγχειρήματος. Ἡ κοινὴ διαπίστωση στὴν ὁποία θεμελιώθηκε ἡ συγκρότηση τοῦ νέου γλωσσικοῦ παιγνιδίου (τὴν ἐπαναλαμβάνω: τὸ κομμουνιστικὸ γλωσσικὸ παιγνίδι προσιδιάζει *ἀποκλειστικά* στὰ κομμουνιστικά κόμματα σοβιετικοῦ τύπου καὶ ἐξαρτήσεως) καὶ ἡ συμπαραμορφοῦσα τύφλωση τῶν πρωταγωνιστῶν τοῦ ἐγχειρήματος ἀπέναντι στὴν κυριολεκτικὰ βωῶσα πραγματικότητα τῶν ὄσων ἔλεγαν καὶ ἔπρατταν οἱ φίλοι, οἱ συναγωνιστές καὶ οἱ σύντροφοι τους μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν χωρὶς τὴν ἐπίκληση ἀνομολόγητων προθέσεων ἂν τὶς θεωρήσουμε ὡς συστατικά μέρη ἑνὸς μηχανισμοῦ ἄμυνας. Κατὰ τὰ γνωστά, οἱ ἰδεολογικοὶ μηχανισμοὶ ἄμυνας εἶναι μηχανισμοὶ πού ἐπιστρατεύονται ἀσυνείδητα γιὰ νὰ κατανικήσουν τὴν ἀνασφάλεια πού προξενεῖ μιά ἀναγνωρισμένη ἀπὸ τὸ ἀσυνείδητο ἀλλὰ «ἀκατανόητη» γιὰ τὴ συνείδηση ἀπειλὴ τῆς κατεστημένης ἰδεολογικῆς ἰσορροπίας. Ἐν προκειμένῳ, ἡ μαχητικὴ παρουσία καὶ δράση τῶν ἀντιπολιτευομένων τὸ νέο ἐγχείρημα ἀντιπροσώπευε μιά ἀπειλὴ ἰδιαίτερα καίρια: Ἡ συνέχιση αὐτῆς τῆς παρουσίας ὄχι μόνον ἀμφισβητοῦσε (ἔστω μόνον ἔμμεσα καὶ ἔστω μόνον δυνάμει) τοὺς βασικούς ἀρμούς τῆς ἰδεολογικῆς ἰσορροπίας στὴν ὁποία οἱ πρωταγωνιστές τῆς συγκρότησης τῆς Ἑλληνικῆς Ἀριστερᾶς εἶχαν λίγο ἢ πολὺ ἐπώδυνα καταλήξει, ἀλλὰ, ἐπιπλέον, ἡ ἀμφισβήτηση αὐτὴ προερχόταν «ἀπὸ τὰ μέσα», ἀπὸ τοὺς ἐπὶ ἔτη πολλὰ συμμετόχους καὶ συναυτουργοὺς σὲ ὅ,τι καλὸ ἢ κακό εἶχαν οἱ ἴδιοι διαπράξει. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ μηχανισμὸς ἄμυνας πού ἐπιστράτευαν ἦταν ὁ ἔσχατος καὶ ριζικότερος: Ἀπόλυτη καὶ μέχρι τέλους ἀρνηση ἀκόμη καὶ νὰ ἀναγνωρίσουν τὴν ὑπαρξὴ αὐτῆς τῆς ἀντιπολίτευσης, ἀπόλυτη καὶ μέχρι τέλους ἔρνηση ἀκόμη καὶ στοιχειωδῶς νὰ ἀκούσουν, χωρὶς ὑποχρεωτικά νὰ πάψουν νὰ διαφωνοῦν, τὰ ὅσα ἡ ἀντιπολίτευση αὐτὴ ὑ-

ποστήριζε. Ὅσο γιὰ τοὺς περισσότερο φιλελεύθερους καὶ ἀνοιχτοὺς τέτοιους πρωταγωνιστές, αὐτοὶ ἀπλῶς ἔμειναν μέ τὴν εἰλικρινή ἀπορία πῶς τόσο ἀξιόλογα, κατὰ τὰ ἄλλα, στελέχη καὶ πρόσωπα συμπαθῆ καὶ ἀγαπητὰ ἐπιμένουν νὰ ὑποστηρίζουν τέτοια καὶ τόσο «προφανῶς» ἀπαράδεκτα πράγματα.

Ὅμως, γιὰ νὰ ἐπιστρέψουμε στὴ γλωσσικὴ ἀνάλυση, τὸ γλωσσικὸ παιγνίδι τῆς Ἑλληνικῆς Ἀριστερᾶς φέρει ἀκόμη μιά, ἰδιαίτερα σημαντικὴ, κατὰ τὴ γνώμη μου, γλωσσικὴ ἀμαρτία. Τὰ γλωσσικὰ σημεῖα πού ἐπιλέχθηκαν γιὰ νὰ δώσουν στὸ παιγνίδι αὐτὸ τὴν ἰδιαίτερη ταυτότητά του (νέος —φορέας—, νέα —ἀριστερά, ἀντίληψη, πρακτικὴ...—, ἡ νεότητα καὶ τὸ νέον γενικῶς, ἔαρ, ἀνοιξη, κυφορίες καὶ γεννητοῦρια, βουκολικά εἰδύλλια μέ ἀγριολούλουδα, μεσογειακὲς φώκιες καὶ ζακυνθινὲς χελώνες κ.λπ., κ.λπ.) παραπέμπουν πολὺ περισσότερο σὲ μουσικὲς συνθέσεις γιὰ φουσαρμόνικα ἀφιερωμένες στὴν ποιητικότερη τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους παρά σὲ γλωσσικὰ παιγνίδια πού προσιδιάζουν σὲ πολιτικὲς πρακτικὲς. Ὅπου, βέβαια, αὐτὴ ἡ ἐπιλογή δὲν ἐκφράζει καθ' ἑαυτὴν καὶ κατ' ἀνάγκη ἀγνοία τῶν «νόμων» πού διέπουν τὴ γλῶσσα. Εἶναι πάντοτε δυνατὴ ἡ ἄρθρωση ἐνός νέου γλωσσικοῦ παιγνιδιοῦ μέ μιά ἀντίστοιχα νέα πρακτικὴ μέ τέτοιο τρόπο ὥστε πρακτικὴ καὶ παιγνίδι νὰ δημηουργήσουν καὶ νὰ κρατήσουν μέ τὸ σπαθὶ τους τὴ θέση τους στὸ πεδίο τῆς πολιτικῆς πλουτίζοντας ἀντίστοιχα τὰ ἐκεῖ γλωσσικὰ παιγνίδια μέ νέα νόηματα. Οἱ Πράσινοι τῆς Γερμανίας συνιστοῦν ἕνα χαρακτηριστικὸ τέτοιο παράδειγμα. Τὸ ζήτημα εἶναι, ἀκριβῶς, ὅτι ἐδῶ κάτι τέτοιο δὲν φαίνεται νὰ συμβαίνει. Μέ τὰ μέχρι στιγμῆς δεδομένα, τὸ δροσερὸ γλωσσικὸ παιγνίδι πού συγκροτεῖται δὲν φαίνεται νὰ ἀποφεύγει τὰ καθιερωμένης πολιτικῆς χρήσεως γλωσσικὰ σημεῖα γιὰτὴν ἡ πρακτικὴ στὴν ὁποία τὸ παιγνίδι αὐτὸ προσιδιάζει εἶναι ἀντίστοιχα νέα καὶ δροσερὴ ἀλλά, ἀντίθετα, γιὰτὴν αὐτὸ θέλει νὰ κρύψει τὸ γεγονός ὅτι ἡ πρακτικὴ πού προτείνει εἰς ἑαυτὸ καὶ εἰς ἀλλήλους δὲν ἔχει τίποτε τὸ νέο. Γιὰ νὰ στηρίξω δὲ αὐτὸν τὸν ἰσχυρισμὸ, ἔχω μόνο νὰ πῶ τὸ ἑξῆς: Ἡ προσπάθεια ἐνταξῆς τοῦ ἐγχειρήματος πού ἐξετάζουμε στὸ πολιτικὸ πεδίο ὑποχρέωσε τὸ γλωσσικὸ παιγνίδι νὰ υιοθετήσῃ γλωσσικὰ σημεῖα καὶ ἀλληλουχίες σημείων μέ καθιερωμένες πολιτικὲς χρήσεις («νὰ βάλουμε τὴν Ἑλλάδα νὰ δουλέψει», «ἀριστερός ἐκσυγχρονισμός», «τὸ ἀπείρωσ θετικὸ τῆς ὑπαρξῆς ἀριστερῶν βιομηχάνων» κ.λπ.). Ὅλες ὁμοῦ οἱ μέχρι σήμερα γνωστὲς πολιτικὲς χρήσεις τῶν σημείων καὶ ἀλληλουχιῶν

αὐτῶν ἔχουν τοῦτο τὸ ἀξιοπρόσεκτο: αὐτές εἶναι ξένες πρὸς τὴν Ἀριστερὰ ὅλων τῶν ἀποχρώσεων. Ὅταν δὲ δὲν ὑπάρχει ἔστω καὶ ὑπαινιγμὸς (στὴν ἴδια τὴ χρήση, βέβαια, ὄχι στίς προθέσεις) ὅτι μέ αὐτὴ τὴν υἰοθεσία σκοπεύονται ἐντελῶς νέες χρήσεις οἱ ὁποῖες θὰ διευρύνουν ἀποφασιστικὰ τὰ γλωσσικὰ παιγνίδια τῆς Ἀριστερᾶς, τότε, μέχρις ἀποδείξεως τοῦ ἐναντίου, δικαιοῦμαστε νὰ πιστεύουμε ὅτι, γιὰ μιά προσπάθεια πού αὐτοσυστήνεται ὡς ἀριστερὴ, τὸ παραπάνω ἀποτελεῖ μιά ἀκόμη σοβαρὴ περιφρόνηση τῶν «νόμων» πού διέπουν τὴ γλῶσσα.

* * *

Παρά τίς ἀντίθετες ἴσως ἐντυπώσεις, ὅλα ὅσα εἶπαμε δὲν ἐπιδιώκουν νὰ ἀμφισβητήσουν τὴν α ριογὶ ἀριστεροσύνη κανενός. Ἄλλωστε μιλήσαμε μόνο γιὰ ἀφηρημένες προθέσεις καὶ σχηματικὲς κατηγορίες καὶ ὄχι γιὰ ἄτομα. Καὶ κατὰ τὴν παρούσα χρήση τῶν σημείων «πρόθεση» καὶ «κατηγορία», πολὺ σπάνια ἕνα ἄτομο φέρει καθαρὰ μιά τέτοια πρόθεση ἢ ἀνήκει ὀλοκληρωτικὰ σὲ μιά τέτοια κατηγορία. Στὴ βάση αὐτῶν πού προσφέρει ὁ Βιτγκενστάιν, τὰ παραπάνω ἤθελαν μόνο νὰ ἐπισημάνουν ὅτι, καθὼς τὸ νόημα δὲν ἐδράζεται σὲ προθέσεις, αὐτὸ πού μπορεῖ μέ νόημα νὰ χαρακτηριστεῖ ἢ ὄχι ἀριστερὸ δὲν εἶναι ἡ πρόθεση ἀλλὰ ἕνα ζεύγος πρακτικῆς/γλωσσικοῦ παιγνιδιοῦ κατὰ τὴ διαπλοκὴ του μέ ἄλλα τέτοια ζεύγη. Καὶ τὰ γλωσσικὰ παιγνίδια ὑπακούουν στοὺς «νόμους» τῆς γλώσσας, ὄχι στίς προθέσεις τῶν παικτῶν τους. Ἄν οἱ παῖκτες ἀγνοοῦν τοὺς «νόμους» αὐτοὺς τότε δὲν πρέπει νὰ ἐκπλαγοῦν ἀντὶ τὰ γλωσσικὰ παιγνίδια στὰ ὁποῖα εἶναι ἐνταγμένοι καταλήγουν σὲ κάτι διαφορετικὸ ἢ καὶ ριζικὰ ἀντίθετο μέ αὐτὸ πού αὐτοὶ ἀρχικά ἐπεδίωκαν. Καὶ τὸ «δίδαγμα» αὐτὸ δὲν ἀπευθύνεται μόνο στὴν Ἑλληνικὴ Ἀριστερά. Ἀπευθύνεται πρὸς ὅλους.

* * *

Ἡ ἀντίληψη τοῦ Βιτγκενστάιν γιὰ τὸ νόημα (συνοψίζω: Τὸ νόημα ἐνός γλωσσικοῦ σημείου ταυτίζεται μέ τὴν χρήση τοῦ σημείου αὐτοῦ μέσα σ' ἕνα γλωσσικὸ παιγνίδι πού προσιδιάζει σὲ μιά πρακτικὴ καὶ ὑπόκειται στοὺς κανόνες πού ἡ ἄρθρωση πρακτικῆς/παιγνιδιοῦ ἐπιβάλλει στὸ ἴδιο τὸ παιγνίδι αὐτό. Ἄλλὰ χρῆση, παιγνίδι, πρακτικὴ καὶ κανόνες παιγνιδιοῦ εἶναι ἐπίσης γλωσσικὰ σημεῖα τῶν ὁποίων τὸ νόημα προκύπτει μόνο ἀπὸ τίς χρήσεις στίς ὁποῖες αὐτὰ ὑποβάλλονται κατὰ κάποια γλωσσικὰ παιγνίδια) οὔτε συνιστᾶ οὔτε προδικά-

ζει κάποια ἐπιστημονικὴ θεωρία γιὰ τὴ γλῶσσα, γιὰ τὴν ἄρθρωση γλώσσας/ιδεολογίας ἢ γιὰ τίς σχέσεις γλώσσας, ιδεολογίας καὶ πρακτικῆς. Αὐτὴ εἶναι ἕνα τίποτε, μιά κίνηση ἐπιτόπου, μιά χειρονομία ἢ ὁποῖα ἀπλῶς δείχνει πού δὲν πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τίς γλωσσικὲς θεωρίες μας κλείνοντας τοὺς ἀντίστοιχους ἄγονους δρόμους. Ὅστόσο αὐτὸ τὸ τίποτε εἶναι ἕνα τίποτε μέ ἰδιαίτερα σημαντικὲς ἐπιπτώσεις. Οἱ δρόμοι τοὺς ὁποῖους ἡ χειρονομία πού τὸ συνιστᾶ ἐπιδιώκει νὰ κλείσει εἶναι οἱ αὐτονόητοι δρόμοι, οἱ δρόμοι τοὺς ὁποῖους τείνουμε αὐθόρμητα νὰ ἀκολουθοῦμε, δρόμοι ἢ ἄρνηση τῶν ὁποίων μπορεῖ νὰ εἶναι ὡς καὶ ἀφόρητη. Δὲν εἶναι τυχαῖο, ἄλλωστε, τὸ γεγονός ὅτι αὐτὸ τὸ τίποτε τοῦ Βιτγκενστάιν συζητήθηκε καὶ παρερμηνεύθηκε ὅσο τίποτε ἄλλο στὴ σύγχρονη ἀγγλοσαξονικὴ φιλοσοφία.

Καὶ αὐτὸ τὸ τίποτε ἔχει καὶ γιὰ μᾶς καθοριστικὴ σημασία. Ἐμεῖς μπορεῖ νὰ μὴν κάναμε τὰ γλωσσικὰ λάθη τῆς Ἑλληνικῆς Ἀριστερᾶς, ἀλλὰ ἐπιδείξαμε ἐν προκειμένῳ μιά πολὺ ἐπικίνδυνη ὀλιγωρία. Ἐξηγοῦμαι: Τὸ γλωσσικὸ σημεῖο τὸ ὁποῖο ὀνομάζει τὴ δικὴ μας πρόθεση διακρίνοντάς τὴν ἀπὸ ἄλλες πολιτικὲς προθέσεις πού αὐτοσυστήνονται ὡς ἀριστερές εἶναι τὸ γλωσσικὸ σημεῖο «ἐπικαιρότητα τοῦ σοσιαλισμοῦ». Ἀλλά, ἐπιμένει ὁ Βιτγκενστάιν καὶ ἐπαναλάβαμε καὶ ἔμελλε κατὰ κόρον, δὲν εἶναι ἡ πρόθεση πού νοηματοδοτεῖ τὰ γλωσσικὰ σημεῖα ἀλλὰ ἡ χρῆση τους μέσα σ' ἕνα γλωσσικὸ παιγνίδι πού προσιδιάζει σὲ μιά πρακτικὴ. Καὶ δὲν μποροῦμε παρά νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι τὸ γλωσσικὸ παιγνίδι ὅπου ἐντάσσεται τὸ σημεῖο «ἐπικαιρότητα τοῦ σοσιαλισμοῦ» δὲν ἔχει ἀκόμα ἀναπτυχθεῖ, ἡ πρακτικὴ στὴν ὁποία τὸ παιγνίδι αὐτὸ προσιδιάζει δὲν ἔχει πάρει ἀκόμη τὸ δρόμο της, ἡ χρῆση τοῦ σημείου αὐτοῦ ἀκόμη οὐσιαστικὰ ἐκκρεμεῖ. Καὶ ὁ Βιτγκενστάιν ὑπαινίσσεται πῶς αὐτὴ εἶναι μιά ἐκκρεμότητα θανάσιμη. Κατὰ τοὺς λίγους μῆνες τῆς ὑπαρξῆς μας καὶ μέσα στίς κουβέντες, στίς συνεδριάσεις, στίς μικροπρωτοβουλίες πού ἀναλάβαμε αὐτὸ ἤδη τὸ διαπιστώσαμε. Ἀνθρώποι ἀδρανοῦν ὄχι γιὰτὴν διαφωνοῦν πολιτικὰ ἀλλὰ γιὰτὴν δὲν ὑπάρχει ἡ χρῆση ἐκείνη τῶν γλωσσικῶν μας σημείων πού θὰ τοὺς δώσει τὴ λαβὴ γιὰ νὰ νοηματοδοτήσουν τίς προθέσεις τους, γιὰτὴν δὲν βρίσκουν νόημα στὴ συμμετοχὴ τους. Βρισκόμαστε μέσα σὲ μιά κατάσταση ἰδιαίτερα ἐπικίνδυνη τὴν ὁποία, ἐπιπλέον, δὲν ξέρουμε νὰ ἀντιμετωπίσουμε γιὰτὴν τὴ συναντᾶμε γιὰ πρώτη φορά. Ἀλλὰ κάθε κίνδυνος εἶναι πρόκληση.

ΤΕΧΝΗΜΑ

του Γιώργου Φαράκλα

Θέλοντας νά κατανοήσουμε τή σχέση φύσης και κοινωνίας συναντάμε τό *τεύχειν*, τό θέμα τής τεχνικής, πῶς τό μέσο γιά τήν κυριαρχία τής φύσης γίνεται μέσο γιά τήν κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου.

Δύο παραδοχές σχετικά μέ τή σχέση φύσης και κοινωνίας: ἄφ' ἑνός, ἡ κοινωνία ἀντιτάσσεται ἢ ἀντιτίθεται στή φύση καί, ἄφ' ἑτέρου, ἡ κοινωνία εἶναι προϊόν τής φύσης, μέ τήν ἔννοια ὅτι ἡ κοινωνία μέρος τής φύσης εἶναι, καί δέν εἶναι τίποτα *ἔξω* ἀπό τή φύση. Ὁ μόνος τρόπος πού δύναμαι νά ἐπινοήσω γιά νά συνδυάσω τίς δύο αὐτές παραδοχές μου, εἶναι νά πῶ ὅτι *ἡ φύση παράγει τήν κοινωνία αὐτοαναίρουμένη*, ἐφόσον παράγει ὡς μέρος τής κάτι πού τής εἶναι ἀντίθετο, πού τής ἐναντιώνεται, καί πού τήν καταργεῖ ὡς φυσικό σύνολο.

Μιλώντας γιά αὐτοαναίρεση, δέν ὑπονοῶ καμιά προσωποποίηση, κανένα ὑποκείμενο, μέ τήν καθιερωμένη τουλάχιστον μοντέρνα σημασία τοῦ ὄρου. Ἀπλῶς προσπαθῶ νά περιγράψω μία διαδικασία, ἡ ὁποία διαδικασία δέν θέτει ζήτημα τόσο καταγωγῆς ὅσο συγχρονικῆς ἀναπαραγωγῆς. Ἀργίσι συνθήκη δυνατότητας τής κοινωνίας εἶναι νά ὑπάρχει μία φύση τέτοια πού νά ἐπιδέχεται ἕναν τεχνικό χειρισμό, δηλαδή τέτοια πού νά μπορεῖ νά χρησιμοποιεῖται ἐναντίον τοῦ ἴδιου τῆς τοῦ ἑαυτοῦ, πού νά μπορεῖ, σέ ὁρισμένες, συγκεκριμένες περιστάσεις, νά αὐτοαναίρεται.

Ἄν πράγματι δεχτοῦμε, ἀκολουθώντας τήν τροπή τής γλώσσας, πού ἱστορικά ἀποδίδει στή σημερινή σημασία τής τεχνικῆς, τῆς τέχνης, τῆς μηχανῆς μεταφορική ἔννοια σέ σχέση μέ τήν ἔννοια τοῦ τεχνάσματος, ὅτι ἡ τεχνική εἶναι τέχνασμα, τότε καί αὐτή εἶναι ὁ κατεξοχήν τόπος τής αὐτοαναίρεσης τής φύσης.

Καθημερινά, τό «τεχνητό» ὅπως καί τό «τεχνικό» ὑποδηλώνουν πράγματα πού γνώρισμά τους ἔχουν νά ξεφεύγουν ἀπό μία «φύση», μέ τήν ἔννοια τοῦ φυσικοῦ, τοῦ φυσιολογικοῦ, τοῦ παραδείγματος δηλαδή μιᾶς αὐθεντικότητας.

Παλιά λεγαν πῶς ἡ τέχνη μιμεῖται τή φύση. Τό πεδίο τοῦ καλλιτεχνικοῦ, τοῦ τεχνικοῦ, τοῦ τεχνητοῦ, τοῦ περίτεχνου παρουσιάζεται εὐθύς ὡς περιοχὴ μιᾶς ἀπομίμησης, ὡς χώρος τοῦ μὴ αὐθεντικοῦ πού ἀναφέρεται σέ μία φυσική ἀμεσότητα σάν στό πρότυπο τοῦ ὁποίου εἶναι μόνο ἀνούσια καί ἀνακριβῆς ἐπανάληψη· μιὰ ὅμως ἐπικίνδυνη ἐπανάληψη, γιατί μᾶς ἐξαπατάει, ἐξομοιώνοντας τό ψευδές καί τό ἀληθές.

Ὅσον ἀφορᾷ τώρα τή σημερινή ἀνησυχία γιά τήν παρεκτροπή ἕως ἀνατροπή τῆς τεχνικῆς, πού ἀπό δυνατότητα ἀπελευθέρωσης μετατρέπεται σέ καταπιεστικὴ πραγματικότητα, καθὼς ἡ διαδικασία ἐξουδετέρωσης τῆς προϋπόθεσής τῆς — τῆς φυσικῆς τάξης ἑνός οἴκου, μιᾶς οἰκολογίας — τείνει νά καταργήσει τήν ἴδια τῆς τῆ σκοπιμότητα — τῆ σύνταξη ἑνός κόσμου πού θά ἀπελευθερώει τόν ἄνθρωπο ἀπὸ αὐτόν —, ἡ ἀνησυχία αὐτὴ ἐκφράζεται ποικίλως. Πέρα ὅμως ἀπὸ τίς ἀνορθολογικὲς τάσεις πού γυρεύουν σωτηρία σέ μιὰ παράδοση τό ἴδιο ἀκυρωμένη μέ τή «φυσικὴ τάξη», πού κηρύσσουν δηλαδή τήν «ἐπιστροφή στό αὐθεντικό», ὑπάρχουν καί (οἱ φραγκοσυριοὶ) ἐκεῖνοι πού ἐνδιαφέρονται νά ὀργανώσουμε τή διαδικασία μιᾶς αὐτοκριτικῆς τῆς πεφωτισμένης ὀρθολογικότητας, τοῦ λόγου πού καταντάει τεχνικό μέσο καί μέσο τῆς τεχνικῆς.

Ἀντιμετωπίζοντας τήν τεχνική ὡς τέχνασμα, φωτίζουμε ἀλλιῶς αὐτὴ τήν τροπὴ τῶν πραγμάτων. Ξεπερνώντας τήν αὐθόρμητη κατανόηση τοῦ τεχνάσματος ὡς μηχανογραφίας, ὑποκειμενικῆς ἀπατηλῆς συμπεριφορᾶς, τοῦ ἀποδίδουμε σημασία ἀντικειμενικῆ· ὅσο παράξενο κι ἂν ἦχεῖ τώρα, θά πρέπει νά δεχτοῦμε πῶς κάποια ἀντικείμενα εἶναι πονηρά, τεχνώνται, καί θά μᾶς γίνει κατὰ συνέπεια πιό κατανοητό τό ὅτι ἡ τεχνική μπορεῖ νά μὴν εἶναι μόνο ἕνα μέσο πού διαθέτει τό ὑποκείμενο γιά νά κυριαρχεῖ τό ἀντικείμενο, ἀλλὰ ἄλλο τόσο ἕνα μέσο πού ἔχει τό ἀντικείμενο καί κυριαρχεῖ τό ὑποκείμενο.

Ἡ τεχνική μιμείται τή φύση, ὑποτάσσεται στούς νόμους τῆς, μέ σκοπό νά τήν ἀνατρέψει, νά κάνει τό ἀσθενέστερο νά ὑπερισχύσει τοῦ δυνατότερου, στρέφοντας ἀπλῶς τή δύναμη τοῦ δυνατότερου ἐναντία στόν ἑαυτό του· κι ἔτσι ἡ φύση αὐτοαναίρεται, ἢ μᾶλλον: ἔτσι ἡ φύση δείχνει πῶς μπορεῖ καί αὐτοαναίρεται.

Σάν τέτοιο ἀντικειμενικό τέχνασμα ὁμως, ἡ τεχνική ἀποκτάει ἀναγκαστικά διπλό χαρακτήρα, καί λυτρωτικό καί καταπιεστικό, ὅπως ἡ ὅλη κοινωνία, γίνεται, ἐν ὀλίγοις «δευτέρα φύσις».

* * *

Ὁ Μ. D tienne καί ὁ J.-P. Vernant, στή μελέτη τους γιά τήν οὐσιαστική ἄν καί παραμερισμένη πτυχή τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς μυθικῆς σκέψης, πού εἶναι τό πεδίο τοῦ τεχνάσματος ὡς πρακτικῆς ἐξυπνάδας (*δόλος, μηχανή, τέχνη, κέρδος, ἀπάτη, αἰόλος, ποικίλος, αἰμύλος*),¹ ἐπισημαίνουν πολλές φορές ὅτι τό τέχνασμα ἐννοεῖται πάντα ὡς ἀντικειμενικό καί ὑποκειμενικό συνάμα.

Ὁ κυβερνήτης πρέπει νά εἶναι *πολυμήτης, ποικί-*

λος, πολύμορφος, πονηρός, γιατί ἡ θάλασσα ἔχει αὐτά τά ἴδια γνωρίσματα, ἡ θάλασσα τεχνάται κι αὐτή. Ὁ πονηρός ἢ ζῦπνιος εἶναι αὐτός πού ἀφήνεται νά καθοριστεῖ ἀπό τήν ἐκάστοτε τροπή τῶν γεγονότων, καί ὁ πῖο καλός κυβερνήτης θά εἶναι τό ἴδιο πολύμορφος μέ τή θάλασσα. Τό πανοῦργο, σάν τόν Ὀδυσσεά, ὑποκείμενο, ἀπλῶς ἀναποκρίνεται σέ ἓνα πανοῦργο ἀντικείμενο.

Ὅταν οἱ συγγραφεῖς συγκρίνουν τόν τρόπο δράσης τῆς Ἀθηνᾶς καί τοῦ Ποσειδῶνα σχετικά μέ τά ἴδια ἀντικείμενα, τόν ἵππο καί τή θάλασσα — πού τυπικά παριστάνουν τά δύο ἀπρόβλεπτα, διαφορούμενα, πολύμορφα, ἄλογα ἀντικείμενα — σημειώνουν ὅτι ἀφ' ἑνός ὁ Ποσειδῶνας ἐμφανίζεται πάντα ὡς φυσικός ἄρχων, κύριος, κάτοχος τοῦ ἀλόγου καί τῆς θάλασσας, ἢ Ἀθηνᾶ ὁμως συγκεντρώνει πάντα ἀπό μέρους τῆς ὅ,τι ἀνάγεται, ὄχι μόνο στήν ὑποκειμενικότητα μιᾶς *ὁδήγησης* (τοῦ ἄρματος, τοῦ ἵππου, τοῦ πλοίου), ἀλλά καί στήν *ἀντικειμενικότητα* μιᾶς *κατασκευῆς* (τοῦ ἄρματος, τοῦ χαλιναριοῦ, τοῦ πλοίου).² Ἡ πονηρή ἐξυπνάδα ἐννοεῖται συνεπῶς καί ὡς τεχνική καί ὡς τέχνασμα.

Τό ἀντικειμενικό καί τό ὑποκειμενικό δέν χωρίζονται, πόσο μᾶλλον πού τό ὄλο πρόβλημα ἐδῶ ἀντιμετωπίζεται ὡς αἴτημα *ἐξομοίωσης* τοῦ ὑποκειμένου μέ τό ἀεὶ γιγνόμενον ἀντικείμενο του στό πλαίσιο μιᾶς *τελεολογικῆς* δραστηριότητάς του — ἀφοῦ μάλιστα σκοπός τῶν τριῶν προτύπων τοῦ «πονηροῦ ἀνθρώπου», πού εἶναι ὁ ἰατρός, ὁ κυβερνήτης καί ὁ πολιτικός, εἶναι πάντα ἡ *σωτηρία*, ὅπως τό διδάσκει καί ὁ Πλάτωνας στόν ὀποῖο, παραδόξως, οἱ τρεῖς αὐτοὶ ἀντιπροσωπεύουν τά τρία τοπικά παραδείγματα *ἐπιστημονικῆς ἐξουσίας*.

Ἡ τελεολογική αὐτή δραστηριότητα ἀποκαλεῖται μάλιστα, ἀπό τόν Πλάτωνα καί τόν Ἀριστοτέλη, *στοχαστική*, γιατί στοχαστικό εἶναι ἐκεῖνο πού ἀποβλέπει σέ κάποιο σκοπό, ἀλλά ἔχει νά λάβει ὑπόψη του τήν ἀπρόβλεπτη τροπή καί μεταστροφή τῶν πραγμάτων, δηλαδή τό *τυχαῖο*.³

* * *

Δύο στοχαστές ξανᾶδωσαν στό τέχνασμα τή σημασία του, πού ἡ κλασική φιλοσοφία τήν εἶχε ἀκυρώσει. Στόν Μακιαβέλι, ἀφ' ἑνός, καταλογίσθηκε ὅτι ἐξέφρασε ἓνα *λόγο τοῦ τεχνάσματος*. Ὅταν ὁ Χέγκελ μιλάει γιά *τέχνασμα τοῦ λόγου*, ἡ ἔκφρασή του αὐτή ἐπιδεικνύεται ὡς ἀναντίρρητο τεκμήριο τοῦ ὅτι πῆγε πίσω στή θεολογική σκέψη.

Ὅυτε ἰσχυρίζομαι ὅτι ὁ Μακιαβέλι εἶναι ἄθῶος ὅσον ἀφορᾶ τήν κατηγορία τοῦ μακιαβελισμοῦ, ὄυτε καί θά ἀρνηθῶ ὅτι ὁ Χέγκελ ἀπεκάλεσε τή Θεῖα Πρόνοια ἀπόλυτο τέχνασμα.⁴ Μόνο νά δεῖξω θέλω πῶς, ἐκ τοῦ ὅτι λίγο πολύ θεματοποιοῦν τό τέχνασμα, ξεφεύγουν ἀπό τή φήμη τους, ἢ ὀποῖα κρατᾶει τή δύναμή της ἀπό τήν ἀβασάνιστη ἀποδοχή τοῦ τεχνάσματος στήν κοινή του σημασία, σάν κάτι δηλαδή τό καθαρά ὑποκειμενικό, ἀγνώωντας τί ἄραγε νά σημαίνει ἡ «τύχη», ἢ fortuna.

Γιά τόν Μακιαβέλι, ἡ ἀναγεννησιακή ἐπιστροφή πρὸς τοὺς ἀρχαίους εἶναι δυνατή ἐπειδὴ ἡ ψυχολογική βάση τῶν κοινωνιῶν παραμένει ἀναλλοίωτη. Πρόκειται πάντα γιά τίς ἴδιες τίς ἐπιθυμίες πού κινητοποιοῦν τοὺς λαούς,⁵ καθώς ὁμως ἡ ἐπιθυμία εἶναι κάτι πού κινεῖται, ἡ γενική ψυχολογική σταθερότητα περιέχει καταστάσεις ἀεκίνητες, κι ἔτσι πετυχημένος πολιτικός εἶναι αὐτός πού ὁ χαρακτήρας του ἀντιστοιχεῖ στήν ἐποχή του.⁶ Οἱ ἐπιθυμίες ἀντιτίθενται, ἀντικατοπτρίζοντας τή διαίρεση κάθε κοινωνίας σέ λαό καί σέ «μεγάλους»: ὁ μὲν δέν θέ-

1. *Les ruses de l' intelligence. La m tis des Grecs*, Flammarion, Παρίσι, σ. 52.

2. Βλ. κεφ. VIII. «Κατασκευάζω καί ὁδηγῶ εἶναι δύο εἶδη δραστηριοτήτων πού μεταξὺ τους ἐμεῖς μᾶλλον ὑπογραμμίζουμε τήν ἀπόσταση παρά τήν ὁμοιότητα. Γιά τοὺς Ἕλληνες, ὁμως, εἶναι δύο δραστηριότητες πού παρουσιάζουν μεγάλη ἀναλογία. (...) Καί οἱ δύο ἀνήκουν στό ἴδιο εἶδος ἐξυπνάδας πού χαρακτηρίζει τήν Ἀθηνᾶ» (σ. 226-27).

3. Ὁ.π. σ. 298 κ.ε.

4. *Ἐγκυκλοπαίδεια...* § 205, προσθήκη (ἀπό τίς παραδόσεις τοῦ Χέγκελ).

5. Βλ. *Λόγος γιά τήν πρώτη δεκάδα τοῦ Τίτου Λιβίου*, βιβλίο 2, προοίμιο. Βιβλίο 1, κεφ. 39.

6. Ὁ.π., βιβλίο 3, κεφ. 9.

7. Ὁ.π., βιβλίο 1, κεφ. 4 καί 5· *Ἡγεμόνας*, κεφ. 9.

8. Ὁ.π., κεφ. 19.

9. Ὁ.π., κεφλ. 18.

10. Ὁ.π.

11. *Λόγοι...*, βιβλίο 2, κεφ. 4.

12. Βλ. *Φλωρεντινές ἱστορίες*, βιβλίο 3, κεφ. 13.

13. *Λόγοι...*, βιβλίο 1, κεφ. 11, κεφ. 25· βιβλίο 3, κεφ. 14.

14. *Ἡ τέχνη τοῦ πολέμου*, βιβλίο 7, κεφ. 16· *Ἡγεμόνας* κεφ. 26.

λει νά καταπιέζεται, οί δέ θέλουν νά τόν καταπιέζουν.⁷ Σκοπός και ρόλος του ήγεμόνα είναι νά παρουσιαστεί ως άρχηγός του λαού, καταπιέζοντας τους μεγάλους. Τό τέχνασμα τού συνεπώς απευθύνεται ειδικά στό λαό, ούτως ώστε νά μήν εμφανίζεται σ' αυτόν σαν ένας παραπάνω καταπιεστής,⁸ αλλά και νά ανταποκρίνεται στις αναγκαιότητες του άρχειν. Νά ξέρει λοιπόν νά δείχνει καλός αλλά και νά κάνει τό αντίθετο, νά είναι μέγας *simulateur* και *dissimulateur*,⁹ νά προσποιείται δηλαδή, και νά αποκρύπτει ή, θά μπορούσαμε νά πούμε, νά κάνει και νά ξεκάνει τή μίμηση και τήν όμοίωση.

Αν και βασίζεται σε αντικειμενικές συνθήκες —στην ύπαρξη, συγκεκριμένα, αντίθετων μεταξύ τους προσταγών στά πλαίσια της πραγματοποίησης μιάς σκοπιμότητας έξουσίας— τό τέχνασμα τού ήγεμόνα, όντας φαινομενικά τουλάχιστον ψυχολογικής ύψης, μοιάζει μέ αυθαιρεσία, θυμίζει αυτό πού λέμε *μακιαβελισμό*, παρουσιάζεται σαν έργο ενός *υποκειμένου* της πολιτικής.

Εντούτοις ό ίδιος σκιαγραφεί ένα ξεπέρασμα της «τεχνοκρατικής» αυτής αντίληψης της πολιτικής πράξης, πρὸς μιά αντικειμενικότητα τού τεχνάσματος παρόμοια μέ εκείνη της παράστασης τού άρχαίου κυβερνήτη, τού όποιου τό αντικείμενο τεχνάται.

Ο Μακιαβέλι αντιπαράθετει δύο τρόπους διαμάχης, τό νόμο και τή βία (ή δύναμη), αλλά στή συνέχεια χωρίζει τή βία σε βία και σε τέχνασμα.¹⁰ Αντικείμενο τού ήγεμόνα δέν είναι μονάχα ή δύναμη, ή βία, αλλά και ό νόμος — και ό νόμος στή σχέση του μέ τή βία θά φανεί σαν τό ίδιο τό τέχνασμα.

Τυπικά, ή κατοχή ξένων χωρών είναι άποτελεσματική όχι όταν βασίζεται μόνο στή δύναμη ή μόνο στό νόμο, αλλά όταν βασίζεται άκριβώς σ' εκείνο τό τέχνασμα πού δίνει στή βία τήν επίφαση τού νόμου, σύμφωνα μέ τό όποιο ό κατεχόμενος λαός μοχθεί από μόνος του γιά τήν υποδούλωσή του.¹¹

Τό τέχνασμα αυτό, στή σχέση νόμου και βίας, σαν νά παρουσιάζεται σε αντικειμενική κοινωνική μορφή στό πρόσωπο τών «μεγάλων», πού ή κυριαρχία τους είναι νόμος και όχι βέβαια φύσει.¹²

Ο νόμος, ως έκ τούτου, είναι τό θεσμοποιημένο τέχνασμα, και αυτό θά χρησιμοποιήσει ό ήγεμόνας μέ τή σειρά του έναντιόν τών μεγάλων.

Τό τέχνασμα είναι λοιπόν τό καλύτερο όπλο τού στρατηγού αλλά και τού νομοθέτη,¹³ και ως πρὸς αυτό ή έφευρετικότητά του δοξάζεται,¹⁴ γιατί άκριβώς αποδεικνύεται ή προσποίηση ως όχι μόνο αντικειμενικά αναγκαία, αλλά και ως *άληθινή*.

Η γενικότερη άποψη τού Μακιαβέλι σχετικά μέ τήν αναγκαιότητα τού νά αποφασίζει κανείς ανεξάρτητα μέ τό τί θά αποφασίσει,¹⁵ αντιστρέφει τή σχέση άπόφασης και άλήθειας, άπόφασης και γνώσης, αφού ή άπόφαση δέν προκύπτει από τή γνώση πού έχουμε της άλήθειας, αλλά ή άλήθεια μάλλον είναι *προϊόν της άπόφασης*, τού κινδύνου ενός ανοίγματος πρὸς τό τυχαίο, τό όποιο μās δίνει, μόνο αυτό, τή δυνατότητα νά τό ελέγξουμε.

Η *virtù*, ή άρετή τού ήγεμόνα, πού είναι άρχικά στρατιωτικής φύσης,¹⁶ συνίσταται, γενικά, στήν καταπολέμηση της *fortuna*, τού τυχαίου. Ο «ένάρετος» όμως ήγεμόνας έχει δύο αντίθετα έκ πρώτης όψεως γνωρίσματα όσον άφορā τή στάση του σχετικά μέ τήν τύχη: πρέπει και νά μένει ασάλευτος καταμεσίς της φουρτούνας, και νά ακολουθεί όλα τά σκαμπανεβάσματα της *fortuna*, μέ σκοπό, άκριβώς, νά μείνει ίδιος, δηλαδή έξίσου «τυχερός».¹⁷ Όπως ό καπετάνιος γιά τους άρχαίους, πού πρέπει νά πορισθεί μέσα στό άπειρα κινητικό και πολυ-

μορφο άκαθόριστο, ύποτασσόμενος άκριβώς στή βία τών στοιχείων, ακολουθώντας τήν πολυμορφία τους.

Ο C. Lefort, στό περίφημο βιβλίο του γιά τόν Μακιαβέλι, προσπαθεί νά αναγνώσει τήν παρουσία τού θεμελιώδους πολιτικού άκαθόριστου¹⁸ μέσα από τήν έκφρασή του ως *fortuna*, τού άκαθόριστου πού προσφέρεται στή *virtù* τού πολιτικού ύποκειμένου.

Αυτό τό «άκαθόριστο» είναι, νομίζω, άκριβώς τό «πονηρό» αντικείμενο, ή συνθήκη δυνατότητας κάθε αντικειμενικού και ύποκειμενικού, καθορισμένου, πολιτικού τεχνάσματος. Η *fortuna* απεικονίζεται, εξάλλου, από τόν Μακιαβέλι, σαν ποτάμι άφ' ενός, αλλά και σαν γυναίκα άφ' έτέρου.¹⁹

* * *

Και στόν Χέγκελ, τό θέμα τού τεχνάσματος πρωτοεμφανίζεται ως γυναικείο γνώρισμα.²⁰

Σέ αντίθεση μέ τή θέληση, υπό τή φυσική μορφή της όρμης, ή γυναίκα αντιπροσωπεύει τή *γνώση*, τό *θεωρητικό βλέμμα*. Είναι ένα Έγώ πού έχει γυρίσει στόν έαυτό του και δέν αναγνωρίζει καμιά αυτόνομη ύπόσταση στό έξω όν. Αποτελεί ως έκ τούτου, άπέναντι στόν άντρα, όχι μόνο τόν πόλο της γνώσης, αλλά και τόν πόλο τού ίδιου τού Έγώ, της άτομικότητας. Τό Είναι της συνίσταται στό ότι ξυπνάει τήν όρμη —τόν άντρα, αυτό πού, δηλαδή, από τό Έγώ τείνει πρὸς τό Είναι, μονοσήμαντο, καθολικό— και στό ότι τήν αφήνει νά ικανοποιηθεί, δίχως, συνεπώς, νά τήν πάρει ποτέ στά σοβαρά: άσκει ένα τέχνασμα άπέναντι στήν όρμη, τήν αφήνει ελεύθερη νά δράσει ξέροντας τί κρύβεται πίσω άπ' αυτό, τί θά άποβεί.

Σάν θηλυκός χαρακτήρας, ή *γνώση παρουσιάζεται ως τέχνασμα*.

Στό ίδιο αυτό κείμενο τού 1805-1806, όπου ό Χέγκελ έγκωμιάζει τόν Μακιαβέλι, ή πόλωση θηλυκού και άρσενικού, πού είναι ή πόλωση όρμης και γνώσης, θέλησης και τεχνάσματος, άπορρέει από τήν εξέταση της τεχνικής.

Σέ όλη τή διάρκεια της σταδιοδρομίας του ό Χέγκελ θά αντιμετώπισει *τήν τεχνική ως τέχνασμα τού λόγου*. Κάθε φορά πού ό Χέγκελ αναφέρεται στήν τελεολογική δραστηριότητα, στήν πρακτική σκοπιμότητα, έννοεί τό μέσο ως μεσολάβηση πού τίθεται από τό ύποκείμενο ανάμεσα σ' αυτό και στό αντικείμενο, και τό όποιο μέσο, τελικά, τό άπελευθερώνει από τόν μόχθο της πραγματοποίησης τού σκοπού, τήν τριβή μέ τήν πραγματικότητα —ένός σκοπού μάλιστα πού είναι, έντέλει, τό ίδιο τό ύποκείμενο.²¹

15. *Λόγος...*, βιβλίο 1, κεφ. 26· βιβλίο 2, κεφ. 15.

16. Βλ. *Τέχνη...*, βιβλίο 6, κεφ. 13· *Ηγεμόνας*, κεφ. 6 και 7.

17. Βλ. δ.π., κεφ. *Λόγος...*, βιβλίο 3, κεφ. 9 και 31.

18. *Le travail de l'oeuvre Machiavel*, Gallimard, Παρίσι, σ. 345 και 368.

19. *Ηγεμόνας*, κεφ. 25.

20. Στή συνέχεια σχολιάζω τό *Jenaer Realphilosophie*, εκδ. Hoffmeister, Meiner, Άμβούργο, σ. 198-99.

21. Βλ. *System der Sittlichkeit*, εκδ. Hoffmeister, Meiner, Άμβούργο, πρώτο μέρος *Jenaer Realphilosophie*, δ.π., σελ. 198· *Wissenschaft der Logik*, Werke in 20 Bd., τόμος 6ος, Suhrkamp, Φραγκφούρτη, σ. 452-453· *Έγκυκλοπαίδεια...*, § 209 και προσθήκη.

Τεχνική είναι πάντα τό τέχνασμα του ανθρώπου που στρέφει τή φύση ενάντια στον έαυτό της, κι όπου τό Έγώ εμφανίζεται σάν ελεύθερος σκοπός τής φύσης, αποτραβιέται και αφήνει τή φύση νά δράσει μόνη τής πρός όφελός του, νά αυτοαναιρεθεί. Πρόκειται για τό θέα που θά εδδοκιμήσει μέ τόν Μάρξ, τή λύτρωση μέσω τής τεχνικής, τήν αυτοματοποίηση.

Στόν Χέγκελ όμως, όπως ήδη ξέρουμε, τό σχήμα αυτό έξηγει και τήν ίδια τή γνώση, τήν εμφάνιση ενός ελεύθερου ύποκειμένου στό ίδιο τό όντολογικό επίπεδο, κι αυτό γιατί τό τέχνασμα του λόγου είναι ή ίδια ή μορφή τής τελεολογίας.

Τό τέχνασμα, στό ίδιο κείμενο του Χέγκελ — που έχει ιδιαίτερη αξία εφόσον δέν τό δημοσίευσε και, άρα, δέν αυτολογοκρίθηκε— εμφανίζεται και στό πολιτικό επίπεδο, όχι όμως όπως στόν Μακιαβέλι.

Ή κυβέρνηση —τό πολιτικό Έγώ του κράτους, που ένσαρκώνεται, όπως και στόν Μακιαβέλι, σέ μία άπόφαση που άξίζει ως άπόφαση— άποκαλείται «τέχνασμα» εφόσον ακριβώς αφήνει τό άτομικό, τό προσωπικό συμφέρον, τό κέρδος —αυτό που ό Χέγκελ θά όνομάσει «κοινωνία των ιδιωτών» και που καλύπτει όλο τό «τέχνασμα» τής οικονομίας— νά κινηθεί ελεύθερα.

Ό ήγεμόνας έδώ, ως άτομική θέληση που άποφασίζει, είναι ή έξατομίκηση του καθολικού, πράγμα που, όπως είδαμε και μέ τήν εμφάνιση του θηλυκού, συνίσταται στό «νά δρά κανείς μέσα στό άτομικό έναντίον του».²³ μία δράση όμως που ή ίδια συνίσταται άπλώς στό νά διατίθενται έτσι τά πράγματα ώστε τό ιδιαίτερο συμφέρον νά αυτοκαταστρέφεται, μόνο που ό ήγεμόνας έδώ είναι ό «κενός κόμπος» του κράτους, όχι κανένα ύποκειμένο του τεχνάσματος, όπως συνέβαινε στόν Μακιαβέλι, αλλά πολύ περισσότερο η προσωποποίηση τής «άοράτου χειρός» του Άνταμ Σμύθ.

Τό τέχνασμα είναι έδώ ή αντικειμενική δομή του όρθολογικού κράτους και τής λογικής τής ιστορίας. Χωρίς νά κρατήσει τή λέξη «τέχνασμα», ό Χέγκελ θά διατηρήσει τήν ίδια γενική δομή σχετικά μέ τή σχέση πολιτικής και οικονομίας μέχρι και στή *Φιλοσοφία του Δικαίου* του 1831.²⁴

Στίς παραδόσεις του για τή *Φιλοσοφία τής Ιστορίας*, ό Χέγκελ, σχετικά μέ τό θέμα του τεχνάσματος του λόγου, αναφέρει άφ' ενός τήν τεχνική βέβαια συμπεριφορά ως κατεξοχήν λογικό τέχνασμα, μέ παράδειγμα κίολας τή ναυτιλία, και μάλιστα τήν έμπορική ναυτιλία, εκείνη δηλαδή που έχει νά κάνει μέ τήν κίνηση τής κοινωνίας, των ιδιωτών, ειδικά στήν ήρωική εποχή της, και άφ' έτέρου ύποστηρίζει τή θέση που τόσο πολύ του καταλογί-

σθηκε: τήν αντιμετώπιση τής Ιστορίας ως τελεολογικής διαδικασίας που διατίθεται από μία θεία πρόνοια, ή όποία, ωςάν τεχνίτης, αφήνει νά δράσει αυτό που μόνο μπορεί νά δράσει: τό *ιδίαιτερο συμφέρον του πάθους*, προσμένοντας αυτό νά αυτοαναιρεθεί στό δρόμο προς τήν πραγματοποίησή του και νά προαγάγει αυτό που στόχευε η πρόνοια.²⁵

Άν και ό Χέγκελ άμέσως μετά διορθώνει τή θέση αυτή, προσθέτοντας ότι, όσον άφορά τόν ήθικό, ήθικοκοινωνικό και θρησκευτικό του χαρακτήρα, τό άτομο είναι αυτοσκοπός, δηλαδή όχι μέσο στά χέρια μιας ύποστασιοποιημένης Ιστορίας, ή άίσθηση παραμένει ότι έχουμε πάει πίσω στίς μεταφυσικές κοιλάδες τής δογματικής φιλοσοφίας.

Άπό τήν άλλη, θά δούμε, δίνοντας λίγη προσοχή, ότι ό Χέγκελ μιλάει για τέχνασμα κάθε φορά που μιλάει για τελεολογία, ακριβώς επειδή *άρνείται ρητά κάθε έξωτερική τελεολογία, κάθε έννοια ενός έξωκοσμικού νου* που χρησιμοποιεί τόν κόσμο για τούς δικούς του σκοπούς.²⁶

Αυτό λοιπόν που μπορούμε νά πούμε, είναι ότι *τέχνασμα σημαίνει μία έξωτερικότητα μέσωσ και σκοπού που δέν πρέπει νά πάρουμε στά σοβαρά*: σημαίνει ότι δημιουργούμε, άνάμεσα στά δεδομένα και σέ αυτό που άποσκοπούμε (άνάμεσα στή φύση και στή φύση), μία άπόσταση που δέν είναι υπερβατική, που δέν είναι καθ' έαυτήν έξωτερικότητα, και ή όποία άπόσταση δίνει στά δεδομένα τή δυνατότητα νά μετατραπούν άφ' έαυτών σέ μέσα, νά παραγάγουν δηλαδή, πολύ άπλά, τό σκοπό τό δικό μας σάν δικό τους *αποτέλεσμα*.

Δέν ύπάρχει συνεπώς, στήν κυριολεξία, καμία θεία πρόνοια, ύπάρχει μόνο μία άπόσταση άνάμεσα στόν κόσμο και στόν έαυτό του, που τόν καθιστά ικανό νά αυτοαναιρεθεί και νά τεχνάται.

Ή θεία πρόνοια, εξάλλου, όπως και ή θρησκεία στό σύνολό της, είναι μία *παράσταση* (Vorstellung) τής αλήθειας: δηλαδή, ή αλήθεια, αλλά μέ όχι αληθινό τρόπο *ειπωμένη*. Αληθινή γνώση τής αλήθειας είναι μόνο ή φιλοσοφία.

* * *

Έπομένως, μόνον έχοντας κατά νου τήν ιδέα ενός *αντικειμενικού τεχνάσματος* θά μπορέσουμε νά επιστρέψουμε στήν ιδέα μιας γνώσης βασισμένης στό τέχνασμα, φτάνοντας στό μοναδικό, άπ' όσο ξέρω, κείμενο του Χέγκελ, που θά εξετάζει τό ζήτημα τής *αλήθειας* — τής ταυτότητας όντος και σκέψης— ως είδος τεχνάσματος.

Άληθεύει εκείνη ή σκέψη που ταυτίζεται μέ τό όν, και ό Χέγκελ θά προσέθετε: και τό όν εκείνο που ταυτίζεται μέ τή σκέψη, γιατί όχι μόνο ύπάρχουν ψευδείς σκέψεις, αλλά ύπάρχουν και ψεύτικα αντικείμενα.

Πώς αυτό;

Άς αρχίσουμε από τήν αρχή. Ό Χέγκελ προτίθεται νά θέσει εκ νέου τό ζήτημα των σχέσεων του όντος και τής σκέψης.²⁷ Προτίθεται, σύμφωνα μέ μία διάσημη διατύπωση, νά συλλάβει τήν ύπόσταση (ή και τήν ούσία) και ως ύποκειμένου.

Μακριά από κάθε ιδέα ύποστασιοποίησης θείου προσώπου, έννοει μέ αυτό, όπως έξηγει ό ίδιος, ότι ούσία ή ύπόσταση ενός όντος είναι ή διατήρησή του, δηλαδή ή ισότητά του μέ τόν έαυτό του. Τό κάθε περιεχόμενο άνακαλείται στόν έαυτό του, αναφέρει τίς εκδηλώσεις του σέ μία ένότητα, και έτσι βρίσκεται ίσο μέ τόν έαυτό του. Ή ισότητα αυτή προς τόν έαυτό του όμως, ή «ταυτότητά» του, είναι ό,τι πιό άφηρημένο: και ή καθαρή άφαίρεση

22. Βλ. *Jenaer Realphilosophie*, δ.π., σ. 262.

23. Ό.π.

24. Ό νεαρός Χέγκελ παρομοίασε κάποτε τό κράτος μέ «μηχανή», αλλά τότε τό αίτημά του ήταν νά βγούμε άπ' αυτό. *Erstes Systemfragment*, Werke..., τόμος 2ος.

25. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Suhrkamp, Werke..., Φραγκφούρτη, τόμος 12ος, σ. 49 και 119· βλ. και *Έγκυκλοπαίδεια...*, § 209, προσθήκη.

26. *Λογική* (Werke..., δ.π., τόμος 6ος, σ. 438). Ό Χέγκελ μιλάει για θεία πρόνοια μόνο στίς *προφορικές* του παραδόσεις. Μόνο στό τέλος τής *Φιλοσοφίας του Δικαίου* γράφει για τό Weltgeist, τό πνεύμα του κόσμου, μέ αυτή τήν έννοια.

είναι ή ίδια ή σκέψη. ΉΑρα αυτό πού σέ ΐνα πραγμα είναι άληθινό, ή ούσία του ή ή ύπόστασή του, είναι ή καθαρή του ταυτότητα — είναι συνεπώς αυτό πού εμείς νοοούμε σ' αυτό.

ΉΩς έδω, θά ΐλεγε κανείς, δέν βγαίνουμε από τόν άριστοτελισμό. Για τόν Άριστοτέλη, ή μορφή είναι τό πράγμα στην έντελέχεια του, και δέν είναι άλλο από αυτό πού αντίλαμβανόμαστε και πού νοοούμε επί τουτου — έξω από την καθαρή άκαθοριστία, την άπουσία μορφής πού είναι ή ύλη.

Νά όμως πού ή άκαθοριστία αυτή μās φέρνει στό νοϋ τό θαλάσσιο εκείνο στοιχείο πού καθαυτό τεχνάται και ύποχρεώνει τόν κυβερνήτη νά γίνει κι αυτός πονηρός, νά χρησιμοποιήσει δηλαδή την «τεχνική» φύση του αντικειμένου του, για νά τό κάνει νά άρει άπό μόνο του την έχθρικότητά του.

Και ό Χέγκελ, άνάλογα, προχωράει, προσθέτοντας ότι ή ταυτότητα αυτή του πράγματος, ή καθαρή νοητική άφαίρεση πού ένσαρκώνεται σέ αυτό, είναι συνάμα άφαίρεση του πράγματος από τόν εαυτό του.

Μέ άλλα λόγια, ή άφηρημένη ταυτότητα είναι ή ίδια ή αυτοδιάλυση του πράγματος. Στο γίνεσθαι του, τό πράγμα επιδεικνύει άφ' εαυτού ότι είναι ψευδές ως άφηρημένη ταυτότητα, ότι καθ' εαυτό δέν ύφίσταται, ότι δηλαδή ύπάρχει μόνο σχετικά.

Σκέψη λοιπόν δέν είναι άπλώς και μόνο μιά άφηρημένη ταυτότητα, πού μπορούμε νά τή λέμε ούσία και ύπόσταση του πράγματος, αλλά παραμένει κάτι έξωτερικό, ένα όνομά του. Σκέψη είναι τό άποτέλεσμα του γίνεσθαι του πράγματος, ένός γίνεσθαι πού έννοείται ως αυτοδιάλυση του καθ' εαυτό πράγματος.

Γενικά, όπως ή κοινωνία είναι προϊόν της φύσης, έτσι και ή σκέψη είναι, στην καταγωγή της, άποτέλεσμα ένός γίνεσθαι του όντος. Ή σκέψη τώρα, ή άληθινή, θά είναι εκείνη πού ακριβώς έπωμίζεται, θέτει τή φύση της αυτή, πού άφήνει λοιπόν τό Είναι νά ακολουθήσει τή δική του πορεία και νά αυτοδιαλυθεί, ούτως ώστε ή σκέψη νά εμφανιστεί ως άποτέλεσμα της ένέργειας του Είναι. Μόνο αυτή ή σκέψη είναι άληθινή γιατί μόνο αυτή είναι άλήθεια αυτού του Είναι.

Γιά νά νοήσουμε άλλιώς τό άληθές — διαφορετικά από τό «δογματισμό πού βεβαιώνει», ό όποιος χειρίζεται τό περιεχόμενο λές και είναι κάτι ξένο, υπερβατικό» διαφορετικά από αυτό πού ό Χέγκελ άποκαλεί «δογματισμό της βεβαιότητας για τόν εαυτό μου», όπου τό εγώ άνακαλείται στον εαυτό του έξω από τό περιεχόμενο, ως υπερβατολογική συνθήκη του, θά προσθέταμε— ό Χέγκελ θεωρεί ότι ή γνώση του περιεχομένου είναι κάτι πού έμμένει στό περιεχόμενο, πού δέν είναι τίποτα έξω από αυτό, ακριβώς επειδή τό άφήνει μόνο του νά κυνηγάει, όπως λέει ό ίδιος ό Χέγκελ, τό «ιδίαιτερο συμφέρον» του,²⁹ κι επειδή μέ αυτόν τόν τρόπο τό περιεχόμενο διαλύεται, τό ιδίαιτερο άποδεικνύει τή μερικότητά τον σέ ένα σύνολο, πού είναι συνάμα αντικειμενικό και ύποκειμενικό.

Γι' αυτό, ό Χέγκελ συνεχίζει λέγοντας ότι ή γνώση είναι «τό τέχνασμα» τό όποιο, ένω φαίνεται πώς δέν άφήνει τόν εαυτό του νά δράσει, βλέπει πώς τό αντικείμενο αυτοαναιρείται και παράγει τή σκέψη αυτή πού δέν είναι άφαίρεση ταυτότητας, αλλά συγκεκριμένη, καθορισμένη όλότητα.

Όταν τό κράτος τίθεται ως κράτος, ύποβάλλει την οικονομία —δηλαδή αυτό πού στην κοινωνία σχετίζεται μέ τή φυσική άναγκαιότητα— στό τέχνασμα πού την κάνει νά καταστρέφει τούς ίδιους της τούς σκοπούς. Τό ίδιο και ή τεχνική — ή καθ' εαυτήν σχέση της κοινωνίας μέ την «έξω» φύση— όρίζεται ως τρόπος νά διαθέτει κανείς τά πράγματα έτσι ώστε ή φύση νά εργάζεται από μόνη της έναντίον του εαυτού της.

Ή φύση δέν είναι τίποτα τό «αύθεντικό», αλλά μάλλον αυτό πού μέ την αυτοκαταστροφή του γεννάει τό λογισμό και τόν παραλογισμό του άνθρώπου.

Και έτσι φωτίζεται ή ταυτότητα λόγου και έλευθερίας στό πολυσυζητημένο χωρίο όπου ό Χέγκελ δηλώνει ότι ή άπόλυτη ιδέα άποφασίζει νά άφήσει τή φύση νά πάει έλεύθερα — νά την άπολύσει *frei entlassen*— δηλαδή: νά άφήσει τό τυχαίο, τή *fortuna*, νά παράγει την κοινωνία (τό πνεύμα), αυτοαναιρούμενη. Όπως στον Μακιαβέλι, ή άλήθεια είναι παράγωγο μιάς άπόφασης ένός άνοιγματος, δηλαδή στό τυχαίο.

Αυτό πού καταρχήν όριζε τή θηλυκότητα, είναι ό κοινός όρισμός του λόγου και της έλευθερίας: τό νά άφήνει τό άλλο έλεύθερο. Αυτή είναι ή λειτουργία πού όνομάζεται τέχνασμα, κάτι πού γίνεται έλεύθερο, άπελευθερώνοντας· κάτι πού γίνεται άπόλυτο, άπολύοντας.³⁰ Τό τέχνασμα δέν είναι ζήτημα ύποκειμενικών κακών προθέσεων, είναι ή ίδια ή διαδικασία της άπελευθέρωσης. Ό «κόσμος» — αυτό πού ό Χέγκελ άποκαλεί *die Sache selbst*— και όχι ή πρόνοια, παράγει τό αντίθετο της άναγκαιότητας και του ντετερμινισμού πού ό ίδιος άμεσα είναι.

Ή φύση παράγει την κοινωνία αυτοαναιρούμενη· αυτή είναι ή διαδικασία της ιστορίας έν γένει, της πολιτικής οικονομίας συγκεκριμένα, και της τεχνικής, πού είναι τό άπελευθερωτικό τέχνασμα της κοινωνίας άπέναντι στη φύση, τό επίπεδο όπου τό τέχνασμα αυτό γίνεται εκ προθέσεως, συνειδητό, ύποκειμενικό — ένω παραμένει αντικειμενικό.

Στην τεχνική, τό άποτέλεσμα (ή κοινωνία) θέτει τόν εαυτό του ως σκοπό, συνεπώς θέτει την ίδια του την προϋπόθεση, κι αυτό εκφράζουμε όταν λέμε ότι ή κοινωνία, μέσω της τεχνικής, κυριαρχεί τή φύση.³¹ Ή αν λοιπόν ή φύση της φύσης είναι νά τεχνάται,³² ή αυτοαναιρέση της τεχνικής, πού από μέσο γίνεται σκοπός, μπορεί ίσως νά αντίστραφεί για νά άπελευθερωθούμε και από τό μέσο άπελευθέρωσης, αυτό πού συνάμα μās άλλοτριώνει. Ή αν πράγματι ή φύση παράγει την κοινωνία αυτοαναιρούμενη, τότε ή δυνατότητα μιάς επαναστατικής αυτοαναιρέσης της κοινωνίας μοιάζει νά είναι όντολογικά κατοχυρωμένη.

30. Μιά βασική θέση του έγγελιανισμού, είναι ότι τό άπόλυτο ύφίσταται μόνο ως άποτέλεσμα, και όχι ως άρχή ή άφετηρία.

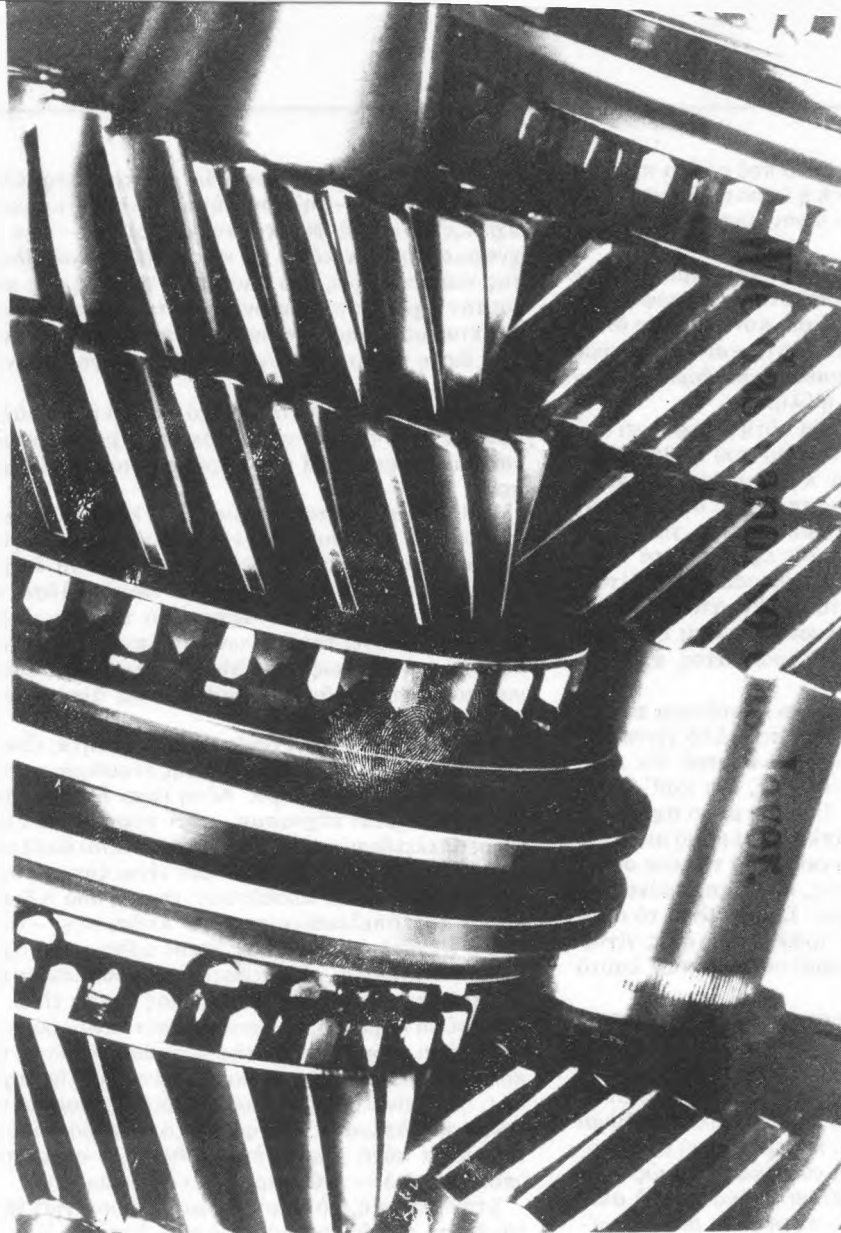
31. Ή προγραμματική φράση του Καρτέσιου λέει ότι πρόκειται νά γίνουμε «σάν κύριοι και κάτοχοι της φύσης». Τό «σάν» δηλώνει ήδη σαφώς μιά προσποίηση, ένα τέχνασμα.

32. Για νά τό θέσουμε μέ καντιανό τρόπο: πώς πρέπει νά είναι δομημένη μιά φύση για νά επιδέχεται τεχνικό χειρισμό; Πρέπει ή μηχανική λειτουργία νά μπορεί νά αυτοαναιρείται — νά «μηχανάται» — σέ τελεολογική (άν δέν δεχόμαστε νά θέσουμε την τελεολογία σέ έναν άλλο, νοητικό κόσμο).

27. Στη συνέχεια σχολιάζω τό: *Phänomenologie des Geistes*, Werke..., ό.π., σελ. 53.

29. *Phänomenologie...*, ό.π., σελ. 53.

ΝΕΕΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ

Κρίση του συστήματος και καπιταλιστική ανασυγκρότηση, μέ κύριο μοχλό την εφαρμογή των νέων τεχνολογιών και τις ιστορικής σημασίας συνέπειες στη δομή της εργασίας, την απασχόληση, τη δομή των τάξεων, την αναδιάταξη των κρατικών μηχανισμών και την αντιμετώπιση των νεοφιλελεύθερων ιδεολογιών. Για να επηρεάσουμε, και πολύ περισσότερο για να αλλάξουμε τη ροή των πραγμάτων χρειάζεται να τα γνωρίζουμε. Διότι δεν είναι «άπτά» τα νέα φαινόμενα. «Γνωρίζουμε» μόνο τις ολοκληρωμένες συνέπειες εκ των υστέρων, όταν είναι αργά, γιατί τα κοινωνικά φαινόμενα δεν είναι ποτέ διάφανα.

Τα κείμενα που ακολουθούν για τις νέες τεχνολογίες, σκοπό έχουν, ακριβώς αυτό: Να υποψιαστούμε, έστω, ότι κάτι, ιστορικής σημασίας αλλάζει τώρα με τη λήξη του είκοστού αιώνα. Όταν θα έχει ολοκληρωθεί ή φάση της αυτοματοποίησης, ο κόσμος δεν θα είναι ο ίδιος, ούτε καλύτερος. Άλλά ούτε και μοιραία ή κατάληξη της πανκυριαρχίας του κεφαλαίου.

ΝΕΕΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ

ΜΥΘΟΣ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

του Βασίλη Ζουναλή

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι νέες τεχνολογίες παρουσιάζονται ως πανάκεια, ως τό μέσο μίας εποχής όπου τό καθετί θά είναι δυνατό καί εύκολο. 'Ως άριστεροί όμως, πού έχουμε άπορρίψει τήν καπιταλιστική διέξοδο από τήν κρίση, είμαστε ύποχρεωμένοι νά ζύσουμε τό λούστρο πού τίς περιβάλλει, νά άποκαλύψουμε τήν άθέατη πλευρά τους.

Οί νέες τεχνολογίες ύψηλης παραγωγικότητας έξυπηρετούν τήν τεράστια προσπάθεια του κεφαλαίου γιά διέξοδο από τή σύγχρονη κρίση του πού συμπυκνώνεται στήν πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους.

Οί διάφορες άπαντήσεις πού προσπάθησε νά συνδυάσει τό κεφάλαιο στό πρόσφατο παρελθόν γιά νά άντιστρέψει ατή τήν τάση (πληθωρισμός, μετανάστευση εργατικής δύναμης, μεταφορά βιομηχανιών στήν περιφέρεια, μονόπλευρη λιτότητα καί λοιπά) ήταν περιστασιακές καί προσωρινές. 'Η μεγάλη άπάντηση του καπιταλισμού ήρθε τελικά από τίς νέες τεχνολογίες καί τή νέα *όργάνωση εργασίας*. Γιατί δέν είναι ή τεχνολογία ατή καθ' έαυτήν, ικανή από μόνη της νά άποτελέσει τόν κινητήριο μοχλό τής καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης/άνασυγκρότησης. *Επρεπε νά πραγματοποιηθεί ένα άλμα καί στήν ίδια τήν όργάνωση τής εργασίας (πού κατέστη καί τεχνικά δυνατό λόγω άκριβώς τής ανάπτυξης τής τεχνολογίας καί ιδιαίτερα τής πληροφορικής). Κατέστη έτσι δυνατό νά προωθηθούν οί άπαραίτητοι μετασχηματισμοί τής παραγωγικής διαδικασίας καί νά εξασφαλιστούν οί διαφορετικοί καί άλληλοσυμπληρούμενοι τρόποι πραγμάτωσης καί άπόσπασης τής υπεραξίας. Κατέστη δυνατό όχι μόνο τεχνικά, αλλά πολιτικά καί κοινωνικά επίσης.

*Όπως πολύ εύστοχα σημειώνεται καί άλλου,¹ οί μετασχηματισμοί πού συντελούνται σήμερα στήν παραγωγική διαδικασία μπορούν νά περιγραφούν από τό δίπτυχο «αυτοματισμός/ κατακερματισμός». 'Ο μέν αυτοματισμός «πρεσβεύει τήν υποκατάσταση τής ανθρώπινης εργασίας από εργαλειομηχανές ικανές νά προσφέρουν όχι πλέον μία έξειδικευμένη λειτουργία (γεγονός πού είναι συμβιβασίμο μέ τήν όργάνωση τής τεχνικής διαδικασίας παραγωγής σύμφωνα μέ τίς άρχές του τεύλορισμού), αλλά σειρά σύνθετων λειτουργιών συνδεδεμένων με κεντρικούς ηλεκτρονικούς υπολογιστές». 'Ο δέ

κατακερματισμός «χαρακτηρίζεται από τή μετατροπή τής παραγωγής σε σειρές (άλυσίδα παραγωγής) σε παραγωγή από σχετικά ανεξάρτητες ομάδες εργαζομένων, είτε αυτές συγκροτούνται στό έσωτερικό του παραδοσιακού χώρου παραγωγής (εργοστάσιο) είτε συγκροτούνται ως αυτόνομες επιχειρηματικές μονάδες μικρού μεγέθους (παράλληλες ομάδες παραγωγής)».

Γιά νά κατανοήσουμε τίς άλλαγές πού συντελούνται, γιά νά τοποθετηθούμε *πολιτικά* άπέναντί τους, πρέπει νά αντιμετωπίσουμε τό τρίπτυχο: νέες τεχνολογίες (πληροφορική καί ρομποτική), νέα όργάνωση εργασίας καί κίνητρα υιοθέτησής τους.

'Η άποψη πού κατέχει σήμερα κεντρική θέση στήν κυρίαρχη ιδεολογία, συμπυκνώνεται στήν ούτοπική ύπόσχεση μίας μελλοντικής κοινωνίας τής πληροφορικής καί τής ρομποτικής, όπου ή «*λελογισμένη*» χρήση τής προηγμένης τεχνολογίας θά έχει *μοιραίο* άποτέλεσμα τήν *υπέρβαση* των αντιφάσεων του βιομηχανικού καπιταλισμού πού πνέει τά λούσθια.

Πρόκειται γιά μία άποψη πού στίς διαφορετικές της έκδοχές είτε του άκραιφνούς νεοφιλελευθερισμού είτε τής άκραιφνούς σοσιαλδημοκρατίας έγκαλεϊ τίς έκμεταλλεύμενες τάξεις νά παραιτηθούν από τούς άγώνες τους, νά κάνουν ύπομονή ώστε νά συνδράμουν στό αίτημα των καιρών πού είναι ή αύξηση τής παραγωγικότητας: νά «δουλέψουν» επιτέλους (όπως ζητά ό Λεωνίδας Κύρκος), νά αναστείλουν (άριστεροφανής ρεαλισμός) ή καί νά εγκαταλείψουν (νεοφιλελεύθερος κυνισμός) τήν κοινωνική τους πάλη γιά έλεγχο καί έπιβολή τής κοινωνίας στήν οικονομία. Για νά άπελευθερωθεί έτσι ή οικονομία από τά κάθε λογής δεσμά, εν όνόματι τής «προόδου» πού θά φέρει ή ανάπτυξη της. *Άλλωστε ύπάρχει καί ή δήθεν άσφαλιστική δικλείδα γιά τούς δύσπιστους: εκείνη ή λεζούλα «λελογισμένη». Βάσει ποιās όμως λογικής; Αυτό είναι τό κείριο έρώτημα πού φέρνει στό προσκήνιο τή *σκοπία* από τήν όποία αντιμετωπίζει κανείς ατή τήν πρόκληση. Θα επιχειρήσουμε στά έπόμενα νά τοποθετηθούμε σ' αυτό τό ζήτημα από τή σκοπία των έκμεταλλεύμενων τάξεων, από τή σκοπία τό προλεταριάτου.

1. Βλ. «'Αναδιάρθρωση του κεφαλαίου καί παραγωγική διαδικασία», άρθρο του Λάκη Δεδουσόπουλου, *Πολίτης*, τ. 76(4), 1987.

ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ

Ο αυτοματισμός αντιμετωπίστηκε από τους επιχειρηματίες και τους μάνατζερ σαν τό γιατρικό που εκτός των άλλων ήταν ικανό να θεραπεύσει την πιεστική ανάγκη για τή μείωση του κόστους (ιδιαίτερα του εργατικού κόστους) και να αποκαταστήσει τήν έπιβολή του «διευθυντικού δικαιώματος» και του ελέγχου των εργαζομένων. Από τις κυβερνήσεις και τους μεγάλους οργανισμούς, ή πρόκληση τής πληροφορικής αντιμετώπιστηκε και ως ή νέα μεγάλη δυνατότητα χειραγώγησης ευρύτερων συνόλων και διευθέτησης γενικότερων προβλημάτων· ως τό εργαλείο εγκαιρης και αποτελεσματικής ρυθμιστικής επέμβασης στα θέματα αιχμής που έβετε ή συγκυρία. Στην προσπάθεια όμως διάδοσης των εφαρμογών των νέων τεχνολογιών άρχισαν να εμφανίζονται άπρόβλεπτες εν μέρει αλλά όπωσδήποτε άνεπιθύμητες συνέπειες. Η εισαγωγή τους συνέβαλε άφ' ενός στην αύξηση τής δομικής άνεργίας, άφ' έτέρου άξυνε τις άνισότητες οικονομικής άνάπτυξης μεταξύ των διαφόρων χωρών και προκάλεσε αύξημένες τριβές στό διεθνές έμπόριο.

Πώς προδιαγράφεται, λοιπόν, τό μέλλον ενός κόσμου όπου ή πληροφορική και ή ρομποτική θά είχαν ολοένα και ευρύτερες εφαρμογές;

Η καθολική αυτοματοποίηση θά είχε συνέπεια τή δραστηκή μείωση τής ύπεραξίας που άπαιτείται για τή διευρυμένη άναπαραγωγή του κεφαλαίου. Η συνεχής μείωση τής πωλούμενης ως έμπορεύματος εργατικής δύναμης θά είχε άποτέλεσμα μία άντίστοιχη μείωση τής ποσότητας των πωλούμενων ως έμπορευμάτων προϊόντων. Ο καπιταλισμός χαρακτηρίζεται άπ' αυτό τό έσωτερικό ή καλύτερα ιστορικό όριο.²

Αυτή ή έπισημανση δέν γίνεται για να ύποστηριχθεί ή άποψη ότι δήθεν ό καπιταλισμός μπαίνει στό στάδιο τής κατάρρευσης εξαιτίας των άντιφάσεων που δημιουργεί ή άνάπτυξη του, όπως ύποστηρίχθηκε και παλαιότερα από τις διάφορες θεωρίες του «καταστροφισμού». Δέν ύποστηρίζω τή θεωρία του «ύστερου καπιταλισμού». Οί στόχοι μου είναι πιο σαφείς: θέλω να ύποστηρίξω τή θέση ότι ή ύπόσχεση του καπιταλισμού για μία κοινωνία γενικευμένης εφαρμογής του αυτοματισμού είναι μύθος.

Πρίν ακόμη οι άντιφάσεις του καπιταλισμού φτάσουν στό άκραιο τους σημείο, τό πιο πιθανό είναι ότι θά αλλάξει και πάλι τό περιεχόμενο των ένδοκαπιταλιστικών άνταγωνισμών και ή μορφή τής ταξικής πάλης. Έκτός κι αν οι δυνάμεις του σοσιαλισμού καταφέρουν στό μεταξύ να άνατρέψουν τήν καπιταλιστική συνέχεια. Έκτός κι αν ή κοινωνία έπιβληθεί στην οικονομία. Αυτό όμως άφορā τήν έκβαση του στοιχήματος που άνέκαθεν έμπαινε και θά μπαίνει από τις δυνάμεις τής κοινωνικής άλλαγής.

Η άνάπτυξη του αυτοματισμού έξωθει στό άκρα τήν άντίφαση που ύπάρχει από τότε που ό καπιταλισμός έπιζήτησε τήν αύξηση τής ύπεραξίας με τή χρήση μηχανών. Αν ό εκμηχανισμός τής βιομηχανίας αύξάνει τήν ύπερεργασία εις βάρος τής άναγκαίας εργασίας, είναι προφανές ότι αυτό έπιτυγχάνεται με τή μείωση του αριθμού των εργαζομένων στην ύπηρεσία ενός δοσμένου κεφαλαίου. Η δυνατότητα του εκμηχανισμού ν' αύξάνει τήν ύπερεργασία, μειώνει για τό συγκεκριμένο κεφάλαιο τή ζωντανή εργασία στην όποία βασίζεται ή παραγωγή τής ύπερεργασίας, έτσι ώστε ή αύξηση του ποσοστού τής ύπεραξίας να πραγματοποιείται ταυτόχρονα με τή μείωση τής συνολικής μάζας τής ύπεραξίας. Εντούτοις ό καπιταλισμός από τήν πρώτη περίοδο τής βιομηχανικής επανάστασης κατάφερε να ένσωματώνει μία συνεχώς αύξουσα ποσότητα μηχανών για τήν παραγωγή. Αυτό έγινε γιατί ή αύξηση του ποσοστού τής ύπεραξίας ένίσχυε τό σχηματισμό νέων κεφαλαίων που χρησιμοποιούνταν για τήν έξαγωγή συμπληρωματικών ποσοτήτων ύπεραξίας από μία πρόσθετη εργατική δύναμη. Αν ή συνολική μάζα τής ύπεραξίας έλαττωνόταν για ένα δοσμένο κεφάλαιο, αύξανόταν συγχρόνως άναλογικά με τή συνεχώς αύξανόμενη μάζα των κεφα-

λαίων που χρησιμοποιούνταν στην παραγωγή. Έπρόκειτο για τήν περίοδο του επεκτάσιμου καπιταλισμού.

Τό πέρασμα όμως στον αυτοματισμό συνιστά τή στιγμή που αυτή ή δυνατότητα ανακόπτεται και προοδευτικά άντιστρέφεται. Η γενικευμένη χρησιμοποίηση αυτοματοποιημένων παραγωγικών συγκροτημάτων έχει άποτέλεσμα τή μείωση τής εργατικής δύναμης που παράγει ύπεραξία καθώς επίσης και τό ότι ή αύξηση του ποσοστού ύπεραξίας φτάνει στό σημείο «κορεσμού» τής.

Σέ ένα σύστημα πλήρους αυτοματισμού όπου ή έλαχιστοποίηση του άναγκαίου χρόνου εργασίας πλησιάζει ένα άκρότατο όριο, οι επενδύσεις που αύξάνουν τήν παραγωγικότητα δέν έχουν άποτέλεσμα και τήν περαιτέρω αύξηση τής συνολικής ύπεραξίας. Είναι, λοιπόν, άδύνατο να άντισταθμιστούν οι συνέπειες τής μείωσης τής ζωντανής εργασίας πάνω στην ποσότητα τής παραγόμενης ύπεραξίας. Ο καθολικός αυτοματισμός έπειδή περιορίζει τό μεταβλητό κεφάλαιο και τήν ύπεραξία που διατίθεται για τήν καπιταλιστική κατανάλωση, περιορίζει ταυτόχρονα και τις δυνατότητες άπασχόλησης και εισοδημάτων για τους εργαζόμενους που αποκλείονται από τήν παραγωγή, σε άλλους πιθανούς τομείς όπως οι ύπηρεσίες και μία διευρυμένη βιομηχανία ειδών πολυτελείας προορισμένη να έξυπηρετήσει εκείνες τις κοινωνικές κατηγορίες που θά διατηρούσαν τό μισθό τους ή θά τροφοδοτούνταν από τήν ύπεραξία.³

2. Βλ. «Μπροστά στη μεγάλη καμπή του καπιταλισμού», άρθρο του Άγγελου Έλεφάντη, Δεκαπενθήμερος Πολίτης, τ. 29, 1984.

3. Βλ. «La dynamique du capitalisme au XXème siècle», Souyri, εκδόσεις Payot, 1986.

Υπενθυμίζοντας τη βασική θέση ότι ο καθολικός αυτοματισμός είναι μία *ψευδής υπόσχεση* του καπιταλισμού που συνιστά έντοτους την *πάγια* επιδίωξη του σήμερα, θα αναφερθώ συνοπτικά και σε όρισμένες διαφορετικές έως αντίθετες απόψεις.

Υπάρχουν καταρχήν πολλοί μελετητές που υποστηρίζουν ότι η «κλασική» μαρξιστική θεωρία της αξίας είναι ακατάλληλο πλαίσιο για την εκτίμηση των συνεπειών του αυτοματισμού. Αμφισβητείται η θέση του Μάρξ για την υποθετική περίπτωση του πλήρους αυτοματισμού όπου «αν η παραγωγή πραγματοποιούνταν χωρίς καμία εργασία δεν θά υπήρχε ούτε αξία ούτε κεφάλαιο ούτε δημιουργία αξίας» και τότε ο καπιταλισμός και η οικονομική δραστηριότητα σαν τέτοια καταργούνται. Προτείνεται αντίθετα ότι με την εφαρμογή ενός απλού μοντέλου πλήρως αυτοματοποιημένης οικονομίας βασισμένου στον Σράφα, θά ήταν δυνατό να αποδειχθεί πως θά συνέχιζαν να προκύπτουν κέρδη για τό κεφάλαιο. «Αυτό που αποκαλύπτεται με τον πλήρη αυτοματισμό δεν είναι τό *έσωτερικό δριο* του καπιταλισμού, αλλά μάλλον τό *έσωτερικό δριο* της εργατικής θεωρίας της αξίας και της θεωρίας της υπεραξίας»⁴. Πρόκειται για απόψεις που χρησιμοποιώντας αυθαίρετα τον Σράφα (σημειώνω εδώ ότι η αναμέτρησή μας με τις ενδιαφέρουσες απόψεις του Σράφα είναι ακόμη ένα καθήκον που έπειγει) θεωρούν δυνατόν έναν καπιταλιστικό κόσμο όπου *καμία εργασία δεν εκτελείται* και οι ανάγκες των ανθρώπων εξυπηρετούνται από προγραμματισμένες και αυτοπολλαπλασιαζόμενες μηχανές. Αυτές οι απόψεις μās φέρνουν πίσω στις αντιλήψεις των φυσιοκρατών, που θεωρούσαν τό οικονομικό πλεόνασμα παραγόμενο από τή φύση και πίστευαν ότι μόνον ή γεωργία ήταν σε θέση να παράγει πλεό-

νασμα. Όπως όμως τόνιζε ο Μάρξ: για να έχει οικονομικό νόημα τό πλεόνασμα πρέπει πάντοτε να είναι τό προϊόν της αλληλεπίδρασης μεταξύ ανθρώπων και υλικού κόσμου, εφόσον μόνον οι άνθρωποι προικίζουν τά πράγματα με *αξία* που να έχει οικονομικό νόημα.

Αν όμως γι' αυτές τις απόψεις διαθέτουμε όχι μόνο τά θεωρητικά μέσα αντιμετώπισής τους, αλλά και τή διαίσθηση για να τις απορρίψουμε σαν παραμύθια, υπάρχουν κάποιες άλλες απόψεις που στηρίζονται στην ακόλουθη θέση: «Σε μία οικονομία υψηλού βαθμού αυτοματοποίησης, ή δημιουργία υπεραξίας θά μπορούσε να συνεχιστεί, τουλάχιστον για μία μεγάλη περίοδο, κατευθύνοντας τή ζωντανή εργασία στην *άεναη* δημιουργία νέων προϊόντων και νέων μεθόδων παραγωγής»⁵.

Πρόκειται για απόψεις που είναι πιό «απαισιόδοξες» — από αυτές που υποστηρίζω — όσον αφορά τις δυνατότητες δεξυνσης των αντιθέσεων και ριζοσπαστικοποίησης των κοινωνικών αγώνων που θά μπορούσε να προκαλέσει ή γενικευμένη εφαρμογή των νέων τεχνολογιών. Πρόκειται για απόψεις άκρας ένδιαφέρουσες. Στηρίζονται στην εμπειρική παρατήρηση ότι ήδη από σήμερα ή διάδοση της αυτοματοποίησης στις προηγμένες χώρες του καπιταλισμού συνοδεύεται από τήν «*απάλυνση της οικονομίας*» («softening of economy»):⁶ τή διαδικασία όπου μή υλικά στοιχεία όπως ή έρευνα, ή μελέτη και ό σχεδιασμός αποτελούν ένα όλο και μεγαλύτερο τμήμα της συνολικά παραγόμενης αξίας.

Πυρήνας της λογικής αυτών των απόψεων είναι ό ακόλουθος: ή άμεση εκμετάλλευση της εργασίας καθίσταται όλοένα και λιγότερο σημαντική ως πηγή κέρδους· ή ιδιωτική εκμετάλλευση της κοινωνικής γνώσης είναι ή νέα μορφή εκμετάλλευσης που εμφανίζεται σημαντική. Ένα βασικό χαρακτηριστικό της ανάπτυξης που πρόκειται να φέρουν οι νέες τεχνολογίες δεν είναι απλώς ή αυτοματοποίηση της παραγωγής, αλλά και μία μετατόπιση της οικονομικής δραστηριότητας από τήν παραγωγή αγαθών προς τήν κατεύθυνση της *εμπορευματικής παραγωγής γνώσης*. Αυτό γίνεται ήδη με τρεις τρόπους⁷:

α. Στο βαθμό που οι επιχειρήσεις εφαρμόζουν στην παραγωγική διαδικασία μηχανήματα και έξοπλισμό που έλέγχεται από υπολογιστές, ή ανθρώπινη εργατική δύναμη συγκεντρώνεται όλοένα και περισσότερο στη διαρκή έρευνα και σχεδιασμό για αλλαγές και εξελίξεις που θά εφαρμοστούν στην παραγωγή υλικών αγαθών. Σ' αυτή τήν περίπτωση ή έπιχειρήση δεν πουλά τις πληροφορίες ως έμπορεύμα, αλλά τις χρησιμοποιεί για να αυξήσει τήν αξία των τελικών της προϊόντων.

β. Ένας όλοένα διευρυνόμενος κλάδος έπιχειρήσεων ειδικεύεται ήδη (και μελλοντικά θά κατέχει πολύ σημαντική θέση) στην παραγωγή και έμπορία «εμπορευματοποιημένης πληροφορίας» που μπορεί να χρησιμοποιηθεί στην παραγωγική διαδικασία άλλων έπιχειρήσεων.

γ. Υπάρχει σήμερα και θά αναπτυχθεί ιλιγγιωδώς στό μέλλον ή παραγωγή και έμπορία «πληροφορίας του καταναλωτή» με τή μορφή βιβλίων, περιοδικών, προγραμμάτων τηλεόρασης, βίντεο, προγραμμάτων για οικιακούς υπολογιστές κ.λπ.

Αυτές οι απόψεις ισχυρίζονται κοντολογίς ότι αν ως τώρα ήταν δικαιολογημένη ή αντιμετώπιση του έμπορεύματος «πληροφορία» ως εξαίρεση στους γενικούς νόμους της αξίας στό βιομηχανικό καπιταλισμό, ή «εμπορευματοποιημένη πληροφορία» θά είναι άπ' εδώ και μπρος πολύ σημαντική.

4. Βλ. «Robots and capitalism. A clarification», άρθρο του Ian Steedman στην επιθεώρηση *New Left Review* 151, 1985.

5. Βλ. «Capitalism in the Computer Age», άρθρο της Tessa Moris-Suzuki στην επιθεώρηση *New Left Review*, σελ. 82.

6. Η απόδοση του όρου «softening» με τον όρο «απάλυνση» δεν είναι ή καλύτερη δυνατή.

7. Βλ. (5) σελ. 84.

‘Ανοίγω εδώ μία παρένθεση σχετική με τὰ παραπάνω ἀλλά και με ἕνα ἄλλο ἐρώτημα: ἰσχύει σήμερα καὶ στό ἄμεσο μέλλον ἡ μαρξιστική θεωρία τῆς ἀξίας;

‘Ο Μάρξ —σύμφωνα με τίς παραπάνω ἀπόψεις πού ἀντιμετωπίζουν τό μέλλον ὡς «πληροφορική κοινωνία»— διατύπωσε τή θέση ὅτι ἡ ὑπερεργασία εἶναι πηγή κέρδους, ὄχι λόγω κάποιου αἰώνιου οἰκονομικοῦ νόμου, ἀλλά ὡς τό χαρακτηριστικό στοιχεῖο ἐνός ἰδιαίτερου συστήματος: τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ. Ἄλλωστε αὐτός προέκυψε ἀπό ἕναν προηγούμενο κοινωνικό σχηματισμό: τόν ἐμπορευματικό καπιταλισμό, ὅπου τὰ ἀγαθὰ δέν παράγονταν ὑπό συνθήκες ἐκμετάλλευσης καί τό κέρδος πραγματοποιούνταν ἀπό τούς παραγωγούς μέσω τῆς δυνατότητας τῶν ἐμπόρων νά διαμορφώνουν τίς τιμές. ‘Ο Μάρξ περιέγραψε στά *Grundrisse* ἕναν μελλοντικό κόσμο ὅπου ὁ ἐργάτης παραμερίζεται ἀπό τήν παραγωγική ἐργασία ἀντί νά καθίσταται ὁ κύριος παράγοντας αὐτῆς. Σ’ αὐτή τήν κοινωνία δέν εἶναι οὔτε ἡ ἄμεση ζωντανή ἐργασία πού αὐτός προσφέρει, οὔτε ἡ χρονική διάρκεια τῆς ἐργασίας του, ἀλλά ἡ ἐκμετάλλευση τῆς γενικῆς παραγωγικῆς του δύναμης, τῆς ἰκανότητάς του νά ἀντιληφθεῖ καί νά ἐπιβληθεῖ στή φύση λόγω τῆς παρουσίας του ὡς κοινωνικῆς μονάδας, εἶναι κοντολογίς ἡ ἀνάπτυξη τοῦ κοινωνικοῦ ἀτόμου πού ἐμφανίζεται ὡς ὁ μέγανος ἀκρογωνιαίος λίθος τῆς παραγωγῆς καί τοῦ πλοῦτου. Σ’ αὐτό τόν κόσμο —σύμφωνα μέ τούς ὑποστηρικτές τῆς «πληροφορικής κοινωνίας»— κύρια πηγή κέρδους δέν θά εἶναι ἡ «κλοπή τοῦ ἀλλότριου χρόνου ἐργασίας» ἀλλά μάλλον ἡ ἰδιωτική ἐκμετάλλευση τῆς «συσσωρευμένης κοινωνικῆς γνώσης».

‘Ο ἴδιος ὁ Μάρξ, ἰσχυρίζονται, ἄφησε ἀνοιχτή τή δυνατότητα γιά τή διατύπωση μιᾶς διαφοροποιημένης θεωρίας τῆς ἀξίας. Θέση μέ τήν ὁποία δέν διαφωνῶν τονίζοντας ὅμως ταυτόχρονα τή βασική προϋπόθεση αὐτῆς τῆς δυνατότητας: γιά νά ὑπάρξει μία διαφοροποιημένη θεωρία τῆς ἀξίας ἐνός ἄλλου κοινωνικοῦ συστήματος *πρέπει πρῶτα νά ὑπάρξει καί ἡ εἰδική κοινωνικο-πολιτική θεωρία αὐτοῦ τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος.*

‘Η ἔννοια τῆς ἀξίας εἶναι ταυτόχρονα «δαπάνη καί καταναγκασμός» σέ ἐργασία. ‘Η ἀξία ὀρίζεται μέν στό ποσοτικό πεδίο τοῦ χρόνου ἐργασίας, ἀλλά αὐτός ὁ χρόνος ἐργασίας εἶναι *ἐπιβεβλημένος*: ὀρίζεται στό πολιτικό πεδίο τῆς πάλης τῶν τάξεων. ‘Η ἀξία εἶναι *πολιτική κατηγορία*.⁸

Προσπάθησα νά δείξω ὅτι ὁ καπιταλισμός δέν εἶναι σέ θέση νά μᾶς ὀδηγήσει σέ μιᾶ κοινωνία γενικευμένου αὐτοματισμοῦ, ἀφήνοντας ἀνοιχτές ὄλες τίς ἄλλες δυνατότητες (καί ὄσες μπορούμε νά ἐντοπίσουμε σήμερα καί κάποιες ἄλλες πού ἀκόμη μᾶς διαφεύγουν). Σήμερα πού διανύουμε μιᾶ μεταβατική περίοδο μετασχηματισμῶν τοῦ καπιταλισμοῦ, τό ἐγκοπιότερο θεωρητικό ἐργαλεῖο παραμένει ἀκόμη ἡ οἰκονομικοπολιτική θεωρία τοῦ Μάρξ. ‘Εκεῖνο πού ἔχει σημασία εἶναι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο χρησιμοποιοῦμε αὐτό τό ἐργαλεῖο. ‘Ιδιαίτερα ἐκεῖ πού ὁ «σιδερένιος νόμος» τῆς πτωτικῆς τάσης τοῦ ποσοστοῦ κέρδους φτάνει στό σημεῖο νά ἀπειλεῖ τόν ἴδιο τόν καπιταλισμό ὁπότε ὁ καπιταλισμός —ἐφόσον ἡ ταξική πάλη τοῦ τό ἐπιτρέψει— ἀναδιπλώνεται γιά νά ἀνασυγκροτηθεῖ μέσα ἀπό τίς εὐκαιρίες πού τοῦ παρέχουν *καί οἱ δυνάμεις τοῦ σοσιαλισμοῦ* (βλέπε τόν δίδυμο μετασχηματισμό αὐτοματισμός/κατακερματισμός γιά τήν πραγματοποίηση μέρους τῆς ὑπεραξίας μέσω τῶν *συμβολαίων*)⁹.

ΤΟ ΠΑΡΟΝ

Σήμερα, τὰ προηγμένα ἀπό τεχνολογική καί οἰκονομική ἄποψη κράτη (ΗΠΑ, Ἰαπωνία) εἶναι ἐκεῖνα πού ἔχουν προηγηθεῖ γιά διάφορους λόγους στήν προσπάθεια καπιταλιστικῆς ἀνασυγκρότησης καί εἶναι σέ θέση νά καρπωθοῦν τό μεγαλύτερο μέρος ἀπό τήν παγκοσμίως παραγόμενη ὑπεραξία μέσω τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν μέ τούς ἄλλους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. ‘Ο διεθνῆς ἀνταγωνισμός

ἐμφανίζεται ὡς ἡ *κινητήρια δύναμη* πού προωθεί τήν ἀνάγκη αὐξήσης τῆς παραγωγικότητας, τήν ἀνάγκη εἰσαγωγῆς τῶν νέων τεχνολογιῶν στήν παραγωγή καί τίς ὑπηρεσίες. Ἡ «ὀρθολογικοποίηση» τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου ἦταν ὁ στόχος τοῦ χθές, ἡ «ὀρθολογικοποίηση» τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου γίνεται ὁ στόχος τοῦ σήμερα.

‘Ολη ἡ ἱστορία τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι ἱστορία τῶν *φραγμῶν* στήν ἀνάπτυξη τῆς ἐξειδικευμένης ἀφ’ ἐνός καί δημιουργικῆς ἐργασίας ἀφ’ ἑτέρου (σημειώνω ὅτι ὁ ὅρος δημιουργική ἐργασία εἶναι προβληματικός. Τόν χρησιμοποιῶ ἐδῶ μέ τήν ἔννοια τῆς *ελεύθερης* ἀπό τὰ δεσμά τῶν σκοπιμότητων τοῦ κεφαλαίου ἐργασίας: ἐργασίας κοινωνικά ἀναγκαίας καί ὄχι μόνον οἰκονομικά).

Ἀντίθετα μέ τήν εὐρέως διαδεδομένη ἄποψη, ἡ αὐτοματοποίηση δέν προχώρησε ἀπό τίς χαμηλές στίς ὑψηλές ἐξειδικεύσεις. ‘Η λογική τῆς ὅλης διαδικασίας συμπυκνώνεται στήν *ἀποδοτικότητα* τῆς.

Πρῶτα αὐτοματοποιήθηκαν ἀρκετές ἀπό τίς ἐργασίες γενικοῦ σχεδιασμοῦ, λήψεως ἀποφάσεων, διερεύνησης δεδομένων, ἀριθμητικοῦ ἐλέγχου μηχανημάτων, ἐνῶ ἄλλες ἐργασίες ὅπως ὁ καθαρισμός σκευῶν καί χώρων, ἡ τροφοδοσία τῶν μηχανῶν, ἡ διακίνηση τῶν ὑλικῶν καί λοιπά ἔχουν αὐτοματοποιηθεῖ πολύ λίγο ἢ καί ἐκτελοῦνται ἀκόμη μέ τὰ χέρια. Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἡ αὐτοματοποίηση μετέτρεψε

8. Βλέπε «Ἡ ἀξία ὡς πολιτική κατηγορία», μετάφραση ἄρθρου τοῦ Ζάκ Μπιντέ, *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τ. 22, 1984.

9. Βλ. (1).

σημαντική ποσότητα πνευματικής και εξειδικευμένης εργασίας σέ ανειδίκευτη χειρωνακτική εργασία, στό πάτημα ενός κουμπιού. 'Η πληροφορική προηγείται τής ρομποτικής.

'Από καμία θεωρητική μαρξιστική παράδοση δέν είναι δυνατό νά συναγάγουμε τό είδος τής τεχνολογικής ανάπτυξης πού θά έπρεπε νά υπάρξει ώστε νά είναι συμβιβαστή μέ τίς απαιτήσεις τής ίκανοποίησης, τής κοινωνικής αλληλεγγύης και τής ασφάλειας τών εργαζομένων. Ούτε έχει νόημα νά «ανακαλύψουμε» και νά διατυπώσουμε έν είδει «πλατόφωρας» τήν άριστερή πρόταση γιά μία «έναλλακτική τεχνολογία». Αυτό θά συνιστούσε πολιτική μεταφυσική. Σέ μία κοινωνία πού είναι ύποταγμένη στήν οικονομία, σέ μία κοινωνία που ένά μικρό της τμήμα κατέχει τά μέσα παραγωγής και καθίσταται έτσι ικανό νά εκμεταλλεύεται ένά δυσανάλογα ύψηλό μερίδιο του κοινωνικού προϊόντος, ό ρόλος μας πρέπει καταρχήν νά είναι κριτικός. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει νά είναι άποκαλυπτικός τών διαφόρων στρατηγικών του κεφαλαίου, άκόμη και εκείνων πού έχοντας δήθεν ως κριτήρια τήν «ίκανοποίηση από τήν εργασία» ή τή «συμμετοχή» άποσκοπούν στήν ένσωμάτωση τών αντιστάσεων τών εργαζομένων. 'Αντιστάσεων πού έτσι κι άλλιώς υπάρχουν γιατί οί εργαζόμενοι βλέπουν ότι παρ' όλες τής ύποσχέσεις αυτοί πληρώνουν —τελικά— τό μάρμαρο είτε ως άμεσα εκμεταλλεύόμενοι είτε ως άεργοι.

Δέν ύποστηρίζω επίσης τή συμβιβαστική θέση πού δηλώνει ότι οί δραστηριότητες τής σχόλης «ανάπληρώνουν» ό,τι χάνεται κατά τή διάρκεια τής εργασίας. 'Ο έλεύθερος χρόνος είναι μόνο κατά τουτο πολύ πίο σημαντικός: στό βαθμό πού αύξάνεται λόγω μείωσης του αναγκαίου χρόνου εργα-

σίας, ένισχύονται οί δυνατότητες άνατροπής του καπιταλιστικού συστήματος.

Πρέπει νά άντισταθοίμε στήν άναδιάρθρωση του καπιταλισμού χρησιμοποιώντας όλα τά δυνατά μέσα. 'Ακόμη και τίς νέες τεχνολογίες που αυτό θά συνέβαλε στόν άντικαπιταλιστικό άγώνα. Δέν νομιμοποιούμεσθε —ως άριστεροί— νά είμαστε είτε κατά είτε ύπέρ τών νέων τεχνολογιών γενικά και άφηρημένα. Είμαστε στρατευμένοι στόν άντικαπιταλιστικό άγώνα και άντιστεκόμαστε στίς προσπάθειες του κεφαλαίου νά βγει από τήν κρίση του εις βάρος τών εκμεταλλεζόμενων τάξεων και μάλιστα μέ τέτοιο τρόπο που έμπεριέχει τόν κίνδυνο περαιτέρω διάλυσης τής κοινωνίας, περαιτέρω ύποταγής τής στήν οικονομία. Πρέπει νά πορευτοίμε μέ βάση τίς προτεραιότητες πού τίθενται άντικειμενικά: *προτεραιότητα τής ταξικής πάλης είναι σήμερα ή επικαιρότητα του σοσιαλισμού.*

'Ας προσγειωθοίμε όμως πάλι στό έδαφος τών νέων τεχνολογιών. Οί επενδύσεις ύψηλης τεχνολογίας είτε πρόκειται γιά επενδύσεις στόν τομέα τής βιομηχανικής παραγωγής, είτε στόν τομέα τών ύπηρεσιών άπαιτούν συνήθως σημαντικά κεφάλαια καθώς και ένά ύψηλό επίπεδο τεχνικότητας. Αυτό ένισχύει τήν τάση *ειδίκευσης* τών επιχειρήσεων. 'Η επιχείρηση ως όμοιογενής μονάδα διαλύεται και μετασχηματίζεται σ' ένά μωσαϊκό πού είναι όλο και πίο δύσκολο νά διερευνηθεί και νά έλεγχθεί από τήν πλευρά τών εργαζομένων. Οί νέες τεχνολογίες ένισχύουν επίσης τή διάλυση τής εργατικής συλλογικότητας. 'Αρκεί σέ πολλές περιπτώσεις ένά τερματικό και μία πρίζα τηλεφώνου.

'Η πίεση γιά βέλτιστη άξιοποίηση τών δαπανηρών επενδύσεων στίς γραμμές παραγωγής όδηγει σέ έντατική λειτουργία τών έγκαταστάσεων. 'Ακόμη και όταν ή άτομική διάρκεια εργασίας μειώνεται, οί έγκαταστάσεις πρέπει νά λειτουργούν συνεχώς μέρα-νύχτα και οί βάρδιες νά διαδέχονται ή μία τήν άλλη. 'Η Κυριακή παραμένει ή μοναδική εύκαιρία γιά τή συντήρηση τών έγκαταστάσεων.

Στίς επιχειρήσεις αίχμης και μέσου μεγέθους δέν ύπάρχει συνδικαλισμός ή ύπάρχει μέ άνεπαρκή τρόπο. 'Ο άτομικισμός ένισχύεται.

'Αν άρκετά προβλήματα συνθηκών περιβάλλοντος εργασίας και ασφάλειας πού ύπήρχαν παύουν νά ύφίστανται —μέ τήν εισαγωγή τών νέων τεχνολογιών— δημιουργούνται νέα. 'Ο μισθωτός έχει νά άντιμετωπίσει νέου είδους κοπώσεις. Στίς βιομηχανίες παραγωγής ηλεκτρονικών, στήν φαρμακοβιομηχανία και στίς μονάδες παραγωγής τροφίμων πρέπει νά εργάζεται στίς περίφημες «λευκές αίθουσες» στείρου άέρα μέ άποστειρωμένα ρούχα και άποστειρωμένες ιδέες: έκείνο πού μετράει σήμερα είναι ή *νομιμοφροσύνη* τών εργαζομένων και όχι αυτή καθ' έαυτή ή άποδοτικότητα τους. 'Η δομική άνεργία είναι ήδη γεγονός.

Οί νέες τεχνολογίες έχουν λοιπόν επιπτώσεις νέου τύπου πού επηρεάζουν σημαντικά τήν άπασχόληση, τό περιεχόμενο και τίς συνθηκες εργασίας. 'Η πρόληψη αυτών τών επιπτώσεων πρέπει νά επιχειρηθεί άκόμη πίο άποτελεσματικά από τό εργατικό κίνημα.

Πάντως μία άποδοχή —άπό τό κεφάλαιο— εφαρμογής τών νέων τεχνολογιών και τής νέας όργάνωσης εργασίας κατά τρόπο πού νά επιφέρει τίς ελάχιστες άρνητικές επιπτώσεις στούς εργαζομένους δέν είναι σήμερα πιθανή, και μάλιστα σέ εύρεία κλίμακα, έκτός εάν κάποιο είδος *εργατικού έλέγχου* ή *εργατικής αυτοδιαχείρισης* λάβει σάρκα και όστά. 'Αν ό άγώνας τών εργαζομένων παραμένει χρονικά και τοπικά περιορισμένος, αν δέν συνδεθεί μέ τόν γενικότερο κοινωνικό και πολιτικό άγώνα τών άντικαπιταλιστικών δυνάμεων, θά έχει σέ τελευταία άνάλυση *άρνητικές επιπτώσεις* όχι μόνο στά άτομα αλλά και στούς συνδικαλιστικούς φορείς, στά σωματεία και τά συνδικάτα πού ύφίστανται ήδη όλοένα και περισσότερο τίς άρνητικές επιπτώσεις του ρεφορμισμού τους.

* * *

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Οι συνέπειες του νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας στη χώρα μας είναι ήδη σημαντικές. Το ντόπιο κεφάλαιο δείχνει ανήμπορο να αντιμετωπίσει με επενδύσεις προηγμένης τεχνολογίας τον διεθνή ανταγωνισμό. Το ΠΑΣΟΚ έχοντας αποτύχει παταγωδώς στην προσπάθεια εκσυγχρονισμού — μέσω του κρατικού και κομματικού μηχανισμού— που υποσχέθηκε (καμουφλαρισμένη στην αρχή με σοσιαλιστικοφανή συνθήματα) δείχνει σήμερα αποφασισμένο να ενισχύσει και να παρακινήσει, με κάθε είδους κίνητρα, το ντόπιο κεφάλαιο ώστε αυτό να προχωρήσει σε επενδύσεις. Τα Μεσογειακά Όλοκληρωμένα Προγράμματα που χρηματοδοτούνται σε σημαντικό ποσοστό από την ΕΟΚ είναι μία από τις ευκαιρίες που προσφέρονται.

Παρ' όλες όμως τις κυβερνητικές διακηρύξεις και τα προσφερόμενα κίνητρα το ντόπιο κεφάλαιο διστάζει ακόμα να προχωρήσει σε επενδύσεις προηγμένης τεχνολογίας. Η ρομποτική είναι ανύπαρκτη στην ελληνική βιομηχανία και η εφαρμογή της πληροφορικής —κυρίως για τον εκσυγχρονισμό της λογιστικής και εμπορικής διαχείρισης— είναι περιορισμένη. Η τεχνολογική καθυστέρηση της βιομηχανίας σε σχέση με τις δημόσιες υπηρεσίες, την υπάρχουσα πολεμική βιομηχανία, τις τράπεζες, τη ναυτιλία και τις ασφαλιστικές εταιρείες είναι σημαντική. Η συμμετοχή του ντόπιου κεφαλαίου σε έρευνες ανάπτυξης νέων τεχνολογιών και σε βιομηχανίες παραγωγής εξοπλισμού και τεχνολογιών αιχμής είναι μηδενική.

Αυτή η αδυναμία του κεφαλαίου να προχωρήσει σε διεύρυνση των εφαρμογών των νέων τεχνολογιών στη χώρα δέν σημαίνει με κανέναν τρόπο και την *παραίτησή* του. Όπως τονίστηκε και προηγουμένως «δέν είναι η τεχνολογία αυτή καθ' εαυτήν, ικανή από μόνη της να αποτελέσει τον κινητήριο μοχλό της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης». Πρέπει να υπάρξουν και οι κατάλληλες προϋποθέσεις. Εκτός από τη γενική προϋπόθεση της νέας οργάνωσης εργασίας ο Σύνδεσμος Έλληνικών Βιομηχανιών εκμεταλλευόμενος την κρίση της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας πιέζει για περαιτέρω ρυθμίσεις και μέτρα, ώστε να εξασφαλιστεί εκείνο το ποσοστό κέρδους που θα παρακινούσε το ντόπιο κεφάλαιο σε επενδύσεις νέων τεχνολογιών. Είναι κοινός τόπος ή επιμονή του ΣΕΒ για μεγαλύτερη και ενδοϊκότερη τραπεζική χρηματοδότηση, για κρατική ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών εξαγωγικών εταιρειών —δπου έντεχνα αποσιωπάται η καθαρή εισαγωγή συναλλάγματος και προβάλλεται μόνον ο όγκος αυτών των εξαγωγών—, για κρατική χρηματοδότηση της βιομηχανικής έρευνας, για «ελαστικότερη» αγορά εργασίας, για πλήρη ανάκτηση του «εργοδοτικού δικαίωματος» των απολύσεων, για καθορισμό των μισθών με βάση την παραγωγικότητα. Όπως επίσης είναι γνωστή ή θετική ανταπόκριση της κυβέρνησης, η σύγκλιση κυβέρνησης-ΣΕΒ, ή προσπάθεια του ΠΑΣΟΚ να διαχειριστεί την κρίση με καλυμμένες ή/και άπροκάλυπτες νεοφιλελεύθερες συνταγές. Άλλωστε η απελευθέρωση των τιμών που γενικεύτηκε από περίπου κι η όπισθοχώρηση των μισθών σε πραγματικές τιμές, που είχαν αποτέλεσμα αυξημένα κέρδη για τις ιδιωτικές επιχειρήσεις τό 1986 (σύμφωνα με τά στοιχεία των ισολογισμών τους) καθώς και ή άπροκάλυπτη πλέον «πολιτική» εκπροσώπηση του ΣΕΒ μέσα στό κράτος από τον ύφυπουργό βιομηχανίας κ. Πέτσο, άποδεικνύουν του λόγου τό όληθές.

Στό λυκόφως της σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής, του «κράτους προνοίας» και των ρεφορμιστικών συνταγών διεθνώς, πάνω στό πτώμα των προεκλογικών εξαγγελιών και των «συμβολαιογραφικών» δισεμύσεων του ΠΑΣΟΚ έγγωρίας, ή ιδεολογία του νεοφιλελευθερισμού καθίσταται κυρίαρχη. Η διπλή άπάτη της «ιδιωτικής πρωτοβουλίας» και του «τρένου των νέων τεχνολογιών» φαντάζει σάν τό μυστικό όπλο της ανάπτυξης και της προόδου. Έστω κι άν χρειαστεί ίσως να περιμένουμε τά «νέα τζάκια» και τή «νέα τάξη

βιομηχανών», τό εργαλείο που αναζητά από περίπου ο κ. Παπανδρέου για τήν αξιοποίηση της πρόκλησης των νέων τεχνολογιών.

Τά κύρια χαρακτηριστικά της ελληνικής πραγματικότητας είναι:

α) Ο πολυπόθητος και πολυδιαφημιζόμενος εκσυγχρονισμός —με αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών— είναι σήμερα ιδιαίτερα δύσκολο έως άδύνατο έγχείρημα¹⁰.

β) Οί άρνητικές επιπτώσεις των νέων τεχνολογιών και της νέας οργάνωσης εργασίας στους εργαζόμενους δέν είναι σήμερα (άκριβώς λόγω της περιορισμένης τους εφαρμογής στην Ελλάδα) τέτοιας έκτασης και έντασης ώστε να συγκροτήσουν ένα αντίστοιχο συνδικαλιστικό κίνημα αντιμετώπισης τους. Οί υπάρχουσες εξαίρεσεις άπλως επιβεβαιώνουν τό κανόνα.

γ) Ο έγχώριος καπιταλισμός στριμωγμένος από τόν διεθνή ανταγωνισμό συμπιέζει με τή σειρά του τους εργαζόμενους ώστε να άνακουφιστεί προσωρινά με τή μεταφορά εισοδήματος άπ' αυτούς στους εργοδότες τους και να προετοιμάσει τις έξωοικονομικές προϋποθέσεις άνασυγκρότησής του.

Πώς τοποθετούνται οί εργαζόμενοι άπέναντι σ' αυτή τήν κατάσταση όταν και ή πορεία εκσυγχρονισμού της ντόπιας παραγωγής και των υπηρεσιών —άν τελικά επιχειρηθεί σε εύρεια κλίμακα— θά γίνει με αυτούς στη γωνία και όπως έξυπηρετεί τό κεφάλαιο; Όταν, αντί για τις δήθεν «καλύτερες ήμέρες» που επενδύονται σ' αυτή τή διέξοδο, είναι σε θέση να γνωρίζουν άπό τώρα ότι θά είναι ήμέρες άνεργίας, μεγα-

10. Βλ. «Λιτότητα - Ανάπτυξη, Ίσολογισμός», άρθρο του Δαμιάνο Παπαδημητρίου, Πολίτης, τ. 80(9), 1987

λύτερης κοινωνικής ανισότητας και αυταρχισμού; "Όταν τα παραδείγματα του τύπου της κοινωνίας που υπόσχεται το ΠΑΣΟΚ και η Ν.Δ. —μέ την εφαρμογή των νέων τεχνολογιών και της νέας οργάνωσης εργασίας— τό μέλλον που επιφυλάσσεται γι' αυτούς θα είναι —λόγω της απόστασης που χωρίζει ήδη την οικονομία της χώρας από τις οικονομίες των προηγμένων χωρών του καπιταλισμού— χειρότερο από τό *άνυπόφορο* παρόν των περισσότερων χωρών του προηγμένου καπιταλισμού; "Όταν οι σημερινές άπεργιακές τους κινητοποιήσεις θεωρούνται —χωρίς βεβαίως νά είναι— από τά εύρύτερα λαϊκά στρώματα συντεχνιακές, εμπόδιο γιά τήν «έθνική προκοπή»;

Δυστυχώς, γιά λόγους που δέν είναι δυνατόν νά αναπτύξουμε έδω, *δέν τοποθετούνται* σήμερα σ' εκείνη τή θέση που θά μπορούσε αντικειμενικά νά εξυπηρετήσει τά συμφέροντά τους: *δέν είναι άκόμη σέ θέση νά άπαντήσουν μέ τήν επικαιρότητα του σοσιαλισμού.*

Ό φαύλος κύκλος αρχίζει νά διαγράφεται ξανά και ξανά. Τά έρωτήματα φαντάζουν τεράστια και άναπάντητα. Έπανερχονται συνεχώς σάν κατάρα ή καρικατούρα της «αίώνιας επιστροφής» του Νίτσε. Ένδιαφέρουσα ή μελλοντολογία —σχολιάζουν πολλοί σύντροφοι— αλλά γιά νά υπάρξουμε πολιτικά σήμερα πρέπει νά άπαντήσουμε στα έρωτήματα που θέτει τό παρόν. Σ' έναν κόσμο όπου ή νέα τεχνολογία εξαπλώνεται και επικρατεί έτσι κι άλλιώς *μοιραία*, έμεις ως κομμουνιστές πώς τοποθετούμαστε άπέναντι στό *έθνική*

τάξης πρόβλημα της ανάπτυξης άφ' ενός και του *είδους* αύτης της ανάπτυξης άφ' έτέρου;

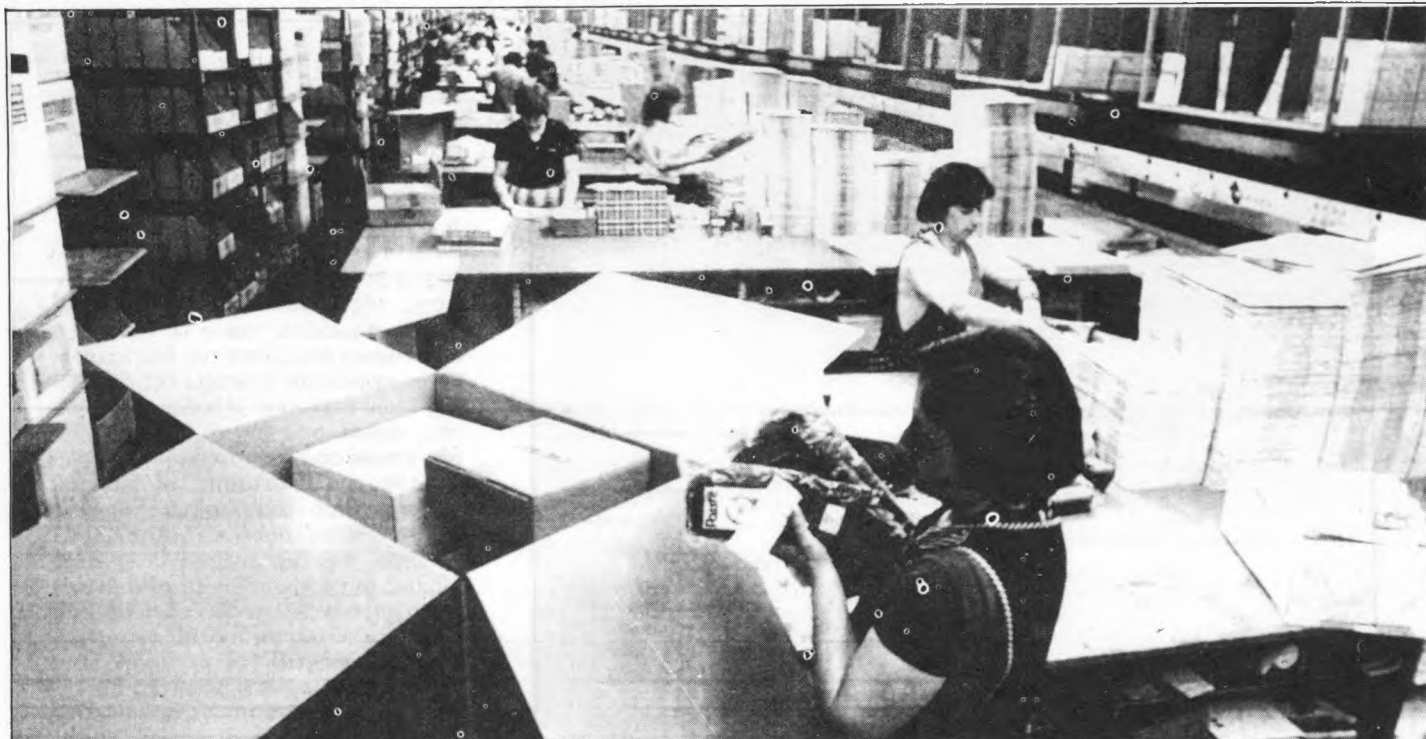
Η πολιτική μας άπάντηση *συμπυκνώνεται* στην επικαιρότητα του σοσιαλισμού. Γιά λόγους που ήδη αναφέρθηκαν ή ανάπτυξη κάτω από τό «σιδερένιο νόμο» του κεφαλαίου θά οδηγήσει σε νέες περιπέτειες και νέα άδιέξοδα. Αναγνωρίζω ότι οι άπόψεις που υποστηρίζω κινούνται στην κόψη του ξυραφιού. Χωρίς εργατική βάση στό έγχείρημα —προσωρινά έλπίζω—, χωρίς εύρύτερη λαϊκή άποδοχή, σε συνθήκες άνυποληψίας του κομμουνιστικού κινήματος, τά όσα υποστηρίζω δέν είναι παρά μόνο λόγια. Σκορπίζουν εύκολα ως μεγαλόστομες διακηρύξεις.

Άπό μās όμως εξαρτάται νά τίς προστατεύσουμε άπ' αυτό τόν κίνδυνο, άπό μās εξαρτάται νά δώσουμε σ' αυτές τίς άπόψεις πολιτική λειτουργία και κοινωνική άποτελεσματικότητα. Η ταξική πάλη διεξάγεται έτσι κι άλλιώς. Η παρέμβασή μας εκεί πρέπει νά είναι διαρκής και συγκεκριμένη. Έχοντας άπομυθοποιήσει τίς νέες τεχνολογίες και τή νέα οργάνωση εργασίας που προσπαθεί νά προωθήσει —χωρίς έπιτυχία γιά τήν ώρα— τό κεφάλαιο και ή κρατική έξουσία στή χώρα μας, έχοντας έπίγνωση του ότι καμιά όλοκληρωμένη «άριστερή πρόταση» δέν μπορεί νά διατυπωθεί *προκαταβολικά*, νομιμοποιούμαστε τότε νά προβάλουμε τίς αναγκαίες «έποικοδομητικές» προτάσεις, *έπιμέρους* προτάσεις δηλαδή. Παραδείγματος χάριν νά άγωνιστούμε γιά νά εκσυγχρονιστεί ή «Πειραϊκή Πατραϊκή» ώστε νά μήν κλείσει. Όπως είμαστε υποχρεωμένοι νά άπομυθοποιήσουμε ταυτόχρονα μέ τήν άπομυθοποίηση των νέων τεχνολογιών του καπιταλισμού και τήν κατάσταση που θά επικρατεί γιά ένα μεγάλο χρονικό διάστημα στή μετακαπιταλιστική, στή σοσιαλιστική κοινωνία. Θα υπάρχουν και εκεί ηλεκτρονικοί ύπολογιστές, τερματικά, ρομπότ. Θα υπάρχουν έπίσης και σερβιτόροι! Θα υπάρχει και τότε μεγάλη πίεση γιά εκσυγχρονισμό και άνταγωνιστικότητα μέ τόν καπιταλιστικό περίγυρο. Άλλά θά αναπτύσσεται μέ πρωτόφαντους ως προς σήμερα ρυθμούς και ή αντίρροπη κοινωνική κίνηση μετασχηματισμού της ιδεολογίας του καταναλωτισμού και της μίμησης που είναι του συρμού στις μάζες τώρα: μία κοινωνική κίνηση που ανάλογα μέ τίς εξελίξεις της ταξικής πάλης θά θέσει και θά έπιχειρήσει νά λύσει τό ζήτημα των αναγκών των *μαζών*, τό ζήτημα της ζήτησης και της παραγωγής ως *κοινωνικής και όχι ως οικονομικής τάξης προβλήματος.*

Κλείνοντας —έν γνώσει των αδυναμιών και των παραλείψεων αύτης της εισήγησης μεταξύ των όποιων συγκαταλέγεται και ή κριτική αντιμετώπιση της έπιστήμης και της τεχνολογίας από τή Σχολή της Φραγκφούρτης¹¹ που ήταν άδύνατο νά στριμωχθεί έδω— θά ήθελα νά έπισημάνω ότι ή ριζική αντίσταση στην καπιταλιστική εκμετάλλευση μπορεί νά υπάρξει σήμερα όπως και άνέκαθεν στον *τόπο* εργασίας. Οι νέες τεχνολογίες δέν άναιρούν τό λόγο ύπαρξης της εργατικής τάξης¹². Αυτό που άναιρούν είναι ή δυνατότητα ύπαρξης μιας συγκεκριμένης εργατικής τάξης μέ πολιτικοϊδεολογική συγκρότηση και ρόλο σάν κι αυτόν που είχε παλαιότερα. Άς μήν ξεχνάμε όμως ότι γιά λόγους που δέν είναι του παρόντος αύτή ή «κλασική» εργατική τάξη υπήρξε σε τελευταία *ανάλυση* ή βάση της κοινωνικής συναίνεσης και του κράτους προνοίας. Η νέα εργατική τάξη που προβάλλει σήμερα μέσα από τήν ήττα της περισσότερο άβέβαιη και κατακερματισμένη, λιγότερο μαχητική, είναι έτσι κι άλλιώς τό αντίπαλο δέος του κεφαλαίου στην ταξική πάλη. Ό καπιταλισμός δέν μπορεί νά ξεπεράσει *όριστικά* τίς αντιφάσεις του. Τό μόνο που μπορεί είναι νά τίς *καθλώνει* και ταυτόχρονα νά μās οδηγεί από ήττα σε ήττα.

11. Πρόκειται γιά ένα τεράστιο ζήτημα που δέν χωρά στις ύποσημειώσεις. Βλ. σχετικά.

12. Βλ. άρθρο μου «Γιά τίς κοινωνικές τάξεις», *Κάπα*, τ. 6, 1987.

Η ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ: Ο ΧΩΡΟΣ

του Λάκη Δεδουσόπουλου

Η αναδιάρθρωση του κεφαλαίου, όπως και όλα τα κοινωνικά φαινόμενα, δεν συμβαίνει στο κενό. Ο χώρος και ο χρόνος αποτελούν καθοριστικές παραμέτρους που προσδιορίζονται και επαναπροσδιορίζουν την εξέλιξη των κοινωνικών φαινομένων. Όχι μόνο επειδή ο χώρος διαθέτει μία σχετικά αυτοτελή ικανότητα παρέμβασης στο κοινωνικό γίγνεσθαι, αλλά γιατί κυρίως σε σχέση με το χώρο αρθρώνεται ή ιστορικότητα της κοινωνικής συγκρούσεως: Σε σχέση με το χώρο αμφισβητείται το παλαιό από το καινούργιο, σε σχέση με το χώρο το παλαιό οργανώνει τις αντίστασεις του και το νέο τά σχέδια επιβολής του. Άλλα και σε σχέση με αυτή τη σύγκρουση ο χώρος αναδεικνύεται ως μία σχετική, ιστορικά προσδιορισμένη οντότητα, αποτέλεσμα της κοινωνικής αναπαραγωγής και όχι αμετάβλητη και σαφώς όροθετημένη.

Η αναδιάρθρωση του κεφαλαίου είναι ταυτόχρονα μία διαδικασία αναδιάρθρωσης του χώρου. Στα προκύπτοντα θέματα ή απάντηση δεν είναι

ούτε απλή ούτε καν εύκολη. Γιατί η αναδιάρθρωση του κεφαλαίου δεν συνεπάγεται απλώς τη γεωγραφική ανακατανομή της οικονομικής δραστηριότητας, αλλά και τον επαναπροσδιορισμό, σε σχέση με το χώρο, των σχέσεων εξουσίας και των προτύπων κοινωνικής ενσωμάτωσης. Η μεταβολή της χωρικότητας των οικονομικών δραστηριοτήτων επενδύεται σε μεταβολές του παραδοσιακού προτύπου (άνισης) περιφερειακής ανάπτυξης, μεταβολές που δεν είναι πάντοτε αναγνώσιμες από τις οικονομικές εξελίξεις. Η απομάκρυνση, συνελώς, της ανάλυσης από τις γραμμικότητες του οικονομισμού και του γεωγραφικού ντετερμινισμού αναδεικνύει την πολυπλοκότητα των προβλημάτων, αλλά και υποδεικνύει την απόσταση που μένει ακόμη να καλυφθεί για να κατανοήσουμε με κάποια επάρκεια τους νέους γεωγραφικούς προσδιορισμούς.

Μία πρώτη παρατήρηση αφορά την ένταση των περιφερειακών ανακατατάξεων. Η κρίση φαίνεται να θέτει υπό αμφισβήτηση το πρότυπο περιφερειακής ανάπτυξης που εγκαθιδρύεται

μεταπολεμικά και που συνίστατο στην ένταση των περιφερειακών ανισοτήτων μέσα από μία συνολικά αναπτυξιακή διαδικασία: "Αν οι χώρες του «Βορρά» αναπτύσσονταν ταχύτερα από τις χώρες του «Νότου», αυτό δεν σήμαινε καθόλου ότι οι τελευταίες δεν ήταν στην ίδια τροχιά οικονομικής ανάπτυξης. Αντίθετα, η κρίση σήμερα εκδηλώνεται όχι τόσο με την αύξηση των διαφορετικών ρυθμών, αλλά με την ανασχεση της αναπτυξιακής διαδικασίας σε ένα σημαντικό τμήμα των χωρών του Τρίτου Κόσμου. Οι αποκλίνοντες ρυθμοί έδωσαν την θέση τους στις αποκλίνουσες τάσεις — με εξαίρεση τις Νέες Βιομηχανικές Χώρες του Ειρηνικού. Επειδή δεν θέλω να εμπλακώ σε μία μεγάλη συζήτηση γι' αυτό το θέμα που δεν με απασχολεί άμεσα εδώ, περιορίζομαι μόνο να το αναφέρω.

Μία δεύτερη παρατήρηση σχετίζεται με τις μεταβολές σε σχέση με τις περιφέρειες που ανήκουν σε ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Η κρίση δεν είχε ομοιόμορφα αποτελέσματα στις περιφέρειες, όπως δεν είχε

ομοιομορφα αποτελέσματα στις διαφορετικές χώρες. Μέσα από την κρίση/αναδιάρθρωση παραδοσιακά «πλούσιες» περιοχές εμφανίζουν έντονα χαρακτηριστικά παρακμής, περιθωριακές περιοχές επιβεβαιώνουν εκ νέου την περιθωριακή τους θέση, ενώ άλλες περιοχές — της πρώτης ή και της δεύτερης κατηγορίας — εμφανίζουν σαφή στοιχεία οικονομικής ανθησης και συγκέντρωσης των οικονομικών δραστηριοτήτων.

Μιά τρίτη παρατήρηση αφορά τη χωρική του εργασιακού χώρου: "Αν ο καπιταλισμός επέφερε τη διχοτόμηση του οίκου από το έργο, η ειδικότητα των μεταβολών της διαδικασίας παραγωγής, και ιδιαίτερα εκείνων που συνδέονται με την οργάνωση σε παράλληλες ομάδες,¹ θέτουν υπό αμφισβήτηση αυτή τη διχοτόμηση. Όμως η επιστρέφουσα στο σπίτι εργατική δύναμη — συνήθως γυναίκες

εργαζόμενες — δεν αισθάνεται καθόλου απελευθερωμένη! "Όχι μόνο γιατί ο απεγκλωβισμός από την καθημερινή ευθύνη αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης ήταν σχετικά πρόσφατος και εξαιρετικά άτελης, αλλά κυρίως γιατί το αποτέλεσμα είναι η ένταση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης με ταυτόχρονη επιδείνωση του καταμερισμού εργασίας μέσα στο σπίτι.² Η οικονομική δυσπραγία και η ανεργία με τη μείωση των δαπανών συνολικής κατανάλωσης συνεπάγονται μιά εξατομίκευση της κατανάλωσης ή όποια συμβαίνει κυρίως εκτός της αγοράς και εντός του νοικοκυριού.³

Η εκ νέου σύμπτωση, συνεπώς, του οίκου και του χώρου εργασίας δεν έχει μόνο επιπτώσεις στη μορφή της πολιτικής και ιδεολογικής συγκρότησης της εργατικής τάξης, όπως υποστήριξε ο J. Urry,⁴ αλλά και σημαντικές επιπτώσεις στην οργάνωση των μικροε-

ξουσιών, στις σχέσεις των φύλων και στον οικογενειακό καταμερισμό της εργασίας που δεν φαίνεται να οδηγούν στην εξίσωση αλλά στην όξυνση.

Επιστρέφοντας στο οικονομικό επίπεδο, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η ένταση των περιφερειακών ανακατατάξεων δεν είναι ανεξάρτητη από ταχείς ρυθμούς τεχνολογικής ανακίνησης της διαδικασίας παραγωγής. Όπως σημειώνει και ο D. Harvey,⁵ η οικονομική απαξίωση του ήδη επενδυμένου κεφαλαίου εξαιτίας της εισαγωγής νέων τεχνικών μεθόδων παραγωγής οδηγεί στη ριζική αναθεώρηση των αποφάσεων των επιχειρήσεων για τον τόπο εγκατάστασης του νέου κεφαλαιουχικού εξοπλισμού. "Όσο ο υπάρχων κεφαλαιουχικός εξοπλισμός διατηρεί την οικονομική του αξία — όπως αυτή προσδιορίζεται από την ιεραρχία των ιδιωτικών παραγωγικότητων σε σύγκριση με την κοινωνική παραγωγικότητα — η μεταφορά της παραγωγικής δραστηριότητας σε άλλη περιοχή υπόκειται σε πρόσθετους προσδιορισμούς που εμφανίζονται στους υπολογισμούς του κόστους του επιχειρηματία.⁶

1. Δες τό «Αναδιάρθρωση του κεφαλαίου και παραγωγική διαδικασία», στον προηγούμενο *Πολίτη*, τ. 76. Το άρθρο των Κ. Χατζημιχάλη και Ντίνας Βαίου «Changing patterns of uneven regional development and forms of social reproduction in Greece», *Environment and Planning: Society and Space*, 1987, δίνει σαφή παραδείγματα μορφών καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης με την εγκαθίδρυση των «παράλληλων ομάδων παραγωγής» στον ελληνικό χώρο.

2. Το θέμα πρόσφατα μόλις έχει γίνει αντικείμενο εμπειρικών ερευνών. Δες τό Τρίτο Μέρος στο H. Newby et al (eds), *Restructuring Capital* και τό R. E. Pahl-Claire Wallace, *Household work strategies in economic recession*, στο N Redclift and E Mingione (eds), *Beyond Employment*.

3. Pahl-Wallace, *ο.π.* Θα πρέπει να σημειωθεί ότι και οι καταναλωτικές εφαρμογές της «νέας τεχνολογίας» τείνουν στην υποκατάσταση της συλλογικής από την εξατομικευμένη κατανάλωση, γεγονός που έχει σημαντικές επιπτώσεις στους μηχανισμούς κοινωνικοποίησης της νεολαίας — στο βαθμό που το καταναλωτικό πρότυπο ενέχει και ρόλο μηχανισμού κοινωνικοποίησης.

4. J. Urry, *Space, Time and the Study of the Social*, στο H. Newby et al. (eds), *ο.π.*, σ. 22-23.

5. D. Harvey, *The Limits to Capital*, 1982, B. Blackwell, σ. 394.

6. Έχει ενδιαφέρον, σε σχέση με τό πιο πάνω επιχειρήματα, να θέσουμε τό ερώτημα της άποτυχίας των κλασικών μεθόδων άσκησης περιφερειακής πολιτικής — επιδοτήσεις, φορολογικές απαλλαγές, κ.λπ. — της άδυναμίας, δηλαδή, να κατευθυνθεί η εγκατάσταση του κεφαλαίου σε περιοχές «κοινωνικά» έπιθυμητές τη στιγμή που η κινητικότητα του κεφαλαίου μεταξύ περιοχών έχει αυξηθεί σημαντικά. Ταυτόχρονα

Τό θέμα τό ὅποιο προκύπτει εἶναι ἄν αὐτή ἡ μεγαλύτερη διαπεριφερειακή κινητικότητα τοῦ κεφαλαίου «παράγει» κάποια νέα πρότυπα περιφερειακῆς κατανομῆς τῆς ἐργασίας πού νά εἶναι σήμερα ἀνιχνεύσιμα. Τό ἐρώτημα δέν σχετίζεται μόνο μέ τό ἄν αὐτή ἡ κίνηση αὐξάνει ἢ μειώνει τήν «ψαλίδα» μεταξύ τῶν περιφερειῶν καί τόν τρόπο ἄρθρωσης τῶν σχέσεων ἐξουσίας μέσα στό χώρο. Στό βαθμό πού οἱ περιορισμοί αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου ἐπιτρέπουν, ἐξετάζω κατά πόσον μποροῦν τά χαρακτηριστικά τῶν περιφερειῶν πού παρακαμίζουν καί τῶν περιφερειῶν πού ἀναπτύσσονται νά τυποποιηθοῦν θεμελιώνοντας ἀντίστοιχα «τυπικές» περιπτώσεις.

Οἱ τάσεις πού εἶναι σήμερα ὁρατές μποροῦν νά περιγραφθοῦν ὡς ἐξῆς⁷:

α. Οἱ ἐμπορικές-χρηματοδοτικές λειτουργίες, οἱ λειτουργίες τῆς δημόσιας διοίκησης⁸ καί οἱ ὑπηρεσίες συγκεντρώνονται σχεδόν ἀποκλειστικά στά μεγάλα ἀστικά κέντρα, στά ὁποῖα ἡ μεταποιητική δραστηριότητα περιορίζεται στό ἐλάχιστο.

β. Ἡ βιομηχανική —καί, σέ δεύτερο βαθμό, ἡ βιοτεχνική— δραστηριότητα εγκαθίσταται ἢ συνεχίζει νά συμβαίνει σέ περιοχές μέ τά ἐξῆς τυπικά χαρακτηριστικά:

1. Περιοχές παραδοσιακῆς βαριάς βιομηχανίας μέ ἔντονα προβλήματα παρακμῆς καί ἀναδιάρθρωσης. Τυπικές περιοχές εἶναι οἱ περιοχές αὐτοκινητοβιομηχανίας, ναυπηγείων, χαλυβουργίας καί κλωστοῦφαντουργίας (περιοχές ὑψηλῆς ἀνεργίας, μέ μεγάλο ποσοστό ἐνήλικων ἀνέργων καί μεγάλη διάρκεια ἀνεργίας).

2. Περιοχές μέ μικρή βιομηχανική συγκέντρωση, μέ ἐπιχειρήσεις μικροῦ μεγέθους, καί προσανατολισμένες στήν τοπική ἀγορά, οἱ ὁποῖες ἤδη ἦταν παραδοσιακά ὑποβαθμισμένες καί στίς ὁποῖες —ὄχι ὅμως σέ ὅλες— κατευθύνεται ἡ ἐγκατάσταση τῶν «παράλληλων ὁμάδων ἐργασίας». Σ' αὐτές τίς περιοχές συνήθως παρατηρεῖται ἡ αὐξηση τῶν «παραοικονομικῶν» δραστηριοτήτων. Στίς περιοχές αὐτές ἡ ἀνεργία ἐκδηλώνεται κυρίως ὡς ἀνεργία τῶν νέων σέ ἡλικία, ἐνώ παρατηρεῖται σημαντική αὐξηση τοῦ ποσοστοῦ οἰκονομικῆς δραστηριότητος τῶν γυναικῶν — μέ παράλληλη, τίς περισσότερες φορές, αὐξηση τῆς ἀνεργίας.

3. Περιοχές πού προσελκύουν ἀποκεντρωμένες ἐγκαταστάσεις βαριάς βιομηχανίας μέ ἔντονη χρησιμοποίηση νέας τεχνολογίας (αὐτοματισμός) καί μέ μικρή ἐπίπτωση στήν τοπική ἀπασχόληση.

Μέ αὐτή τή συνοπτική περιγραφή τῶν τάσεων, θά ἐπιχειρήσω ἕνα βῆμα πρὸς μιά προκαταρκτική ἐρμηνεία.

α. Ἡ λειτουργική ἀπομάκρυνση τοῦ ἐλέγχου/διαχείρισης ἀπό τήν παραγωγή (πού στή μαρξιστική σκέψη ἐκφράζεται στή διάκριση ἀνάμεσα στή διανοητική καί τή χειρωνακτική ἐργασία⁹) προσλαμβάνει διαστάσεις καί χωρικές ἀποστάσεις μιάς γεωγραφικῆς ἀπομάκρυνσης ἀνάμεσα στό κέντρο ἐλέγχου καί οἰκονομικῆς διαχείρισης καί στίς μονάδες παραγωγῆς. Ἡ χωρική συγκέντρωση τοῦ ἐλέγχου συνοδεύεται ἀπό τή χωρική ἀποκέντρωση τῆς παραγωγῆς.¹¹

β. Ἡ διαδικασία αὐτή ὁδηγεῖ σέ μιά νέα μορφή ἐξειδίκευσης καί κατανομῆς ἐργασίας ἀνάμεσα στό ἀστικό κέντρο καί τήν περιφέρεια. Ἐνῶ οἱ παραγωγικές δραστηριότητες διαχέονται στό χώρο περίξ τῆς πόλης, οἱ δραστηριότητες σ' αὐτή συγκεντρώνονται στούς τομεῖς τῆς χρηματοδότησης, τοῦ ἐμπορίου, τῆς διοίκησης καί τῶν ὑπηρεσιῶν. Αὐτό συνεπάγεται μιά ἔντονη διαδικασία ἀποβιομηχάνισης τοῦ ἀστικοῦ χώρου, ἡ ὁποία ἐκφράζεται μέ σαφήνεια στήν ἐπαγγελματική διάρθρωση τῆς ἀπασχόλησης. Ἀντίθετα, ἡ διάχυση τῶν παραγωγικῶν δραστηριοτήτων στήν περιφέρεια καί κυρίως ὁ τρόπος ὀργάνωσης τῆς μεταφερόμενης παραγωγῆς δέν ἐπιτρέπει τή σαφή παρατήρηση τῶν μεταβολῶν στήν ἐπαγγελματική διάρθρωση — πολύ δέ περισσότερο πού ἡ μεταφορά τῆς παραγωγῆς στήν περιφέρεια δέν εἶναι ὁμοιογενής πρὸς ὅλες τίς περιφέρειες καί ἐμφανίζεται ἐξαιρετικά ἀσταθῆς ὡς πρὸς τή διάρκειά της.

γ. Ἡ παραγωγική δραστηριότητα πού παραμένει στούς ἀστικούς χώρους καί στίς παραδοσιακές βιομηχανικές περιοχές αὐτοματοποιεῖται καί ἡ σχετική βαρύτητα —οἰκονομική, πολιτική, ἰδεολογική— τῆς παραδοσιακῆς ἐργατικῆς τάξης¹² στίς περιοχές αὐτές περιορίζεται. Οἱ παραδοσιακές βιομηχανικές περιοχές χαρακτηρίζονται ἀπό τή συνύπαρξη ἐνός συρρικνωμένου στρώματος ἐργαζομένων μέ σχετική ὑψηλή εἰδίκευση καί αὐξανόμενων στρωμάτων ἀνέργων μεγάλης διάρκειας, τά ὁποῖα «στελεχώνονται» ἰδιαίτερα ἀπό τοὺς «ἀνεπίδευτους» ἐργάτες τοῦ τεύλορισμοῦ, τίς γυναῖκες, τοὺς νέους καί τίς κοινωνικές καί ἐθνικές μειονότητες. Οἱ διακρίσεις ἀνάμεσα στοὺς ἐργαζόμενους πού καθορίζουν τή θέση τους στή διαδικασία παραγωγῆς μετατρέπονται σέ διακρίσεις ἀνάμεσα σέ ἐργαζόμενους καί ἀνεργούς, ὀδηγώντας σέ νέες καταμήσεις τῆς ἐργατικῆς τάξης. Παράλληλα, ἡ κατανομή τῶν εἰδικότητων σέ περιφερειακό ἐπίπεδο ἐπιδεινώνεται.

δ. Μποροῦμε ἐπίσης νά ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ διάχυση τῶν παραγωγικῶν δραστηριοτήτων στήν περιφέρεια καί ἡ ἀποβιομηχάνιση τῶν ἀστικῶν κέν-

τρων δέν συνεπάγεται μείωση τῶν περιφερειακῶν ἀνισοτήτων. Γιά νά διαπιστώσουμε τή σημασία αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν γιά τήν περιφερειακή ἀνάπτυξη πρέπει νά ἀναλύσουμε μέ λεπτομέρεια τοὺς μηχανισμούς ἀντλησης ὑπεραξίας πού ἐγκαθιδρύονται, τήν ἔνταση τῶν νέων μορφῶν ἀντλησης ὑπεραξίας, ἀλλά καί τίς σχέσεις ἀνακατανομῆς τῆς ὑπεραξίας σέ ἐπίπεδο περιφερειῶν.

Οἱ ἐξελίξεις αὐτές ἐπηρεάζουν σημαντικά παραμέτρους ὅπως ἡ μορφή τοῦ δομημένου χώρου, οἱ μορφές τῆς κρατικῆς παρέμβασης, οἱ μέθοδοι κοινωνικῆς ἐνσωμάτωσης, διαφοροποίησης καί ἀπόρριψης καί ἄλλα σημαντικά πού ὅμως δέν εἶναι δυνατό νά θιγοῦν ἐδῶ.

πρέπει νά ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ στρατηγική γεωγραφικοῦ καταμερισμοῦ τῆς παραγωγῆς τῶν πολυεθνικῶν ἐπιχειρήσεων δέν σχετίζεται ἄμεσα μέ τήν κερδοφορία τῶν ἐπιμέρους θυγατρικῶν. Δές D. Wadley, *Restructuring the Regions*. OECD 1986.

7. Δές καί A. Warde, *The Homogenization of Space Trends in the Spatial Division of Labour in 20th Century Britain*. στό H. Newby et al. (eds), ὁ.π.

8. Δές ὅμως καί ἄρθρο τῆς V. Winckler, «Tertiarization and Feminization at the Periphery: The case of Wales», στό H. Newby, ὁ.π.

9. A. Warde, ὁ.π., σ. 44.

10. Δές τό «Παραγωγική καί μὴ παραγωγική ἐργασία στόν Μάρξ: Μιά ἐρμηνεία», *Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*, 1983, τ. 51.

11. Δές D. Wadley, *Restructuring the Regions*. OECD, 1986, Κεφ. II.

12. Ἐργαζόμενοι σέ βιομηχανίες μαζικῆς παραγωγῆς, μέ ὑψηλό ποσοστό συμμετοχῆς σέ συνδικάτα, κάλυψη ἀπό τήν κοινωνική ἀσφάλιση καί, συνήθως, μέ κατοικία σέ ἐργατικές συνοικίες.

ΝΕΕΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΝΕΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ

του Μπ. Κοριά

Τό αντικείμενο αὐτοῦ τοῦ κειμένου εἶναι νά παρουσιάσει μέ τρόπο συνθετικό *ένα σύνολο αποτελεσμάτων* στό ὁποῖο φτάσαμε κατά τή διάρκεια πολλῶν χρόνων δουλειᾶς γιά τή σχέση αὐτοματοποίηση-θέσεις ἀπασχόλησης-ἐργασίας. Ὁ ὅρος «νέες τεχνολογίες» πού περιέχεται στόν τίτλο αὐτῆς τῆς ἀνακοίνωσης πρέπει νά κατανοηθεῖ μέ μιά περιορισμένη ἔννοια. Πρόκειται ἐδῶ μόνο γιά τό σύνολο τῶν νέων τεχνολογιῶν αὐτοματοποίησης καί ἐφαρμογῆς τῆς πληροφορικῆς στήν παραγωγή.

«Νέες» ὅσον ἀφορᾷ τό περιεχόμενο τῆς παραγωγικῆς χρήσης τῶν τεχνολογιῶν τῆς πληροφορίας: (μικρο)ηλεκτρονική καί (μικρο)πληροφορική. Πρόκειται γι' αὐτό πού μέ μιά ἔκφραση πῶς πικνή θά καταδηλώσουμε ἐπίσης ὡς *Προγραμματισμένο Αὐτοματισμό*.

Ο ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΕΝΟΣ ΑΥΤΟΜΑΤΙΣΜΟΣ ΩΣ ΝΕΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ ΤΡΟΧΙΑ: ΕΝΑΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΣ

Ἄφοῦ ὀρίσαμε αὐτό πού θεωροῦμε τό κύριο σημεῖο στή νέα τεχνολογική τροχιά πού διαγράφει ὁ Προγραμματισμένος Αὐτοματισμός θά προσέξουμε ἰδιαίτερα τή διακύμανση στό ἐσωτερικό τοῦ περιεχομένου τῆς παραγωγικότητας στήν ὁποία ὀδηγεῖ.

1. Συγκεντροποίηση καί εὐκαμψία ὡς περιεχόμενα τῆς νέας τροχιάς στόν τομέα τῆς αὐτοματοποίησης

Ἐκκινώντας ἀπό τίς μελέτες καί τίς ἐρευνες πού ἔχουν γίνει στόν τομέα τοῦ Προγραμματισμένου Αὐτοματισμοῦ φτάσαμε σέ μερικές ἀναλυτικές ὑποθέσεις πού μπορούμε σύντομα νά παρουσιάσουμε ὡς ἔξης:

Στίς βιομηχανικές χώρες, ἡ κατεύθυνση πού ἔχει πάρει ἡ τεχνολογική ἀνάπτυξη— κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τίς καινοτομίες στή διαδικασία καί τοῦς τρόπους— ἀκολουθεῖ *τροχιές* καθορισμένες. Ὁ ὅρος «τροχιά» ἔχει ἐδῶ τήν ἔννοια πού τοῦ ἔχουν δώσει

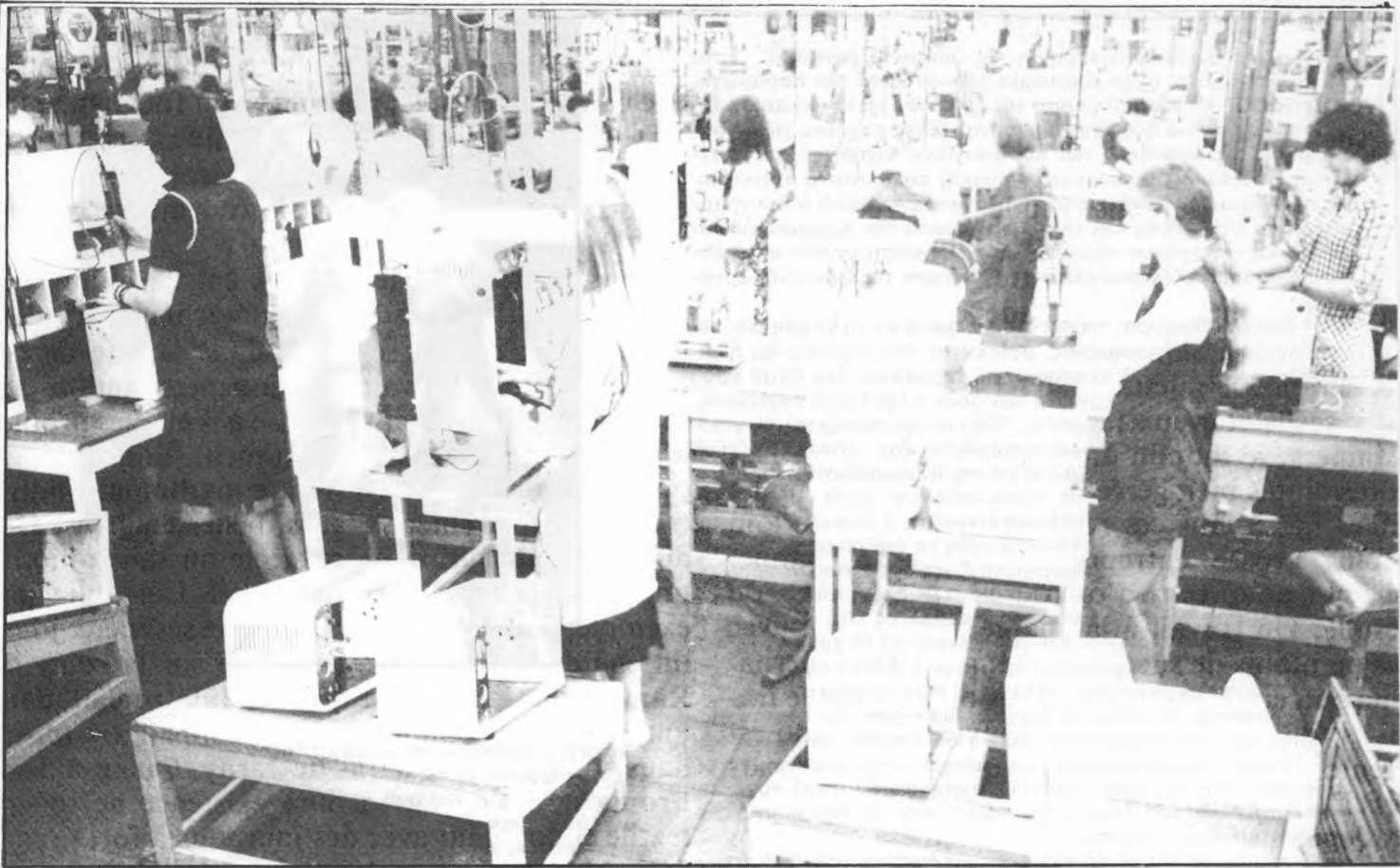
οἱ ἐργασίες, γιά παράδειγμα, τοῦ Νέλσον καί τοῦ Γουίνερ (1982) ἢ τοῦ Ντόσι (1984) καί αὐτήν πού ἔμεις θά ὀρίσουμε σέ μιά προοπτική ἀποφασιστικά ὀλιστική, λέγοντας ὅτι μιά «τροχιά τεχνολογική» συνίσταται σέ μιά *προσανατολισμένη καί σωρευτική σειρά διαδοχικῶν καινοτομιῶν*. Οἱ κοινωνικοοικονομικές συνθήκες στίς ὁποῖες αὐτές οἱ τροχιές διαμορφώνονται εὐνοοῦν μιά διαδικασία «ἐπιλογῆς» τῶν καινοτομιῶν. Γιά νά εἶμαστε ἀκόμη πῶς ἀκριβεῖς, ἡ ὑπόθεσή μας εἶναι ὅτι, στήν περίπτωση τοῦ Προγραμματισμένου Αὐτοματισμοῦ, δύο σειρές φαινομένων καθορίζουν καί ἐπιλέγουν τίς καινοτομίες.

Πρόκειται ἀπό τή μιά μεριά γιά τή σχετική ἐξάντληση τοῦ τεῦλορισμοῦ καί τοῦ φορντισμοῦ στήν ὀργάνωση τῆς ἐργασίας ὡς ὑπόβαθρου γιά τήν ἐπίτευξη τεχνικῶν κερδῶν παραγωγικότητας. Πολλές καί συγκλίνουσες μελέτες* καταλήγουν σέ συμπέρασμα ὅτι οἱ τεχνικές τῆς *ισορροπίας* ἔγιναν σέ πάρα πολύ μεγάλο βαθμό *καταναλώτριες «νεκροῦ χρόνου» καί χρόνου μι παραγωγικοῦ*· ἦταν φανερό ὅτι οἱ ἐρευνες πού ἀφοροῦσαν τή παραγωγική χρήση τῆς ἠλεκτρονικῆς καί τῆς πληροφορικῆς ἦθε συγκέντρωναν τό ἐνδιαφέρον στήν ἐπανεξέταση τοῦ «νεκροῦ χρόνου τῆς παραγωγῆς».

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά πρόκειται γιά νέα χαρακτηριστικά πού ἔχουν ἀναδυθεῖ ἐξαιτίας τῆς ζήτησης πού ἀπευθύνεται στίς ἐπιχειρήσεις σέ ἐποχή κρίσης· καθῶς ἡ ζήτηση εἶναι ἐντελῶς ἀσταθής καί διαφοροποιημένη, τίς μαζικές ἀγορές τυποποιημένων προϊόντων τίς ἀντικατέστησαν, παντοῦ ἢ σχεδόν παντοῦ, παραγγελίες διαφοροποιημένες γιά περιορισμένες σειρές προϊόντων μέ χαρακτηριστικά κάθε φορά καθορισμένα.**

* Βλ. γιά παράδειγμα Emery (1969), Emery καί Trist (1972), Davi (1972). Ὅσον ἀφορᾷ ἐμένα εἶχα ἐπιχειρήσει νά συστηματοποιήσω αὐτό σημεῖο στό Coriat (1979).

** Στούς Boyet et Coriat (1986) θά βρεῖ κανεῖς μιά προσπάθεια ἐξερεύνησης τῶν διαστάσεων τῶν *μακροοικονομικῶν* αὐτῆς τῆς νέας πραγματικότητας.

Αυτές οι δύο σειρές φαινομένων, που συνιστούν επίσης νέες μακροχρόνιες δυσκολίες τής συσσώρευσης, παίζουν τόν κεντρικό ρόλο όσον αφορά τήν κατεύθυνση που παίρνουν οι τεχνολογικές αλλαγές. Πρακτικά, παρακινούν και ευνουθούν τήν ανάπτυξη δύο νέων παραδειγμάτων στό χώρο τής παραγωγικής τεχνολογίας:

• Η αναζήτηση τής ενσωμάτωσης ως ανανεωμένου δρόμου αύξησης τής παραγωγικότητας.

• Η αναζήτηση τής εύκαμψιας τών γραμμών παραγωγικότητας ως ενίσχυση τής προσαρμογής στόν άσταθό, «αίωρούμενο» και διαφοροποιημένο χαρακτήρα τών αγορών.

Αυτές οι δύο κατευθύνσεις-κλειδιά, που αντίστοιχούν από δώ και πέρα σε δύο μεγάλες τάσεις στην εργασία όσον αφορά τήν αντίληψη τών παραγωγικών γραμμών, όρίζουν τή νέα τεχνολογική τροχιά στην όποια οι αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες έχουν μπει όσον αφορά τόν τύπο χρήσης και παραγωγικής εφαρμογής τής πληροφορικής και τής ηλεκτρονικής.

Είχαμε άλλου (βλ. Cojiat 1982 και 1984) τήν ευκαιρία να προσδιορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια τό τεχνολογικό περιεχόμενο αυτών τών δύο αλληλοσυνδεδεμένων κατευθύνσεων που ακολουθεί από δώ και πέρα ή τροχιά τής αυτοματοποίησης. Για τό δικό μας αντικείμενο, μάς φαίνεται πιό χρήσιμο να επισημάνουμε πώς μεταφράζεται αυτή ή τροχιά με μιά μετάθεση παραδειγμάτων στό χώρο τής παραγωγικότητας. Και άρα επίσης πώς αυτή κάνει να γεννιούνται νέες απαιτήσεις σχετικά με τή φύση τών δυνατοτήτων και τή διαθεσιμότητα τής ζωντανής εργασίας.

• Η ροπή προς ένα νέο περιεχόμενο τής παραγωγικότητας τής εργασίας

• Η έρευνα τής συγκεντροποίησης και τής εύκαμψιας ως νέες οργανωτικές αρχές τής παραγωγής έχει βαριές συνέπειες όσον αφορά τις σχέσεις που θα θεμελιωθούν ανάμεσα στόν ανθρώπινο χρόνο και τό χρόνο τών μηχανών. Για να προσεγγίσουμε από

πιό κοντά αυτές τις βασικές κατευθύνσεις, πρέπει να ξεκινήσουμε από τή λογική του φορντισμού και του τεύλορισμού. Γιατί στό βάθος, πρόκειται πάντα για τήν όσο τό δυνατό μεγαλύτερη μείωση του νεκρού χρόνου τής παραγωγής, μειώνοντας επίσης τούς γενικούς χρόνους τής κυκλοφορίας και επιδιώκοντας τήν αύξηση μέσα στόν ίδιο χρόνο τής παραγωγικής απασχόλησης τών μηχανών, τών εργαλείων ή τών ανθρώπων για τό μέρος τής εργασίας που δέν είναι αυτοματοποιημένη.

Πολλές μελέτες, κυρίως άμερικανικές (βλ. Sheiken 1985 που τις αναφέρει) έδειξαν έτσι ότι, έχοντας δεδομένο τό σχετικά μικρό ποσοστό τής απασχόλησης τών μηχανών και ή τών εργαλείων σε μιά βιομηχανία, υπάρχουν σημαντικά αποθέματα παραγωγικότητας και ότι μιά πληρέστερη όργάνωση τής παραγωγής επιτρέπει να έμφανιστούν. Η πληροφορική και ή ηλεκτρονική θα χρησιμοποιηθούν ακριβώς γι' αυτό τό σκοπό. Παρ' όλα αυτά διατηρείται ή φροντίδα να επιτευχθεί μιά πιό μεγάλη συμπίεση στη διαδοχή τών χρονικών διαστημάτων τής παραγωγής (πολλαπλασιάζοντας τόν αριθμό τών εργασιών που γίνονται στόν ίδιο χρόνο) στην επίτευξη ενός νέου όπτιμου ανάμεσα στό χρόνο τών χειρισμών και στό χρόνο κυκλοφορίας κατά τήν καθαυτό κατασκευή· από τήν άλλη μεριά χάρη στην άριστη, γενικότερα, έκλογίκευση τών ροών στό έσωτερικό του εργαστηρίου.

Αυτοί οι δύο νεοτερισμοί πρέπει τώρα να παρουσιαστούν γιατί δημιουργούν τή «ροπή» προς τό νέο περιεχόμενο τής παραγωγικότητας που αναζητείται, τό όποιο από μόνο του μεταβάλλει τό μέρος τής ζωντανής εργασίας.

• Η πρώτη διαφορά, συνδεδεμένη με τή χρήση τών τεχνολογιών τής πληροφορίας, συνίσταται στό γεγονός ότι επιτρέπει ένα ποιοτικό άλμα ως προς τόν άριστο συσχετισμό χρόνου εργασίας και χρόνου κυκλοφορίας. Έτσι υπερπηδούνται άρισμένα άρια συναφή με τις τεχνικές έξισορρόπησης του τεύλορισμού και του φορντισμού. Έδώ είναι που πραγματοποιείται ή προαναφερθείσα ροπή. Η έμφαση από δώ και πέρα δίνεται περισσότερο στη χαμένη εργασία και τήν έκλογίκευση τών μηχανικών χρό-

ων παρά στην έντατικοποίηση της ζωντανής εργασίας. Έτσι αν αναφερόμαστε στην οικονομία χρόνου κατά την παραγωγή, δέν είναι πιά ή *έντατικοποίηση της εργασίας* με την κλασική έννοια του όρου — ο ανθρώπινος χρόνος (εκφρασμένος για παράδειγμα με την ποσότητα των παραγωγικών κινήσεων που πραγματοποιούνται σε μία ενότητα χρονική) που συνιστά αντικείμενο των τεχνικών οργάνωσης της εργασίας— αλλά ο προγραμματισμός στη χρήση και την κατανάλωση την *πραγματικά παραγωγική* του χρόνου των μηχανών. Προκύπτουν από αυτά πολύ καθαρά μεγάλες συνέπειες στην άσκηση της ζωντανής εργασίας.

Η δεύτερη διαφορά, πάντα συνδεδεμένη με τη χρήση των τεχνολογιών της πληροφορίας, βρίσκεται στο γεγονός ότι η μικροηλεκτρονική και η πληροφορική επιτρέπουν ένα άλμα πρὸς τὰ μπρὸς *στή γενική οικονομία* των ροών στην υλική παραγωγή. Άς γίνουμε πιά συγκεκριμένοι. Έδῶ αντιμετωπίζεται τὸ γεγονός ότι μπορούν νά ἀριστοποιηθῶν ὄχι μόνο τὰ ζεύγη κυκλοφορία-ἐπεξεργασία, ἀλλὰ ἐπίσης ἡ *τροφοδοσία σὲ τεμάχια ἐνδιάμεσα* (εἴτε εἶναι αὐτὰ συσσωρευμένα κατὰ μήκος των γραμμῶν εἴτε ὄχι), ἡ *κατανάλωση ἐνέργειας ἢ ὑλικῶν*, ἐν συντομία ὅλα αὐτὰ πού μέ μετρήσιμα μεγέθη τὰ ὀρίζουμε ὡς τὰ κινήτὰ πού ἀντιστοιχοῦν στή θεωρητική ἔννοια τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου. Στὸ γενικό καὶ ἀφηρημένο ἐπίπεδο, αὐτές οἱ διαδικασίες πρέπει νά θεωροῦνται ἐγγεγραμμένες στή ἀλληλουχία των *φορτιανῶν* ἐνεργειῶν πού γεννήθηκαν με τὴ χρήση των ταυνοδρόμων καὶ των φορτηγῶν (ἀρχὴ πού ὁ Φόρντ τὴ χαρακτηρίζει «ρέουσα παραγωγή»). Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ, ἡ μετατροπὴ μεταπίθεται καθαρά. Σὲ αὐτὴ τὴ δεύτερη διάσταση τῆς συγκεντροποίησης πού παρουσιάζουμε ἐδῶ, ἡ διαχείριση των ροῶν καὶ των ὑλικῶν ἐπικεντρώνεται περισσότερο στήν οικονομία τοῦ κεφαλαίου ὑπὸ τὴ μορφή τοῦ «κυκλοφοριακοῦ» παρά πρὸς τὴν ἀλυσίδα ἀνθρώπων, ὅπως στήν περίπτωση τῆς δημιουργίας ἀλυσίδων συναρμολόγησης.

Συνολικά, καὶ γιὰ νά προσδιορίσουμε ἐν συντομία αὐτὸ πού ὑποστηρίχθηκε παραπάνω, θά πούμε ὅτι στήν πρώτη περίπτωση, ἡ *τευλοριανή* οικονομία των χρονικῶν διαστημάτων καὶ των κινήσεων κατηγοριοποιεῖται* σὲ μία οικονομία τῆς διαχείρισης τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου. Ἐπαναδραστηριοποιώντας τὶς παραδοχές καὶ τὶς κεντρικὲς ἀρχές τοῦ Scientific Management (ἐπιστημονική διαχείριση) φτάνουμε μέσω των ἴδιων σκοπῶν (ὁ γενικός ἔλεγχος τοῦ ρυθμοῦ καὶ τοῦ χρόνου) στὸ νά προβάσουμε εὐρύτερες φιλοδοξίες: ὄχι μόνο τὸν ἔλεγχο των ρυθμῶν των ἀνθρώπων ἀλλὰ ἐπίσης ἀριστη ἀπασχόληση των μηχανῶν καὶ τῆς ἐνδιάμεσης κατανάλωσης. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια ὑπάρχει ταυτοχρόνα *σταθερότητα* καὶ *μεταβολή* των ἀρχῶν τῆς τευλοριανῆς καὶ φορτιανῆς οικονομίας.

Ἡ διπλὴ ὄψη καὶ τὸ γεγονός ὅτι οἱ νέες ἀρχές οργάνωσης τῆς εργασίας εἶναι πανταχοῦ παρούσες συγχρόνως καὶ ἐκφράζουν καὶ τροφοδοτοῦν τὰ νέα περιεχόμενα τῆς ἔννοιας τῆς παραγωγικότητας εἶναι χωρὶς ἐπιπτώσεις ὅσον ἀφορᾷ τοὺς στόχους τῆς ζωντανῆς εργασίας.

Μὲ μιά λέξη θά ἔλεγε κανεὶς ὅτι, πέρα ἀπὸ τὴν έντατικοποίησιν με τὴν κλασική ἔννοια τοῦ ὄρου, πρόκειται γιὰ μιά χρήση *πιὸ εὐρεία, πιά ποικίλη καὶ πιά σύνθετη ἀπὸ τὴ «γενική» διαθεσιμότητα τῆς ζωντανῆς εργασίας* πού ταιριάζει στὶς νέες τεχνολογίες. Γιὰ νά τὸ πούμε διαφορετικά, τὰ νέα αὐτοματοποιημένα ἐργαστήρια συνεισφέρουν εὐρέως στὸ νά σπάσει ἡ ταξινόμηση σὲ εἰ-

δικότητες «*εἰδικές*» γιὰ νά ἀπαιτήσουν —μέ τρόπο διαφοροποιημένο σύμφωνα με τὶς νέες κατηγορίες πού ἐμπεριέχονται στήν παραγωγή— μιά καθαρή γενική διαθεσιμότητα, καθορισμένη μόνο ἀπὸ δυσκολίες τεχνολογικές καὶ στόχους παραγωγικούς σὲ ποσότητα, ποιότητα καὶ κόστος.

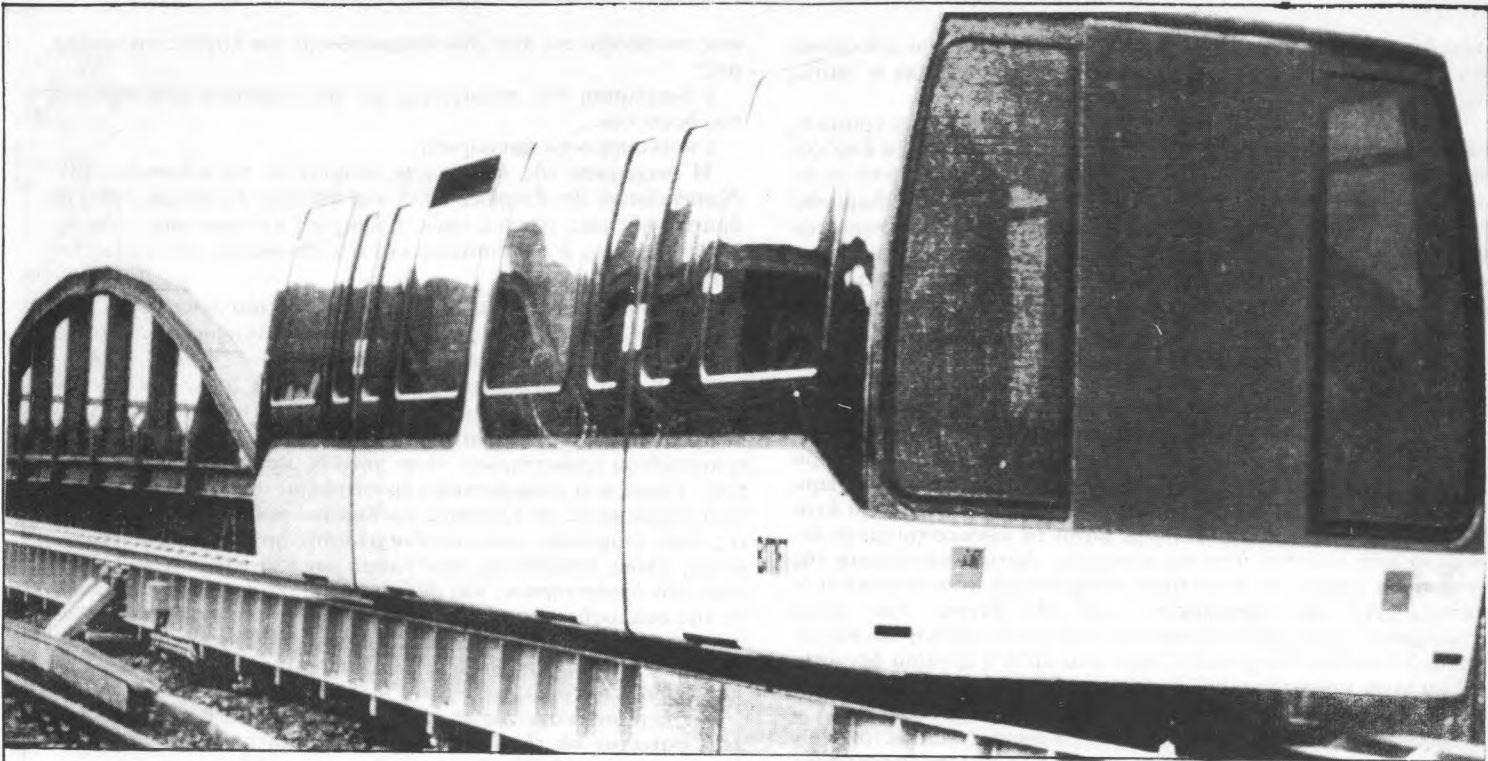
Πρέπει παρ' ὅλα αὐτὰ νά μὴ χάνουμε ἀπὸ μπροστὰ μας ὅτι τὸ παλιὸ διατηρεῖται, ἀκόμα καὶ ἂν ἐκφράζεται στή βάση των νέων τεχνολογικῶν δεδομένων. Πράγματι, ἡ ἀναζήτηση μιάς πιά μεγάλης ἀπασχόλησης των μηχανῶν συνοδεύεται σὲ πολλές περιπτώσεις ἀπὸ μιά *έντατικοποίηση* τῆς ζωντανῆς εργασίας, στὸ βαθμὸ πού εἶναι σπάνιο οἱ μηχανισμοὶ οργάνωσης/κυκλοφορίας νά εἶναι ὀλοκληρωτικά αὐτοματοποιημένοι καὶ στὸ βαθμὸ πού ὑφίστανται θέσεις ἀμεσης δραστηριότητας πάνω στὸ ὑλικό. Οἱ ἐργαζόμενοι πού τὶς καταλαμβάνουν παγιδεύονται σὲ μιά αὐστηρὴ ἀκαμψία τοῦ συνόλου των ροῶν πού ἡ μικρο-ηλεκτρονική ἐννοεῖ.

Παρ' ὅλα αὐτὰ δέν εἶναι σπάνιο «τὸ γενικό κινῆγι τοῦ νεκροῦ χρόνου», στὸ ὅποιο ἡ ἐπιζήτηση πού περιγράφηκε προηγουμένως —τοῦ πιά ὑψηλοῦ ποσοστοῦ ἀπασχόλησης των μηχανῶν— μπορεί νά ἐπιτυγχάνεται με μέσα ἐντελῶς κοινότητα καὶ κλασικά: αὐξηση των ρυθμῶν, αὐτοματοποίηση των μετακινήσεων, των ἐπανατοποθετήσεων ἢ των τροφοδοσιῶν, γιὰ νά ἀποκλειστοῦν οἱ ἄμεσοι χειριστὲς ἀπὸ περιθώρια ἐλέγχου τοῦ χρόνου τὰ ὅποια θά μπορούσαν ἀκόμα, κάτω ἀπὸ κάποιες καταστάσεις, νά διαθέτουν. Ὅπως καὶ νά ἔχει τὸ πράγμα πρόκειται γιὰ τὴν έντατικοποίηση τῆς εργασίας με τὴ κοινὴ ἔννοια τοῦ ὄρου. Δέν μένει παρά αὐτὴ ἡ έντατικοποίηση νά κατανοηθεῖ ὡς ἀπαιτησὴ νά ἀξιοποιηθεῖ με παραγωγικὸ τρόπο μιά διαθεσιμότητα πού δέν συμπυκνώνεται —ἢ ὄχι πιά— σὲ ἕναν πολλαπλασιασμό κινήσεων τετριμμένων καὶ τυποποιημένων. Αὐτές τὶς νέες διαστάσεις τῆς εργασίας θά μελετήσουμε πιά κάτω.

Ἡ ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΗ ΤΗΣ ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΗΣ ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Ὡς συγκεκριμένη ἀπαραίτητη ἐργασία ἐννοοῦμε, με τὴ συνηθισμένη ἔννοια, τὴν ἰδιαίτερη φύση των ἱκανοτήτων, των δεξιοτήτων, των γνώσεων καὶ τῆς τεχνογνωσίας πού συνηθῶς ἀπαιτοῦνται στή συγκεκριμένη δραστηριότητα τῆς εργασίας. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, καὶ γιὰ νά μείνουμε μονάχα στὶς ἐργασίες τοῦ

* *Κατηγοριοποιεῖται*: Θά μᾶς συγχωρεθεῖ πού καταφύγαμε στή βοήθεια μιάς φιλοσοφικῆς ἔννοιας δανεισμένης ἀπὸ τὴν ἐγγεληνὴν διαλεκτική. Ἄν τὸ κάνουμε, εἶναι γιὰ τὸ μᾶς φαίνεται ἰδιαίτερα ἐνδεδειγμένη καὶ ἐπαρκὴ στὸ ἀντικείμενό μας. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια παρά ἀπὸ τὴν παραγωγικὴ χρήση τῆς μικροηλεκτρονικῆς καὶ τῆς πληροφορικῆς, ἡ τευλοριανὴ καὶ φορτιανὴ οικονομία τοῦ χρόνου, των κινήσεων καὶ τῆς ρέουσας παραγωγῆς δέν ἔχουν καταργηθεῖ ἀλλὰ βρίσκονται σὲ διαδικασία «ὑπέρβασης», πράγμα πού δείχνει, ἀκριβῶς, τὴν ἐγγεληνὴν διάσταση τῆς κατηγοριοποίησης.

εργαστηρίου, τέσσερις μεγάλες μεταβολές θά συγκεντρώσουν εδώ τήν προσοχή μας.

- Η σχετική μείωση τής άμεσης εργασίας.
- Η αύξηση τής έμμεσης εργασίας
- Η προσέγγιση και ή άμοιβαία εισβολή τής άμεσης στην έμμεση και τής έμμεσης στην άμεση εργασία.
- Η αύξηση του έργου τής διαχείρισης στό εργαστήριο.

Σχετική μείωση τής άμεσης εργασίας

• Αν μέ τόν όρο εργασία έννοοϋμε εκείνη πού συνίσταται στόν χειρωνακτικό χειρισμό τών εργαλείων πού έχει στόχο τή μετατροπή τής ύλης κατά τή διάρκεια τής διαδικασίας μετασχηματισμού, καμιά άμφιβολία δέν ύπάρχει ότι ή είσοδος τών νέων τεχνολογιών έχει άποτέλεσμα νά μειώσει σημαντικά και τό μέγεθος και τή στρατηγική τής σημασία. Στη ρίζα αυτή τής μείωσης τής άμεσης εργασίας βρίσκεται τό άπλό γεγονός — πού κατά ένα μέρος έχει προσδιοριστεί τεχνολογικά—: όσο περισσότερο τό έργο είναι άπλό και έπαναληπτικό τόσο περισσότερο οί τεχνολογικές λύσεις μπορούν μέ άποδοτικό τρόπο νά βρεθούν και νά εφαρμοστούν. • Η δουλειά τών ειδικευμένων εργατών, κάθε φορά πού αυτή συνίσταται σέ έργο τμηματικό και έπαναληπτικό, γίνεται τό κεντρικό άντικείμενο νέων ύποκαταστάσεων κεφαλαίου-εργασίας.

Πέρα άπ' αυτό παρ' όλα αυτά, και καθώς πρόκειται γιά εργασίες πίο σύνθετες, πού γενικά έχουν άνατεθεί σέ ειδικευμένους εργάτες (Σ.τ.Μ.: Δηλαδή, σύμφωνα μέ τή γαλλική κατάταξη, ελάχιστα ειδικευμένοι, συνήθως ξένοι και νέοι άπόφοιτοι τών κατώτερων τεχνικών σχολών) ή σειρά τών αυτοματοποιημένων μέσων εργασίας, οί διάφορες ποικιλίες εργαλειομηχανών μέ έντολές άριθμημένες (ΜΟCΝ) ή τών κέντρων έπεξεργασίας συνιστούν έναν άλλο δρόμο μείωσης τής άμεσης εργασίας, άκόμα και άν ή άντικατάσταση παραμένει εδώ πίο δύσκολη και περιορισμένη. Γιά τά ΜΟCΝ, γιά παράδειγμα, ή ύποκατάσταση κεφαλαίου/εργασίας θά γίνει σέ περίπτωση παραγωγής μικρών σειρών σύνθετων κομματιών...

• Αν και είναι άντικείμενο μιάς εύρειας κίνησης, ισχυρής και ποικιλότροπης μείωσης, ή άμεση εργασία παρ' όλα αυτά δέν εξαφανίζεται. • Από δω και πέρα:

Διατηρείται σέ έργα λειτουργίας και τροφοδοσίας και μάλιστα ειδικά χειρισμού όταν αυτές δέν είναι ή δέν μόρεσαν νά γί-

νουν κοινοτοπία και ρουτίνα. Πρώτα όλων, τής άμεσης τόν σύνθετο χαρακτήρα τών εγκαταστάσεων άκόμα και τών υψηλά αυτοματοποιημένων ή τής ζωντανής άμεσης εργασίας πού διατηρείται σέ διαφορετικά σημεία ή θέσεις τής γραμμής.

Διατηρείται επίσης έπανεικεντρωμένη σέ έργα έλέγχου, επίβλεψης, έποπτείας τών αυτοματοποιημένων γραμμών· οί επιλογές όργάνωσης οδηγούν εδώ σέ λύσεις άντιθετικές όσον άφορά τό περιεχόμενο τών εργασιών πού μπορούν ή όχι νά περιλάβουν άπλές διαγνώσεις ή επιδιορθώσεις, άλλαγές όργάνων και εργαλείων... • Έδώ, συχνά επίσης, άν και οί θέσεις και οί εργασίες είναι άτομικοποιημένες, απαιτούνται γενικά λειτουργίες «συνεργασίας» άνάμεσα στό μέλη μιάς ομάδας επιφορτισμένης μέ τήν επίβλεψη μιάς γραμμής.

• Ενίσχυση, αύξηση (έπέκταση) τής έμμεσης εργασίας

Είτε πρόκειται γιά εργασίες προγραμματισμού —μηχανών διακριτών ή τών σχέσεων άνάμεσά τους στις ένσωματωμένες γραμμές —γιά εργασίες διάγνωσης ή ρύθμισης ή άκόμα γιά εργασίες συντήρησης μέ τήν κυριολεκτική έννοια, ή έμμεση εργασία αύξάνεται έντονα. Δύο σειρές φαινομένων μπορούμε νά επικαλεστούμε γιά νά εξηγήσουμε αυτή τήν αύξηση τής έμμεσης εργασίας και γιά εύκολία θά αναφερθούμε στό δύο κύρια χαρακτηριστικά πού παρουσιάζουν οί νέες τεχνολογίες: τή συγκεντροποίηση και τήν εύκαμψία.

Μέ τήν πραγματοποίηση σύνθετων συνόλων μηχανών, ή παραγωγικότητα —τό έχουμε πεί— δέν στηρίζεται πιά στους ρυθμούς τής ζωντανής εργασίας άλλά στό ποσοστό τής απασχόλησης τών εργαλείων, τή γενική άπόδοση τών εγκαταστάσεων. Μία παράμετρος-κλειδί αυτής τής άπόδοσης άποβαίνει ή ικανότητα νά άντιμετωπίζεται τό τυχαίο, νά ελέγχεται και νά περιορίζεται κάθε φορά πού είναι δυνατό νά τό προλαβαίνουν. • Από εκείνη τή στιγμή, οί εργασίες του προγραμματισμού και του έλέγχου κατά τή διάρκεια τής παραγωγής γιά τήν άποκάλυψη τών αίτιών τών άτυχημάτων και τών δυσλειτουργιών, τών έν δυνάμει ή αυτών πού έχουν παρουσιαστεί, άναδεικνύονται σέ μιά λειτουργία-κλειδί. • Η τεχνολογική πολυπλοκότητα, ή συνδυασμένη χρήση τής πληροφορικής στή διεύθυνση-τής παραγωγής και ή αυτοματοποίηση τών κατασκευών πολλαπλασιάζουν αυτός τούς κινδύνους και τά έξοδα στό όποια θά πρέπει νά ύποβληθεί ή έπιχείρηση στήν περίπτωση πού οί γραμμές διακόπτον-

ται. Αυτά όλα εξηγούν την αύξηση της σημασίας των ειδικοτήτων και κατά αναλογία του προσωπικού που ορίζεται γι' αυτές τις εργασίες.

Η τεχνολογική εύκαμψια, δηλαδή η ικανότητα μίας γραμμής να δίνει ένα σύνολο προϊόντων διαφοροποιημένων πέρα από κάποια βασικά χαρακτηριστικά που είναι σ' όλα κοινά, από τη δική της μεριά, ώθει κι αυτή στην ίδια κατεύθυνση: να επιβαρυνθεί το έργο της έμμεσης εργασίας. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, η παραγωγή αυτών των διαφοροποιημένων προϊόντων —έν δυνάμει ιδιότητα των γραμμών— δέν μπορεί νά επιτευχθεί παρά μέ τήν αναπαραγωγή, τή νέα έναρμόνιση και ρύθμιση των γραμμών. Απαιτείται μιά ολόκληρη δραστηριότητα.

Ας σημειώσουμε επίσης ότι η μείωση της άμεσης εργασίας και η ενίσχυση της έμμεσης μπορούν ακόμα νά μεταφραστούν σέ μιά γενική κίνηση πού ώθει στήν «αφαίρεση» της εργασίας. Αφαίρεση μέ τήν έννοια ότι, περισσότερο από τους συγκεκριμένους χειρισμούς εργαλείων βασισμένων σέ τρόπους χειρισμού, από δω και πέρα θά πρόκειται γιά μιά ικανότητα γιά ανάγνωση, έρμηνεία και απόφαση μέ βάση τά κωδικοποιημένα δεδομένα πού δίνονται από τίς συσκευές. Αυτή η «αφαίρεση της εργασίας» μπορεί νά συνίσταται ή όχι σέ μιά «νέα πολυπλοκότητα». Αν και άφηρημένη —μέ τήν έννοια πού μόλις αναφέραμε— η εργασία μπορεί νά είναι ρουτινιαρική και κοινοτόπη. Σέ πολλές περιπτώσεις παρ' όλα αυτά η εργασία δέν μπορεί νά γίνει κοινοτόπη και η πολυπλοκότητα είναι ένα αναπόφευκτο αποτέλεσμα της αφαίρεσης όταν η έπισταση ύποδεικνύει ότι πρέπει νά έρευνάται η σχέση διαφορετικών μετρήσεων και νά γίνονται σέ μόνιμη βάση εκτιμήσεις της σημασίας τους ως προϋπόθεση γιά τήν απόφαση.

Προσέγγιση και άμοιβαία εισβολή της άμεσης στήν έμμεση εργασία και τό αντίθετο

Η έρευνα γιά τήν έλαχιστοποίηση του κόστους της εργασίας —πού ώθει στή δημιουργία περιορισμένων ομάδων— όπως και ο χαρακτήρας ό ουσιαστικά πιό «συνεργατικός» πού απαιτείται από τήν άκολουθία και τή διαχείριση των ένσωματωμένων εύκαμπτων γραμμών εξηγούνται από τό γεγονός ότι, πρακτικά, τά σύνορα ανάμεσα στήν έμμεση και τήν άμεση εργασία είναι κατά σημαντικό μέρος δραστηριότητες άόριστες, άβέβαιες, λίγο προσδιορισμένες και εξελίξιμες. Οί έπιλογές όργάνωσης της εργασίας, της στρατολόγησης, της δόμησης του προσωπικού σέ ειδικότητες και ιεραρχικές γραμμές παίζουν ένα ρόλο-κλειδί στήν κατανομή πού θά γίνει ανάμεσα σέ θέσεις άμεσης παρέμβασης και έμμεσης. Μπορεί κανείς νά έπιλέξει νά έπικεντρώσει τήν άμεση εργασία σέ θέσεις λίγο ειδικευμένες ή αντίθετα νά τή συνδέσει μέ θέσεις «ειδικευμένες» από τίς όποιες η καθεμία περιλαμβάνει εργασία άμεση όπως και έμμεση, εργασία τυποποιημένη όπως και σύνθετη. Από τό καθάρισμα μέχρι τή διάγνωση και τή βαριά συντήρηση τά έργα κατανέμονται σύμφωνα μ' ένα σχετικό συνεχές στό όποιο ύφίστανται σίγουρα δεσμοί —γιά παράδειγμα όρισμένες εργασίες συντήρησης απαιτούν καλές ή πολύ καλές γνώσεις ηλεκτρονικής ή ρύθμισης— αλλά τό όποιο οδηγεί «άντικειμενικά» σέ δόμηση (των κατανομών) των θέσεων και των ειδικοτήτων έντελώς διαφορετική από αυτή πού ήταν δυνατή στό παρελθόν.

Η έρευνα των δραστηριοτήτων ανά θέσεις, προσπαθώντας νά εκμεταλλευθεί τή γενική διαθεσιμότητα της εργατικής δύναμης —πού έπισημάναμε στό προηγούμενο σημείο— συναντά έδώ όρισμένες νέες συνθήκες λειτουργίας των αυτοματοποιημένων εγκαταστάσεων γιά νά ώθήσει σ' αυτήν τήν άμοιβαία όσμωση της άμεσης και της έμμεσης εργασίας.

Αύξηση των εργασιών διαχείρισης στό εργοστάσιο

Η τελευταία καινοτομία πού θά θέλαμε νά παρουσιάσουμε έδώ, άποφασιστικά σημασίας, άφορά τήν είσοδο των εργασιών διαχείρισης στήν παραγωγή. Αυτή η εισαγωγή ή, γιά νά τό πούμε καλύτερα, αυτή η άνοδος λαμβάνει χώρα κάτω από δύο διαστά-

σεις συνδεδεμένες πού έδώ διαχωρίζουμε γιά λόγους παρουσίας:

ή διαχείριση της παραγωγής μέ τήν κυριολεκτική σημασία του όρου και

ή «οικονομική» διαχείριση.

Η διαχείριση της παραγωγής στηρίζεται παραδοσιακά (βλ. *Nomenclature des Emplois*, 1975, και Philippe Zagirian, 1985) σέ δραστηριότητες τέτοιες όπως η έγκριση κατασκευών, των εργαταστάσεων, ό σχεδιασμός και ό καθορισμός των τιμών του κόστους).

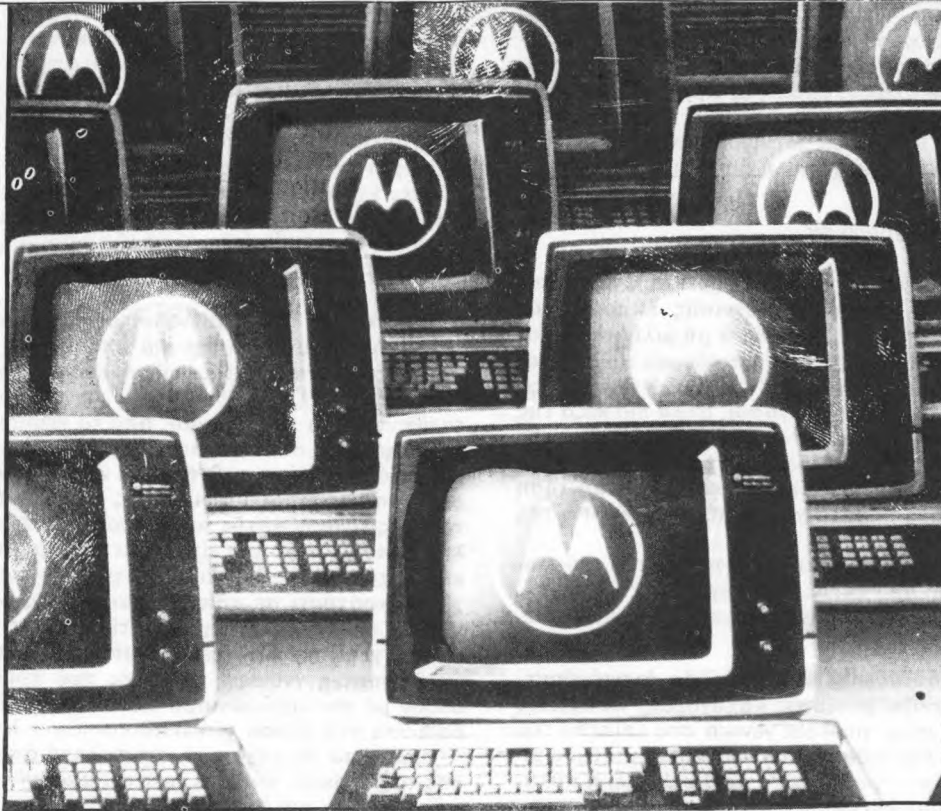
Αν άφήσουμε στήν άκρη αυτή τήν τελευταία λειτουργία, πού έχει σχέση μέ αυτό πού έμεις ονομάζουμε «οικονομική διαχείριση», τό ενδιαφέρον πρέπει νά συγκεντρωθεί στίς άλλες δραστηριότητες. Γιά νά άποφύγουμε κάθε σφάλμα όσον άφορά τήν προοπτική, άς έπισημάνουμε ότι αυτές οι λειτουργίες ή οι δραστηριότητες δέν είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικές ενός αυτοματοποιημένου εργαστηρίου: είναι γενικές και απαιτούνται παντού. Όμως στά «συμβατικά» εργοστάσια, οι εργασίες είναι γενικά διαιρεμένες σέ εργασίες «μελετών» πού είναι ανατεθειμένες στίς υπηρεσίες μελετών-διαχείρισης-όργάνωσης ανατεθειμένες, στους υπεύθυνους των τμημάτων και στους προϊστάμενους των εργαστηρίων, και διοίκησης οι όποιες άφορούν τό έργο της συλλογής των πληροφοριών, της κατανόησης και έρμηνείας στίς σχέσεις μεταξύ τους μέ σκοπό τήν επαναχρησιμοποίησή τους (στήν παραγωγή ή τόν καθορισμό του κόστους και των τιμών κόστους...).

Αν περάσει κανείς στίς νέες τεχνολογίες τό σημαντικό σημείο φαίνεται νά είναι τό εξής: οι εργασίες της διαχείρισης-όργάνωσης μεταβάλλονται και γίνονται πολύπλοκες, έπικτείνοντας και ξεπερνούν τά όρια άλλων συναφών εργασιών. Προσπαθούν μέ αυτόν τόν τρόπο νά άποκτήσουν μιά θέση-κλειδί στό εργοστάσιο. Γι' αυτό υπάρχουν πολλοί λόγοι. Αυτό φαίνεται νά προκύπτει από τό γεγονός ότι ένα όλο και πιό σημαντικό μέρος των κλασικών εργασιών όργάνωσης από δω και πέρα θά άνήκει στά μέσα πληροφορικής και συγκεντρώνει σέ ένα βαθμό τίς εργασίες του προγραμματισμού. Έτσι η έγκριση κατασκευών, ό σχεδιασμός, η προβολή της παραγωγής κατά μεγάλο μέρος άπορροφούνται μέσα στό εργοστάσιο και ύπόκειται σέ μιά διαχείριση έπιτόπου πάνω στίς ίδιες τίς γραμμές. Πολλά βέβαια έξαρτώνται από τό επίπεδο της συγκεντροποίησης των εγκαταστάσεων — πάνω σέ μιά γραμμή όπως και ανάμεσα σέ γραμμές πού στοχεύουν στήν κατασκευή του ίδιου προϊόντος. Αν τό επίπεδο συγκεντροποίησης είναι πραγματικό, ύπόθεση πού είναι η δική μας σ' αυτή τήν έρευνα των τάσεων στήν εργασία, όρισμένα από τά έργα πού ανατίθενται στίς υπηρεσίες μελετών, όπως και στή διοίκηση, κατεβαίνουν στό εργοστάσιο όπου από δω και πέρα θά πραγματοποιούνται.

Αυτή η κίνηση είναι τόσο περισσότερο γόνιμη όσο τό κόστος των υλικών και ό χρόνος των μηχανών —σέ ένα βαθμό, εις βάρος του κόστους σέ εργασίας— γίνονται τά άποφασιστικά κλειδιά του καθορισμού των τιμών κόστους, ενώ οι τεχνολογίες γίνονται πολύπλοκες και η έπένδυση σέ πάγιο κεφάλαιο μεγαλώνει. Έτσι, νομίζουμε, πρέπει νά κατανοηθεί η μετάθεση της αναλυτικής λογιστικής στό επίπεδο του εργοστασίου, η άνάδειξη συστημάτων κινήτρων και ανταμοιβών γιά τήν οικονομία των υλικών, τήν άπόδοση των εγκαταστάσεων, τή μείωση των προϊόντων κακής ποιότητας ή τήν άνοδο της ποιότητας. Αυτή η κίνηση είναι τόσο πιό ισχυρή όσο ό άριστος προγραμματισμός άποφασίζεται μέσα στό εργοστάσιο, προγραμματισμός πού σχετίζεται μέ τή χρήση των εγκαταστάσεων ή όποια συνιστά ένα από τά κεντρικά κίνητρα της διάδοσης των νέων τεχνολογιών.

Ακόμα κι αν εκεί οι έπιλογές όργάνωσης ή οι αντίστασεις των ομάδων δουλειάς γιά τήν άποδοχή των έπιταγών της διαχείρισης έμμοιάζουν τίς άπλές και μονόπλευρες εξελίξεις, μάς φαίνεται ότι η επέκταση των εργασιών της διαχείρισης είναι σίγουρα ένα κεντρικό χαρακτηριστικό του αυτοματοποιημένου εργοστασίου.

Οί γενικές τάσεις σκιαγραφήθηκαν σύντομα, τουλάχιστον οι κυριότερες. Μένει νά καταδείξουμε μέ ποιό τρόπο έπηρεάζουν

τίς διάφορες κατηγορίες χειρωνακτῶν ὅπως ἡ ἱστορία του εκπαιδευτικοῦ συστήματος, οἱ συμβιβασμοὶ καὶ ὁ συσχετισμὸς δυνάμεων τίς ἔχουν δομήσει στή γαλλικὴ βιομηχανία. Εἶναι τὸ ἀντικείμενο τοῦ τρίτου μέρους αὐτοῦ του κειμένου.

ΝΕΕΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ—ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΧΕΙΡΩΝΑΚΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΠΟΥ ΕΠΗΡΕΑΖΟΝΤΑΙ ΠΟΛΥ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΑ

Θεωροῦμε βασικό νά ἐπιμείνουμε στό γεγονός ὅτι οἱ διάφορες κατηγορίες χειρωνακτῶν πράγματι ἐπηρεάζονται πολὺ διαφορετικὰ ἀπὸ τίς ἐν ἐξελίξει ἀλλαγές. Σέ προηγούμενες μελέτε (βλ. Coriat 1982), εἶχαμε ὑποστηρίξει ὅτι ὁ Προγραμματισμένος Ἀὐτοματισμὸς βρισκόταν στή ρίζα μιᾶς διαδικασίας ἀφομοίωσης-ἀποκλεισμοῦ, ὅτι ὀρισμένες κατηγορίες «εὐνοοῦνταν» ἀπὸ τὴν αὐτοματοποίηση ἂν καὶ σέ πολὺ εἰδικές συνθήκες (πρόκειται γιὰ τὴ διάσταση τῆς ἐνσωμάτωσης), ἄλλες, ἀντίθετα, βρίσκονται παγιδευμένες σέ διαδικασίες πού ἀπειλοῦν ἐντονα τὴ δραστηριότητα καὶ τὸ καθεστῶς τους (εἶναι ἡ ὄψη τοῦ ἀποκλεισμοῦ). Πέρα ἀπὸ αὐτὴ τὴ γενικὴ διαδικασία πού θεωροῦμε ὅτι συνεχίζεται, μᾶς εἶναι δυνατό νά ἐπισημάνουμε, προχωρώντας στὸν ἐντοπισμὸ τῶν διαφορετικῶν κατηγοριῶν χειρωνακτικῆς ἐργασίας, τρεῖς σειρές καταστάσεων τῶν ὁποίων τὸ μέλλον εἶναι ἀντιθετικό. Διακρίνουμε ἔτσι:

- τίς κατηγορίες πού ὑφίστανται ἢ ὑπόκεινται στήν ἀπειλή, μιὰ ἀπλή καὶ καθαρὴ διαδικασία ἀποπομπῆς,
- τίς κατηγορίες πού βρίσκονται σέ ἀβέβαιη κατάσταση,
- τίς κατηγορίες, τέλος, πού εἶναι δυνατό νά ἐπισημανθοῦν ἀπὸ τὴν αὐτοματοποίηση ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπανεπίδραση ἢ τὴ διαδικασία παραγωγῆς.

Αὐτὴ ἡ τρίτη κατηγορία βασίζεται σέ μεγάλο βαθμὸ στήν ἐρευνα πού πραγματοποιήθηκε ἀπὸ κοινὸ μὲ τὸν Φίλιπ Ζαριφιάν (βλ. Coriat καὶ Zariphian, 1985).

Οἱ κατηγορίες πού ὑφίστανται ἢ ὑπόκεινται στήν ἀπειλή. Μιὰ διαδικασία ἀποπομπῆς

Σέ διαφορετικὸ βαθμὸ καὶ κάτω ἀπὸ μεθοδεύσεις πού καὶ αὐτές ἐπίσης ποικίλλουν — σέ μιὰ διαβάθμιση ἀπὸ τὴν καθαρὴ καὶ ἀπλή ἀποπομπὴ μέχρι τὸν περιορισμὸ σέ θέσεις ἐργασίας ὑποδεέστερες— τρεῖς κατηγορίες χειρωνακτικῆς ἐργασίας μποροῦν νά ὀριστοῦν ἐδῶ ὡς οἱ προνομιούχοι στόχοι τῶν μεταβολῶν στήν ἐργασία. Πρόκειται γιὰ τοὺς εἰδικευμένους ἐργάτες (καὶ πῶς γενικά γιὰ τίς κατηγορίες μὲ πολὺ χαμηλὸ ἐπίπεδο βασικῆς ἐκπαίδευσης), γιὰ τοὺς νέους πού ἔχουν βγεῖ ἀπὸ σύντομη τεχνικὴ ἐκπαίδευση καὶ γιὰ τοὺς τεχνίτες.

Οἱ εἰδικευμένοι ἐργάτες μὲ χαμηλὸ ἐπίπεδο βασικῆς ἐκπαίδευσης

Αὐτές οἱ κατηγορίες εἶναι θύματα τῆς πῶς μεγάλης ἀποπομπῆς — πού μποροῦμε ἐπίσης νά τὴν ὀρίσουμε ὡς ριζικὴ ἀποπομπή: ἀπλή καὶ καθαρὴ ἀπόλυση ἀπὸ τὴν ἐργασία, ἀπέλαση στήν ἀνεργία. Ἡ σημερινὴ μορφή τῆς αὐτοματοποίησης (βλ. Μ. Φρεῦσσενέ, 1984), τίς θέτει μὲ προτεραιότητα ἐκτός παιχνιδιῶν οἱ ἐργασίες τους, ἐφόσον εἶναι ἐπαναληπτικές καὶ τμηματικές, εἶναι αὐτές πού πῶς εὐκόλα καὶ συχνὰ ρομποτοποιοῦνται. Ἀκόμα καὶ ὅταν δέν εἶναι θύματα μιᾶς ριζικῆς ἀποπομπῆς, προσδιορισμένης «τεχνολογικά», ἔχουν ἕνα διπλὸ σχετικὸ μειονέκτημα πού ἐκθέτει σέ κίνδυνο τὴ διατήρησή τους καὶ μόνο στίς ὑπάρχουσες θέσεις.

— Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρᾶ, τὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο, ἡ ἀδυναμία τῆς βασικῆς τους ἐκπαίδευσης δέν τοὺς καθιστᾷ ἱκανοὺς ἄμεσα νά περάσουν σέ θέσεις, ἀκόμα καὶ ἀπλές, χειρισμοῦ τῶν αὐτοματισμῶν ὅπου ἡ δουλειὰ ἀπαιτεῖ ἕνα ὀρισμένο ἐπίπεδο χειρισμοῦ κωδικοποιημένων δεδομένων (καμπύλες, πίνακες, γραφικὲς παραστάσεις): ἐδῶ ἡ ἐκπαίδευση εἶναι ἀπαραίτητη.

— Ἐπιπλέον, σέ συνθήκες *μαζικῆς ἀνεργίας διαρκείας* στίς ὁποῖες διεξάγεται ἡ σημερινὴ διαδικασία αὐτοματοποίησης, οἱ εἰδικευμένοι ἐργάτες ἐκ τῶν πραγμάτων ἀνταγωνίζονται γιὰ πιθανές θέσεις καὶ δουλειές μὲ κατηγορίες ἐπιπέδου ἐκπαίδευσης καὶ ἱκανοτήτων συστηματικὰ πῶς ὑψηλοῦ ἀπὸ τὸ δικό τους.

Έτσι, βασιζόμενοι στις ολισθήσεις και τις μεταθέσεις στο περιεχόμενο της εργασίας που απαιτεί το αυτοματοποιημένο εργαστήριο, ή διαδικασία «διαλογής», επιλογής της χειρωνακτικής εργασίας, την οποία κάνει δυνατή ή κατάσταση της αγοράς εργασίας, μεταφράζεται σε απολύσεις μεγάλων κατηγοριών ειδικευμένων εργατών και αυτών με χαμηλή βασική εκπαίδευση.

Νέοι με σύντομη τεχνική εκπαίδευση

Αυτή η διαδικασία αποκλεισμού θίγει επίσης και φτάνει έως τους διπλωματούχους της σύντομης τεχνικής εκπαίδευσης (πέμπτο επίπεδο τύπος C.A.P.¹ ή B.E.P.²), για να μη μιλήσουμε καθόλου γι' αυτούς που η σύντομη τεχνική εκπαίδευση τους παραδίδει ή ίδια στην αγορά χωρίς κανένα τίτλο. Έδώ ο αποκλεισμός αφορά όχι την παραμονή στην εργασία, αλλά πιο πεζά την προσέγγιση των βιομηχανικών θέσεων εργασίας. Ένας δείκτης ανάμεσα σε άλλους, όμως σημαντικός, παρέχεται από το γεγονός ότι το ποσοστό ανεργίας εννέα μηνών μετά την απόκτηση του πτυχίου φτάνει γι' αυτές τις κατηγορίες περίπου το 60% της ίδιας ηλικιακής τάξης.

Πολλοί παράγοντες συγκλίνουν στην εξήγηση αυτού του φαινομένου, λιγότερο ορατού από εκείνο που θίγει τους ειδικευμένους εργάτες, αλλά ακόμα βαρύτερου στις συνέπειες που θα έχει για το μέλλον της εργασίας:

— Η διαδικασία του ανταγωνισμού, που ήδη αναφέρθηκε, χτυπά εδώ επίσης στο κέντρο αυτές τις κατηγορίες. Οι πρώτες προσλήψεις από δω και πέρα γίνονται γενικά στο επίπεδο του B.A.C.³ ή του B.A.C. + 2,⁴ με την πιθανότητα να υποβαθμιστούν μισθολογικά οι νέοι που έχουν προσληφθεί, και εκεί πάλι η κατάσταση της αγοράς εργασίας επιτρέπει αυτές τις υποβαθμίσεις.

— Με έμφαση πρέπει να υπενθυμίσουμε εδώ την πτώση της ποιότητας στην εκπαίδευση που παρέχεται στα C.A.P. και B.E.P.: μη ενεργοποίηση των προγραμμάτων στη βάση των γνώσεων που απαιτούνται από τις νέες τεχνολογίες, κακός εξοπλισμός των ιδρυμάτων...

Έδώ βρίσκεται φανερά ο αρχαϊκός χαρακτήρας των συστημάτων εκπαίδευσης, ή τουλάχιστον η μη ενεργοποίησή τους και η συγκέντρωση των επιλογών και των μέσων στην εκπαίδευση που μας ενδιαφέρει εδώ και διαπραγματευόμαστε.

Ας επισημάνουμε παρ' όλα αυτά ότι η αυτοματοποίηση είναι λιγότερο η αιτία παρά η αφορμή γι' αυτή την εξέλιξη, ή οποία από ορισμένες απόψεις δείχνει πώς τα κακά μιας κοινωνικής δομής διαμορφωμένης προγενέστερα (με μία μεγάλη πλειονότητα εργατών ελάχιστα καταρτισμένων) αναπαραγόνται ενώ μεταβάλλονται συγχρόνως και γίνονται ακόμα έντονα τα αποτελέσματά τους για ένα μέρος των μισθωτών.

Οι τεχνίτες

Η παρουσία αυτή της ομάδας (της οποίας το δυναμικό συγκεντρώνεται στις βιομηχανίες επεξεργασίας) ανάμεσα σ' αυτούς που αποπέμπονται, είναι λιγότερο αναμενόμενη γιατί αν οι τεχνίτες είναι γενικά όπλισμένοι με ένα χαμηλό επίπεδο βασικής εκπαίδευσης (για παράδειγμα είναι η περίπτωση της σιδηρουργίας, της χαρτοποιίας, των ναυπηγείων), ωστόσο είχαν αποκτήσει σε μεγάλο μέρος της γαλλικής βιομηχανίας μία επαγγελματική ειδικότητα χάρη, συγχρόνως, στις πρακτικές μεταφορές γνώσης που αποθηκεύεται στους κύκλους των εργαζομένων και στις διαδικασίες που τους επέτρεπαν να προοδεύουν προς θέσεις πιο ειδικευμένες στην πορεία της καριέρας τους. Ας ση-

μειώσουμε με την ευκαιρία ότι εδώ, όπως άλλωστε, οι αυστηρά επαγγελματικές γνώσεις και οι ικανότητες οι αυστηρά επαγγελματικές δεν ξεχωρίζουν από τις πολιτικοκοινωνικές ικανότητες, δηλαδή από τη δυνατότητα μίας ομάδας να καθορίσει και να θεμελιώνει τη θέση της στις κοινωνικές σχέσεις. Και οι τεχνίτες είχαν γενικά καταφέρει να ασκήσουν με επιδεξιότητα και τις μόνες και τις δέ. Επιπλέον, σήμερα, η ειδικότητα και η θέση αυτών των εργατών τίθενται επίσης σε έντονη αμφισβήτηση. Το θέμα δεν είναι μόνον η μορφή αλλά και ο τρόπος αυτοματοποίησής.

Κατ' αρχήν, η αυτοματοποίηση υποθέτει μία χρήση και ένα μετασχηματισμό (και όχι μία αποκοπή) αυτών των εργατών. Συχνά, αντίθετα από τους ειδικευμένους εργάτες, τα σημεία της εφαρμογής και της ειδικότητας παραμένουν ακόμα και αν μετατίθενται (για παράδειγμα, από το χειρισμό μίας μηχανής στη επίβλεψη ενός συστήματος για την ελασματοποίηση...). Παρ' όλα αυτά, γενικά τοποθετημένοι σε βιομηχανίες όπου αντιπροσωπεύουν το μεγαλύτερο μέρος της εργατικής τάξης, αυτοί οι τεχνίτες είναι εξ αρχής σε μειονεκτική θέση εξαιτίας της χαμηλής εκπαίδευσης που είχαν και της ταχύτητας των παραγωγικών μετατροπών. Η πολιτική της «έκτακτης ανάγκης» που έχει επικρατήσει σε κάποιες βιομηχανίες —ας έχουμε στο νου κυρίως τη σιδηροβιομηχανία της οποίας η οικονομική κατάσταση χειροτερεύει— ευννοεί τις άπλουστεύσεις εμφανίζοντας ως άχρηστες γνώσεις χρήσιμες που πρέπει να μετασχηματισθούν με τον εμπλουτισμό των ικανοτήτων ανάλυσης, την εμπάθυνση στη γνώση των διαδικασιών κ.λπ.

Πέρα από τα μηχανικά και σκληρά αποτελέσματα της μείωσης των θέσεων, αυτοί οι εργάτες μπορούν να χτυπηθούν ακόμα πιο πολύ και πιο επώδυνα:

— Από τη διάσπαση, κατάτμηση των εργαζομένων (εργάτες προϊστάμενοι) και τη ρήξη των παραδοσιακών δικτύων χωρίς τη θέσπιση τρόπων εναλλακτικής εκμάθησης.

— Από την είσοδο εργατών σε θέσεις εργασίας στη βιομηχανία αυτοματοποιημένων συστημάτων που έχουν μία κάθετη επαγγελματική κατάρτιση (μηχανολογική, ηλεκτροτεχνική κ.λπ.) ή που προέρχονται από θέσεις συντήρησης, ρύθμισης ή ελέγχου, λύση που αποσταθεροποιεί τις κοινωνικές σχέσεις που ορισμένες διευθύνσεις επιχειρήσεων φαίνεται να θέλουν να ευννοήσουν.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός μαζί με έναν ηλικιακό αποκλεισμό «διπλής κατεύθυνσης» (οι πιο ηλικιωμένοι, οι πιο νέοι) είναι επίσης ένας μεγάλος κίνδυνος.

Οι κατηγορίες που υπόκεινται σε μία διαδικασία αποσταθεροποίησης

Δύο κατηγορίες αντιμετωπίζονται εδώ: οι επαγγελματικοί εργάτες από τη μία πλευρά και οι προϊστάμενοι από την άλλη.

Με τον όρο αποσταθεροποίηση εννοούμε το γεγονός ότι η γνώση τους είναι κατά ένα μέρος άχρηστευμένη καθόσον δεν μπορεί να ξαναχρησιμοποιηθεί. Είναι εξαιτίας αυτού που οι θέσεις τους από την άποψη ειδικεύσεως, καθεστώτος και μισθού έχει αποβεί ανασφαλές. Γι' αυτές τις κατηγορίες, αν και κατά τρόπο διαφορετικό, μία «μακριά προεία» ανοίγεται εκ των πραγμάτων της οποίας η ολοκλήρωση θα είναι ή απλή και καθαρή απόλυση, ή υποβάθμιση, αν και με την προοπτική για ορισμένες περιπτώσεις μίας επανασταθεροποίησης σε ένα πιο υψηλό επίπεδο.

Οι επαγγελματίες εργάτες

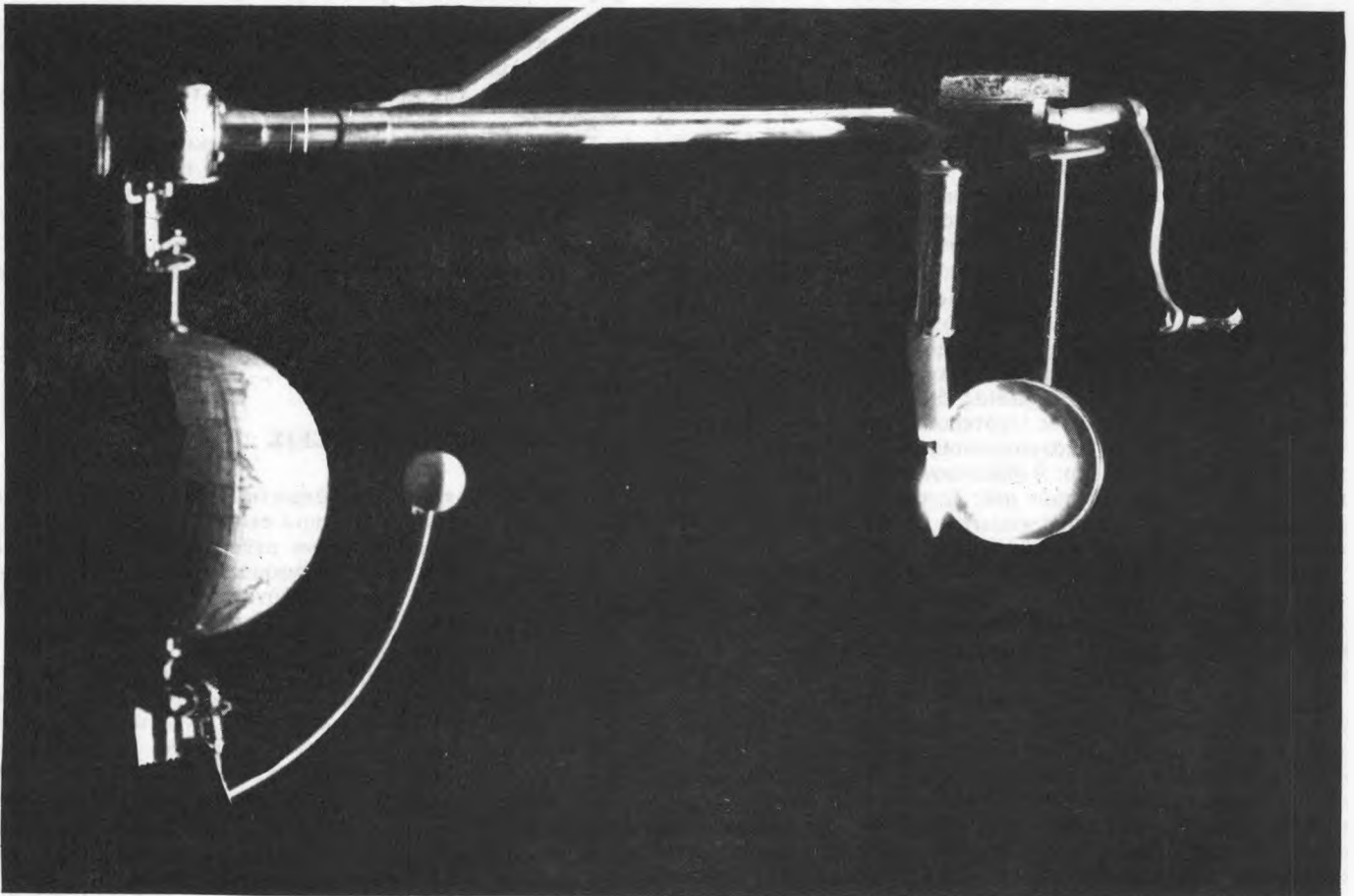
Οι επαγγελματίες ειδικευμένοι εργάτες (στη μεταλλουργία ή στη μηχανολογία) βρίσκονται σε μία θέση πολύ αντιφατική. Μπορούν να ισχυρίζονται ότι ευννοούνται από τις διαδικασίες απόλυσης των άλλων γιατί έχουν μία τεχνική πείρα και ένα βαθ-

1. Αποδεικτικό Επαγγελματικής Επάρκειας (9 χρόνια εκπαίδευση).

2. Δίπλωμα Επαγγελματικής Εκπαίδευσης (11 χρόνια εκπαίδευση).

3. Πρόκειται για το «χαρτί» που επιτρέπει την είσοδο στα πανεπιστήμια.

4. Πρόκειται για το πτυχίο που παρέχεται μετά από δύο χρόνια πανεπιστημιακών σπουδών.

μό όργάνωσης πού τούς βοηθούν. Άλλά τό πέρασμα στην αυτοματοποίηση όπως και ή προσέγγιση ανάμεσα στην έμμεση και την άμεση εργασία θέτουν σε άμφισβήτηση την πείρα τους.

Οι γνώσεις πού κατέχουν γίνονται τό αντικείμενο —όχι χωρίς συγκρούσεις— μιάς διαδικασίας προσαρμογής από την πλευρά των διευθύνσεων των επιχειρήσεων για νά συστηματοποιηθεί και νά οργανωθεί ή χρήση τους στην όργάνωση τής παραγωγής. Τό φαινόμενο αυτό πού μπορεί κανείς νά διακρίνει στην παραγωγή είναι ιδιαίτερα καθαρό όσον άφορά τίς γνώσεις πού εξακολουθούν νά είναι έγκυρες στή βιομηχανία. Νέες γνώσεις για τίς τεχνολογίες τής αυτοματοποίησης γίνονται γι' αυτούς άπαραίτητες σε μιά κατάσταση ανεπάρκειας πείρας και σχετικής έξάρτησης από τούς τεχνικούς. Καί τούτο άκόμα περισσότερο πού οι νέοι τρόποι όργάνωσης —προσανατολισμός πρós πολλαπλές λειτουργίες— έρχονται νά άμφισβητήσουν την άυτονομία πού απελάμβαναν σε ύπηρεσίες όπου βρίσκονται συγκεντρωμένοι (συντήρηση, έξοπλισμός, δοκιμές, έλεγχος...).

Μπορούμε άκόμα νά προσθέσουμε ότι ή άποπομπή των «άλλων» ίσως νά τούς περάσει στην «πρώτη γραμμή», δηλαδή νά αλλάξει βασικά τή θέση τους στις επιχειρήσεις. Δέν θά μπορούσαμε νά ξεχάσουμε ότι ή ικανότητα διαπραγμάτευσης των επαγγελματιών εργατών βασίζεται, στή γαλλική κοινωνική δομή, στην έκθεση των άνειδίκευτων εργατών πού επιβαρύνονται με τό κύριο μέρος των δυσκολιών από την άποψη των ρυθμών, του επιπέδου του μισθού, τής έλαστικότητας τής εργασίας. Έν συντομία, ή κατάσταση των επαγγελματιών εργατών έχει βαθιά άποσταθεροποιηθεί και τούς προσφέρονται κρίσιμες στρατηγικές επιλογές.

Οι προϊστάμενοι

Οι προϊστάμενοι είναι έκτεθειμένοι για έναν διπλό λόγο. Πρέπει κατ' άρχήν νά αντιμετώπισουν μιά *άλλαγή των οργανωτικών πρακτικών* όπου έπρεπε, μέσα σε κάποιο χρονικό διάστημα, νά μειωθούν τά πολλά επίπεδα τής ιεραρχίας με την επίκληση τής ύπευθυνότητας του συνόλου των μισθωτών. Στή συνέχεια πρέπει νά έρθουν αντιμετώπι με τόν καθορισμό ενός νέου προφίλ, τό όποιο στο επίπεδο των τεχνικών γνώσεων όσο και σε αυτό των μεθόδων όργάνωσης (τής όργάνωσης θεωρούμενης ως προσδιορισμού μεθόδου), άπομακρύνεται από τίς ικανότητες πού έχει άποκτήσει. Αυτό είναι άκόμη πιά άληθινό στις βιομηχανίες όπου συχνά τοποθετούνται προϊστάμενοι για την «επιβολή τής τάξης» περισσότερο παρά «τεχνικοί».

Έτσι, άν όχι περισσότερο από ό,τι οι επαγγελματίες εργάτες, οι προϊστάμενοι πού λέγονται σήμερα «παραδοσιακοί» πρέπει νά άποδείξουν την ικανότητά τους νά επαναπροσδιορίσουν την ειδίκευσή τους και τή θέση, ιδιαίτερα άπέναντι στους προηγούμενους: τούς χειριστές και τούς τεχνικούς πού άρχίζουν με τρόπο σχετικά συστηματικό νά καταλαμβάνουν θέσεις άμεσης ένταξης.

Κατηγορίες προοριζόμενες για κυκλώματα προαγωγής και άναβάθμισης

Στή σκηνή τής παραγωγής προβάλλονται όχι ομάδες έντελώς νέες, αλλά ομάδες των όποιων τά χαρακτηριστικά και ή σημα-

σία γίνονται κεντρικά. Πρόκειται για:

- εργάτες-χειριστές των αυτοματοποιημένων συστημάτων
- τεχνικούς παραγωγής.

1. Οί εργάτες-χειριστές των αυτοματοποιημένων συστημάτων

Έννοούμε μ' αυτό πολύ συγκεκριμένα την κατηγορία των εργατών που έχουν αναλάβει λειτουργίες επίβλεψης (καλύτερης) οργάνωσης σε συστήματα καθοδηγούμενα από τη βιομηχανική πληροφορική. Αυτή η ομάδα που παρουσιάστηκε κατ' αρχήν στα ολοκληρωμένα βιομηχανικά συστήματα, αρχίζει να σχηματίζεται και σε άλλες βιομηχανίες εκεί όπου η αυτοματοποίηση άγγιζε ένα υψηλό βαθμό συγκεντροποίησης. Βέβαια σε μία σειρά βιομηχανιών και επιχειρήσεων, αυτή η ομάδα δεν υφίσταται ακριβώς ή ίδια είτε γιατί η χρήση της πληροφορικής δεν έχει φτάσει ακόμη σε επαρκές επίπεδο πολυπλοκότητας είτε γιατί οι επιλογές οργάνωσης της εργασίας διανέμουν τις ισοδύναμες γνώσεις ανάμεσα σε εργάτες λιγότερο ειδικευμένους και τεχνικούς. Αλλά πρέπει να υπογραμμίσουμε αυτό που παρουσιάζεται εδώ ως το βασικότερο: *η δημιουργία χαρακτηριστικών κοινωνικών και επαγγελματικών μιάς εργατικής λειτουργίας με υψηλή ειδίκευση και η οποία καλείται να προσμιχθεί με το πιο προχωρημένο στάδιο αυτοματοποίησης.*

Αυτά τα χαρακτηριστικά παίζουν με ένα σύνολο ικανοτήτων αποκτημένων ή δυνάμεις που καλλιεργούνται συστηματικά ή αναπτύσσονται σε όσους νέους στρατολογημένους από το επίπεδο ΒΑC ή ΒΑC + 2 σύμφωνα με τις πολιτικές της επιχείρησης ή την πολυπλοκότητα των τεχνολογιών που πρέπει να εφαρμοστούν.

Αφηρημένη γνώση των διαδικασιών παραγωγής, ικανότητα να χειρίζεται κανείς τα κωδικοποιημένα δεδομένα, γνώσεις διαχείρισης, αντίληψη των προγραμματισμών, ικανότητα να διαλέγεται με τους ειδικευμένους αλλά και την υψηλή ιεραρχία, αυτές οι ιδιότητες εστιάζονται σε μία νέα κοινωνική μορφή της δεκαετίας του 1980: *στόν νέο με προοπτική* οι νέες τεχνολογίες σημαίνουν ανοιγμένους δρόμους, μέχρι τώρα πρωτόφαντους όσον αφορά την προαγωγή και την καριέρα.

Ας επισημάνουμε ακόμα ότι τα επαγγελματικά χαρακτηριστικά προϋποθέτουν υψηλή «κοινωνική νομιμοφροσύνη», λαμβάνοντας συγχρόνως υπόψη το ρόλο τους και το κόστος των εξοπλισμών των οποίων έχουν την ευθύνη. Αυτό δεν προδιαγράφει την κοινωνική θέση που αυτός ο τύπος εργάτη ίσως να καταφέρει να επιβάλει αλλά τουλάχιστον όριζει τη φύση των εμποδίων που πρέπει να αντιμετωπίσει αφού σ' εκείνον συμπυκνώνεται, με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο, η δραστηριότητα της «τεχνικοοικονομικής» διαχείρισης της παραγωγής για την οποία είπαμε ότι *συγκεντρώνει* το σημαντικότερο μέρος των καινοτομιών της λεγόμενης νέας εκδίπλωσης της εργασίας στα αυτοματοποιημένα συστήματα.

Οί τεχνικοί της παραγωγής

Αν είναι καλό να θυμόμαστε ότι η ανάδειξη της τεχνικής κατηγορίας δεν είναι τόσο καινούργια, ούτε ειδικά συνδεδεμένη με την αυτοματοποίηση, δύο φαινόμενα πρέπει σήμερα να συγκεντρώσουν το ενδιαφέρον:

— η εμφάνιση μιάς νέας γενιάς τεχνικών με ανώτερα διπλώματα των ΙΚΤ⁵ και των ΒΤS⁶ της οποίας η στρατολόγηση ευνόηθηκε πολύ από τις διευθύνσεις των επιχειρήσεων,

— μία καθαρή επαναπροσέγγιση των τεχνικών στην παραγωγή, χάρη στην κίνηση που αναλύσαμε ανάμεσα σε άμεση και έμμεση εργασία και κατά συνέπεια χάρη στον τρόπο που οι θέσεις των προϊσταμένων στις τεχνολογίες εστιάζονται τώρα σ' αυτή την κατηγορία.

Αν λάβουμε υπόψη αυτά τα δύο φαινόμενα, μπορούμε να διαπιστώσουμε μερική ανανέωση του πληθυσμού των τεχνικών στις δραστηριότητες καθορισμού των μεθόδων, της οργανωτικής πλαισίωσης ή των ειδικευμένων τεχνικών παρεμβάσεων

που τούς θέτουν έτσι σε επαφή με τους εργάτες παραγωγής, χωρίς να συνυπολογίσουμε τις δραστηριότητες της καθαυτού μελέτης.

Μία κίνηση πιο σημαντική παραγωγής διπλωματούχων του επιπέδου C θα μπορούσε στο μέλλον να ενισχύσει αυτή την τάση μετριάζοντας την προσφυγή γι' αυτές τις θέσεις σε ανώτερους τεχνικούς.

Όσον αφορά τις επιδόσεις που οι εγκαταστάσεις μπορούν να παρουσιάσουν, ή συνεργασία ανάμεσα σε τεχνικούς παραγωγής και εργάτες χειριστές γίνεται, κατά κάποιο τρόπο, ή ραχοκοκαλιά της νέας οργάνωσης της παραγωγής, χωρίς να προκαθορίζεται το πραγματικό περιεχόμενο που αυτές οι ομάδες θα τήσουν, μέσα στη συνολική εξέλιξη σχέσεων και συμμαχιών.

ΤΕΛΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Περισσότερο από «συμπεράσματα» με την αυστηρή έννοια του όρου, μās φαίνεται πιο χρήσιμο στο τέλος αυτής της παρουσίασης να προσέξουμε ορισμένα μεθοδολογικά σημεία- κλειδιά και μερικά ερωτήματα όσον αφορά το περιεχόμενο που μπορεί να ξαναποκτήσουν οι θέσεις εργασίας που συνδέονται με τις νέες τεχνολογίες.

1. Φαίνεται κατ' αρχήν βασικό, αν θέλουμε να ικανοποιήσουμε μίαν άνησυχία για πρόβλεψη, να εκθέσουμε έναν ακριβή χαρακτηρισμό της φύσης των τάσεων στη νέα τεχνολογική πορεία της εργασίας. Έμεις υποστηρίζουμε ότι είναι η διπλή συνδιάσκη αναζήτηση *συγκεντροποίησης* και *εύκαμψιας* που καθορίζει τη συνολική κίνηση της μεταρρύθμισης των διαδικασιών και των τεχνικών.

2. Σε αυτή τη βάση, ή αν προτιμά κανείς σύμφωνα με αυτήν την υπόθεση, είναι δυνατόν να υποστηρίξει ότι κυφορείται μία νέα οικονομία του χρόνου στην παραγωγή που καταγράφει τη τροπή προς ένα νέο περιεχόμενο της παραγωγικότητας όπου οι χρόνοι των μηχανών, τα ποσοστά άπασχόλησης των εργαλείων ή τα ποσοστά χρήσης των δυνατοτήτων της εγκατάστασης είναι οι παράμετροι-κλειδιά της ίδιας της οργάνωσης της εργασίας.

3. Αυτές οι βασικές μεταβολές προκαθορίζουν με τη σειρά τους τη γενική μετάθεση της απαιτούμενης συγκεκριμένης εργασίας, την οποία χαρακτηρίσαμε λέγοντας ότι μεταφράζεται σε μία σχετική μείωση της άμεσης εργασίας, μία επέκταση της έμμεσης εργασίας και μία αύξηση των εργασιών διαχείρισης-οργάνωσης. Έτσι μπορέσαμε να διαπιστώσουμε ότι γεννιέται μία γενική διπλή διαδικασία ένσωμάτωσης-αποκλεισμού της χειρωνακτικής εργασίας, ενώ ή τελευταία βασίζεται σε μία τάση «αφαίρεσης» των καθηκόντων και των λειτουργιών που απαιτούνται.

4. Αυτές οι μεταβολές πραγματοποιούνται με μορφές αντιθετικές όπου ή κοινωνική διάσταση παίζει ένα ρόλο-κλειδί. Δύο παρατηρήσεις φαίνονται από αυτή την άποψη βασικές:

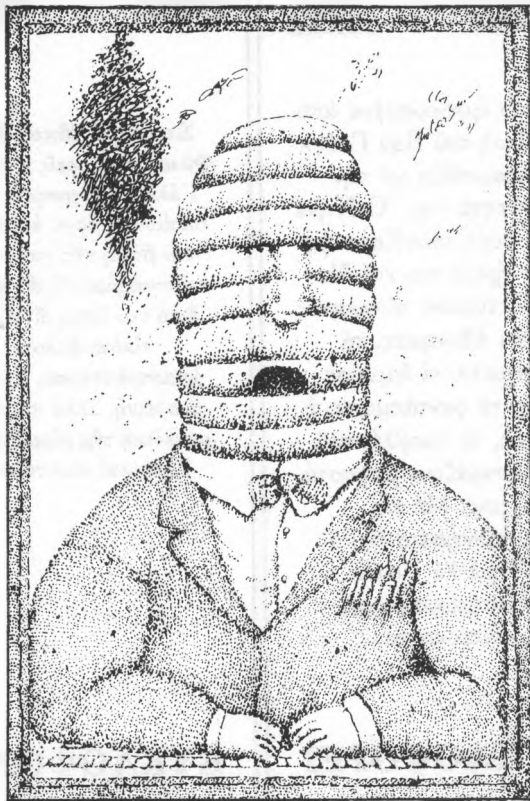
— Αν ή διπλή διαδικασία (ένσωμάτωση-αποκλεισμός και «αφαίρεση») ίσχυε πράγματι και είναι σταθερά ευδιάκριτη, γίνεται επίσης καθαρό ότι ή τελική μορφή που παίρνει ή έξωτερική εμφάνιση των ειδικοτήτων και των δομών τους παραμένει σε κάθε περίπτωση ανοιχτή. Περιθώρια και εναλλακτικές λύσεις είναι κατορθωτές και στην πραγματικότητα τα άποτελέσματα των ξεχωριστών μονογραφιών δείχνουν καθαρά μία αρκετά μεγάλη ποικιλία στις λύσεις που έχουν υιοθετηθεί.

5. Πανεπιστημιακό Ίνστιτούτο Τεχνολογίας.

6. Δίπλωμα Ανώτερου Τεχνικού.

— Στίς κοινωνικές συνθήκες στίς όποίες πραγματοποιούνται σήμερα αυτές οί επιλογές, σημαδεμένες ιδιαίτερα από ύψηλό επίπεδο κατανόμης τών θέσεων έργασίας, ή αυτοματοποίηση είναι γενικά ή εδκαίρια μιάς αυστηρής επιλογής και μιάς δεινής «διαλογής» τής χειρωνακτικής έργασίας. Οί διαφορετικές κατηγορίες χειρωνακτών συχνά βρίσκονται σέ ανταγωνισμό γιά τίς ίδιες θέσεις μέ όρους αρχαιότητας, εμπειρίας ή ειδικοτήτων πού άπαιτούνταν παλιότερα πρós κατηγορίες άνωτέρου επιπέδου εκπαίδευσης.

Αυτός ό «ύπερανταγωνισμός» κάνει σήμερα τρωτές τίς λιγότερο έξοπλισμένες κατηγορίες. "Αν αυτό τό σημείο είναι —πρακτικά και από μιά άποψη κοινωνικής ζωής— μεγάλης σημασίας, μās φαίνεται χρήσιμο γιά τή σαφήνεια τής συζήτησης νά ύπενθυμίσουμε ότι ό «ύπερανταγωνισμός» πού διαφαιίνεται δέν είναι τό άποτέλεσμα μόνο τής αυτοματοποίησης αλλά τών κοινωνικών συνθηκών —τής μαζικής άνεργίας— στίς όποίες λαμβάνει χώρα.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- R. Boyer, Coriat B., *Technical Flexibility and Macro-Stabilisation*, Paper presented to the Venice Conference on *Innovation Diffusion*, Βενετία, 2-4 'Απριλίου 1986.
- G. Caire, *Automatisation: Technologies, Travail, Relations Sociales*, in ADEFI, 1981.
- Commissariat General au Plan, *Recherches Economiques et sociales*, Revue n° 8, Dossier "Changement technique et qualification, vers une nouvelle productivité", Documentation Francaise, 1884.
- B. Coriat, *L' Atelier et le chronometre*, C. Bourgois, Paris, 1979, Edition 1982. Έλληνική μετάφραση, εκδόσεις Κομμούνια, 1984.
- B. Coriat, *La Robotique*, La Découverte, Paris, 1982.
- B. Coriat, "Du taylorisme à atelier de série robotisé. Quel taylorisme demain?", στο *Le Taylorisme, Actes du Colloque International de Paris*, Διεύθυνση Μ. Montmollin, O. Pastre, La découverte, Paris, 1984.
- B. Coriat, "Modernisation et nouvelles technologies: naissance d' un nouvel ordre d' usine", *Les Temps Modernes*, Paris, n° Φεβρ., 1986.
- B. Coriat, Ph Zariphian, "Automatisation, filières d' emploi et recomposition des catégories de main d' oeuvre", in *Travail*, revue de l' AEROT.
- L. E. David, J. Taylor ed, *Design of Jobs*, Penguin Books, 1972.
- G. Dosi, *Technical Change and Industrial Transformation*, Mac Millan, Londres, 1984.
- F. E. Emery, *Systems Thinking*, Penguin Books, 1969.
- F. E. Emery, E. L. Trist, "Socio-Technical Systems", in L. E. David, J. Taylor, 1972, *op. cit.*
- A. Ford, *Ma Vie et mon Oeuvre*, Payot, Paris, 1925.
- M. Freyssenet, "La requalification des opérateurs et la forme sociale actuelle d' automatisation", in *Sociologie du Travail*, n° 4, 1984, Paris.
- R. R. Nelson, S. G. Winter, *An Evolutionary Theory of Economic Change*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, USA, 1982.
- OCDE. *L' Incidence des Equipements Industriels Automatisés sur les Industries Manufacturières des Pays Membres*, Paris, 1982.
- D. Richter, "Technologies de la modernité: effets et conséquences", στο *Travail*, n° 8, 1985, *op. cit.*
- G. Santilli, C. Tertre (du), *Automation, Mutation dans les Qualifications et Gestion Prévisionnelle de l' Emploi*, GERTTD, Université Paris VII, 1984.
- H. Shaiken, *Work Transformed, Automation and Labor in the Computer Age*, Holt, Rinchard and Winston, New York, 1985.
- F. W. Taylor, *Principles of Scientific Management*, Greenwood Press Publishers, Wesport, Coonnecticut, 1972.
- Ph. Zariphian, "Le développement de la dimension gestionnaire de la qualification. Portée, contradiction" in *Recherches Economiques et Sociales*, n° 8, revue du Commissariat Général au Plan, La Documentation française, Paris, 1984.
- Ph. Zariphian, "La gestion de production et les perspectives pour le niveau IV de formation", in Dossier *Formation-Emploi*, n° 13, 1985, CEREQ, Paris.

ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ

ΚΑΙ Η ΝΕΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

του Κωστή Χατζημιχάλη

Οι αλλαγές στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας τα 10-15 τελευταία χρόνια είχαν σοβαρές επιπτώσεις στις παραγωγικές δομές και στους ρυθμούς ανάπτυξης των δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Τα χαρακτηριστικά της κρίσης και της καπιταλιστικής ανασυγκρότησης έκαναν με βίαιο τρόπο την εμφάνισή τους: νέες μορφές και συνθήκες παραγωγής, γρήγορη εξάπλωση των τεχνολογικών καινοτομιών, αποβιομηχάνιση και μαζική-παρατεταμένη ανεργία, νέες μορφές κρατικού έλέγχου και καταστολής, συντηρικοποίηση των πολιτών και άνοδος του νεοφιλελευθερισμού.

Ενώ η καπιταλιστική ανασυγκρότηση είναι γενικευμένη, η Άριστερά βρίσκεται σε άμηχανία έχοντας χάσει την πρωτοβουλία των κινήσεων, αδυνατώντας να παρουσιάσει πειστικές εναλλακτικές προτάσεις. Στις περισσότερες περιπτώσεις — όπως και στη χώρα μας — η Άριστερά γίνεται είτε συνεργός της καπιταλιστικής ανασυγκρότησης με την μορφή του «άριστερου έκσυγχρονισμού», ή άμυνεται για τη διατήρηση του παλαιού συστήματος των συνεχών κρατικών παρεμβάσεων, ή καταγγέλλει τους πάντες και τα πάντα, κραδαινώντας άμύχανα το «Α». Μέχρι σήμερα πάντως η κρίση και η ανασυγκρότηση αναζωογόνησαν τον καπιταλισμό όχι όμως και τους άριστερους.

Οι επιπτώσεις αυτών των μετασηματισμών στην κοινωνική ζωή συζητούνται κυρίως μέσα από τις αλλαγές στο φορντιστικό πρότυπο βιομηχανικής παραγωγής και τη σχέση του με το κράτος και μέσα από τις νέες τε-

χνολογίες και την έπιρροή που έχουν στις εργασιακές σχέσεις. Η έμφαση δίνεται στις τομεακές και κλαδικές διαφοροποιήσεις και στον διεθνή ανταγωνισμό, ενώ ο κυρίαρχος παράγοντας μοιάζει να είναι ο χρόνος: μείωση του χρόνου παραγωγής και κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, μείωση του χρόνου ανακύκλωσης του κεφαλαίου, μείωση του χρόνου σκέψης-άπόφασης-ένέργειας, μείωση του χρόνου εργασίας. Ο προβληματισμός για το χώρο περιορίζεται συνήθως στα έπιφαινόμενα της καπιταλιστικής ανασυγκρότησης. Ο γεωγραφικός χώρος, όπως και στις προηγούμενες κρίσεις του καπιταλισμού, παραμένει ο «παθητικός ύποδοχέας» των όποιων αλλαγών στην παραγωγή, κυκλοφορία και κατανάλωση. Άπλως, άντανακλά τις έπιλογές του κεφαλαίου και του κράτους και, καμιά φορά, τις αντιδράσεις των εργαζομένων

Έπιγραμματικά θά μπορούσα να έ-

σχυριστώ ότι η κρίση από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 έχει φανερώσει περισσότερο από τις προηγούμενες φορές την ειδική σημασία της άρθρωσης του γεωγραφικού χώρου με την τοπική κοινότητα, τη συγκεκριμένη ταξική της συγκρότηση, τα χαρακτηριστικά της τοπικής άγορας εργασίας, τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο φύλων, τις θρησκευτικές διαφορές κ.λπ., με άλλα λόγια το σύνολο εκείνων των χαρακτηριστικών που έπηρεάζουν τη μορφή και την κατεύθυνση που παίρνει η καπιταλιστική ανασυγκρότηση σε συγκεκριμένους τόπους.¹ Γιατί άν

1. Δές τό άρθρο του J. Urry (1985) "Social Relations, Space and Time" στό *Social Relations and Spatial Structures*, επιτ. D. Geogogy και J. Urry. Σχετικό είναι έπίσης και τό *The Geography of De-industrialization*, έπιμέλεια των R. Martin και B. Rowthorn, (1986). Δές και στόν *Πολίτη*, No 76 (4) 1987, τό ενδιαφέρον άρθρο του Λ. Δεδουσόπουλου «Άναδιάρθρωση του κεφαλαίου και παραγωγική διαδικασία».

είναι κάτι που ξεχωρίζει τη σημερινή ανασυγκρότηση από τις παλαιότερες, είναι η *έλλειψη ομοιογένειας* και η *έκμετάλληση* στο έπακρο των φυλετικών, κοινωνικών, πολιτικών αλλά και γεωγραφικών *διαφοροποιήσεων* του παρελθόντος. Ο γεωγραφικός χώρος προβάλλει τη σχετική του *εξουσία* συμβάλλοντας στη συγκρότηση διαφοροποιημένων προτύπων *κοινωνικής αναπαραγωγής*.²

Για να υποστηρίξω αυτή τη θέση θα χρησιμοποιήσω μερικά παραδείγματα από τη νέα γεωγραφία της παραγωγής. Ίσως για όρισμένους ή έμφαση στην παραγωγή και ειδικά τη βιομηχανική να μοιάζει ξεπερασμένη, τώρα που «*άποχαιρέτησαμε*» την εργατική τάξη προς όφελος των νέων κινημάτων, ή θεωρήσαμε ότι αποτελεί θλιβερή στατιστική μειονότητα. Δέν θα ήθελα με κανέναν τρόπο να *αμφισβητήσω* τη σημασία των νέων κινημάτων ούτε και τις στατιστικές που δείχνουν *συνεχή μείωση* των παραδοσιακών εργατών. Απλώς θέλω να υποστηρίξω ότι η νέα γεωγραφία της παραγωγής *επιτρέπει* τη «*διάχυση* στο χώρο» και μέσα από αυτήν τό «*κρύψιμο*» μιας νέας υπό συγκρότηση εργατικής τάξης, που έχει δύο φύλα, έντονες φυλετικές διαφορές, που *εργάζεται* αποκομμένα. Χωρίς *συνδικαλιστική* οργάνωση, πίσω από τοίχους, που δέν είναι πιά εκείνοι των εργοστασίων του 1930 ούτε και του 1960. Είναι μικρές μονάδες που δουλεύουν *υπερβολικά* ή άτυχα (συνήθως γυναίκες) που δου-

λεύουν με τό κομμάτι, φασόν στο σπίτι. Δέν *ισχυρίζομαι* φυσικά ότι αυτές οι μορφές παραγωγής αποτελούν σήμερα τό κυρίαρχο πρότυπο, ούτε ότι *μπορούν* να υποκαταστήσουν όλους τους κλάδους βιομηχανικής παραγωγής.

Έντούτοις συγκροτούν ένα σημαντικό τμήμα (σέ *όγκο* και *σημασία*) της ανασυγκροτημένης και ανασυγκροτούμενης παραγωγικής δομής τόσο στις *ανεπτυγμένες* καπιταλιστικές χώρες όσο και στις *αναπτυσσόμενες*. Για παράδειγμα, μετά τό 1975 τό 85% της παραγωγής και συναρμολόγησης ηλεκτρονικών εξαρτημάτων στην *Ιαπωνία* (microchip μέχρι μικροκυκλώματα *υπολογιστών*) γίνεται σέ *μονάδες* μικρότερες των 15 ατόμων.³ Ο μεγαλύτερος αριθμός από αυτά τά *εργαστήρια* βρίσκεται σέ πόλεις κάτω των 20.000 κατοίκων ή σέ *αγροτικές* περιοχές. Στην *Ελλάδα*, οι γυναίκες που δουλεύουν φασόν *έτοιμα ένδυμα* στο σπίτι *υπολογίζονται* σέ 200.000-250.000, όταν ο αριθμός των *έπισημα* εργαζόμενων ανδρών και *γυναικών* στο κλάδο *έτοιμων ενδυμάτων* της απογραφής του 1984 είναι 76.000.⁴

ΠΙΑ ΤΗΝ «ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΗ» ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Μέχρι τις *άρχές* της δεκαετίας του 1970 ή *άνιση* γεωγραφική *κατανομή* των παραγωγικών δραστηριοτήτων ά-

κολουθούσε λίγο-πολύ μία ή τόν *συνδυασμό* περισσότερων από τις παρακάτω τρεις κύριες τάσεις:

α) *Ένα προϊόν-μία εταιρεία-όλοκληρωμένη παραγωγή* σ' ένα *εργοστάσιο* στην περίπτωση αυτή του «*κλασικού*» *καπιταλισμού* έχουμε μία *γεωγραφικά συγκεντρωμένη παραγωγή προϊόντων* (σέ μία *περιφέρεια* ή *πόλη*), *κατανάλωση* *επιτόπου* ή *μεταφορά* τους σ' άλλες περιοχές. Η *γεινίαση* με τις *πρώτες ύλες*, στην *ένέργεια* και στις *άγορές*, είναι *τυπικοί* και *γνωστοί* *παράγοντες* *χωροθέτησης* σέ αυτήν την περίπτωση. Η *διεύθυνση* της *εταιρείας* *άντιμετωπίζει* μία *συγκεκριμένη τοπική κοινότητα* και *άγορά* *έργασίας* που *ανάλογα* με τη *βιομηχανική ιστορία* της περιοχής *συγκροτείται* από *ειδικευμένους-συνδικαλισμένους* ή *όχι βιομηχανικούς* *εργάτες* (συνήθως *άνδρες*). Τά *παραδείγματα* είναι *πολλά* και *εικονογραφούν* την *ανάπτυξη* και *παρακμή* *όλων* *σχεδόν* των *βιομηχανικών πόλεων* της *Ευρώπης*.

β) *Πολλά προϊόντα-μία εταιρεία-όλοκληρωμένη παραγωγή* σέ *πολλά εργοστάσια*. Η *κατανομή* των *εργοστασίων* γίνεται σέ *διαφορετικές πόλεις/περιφέρειες* στην *ίδια* ή σέ *διαφορετικές χώρες*. Η *διεύθυνση* και ο *σχεδιασμός* των προϊόντων *γίνονται* στην *έδρα* της *επιχείρησης*, *συνήθως* σέ *μεγάλες πόλεις*, ενώ ή *τυποποιημένη παραγωγή* των *διαφόρων προϊόντων* *κατανέμεται* σέ *έθνική* ή και *παγκόσμια κλίμακα* *ανάλογα* με τη *ζήτηση* της *άγορας*, τη *διαθεσιμότητα* *πρώτων ύλων* και την *ύπαρξη* *κατάλληλου «εργατικού κλίματος»*. *Τυπικά παραδείγματα* είναι *εταιρείες* τύπου COCA-COLA και *Πεσινέ* ή *έθνικοποιημένες* *όπως* οι *βιομηχανίες ζάχαρης* στην *Ελλάδα*. Η *κεντρική* *διεύθυνση* της *εταιρείας* *άντιμετωπίζει* για *κάθε εργοστάσιο* *διαφορετικές* *συνθήκες*, π.χ. *συγκρότηση* της *τοπικής* *άγορας* *έργασίας*, *συνδικαλιστική* *οργάνωση*, *φυλετικές* *διαφορές*, *πολιτικές* *κινητοποιήσεις* κ.ά. Η *διαχείριση* *πολλών* *εργοστασίων* σέ *παγκόσμια κλίμακα* *επιτρέπει* την *άξιοποίηση* των *γεωγραφικών* *αυτών* *διαφοροποιήσεων* *προς* *όφελος* της *εταιρείας*.

γ) *Πολλά προϊόντα-μία ή πολλές εταιρείες-διαχωρισμένη παραγωγή* σέ *πολλά εργοστάσια*. Στην περίπτωση

2. Βλ. την πρώτη ανακοίνωση σχετικής έρευνας σέ *έξελιξη*: Ν. Βαΐου, Κ. Χατζημιχάλης (1985), «*Νέα χαρακτηριστικά* της *άνισης* *περιφερειακής* *ανάπτυξης* και *μορφές* *κοινωνικής* *αναπαραγωγής* στην *Ελλάδα*», *Πόλη και περιφέρεια*, Νο 13. *Σκοποί* της *έρευνας* είναι ή *ανάλυση* των *νέων* *εργασιακών* *σχέσεων* και των *περιφερειακών* *άγορών* *έργασίας* σέ *σχέση* με την *παραγωγική* *άποκέντρωση*.

3. Βλ. *Business Week*, 14.5.84.

4. *Στοιχεία* από *ήμερίδα* της ΟΓΕ για τό *ΦΑΣΟΝ* στην *Ελλάδα*, 15.3.87.

αυτή γίνεται κατανομή των διαφόρων σταδίων της παραγωγής ενός ή περισσοτέρων προϊόντων σε πολλά εργοστάσια στο έσωτερικό μιας χώρας ή σε διαφορετικές χώρες. Ο γεωγραφικός διαχωρισμός της παραγωγής εξαρτάται από το είδος των προϊόντων και την ύπαρξη της αντίστοιχης τεχνολογίας. Μπορεί δηλαδή να γίνει σήμερα για τὰ αυτοκίνητα, τὰ ρούχα και τὰ αεροπλάνα, δέν μπορεί να γίνει όμως (ακόμα τουλάχιστον) για τὸ κρασί. Ἡ πυραμιδωτή ἱεραρχία τῆς ἐπιχειρήσεως ἀναπτύσσεται παράλληλα καὶ ἀξιοποιεῖ τὴν γεωγραφικὴ κατανομή τῆς παραγωγῆς πού ἀντιστοιχεῖ σὲ συγκεκριμένες καὶ διαφοροποιημένες ἀγορές ἐργασίας. Ἡ διοίκηση, ἡ ἔρευνα, ὁ σχεδιασμός χωροθετοῦνται στὶς μητροπολιτικὲς περιοχές τῶν προηγμένων καπιταλιστικῶν χωρῶν ἐνῶ ἡ σύνθετη παραγωγή ἐξαρτημάτων καὶ μηχανισμῶν στὶς ἀνεπτυγμένες περιφέρειες τῆς ἴδιας ἢ ἄλλης χώρας ἐκεῖ πού οἱ ἀγορές ἐργασίας προσφέρουν εἰδικευμένο, καλὰ ἀμειβόμενο καὶ συνδικαλισμένο προσωπικό. Ἡ ἄπλη παραγωγή ρουτίνας, πού εἶναι περισσότερο ἐντάσεως ἐργασίας, χωροθετεῖται σὲ ἐνδιάμεσες περιφέρειες μὲ ἡμιεδικευμένο προσωπικό καὶ χαμηλότερες ἀμοιβές καὶ τέλος ἡ ἄπλη συναρμολόγηση χωροθετεῖται σὲ περιφέρειες/χώρες ἰδιαίτερα χαμηλοῦ ἐργατικοῦ κόστους καὶ περιορισμένης ἔως ἀνύπαρκτης συνδικαλιστικῆς ὀργάνωσης.⁵ Οἱ συναρμολογήσεις τῶν ἰαπωνικῶν τηλεοράσεων στὴ Σιγκαπούρη, Νότια Κορέα καὶ Ταϊβάν εἶναι γνωστά παραδείγματα. Λιγότερο γνωστά εἶναι οἱ περιπτώσεις πολλῶν βιομηχανιῶν πού χωροθετήθηκαν στὴ Θράκη ἀξιοποιώντας καὶ τὰ κίνητρα τῶν ἀναπτυξιακῶν νόμων ἀλλὰ καὶ τὴν ἔλλειψη συνδικαλιστικῆς ὀργάνωσης τῶν γυναικῶν, τῶν Πομάκων καὶ τῶν μωαμεθανῶν τῆς περιοχῆς.⁶

Ὁ συνδυασμός αὐτῶν τῶν μεθόδων παραγωγῆς μὲ συγκεκριμένους τόπους ἔχει δημιουργήσει τὰ γνωστά τοπία τῆς ἄνισης περιφερειακῆς ἀνάπτυξης σὲ ἐσωτερικὸ τῶν καπιταλιστικῶν χωρῶν. Ὁ γεωγραφικὸς χῶρος λειτουργοῦσε πάντα σάν ἓνα ἀπὸ τὰ «ἐμπόδια» γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ὡς μία ἀπὸ τὶς σημαντικότερες διεξόδους πού ἔβρισκε σὲ περιόδους κρίσεως γιὰ νὰ δημιουργήσει νέες προϋποθέσεις συσσώρευσης. Κατὰ κάποιον τρόπο λοιπόν, ὅπως καὶ στὶς παλαιότερες περιόδους ἀνασυγκρότησης ἔτσι καὶ στὴ σημερινὴ τίποτε δέν ἀλλάζει. Οἱ ὅποιες ἀλλαγές στὴ γεωγραφία τῆς παραγωγῆς θὰ πρέπει νὰ κατανοηθοῦν ὡς ἡ ταυτόχρονη αἰτία καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἀνταγωνιστικῶν πιέσεων μεταξύ διαφορετικῶν κεφαλαίων, τῶν παρεμβάσεων τοῦ κράτους καὶ τῶν πιέσεων τῶν ἐργαζομένων. Μ' ἄλλα

λόγια, εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀντιφατικῆς λειτουργίας τοῦ νόμου τῆς ἀξίας καθὼς καὶ ἓνα ἀντιφατικὸ ἐρέθισμα γιὰ τὴν παραπέρα λειτουργία αὐτοῦ τοῦ νόμου.

ΓΙΑ ΤΗ «ΝΕΟΤΕΡΗ» ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Παρ' ὅλα αὐτά, κάποια πράγματα ἔχουν ἀλλάξει ριζικὰ ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 1970 παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἀρκετοὶ στὴν Ἀριστερά θεωροῦσαν δεδομένη τὴ διατήρησή τους ἢ τὴ γραμμικὴ τους ἐξέλιξη. Ἀποφεύγοντας λοιπόν ἓνα ἀπλοϊκὸ σχῆμα σταδίων γεωγραφικῆς ἐξάπλωσης τῆς παραγωγῆς (ὅπου πρῶτα ἔχουμε τὴν ἐνοποίηση τῆς ἐθνικῆς ἀγορᾶς γιὰ τὴν ἐκβιομηχάνιση, μετὰ τὴ διεθνοποίηση τοῦ κεφαλαίου καὶ τῶν ἀγορῶν καὶ μετὰ τὴ διεθνοποίηση τῆς ἴδιας τῆς παραγωγῆς⁷), θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε τέσσερις βασικὲς κατὰ τὴ γνώμη μου νεότερες ἐξελίξεις πού ἔχουν ἀνατρέψει παλαιότερες προβλέψεις.

Ἡ πρώτη ἀφορὰ τῆ διαδικασίας ἀποκέντρωσης τῆς παραγωγῆς πού ἔθεσε σὲ ἀμφισβήτηση τοὺς παλαιότερους «νόμους» συνεχοῦς συγκέντρωσης σὲ ἤδη ἀνεπτυγμένες περιφέρειες καὶ τὴ συνεχή διεύρυνση τῶν περιφερειακῶν ἀνισοτήτων. Ὑπάρχουν διαφορετικὲς καὶ ἀντικρουόμενες ἐρμηνείες γι' αὐτὴ τὴν τάση ἀποκέντρωσης. Γεγονός ὅμως εἶναι ὅτι παρατηρεῖται μιὰ χωρική σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς χώρες τῆς καπιταλιστικῆς Εὐρώπης ἐνσωμάτωση ἐνός μεγάλου ἀριθμοῦ ἀγροτικῶν καὶ ἡμιαστικῶν περιφερειῶν πού παρέμεναν γιὰ πολλὲς δεκαετίες στάσιμες. Ἰδιαίτερα στὴ Νότια Εὐρώπη, ἔχουμε τὴν ἀνάδυση τῶν ἐνδιάμεσων περιφερειῶν πού ἀναδεικνύουν τὴ σημερινὴ πολυπλοκότητα τῶν περιφερειακῶν διαφοροποιήσεων καὶ παρακάμπουν τοὺς συμβατικoὺς διαχωρισμοὺς τύπου κέντρο-περιφέρεια, βορρᾶς-νότος, ἀγροτικό-ἀστικό.⁸

Ἡ δευτέρη ἐξέλιξη (πού συνδυάζεται ἄμεσα μὲ τὴν πρώτη) ἀφορὰ τὴν κατακόρυφη πτώση τῆς σημασίας τῶν «παλαιῶν» κεντρικῶν βιομηχανικῶν περιοχῶν τῆς Εὐρώπης (π.χ. Β.Α. Ἀγγλία, Ν. Ουαλία, Ρούρ, Λωραίνη, βασικὲς ἐπαρχίες, Λομβαρδία) ἀλλὰ καὶ τὶς Β.Α. πολιτείες τῶν ΗΠΑ, ἐκεῖ δηλαδή ὅπου ἀναπτύχθηκε ἡ βαριὰ βιομηχανία. Παρατηρεῖται μιὰ ὀλικὴ ἀποβιομηχάνιση, μιὰ ἐρημοποίηση, πού ὁμοίως τῆς δέν ἔχει ἀντιμετωπίσει μέχρι σήμερὰ ὁ βιομηχανικὸς καπιταλισμός. Ἡ ἀποβιομηχάνιση αὐτὴ ἔχει δραματικὸς ἀντίκτυπος σὲ εὐρύτερες περιοχές ἀλλὰ καὶ στὶς μεγάλες πόλεις-βιομηχανικὰ κέντρα, ὅπου παρουσιάζεται κατακόρυφη πτώση τῶν θέσεων ἀπασχόλησης. Στὶς περιοχές

αὐτὲς ὑπάρχουν τὰ ὑψηλότερα ποσοστὰ ἀνεργίας (ξεπερνοῦν τὸ 20%) ἀπὸ τὴν κρίση τοῦ 1930. Εἶναι προφανές ὅτι οἱ κορόνες πού ἀκοῦμε ἀπὸ τοὺς διάφορους ὑπουργούς, γιὰ τὴν «ἐλληνικὴ ἀποβιομηχάνιση», ὠχριοῦν ἐμπρός στὶς εὐρωπαϊκὲς ἐμπειρίες. Ἐντούτοις, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, ἀντιμετωπίζουμε καὶ στὸν τόπο μας ἀντίστοιχα προβλήματα. Γιὰ παράδειγμα, σὲ πολεοδομικὸ συγκρότημα Θεσσαλονίκης οἱ θέσεις στὴ βιομηχανία σὺν διάστημα 1973-1981 αὐξήθηκαν μόνο κατὰ 1,2% καὶ ἔκτοτε μειώθηκαν (μέχρι τὸ 1986) κατὰ 10% περίπου. Σήμερα ἡ ἀνεργία στὴν Θεσσαλονικὴ ὑπολογίζεται ἀπὸ τὸ ΕΚΘ σὲ 14%, ἓνα ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα ἐθνικὰ ποσοστὰ. Ἀντίθετα στὴν Θράκη τὴν ἴδια περίοδο 1973-81 ἡ βιομηχανικὴ ἀπασχόληση αὐξήθηκε κατὰ 8,5% μὲ μέσο ἐθνικὸ ὄρο 2,2%.⁹

Ἡ τρίτη σημαντικὴ ἐξέλιξη εἶναι οἱ νέες στρατηγικὲς τῶν διεθνοῦσεων τῶν ἐταιρειῶν πού ἀξιοποιοῦν ἢ ἀποφεύγουν τὰ εἰδικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν γεωγραφικῶν προσδιορισμένων (καὶ γι' αὐτὸ διαφοροποιημένων) ἀγορῶν ἐργασίας. Ἡ ἄνιση ἀνάπτυξη κατὰ τομεῖς καὶ περιφέρειες καὶ ἡ διαφορετικὴ κοινωνικὴ σύνθεση σὲ κάθε τόπο δημιούργησαν ἀνομοιογενεῖς ἀγορές ἐργασίας. Αὐτὲς οἱ διαφοροποιήσεις λαμβάνονται σήμερα σοβαρὰ ὑπόψη ἀπὸ τὶς διευθύνσεις τῶν ἐταιρειῶν γιὰ τὴ χωροθέτηση νέων ἐργοστασιῶν ἢ τὴ μετεγκατάσταση τῶν παλαιῶν. Ἡ ἀνάλυση τῶν managers παίρνει ὑπόψη τὴν τοπικὴ δημογραφία, τὶς εἰδικεύσεις, τὸ ἐπίπεδο τῶν ἀμοιβῶν καὶ τὴ συνδικαλιστικὴ ὀργάνωση καὶ πῶς ὅλα αὐτὰ διαφοροποιοῦνται μεταξύ ἀνδρῶν-γυναικῶν.

Δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀποβιομηχάνιση πλήττει τοὺς κλάδους καὶ τὶς περιφέρειες πού ἦταν συγκεντρωμένο τὸ ὑψηλότερο ποσοστὸ ἀριστερῶν-συνδικαλισμένων ἐργατῶν. Ἀντίθετα, ἡ χωροθέτηση τῶν νέων, τεχνολογικῶν καινοτόμων βιομηχανιῶν γίνεται μακριὰ ἀπὸ τὶς «κόκκινες» περιφέρειες, στὶς «ζῶνες τοῦ ἡλίου» (π.χ. Ν. Ἀγγλία, Φλώριδα, Τέξας, Καλιφόρνια) ἢ σὲ περιοχές πού

5. Βλ. τὶς γενικὲς ἀναλύσεις τοῦ S. Hymer καὶ εἰδικότερα τοῦ A. Lipietz (1977), *Le Capital et son Espace*, Maspero, Παρίσι.

6. Βλ. Μανωλόπουλος, Α. Παπαγιαννάκης, Δ. Χατζαντώνης, Κ. Χατζημιχάλης (1986), *Δυνατότητες παραγωγικῶν ἐπενδύσεων σὲ Ἀνατ. Μακεδονία-Θράκη*, ΜΕΤΕΚ ΑΕ, Ἀθήνα.

7. Τὸ λάθος αὐτὸ γίνεται ἀπὸ τοὺς E. Μαντέλ, Ὁ ὕστερος καπιταλισμός, καὶ C. Paillox, Ἡ διεθνοποίηση τοῦ κεφαλαίου.

8. Βλ. ὅπ. (2) καὶ C. Hadjimichalis (1986) *Cheven Development and Regionalism: state, territory and class in Southern Europe*, Croom Helm, Λονδίνο.

9. Ὁ.π. (6).

εκμεταλλεύονται φτηνή γυναικεία εργασία. Η εκλογική γεωγραφία της Μεγάλης Βρετανίας μετά τα αποτελέσματα του Ίουνιου δείχνει σαφέστατα το διαχωρισμό στα δύο της άλλοτε κραταιάς βιομηχανικής μητρόπολης.

Η τελευταία αλλά εξίσου σημαντική εξέλιξη είναι η μεγάλη ανάπτυξη της «*διαχυμένης στο χώρο βιομηχανίας*», δηλαδή η αυξανόμενη σημασία των μικρομεσαίων βιομηχανικών επιχειρήσεων, των υπερκολαβιών και της δουλειάς με το κομμάτι στο σπίτι (φασόν). Η εξέλιξη αυτή άμφισβητεί τα μεγάλα μεγέθους εργοστάσια και τη μεγάλη σέ δγκο παραγωγή σάν τους προσφορότερους τρόπους μείωσης του κόστους και κατακτήσης νέων αγορών. Τα παλαιό φορντιστικού χαρακτήρα πρότυπο, με τη γνωστή άλυσίδα παραγωγής, τά μεγάλα αποθέματα πρώτων ύλων, ανταλλακτικών κλπ., και τίς αυστηρά προδιαγεγραμμένες κατανομές εργασίας, αδυνατεί νά άντεπεξέλθει στην *ευελιξία* πού απαιτούν οι σημερινές αγορές και ό έντονος άνταγωνισμός από χώρες και περιφέρειες χαμηλού εργατικού κόστους. Η κρίση του φορντισμού είναι ακριβώς ή κρίση του μοντέλου «*παραγωγή-γιά-δταν-χρειαστεί*» (just-in-case) πού άμφισβητεί τή λειτουργία της άλυσίδας παραγωγής πού στοκάρει κάπου στό τέλος τά έτοιμα προϊόντα πού περιμένουν τή σειρά τους νά πωληθούν¹⁰. Στίς ΗΠΑ υπολόγισαν ότι πάνω από τό 30% του έπενδεδυμένου στην αυτοκινητοβιομηχανία κεφαλαίου βρίσκεται δεσμευμένο σέ αποθέματα, άνταλλακτικά και άποθήκες. Στήν Ίταλία, οι μεγάλες βιομηχανίες τροφίμων και ποτών υπολογίζουν ότι τό άμεσο παραγωγικό κόστος συμμετέχει μόνο κατά 30% στό συνολικό τελικό κόστος των προϊόντων.¹¹ Τά ύπόλοιπα είναι άποθήκευση έτοιμων προϊόντων, ψύγεια, μεταφορές και διανομές. Στίς δυσκολίες αυτές θά πρέπει νά προστεθεί και τό σταθερά ύψηλό κόστος εργατικού δυναμικού, τό κόστος από τίς άπεργίες και ή χαμηλή παραγωγικότητα.

Η λύση ήρθε από δύο διαφορετικές μεριές, από τήν Ίαπωνία και τήν Ίταλία. Από τίς άρχές του 1970, οι Ίάπωνες επιχειρηματίες έφάρμοσαν τή μέθοδο «*παραγωγή-τότε-πού-χρειάζεται*» (just-in-time), διασπώντας τά μεγάλα εργοστάσια σέ πολλές μικρές ειδικευμένες μονάδες πού δουλεύουν ύπεργολαβικά ή άνεξάρτητα και χωροθετούνται σέ ευρύτερη περιοχή.¹² Η τεχνολογία της παραγωγής είναι πολλές φορές λιγότερο προωθημένη από τήν άντιστοιχη βορειοαμερικανική, αλλά ή παραγωγικότητα της εργασίας και ή ευελιξία στίς διακυμάνσεις της αγοράς πολύ μεγαλύτερη. Άνάλογα με τό προϊόν, ή διάχυση στό χώρο των μικρών αυτών μονάδων (μέχρι και τά

σπίτια) γίνεται τόσο σέ άστικές όσο και σέ άγροτικές περιοχές. Άντιστοιχες εξελίξεις είχαμε και στήν Ίταλία ήδη από τά τέλη της δεκαετίας του 1960. Η Fiat άποτελεί τυπικό παράδειγμα διάχυσης της παραγωγής σέ πολλά μικρά βιοτεχνικά εργοστάσια στή Βορειοκεντρική Ίταλία. Μιά μελέτη πού έγινε γιά τή Λομβαρδία υπολόγισε ότι τό 1985 τό 55% της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής της περιοχής γίνεται σέ μικρές μονάδες (κάτω των 30 ατόμων) και από τό ποσοστό αυτό 8-12% γίνεται με τό «*κομμάτι*» στό σπίτι.¹³ Γιά τό 1990 ή ίδια μελέτη προέβλεπε άνοδο σέ 70% της παραγωγής σέ μικρές βιομηχανίες και μείωση των ατόμων ανά μονάδα σέ 20 περίπου κατά μέσο όρο.

Στήν Ελλάδα τό φαινόμενο της διαχυμένης βιομηχανίας έχει έλάχιστα μελετηθεί, κι αυτό μόνο σέ σχέση με τήν παραοικονομία. Σκόπιμα σ' αυτό τό σύντομο κείμενο δέν αναφέρομαι καθόλου στίς παραοικονομικές δραστηριότητες (άπό μεγάλες και μικρές βιομηχανίες) πού βρίσκουν πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης σ' αυτές τίς εξελίξεις. Σέ κάποιο άλλο σημείωμα θά προσπαθήσω νά θίξω αυτό τό περίπλοκο πρόβλημα. Γιά τή διαχυμένη βιομηχανία κάποιες εκτιμήσεις έχουν γίνει γιά τους κλάδους έτοιμων ένδυμάτων, δέρματος και παιγνιδιών (π.χ. οι κουκλες της El Greco). Στήν Βόρεια Ελλάδα όπου ή βιομηχανική ανάπτυξη εξελίσσεται με γοργότερους ρυθμούς από ό,τι στό νότο, οι ένδειξεις πού ύπάρχουν μέσ έπιτρέπουν τήν ύπόθεση ότι τό φαινόμενο είναι σαφώς ύποτιμημένο και ότι απαιτείται διεξοδική εμπειρική έρευνα γιά τεκμηριωμένες πληροφορίες.¹⁴ Γιά παράδειγμα εκτός από τους «*παραδοσιακούς*» κλάδους φασόν (π.χ. έτοιμο ένδυμα, δέρμα) πού είναι ιδιαίτερα άνεπτυγμένοι στήν Θράκη, Άνατολική Μακεδονία και πόλη της Θεσσαλονίκης, εργασία με τό κομμάτι γίνεται κατ' έξοχήν στή γουνοποιία της Καστοριάς-Σιάτιστας (πάνω από τό 50% της συνολικής παραγωγής), γιά στολίδια Χριστουγέννων και άποκριάς γιά εξαγωγές (Χρυσούπολη Καβάλας), γιά όρειχάλκινα έξαρτήματα εργαλείων (κλωστούφαντουργία) (Χρυσούπολη-Έλευθερούπολη Καβάλας), γιά συναρμολόγηση ηλεκτρικών συσκευών και άντικλεπτικών (Θεσσαλονίκη, Κιλκίς), γιά συναρμολόγηση πλαστικών έξαρτημάτων συσκευασίας (Έδεσσα) μέχρι και... άλεσμα άλεύρων (σέ μικρές ύψηλης τεχνολογίας μηχανές πού έχουν έπενοικιαστεί σέ σπίτια από μεγάλη άλευροβιομηχανία της Κοζάνης), και... έκτροφή πουλερικών γιά παραγωγή κρέατος (πού κατανέμονται από μεγάλη καθετοποιημένη μονάδα στήν πεδιάδα της Θεσσαλονίκης).

Τό σημαντικό στοιχείο στίς εξελίξεις αυτές —ίσως όχι τόσο στήν Ελλάδα όσο στίς δύο άλλες χώρες του προηγμένου βιομηχανικού καπιταλισμού— είναι ότι ή είσαγωγή νέων τεχνολογιών, οι άπαιτήσεις ευελιξίας στήν παραγωγή και τή χρήση εργατικού δυναμικού και ή χρήση του γεωγραφικού χώρου άναπαράγουν ένα πρότυπο καπιταλιστικής ανάπτυξης πού φαίνεται νά μάς πηγαίνει πίσω στήν περίοδο της μανιφακτούρας. Τά πράγματα βέβαια δέν είναι έτσι. Πρώτον, ή διαχυμένη έκβιομηχάνιση, παρά τή σημαντική της άνάπτυξη, δέν έχει ύποκαταστήσει (ούτε και μπορεί σέ όλους τους κλάδους) τίς περιπτώσεις βιομηχανικής άνάπτυξης και χωροκατανομής πού περιγράφηκαν προηγουμένως. Δεύτερον, ή διαχυμένη βιομηχανία είναι μία δυναμική άπάντηση στήν κρίση, πού άνεβάζει τήν παραγωγικότητα αυξάνοντας συγχρόνως και τά κέρδη μέσα από τήν ιδιοποίηση άμσης ύπεραξίας από τήν έντατικοποιημένη ύπερεργασία του εργατικού δυναμικού. Τό σπουδαιότερο: ό τεχνικός και γεωγραφικός κατακερματισμός της παραγωγής διασπάρει κοινωνικά τους και τίς εργαζόμενες λειτουργώντας άκριβώς άντίθετα από τό παλαιό φορντιστικό εργοστάσιο. Γιά τους λόγους αυτούς οι άντιδράσεις συνδικάτων και κομμάτων της Άριστερας ήταν έντονες άν και άντιφατικές ως πρós τήν προοπτική και τίς διεκδικήσεις.

Η καπιταλιστική άνασυγκρότηση δέν μπορεί νά γίνει μόνο με τίς νέες τεχνολογίες, χρειάζεται άνασυγκρότηση ή *βάση* του συστήματος, εκεί όπου γίνεται ή ύλική παραγωγή, τό *εργοστάσιο* και ή *εργασιακή διαδικασία*. Γι' αυτό οι εξελίξεις πού σύντομα και έλλειπτικά περιγράψαμε άξιοποιούν τον γεωγραφικό χώρο στό πιο λεπτό του σημείο: στή δυνατότητα γιά *διαφοροποίηση* πού αυτός παρέχει έτσι ώστε τό κεφάλαιο νά μπορέσει νά άναπαραγάγει τους όρους συσσώρευσης, βασιζόμενο ξανά στήν *άνομοιογένεια* και τόν *κατακερματισμό* της εργατικής δύναμης, όπως πρίν όγδόντα χρόνια περίπου.

10. Βλ. A. Sayer (1985), "New developments in manufacturing and their spatial implications: from flexible manufacturing to just-in-time", Σεμινάριο περιφερειακής Άνάπτυξης στήν Μυτιλήνη, *Πόλη και Περιφέρεια*.
11. Βλ. *Business Week*, 16.7.85.
12. Ο.π. (10)
13. Βλ. G. Gavofoli (1985), *Industrializzazione diffusa in Lombardia*, E. Einaud, Μιλάνο.
14. Ο.π. (2).

Ἀπόσπασμα ἀπό τὰ «Grundrisse»

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΓΙΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

τοῦ Κάρλ Μάρξ

M

έ τήν αὐστηρή ἔννοια τοῦ ὄρου *μέσον παραγωγῆς* εἶναι τό κεφάλαιο πού αὐτοκαταναλίσκεται στή διαδικασία τῆς παραγωγῆς, δηλαδή τό πάγιο κεφάλαιο μέ τήν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὄρου, ὅλη ἡ διαδικασία παραγωγῆς, μέ τό καθένα στοιχεῖο πού τή συγκροτεῖ —ὅπως ἡ κυκλοφορία στό βαθμό πού εἶναι οὐσιαστική—, δέν εἶναι γιά τό κεφάλαιο πάρα μέσον παραγωγῆς καί σκοπός του μοναδικός ἡ ἀξία. Ὑπό τήν ὀπτική τῆς ὑποστασιοποίησης τό μέσο παραγωγῆς τοῦ προϊόντος εἶναι ἡ πρώτη ὕλη.

Μέ τό νά λέμε ὅτι ἡ ἀξία χρήσης τοῦ πάγιου κεφαλαίου καταναλίσκεται μέσα στή διαδικασία τῆς παραγωγῆς σημαίνει ὅτι τό κεφάλαιο δρᾷ ὡς μέσον καί συντελεστής μετασχηματισμοῦ τῆς πρώτης ὕλης σέ προϊόν. Εἶναι δυνατόν ἡ ἀξία χρήσης τοῦ πάγιου κεφαλαίου νά εἶναι ἀπλῶς ἡ τεχνολογική συνθήκη τῆς διεξαγωγῆς τῆς διαδικασίας (τό μέρος στό ὅποιο πραγματοποιεῖται ἡ διαδικασία), παράδειγμα οἱ πάγιες ἐγκαταστάσεις ἢ ἡ ἄμεση συνθήκη τῆς ἀποτελεσματικῆς ἐνέργειας τοῦ καθαυτοῦ μέσου παραγωγῆς (π.χ. ὅλες οἱ ἐργαλειακές ὕλες). Καί οἱ δύο εἶναι οἱ ὕλικές προϋποθέσεις γιά τή διεξαγωγή τῆς ἐν γένει παραγωγικῆς διαδικασίας ἢ γιά τή χρησιμοποίηση καί τή συντήρηση τοῦ ὄργανου τῆς ἐργασίας. Τελικά, τό ὄργανο δέν ἔχει χρησιμότητα παρά μέσα στή παραγωγή καί ἐν ὄψει τῆς παραγωγῆς: ἄλλη ἀξία χρήσης δέν ἔχει.

Στήν ἀρχή, ὅταν ἡ ἀξία πάει νά γίνει κεφάλαιο, τό κεφάλαιο οἰκειώνεται ἀπλῶς καί μόνον τήν ἐργασιακή διαδικασία στήν κατάσταση πού βρίσκεται: ἔναντι τῶν ὕλικῶν τῆς συνθηκῶν τό κεφάλαιο ἀντιπροσωπεύει τήν *ὀλότητα* τῶν συνθηκῶν τῆς διαδικασίας παραγωγῆς καί διχάζεται, ὅπως καί ἡ ἴδια ἡ διαδικασία, στά διάφορα ποιοτικά του στοιχεία: *ὕλικά τῆς ἐργασίας* (ἡ ἐκφραση εἶναι ἀκριβέ-

στερη ἀπό τήν ἐκφραση πρώτες ὕλες), *μέσα ἐργασίας* (ἐργαλεῖα κ.λπ.) καί *ζωντανή ἐργασία*.

Σύμφωνα λοιπόν μέ τήν ὕλική του ὑπόσταση τό κεφάλαιο ἀναλύεται στά παραπάνω τρία στοιχεία. Μόλις ὅμως μπεῖ σέ κίνηση ἀποκαθίσταται ἡ ἐνότητά του χάρη στή διαδικασία τῆς ἐργασίας (ὅπου αὐτά τά διάφορα στοιχεία ἐνσωματώνονται τό ἕνα στό ἄλλο). Ὅταν σταματᾷ τήν κίνησή του γίνεται προϊόν. Στή μορφή αὐτή τά ὕλικά στοιχεία, μέσα ἐργασίας καί ζωντανή ἐργασία ἐμφανίζονται, λοιπόν, ὡς οἱ οὐσιαστικοί συντελεστές τῆς *ἐργασιακῆς διαδικασίας* πού τό κεφάλαιο θά οἰκειοποιηθεῖ. Βλέπουμε λοιπόν ὅτι τά ὕλικά στοιχεία —ἢ οἱ ἀξίες χρήσης τους καί ἡ πραγματική τους διαδικασία— ἀποσυντίθεται ἐντελῶς σύμφωνα μέ τόν οικονομικό τους προορισμό.

Μποροῦμε λοιπόν νά διακρίνουμε:

1. Τά τρία στοιχεία ὅπως ὑπάρχουν πρῖν νά ἀνταλλαγῶν μέ ἐργατική δύναμη, πρῖν τήν πραγματική διαδικασία ἢ ὅποια, *ἀπό τήν ἀποψη τῆς ἀξίας*, δέν εἶναι παρά ποσοτικά τμήματα διαφορετικά ἀπό τό κεφάλαιο, τό ὅποιο εἶναι ἡ ἐνότητά τους καί ἀντιπροσωπεύει τό ἄθροισμά τους. Ἡ ἰδιαίτερη μορφή —ἀξία χρήσης τοῦ καθενός ἀπ' αὐτά τά τμήματα— δέν ἀλλάζει τίποτε στόν ὁμοιόμορφο προορισμό τους. Αὐτή ἡ διαφορά μορφῆς ἀνάγεται στό γεγονός ὅτι τό κεφάλαιο διχάζεται ποσοτικά σέ διαφορετικά τμήματα.

2. Στό πλαίσιο τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας τά στοιχεία τῆς ἐργασίας δέν διαφοροποιούνται ὡς πρὸς τή μορφή ἀπό τά δύο ἄλλα παρά μόνο μέ ἕναν τρόπο: τό πρῶτο δημιουργεῖ τήν ἀξία ἐνῶ τά ἄλλα δύο εἶναι ἀξίες σταθερές. Ἀντίθετα, ἡ ποικιλομορφία αὐτῶν τῶν ἀξιῶν χρήσης καί ἡ ὕλική τους σχέση δέν ἔχουν νά κάνουν μέ τή συγκεκριμένη μορφή τοῦ κεφαλαίου. Ἀλλά, στή διαδικασία τοῦ κεφα-

λαίου ή διαφορά μεταξύ κυκλοφοριακού κεφαλαίου (πρώτες ύλες και προϊόντα) και πάγιου κεφαλαίου (μέσα εργασίας) θά επικαλύψει τήν ποικιλομορφία αυτών των στοιχείων κι αυτών των αξιών χρήσης. Δέν θά επικρατήσουν παρά οί διαφορές μορφής πού προσιδιάζουν στό ίδιο τό κεφάλαιο και ανταποκρίνονται στόν προορισμό του.

Ἡ καθαρά ποσοτική σχέση ὄλων αυτών τῶν συντελεστών στό ἐξῆς, θά ἐμφανιστεῖ ὡς ποιοτική διαφορά τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαίου, πράγμα πού εἶναι καθοριστικό γιά τή συνολική του κίνηση (κυκλοφορία). Τά ὑλικά και τά προϊόντα τῆς ἐργασίας —αὐτά τά οὐδέτερα στοιχεία τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας πού εἶναι τό προϊόν και ἡ πρώτη ἔλη— δέν προσδιορίζονται ἀπό τήν ἐργασία: εἶναι ἀξίες χρήσης τοῦ κεφαλαίου καθώς διατρέχει τίς διάφορες φάσεις του.

Ὅσο τά μέσα ἐργασίας ἔχουν ἄμεσο χαρακτήρα και βρίσκονται στήν ἱστορική φάση ὅπου τό κεφάλαιο τά συλλαμβάνει και τά ἐντάσσει στή διαδικασία ἀξιοποίησής του δέν μποροῦν νά ὑποστοῦν παρά μία μόνο τυπική ἀλλαγῆ. Ἄλλά αὐτό ἀρκεῖ ὥστε νά μήν ἐμφανίζονται μόνο μέ τίς φυσικές τους ιδιότητες ὡς μέσα ἐργασίας. Ἀποβαίνουν ἕνας ἰδιαίτερος τρόπος ὑπαρξῆς τοῦ κεφαλαίου προσδιοριζόμενα ἀπό τό σύνολο τῆς καπιταλιστικῆς διαδικασίας: εἶναι κεφάλαιο πάγιο.

Τά ἐργαλεῖα τῆς ἐργασίας ἔχοντας ἔτσι ἐνταχθεῖ στή διαδικασία παραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου ὑφίστανται ἀκόμη πολλές μεταμορφώσεις τῶν ὁποίων τό ἔσχατο εἶναι ἡ μηχανή, ἡ καλύτερα τό αὐτόματο σύστημα μηχανημάτων, κινούμενο ἀπό κάποιον αὐτοματισμό πού ἀποτελεῖ τήν κινητήρια δύναμη καθώς μπαίνει μόνο του σέ κίνηση. (Τό σύστημα μηχανημάτων μόνο δταν γίνεται αὐτόματο βρίσκει τήν πιά τελειοποιημένη και ἀντίστοιχῆ του μορφή

και μετασχηματίζεται σέ σύστημα).

Τό αὐτόματο συντίθεται ἀπό πολυάριθμα μηχανικά και διανοητικά ὄργανα πράγμα πού ὀρίζει νά μήν εἶναι πιά οί ἐργάτες τίποτε ἄλλο ἀπό ἐνσυνείδητα παραρτήματα.

Μέ τή μηχανή —και περισσότερο στό σύστημα τῶν αὐτοματοποιημένων μηχανημάτων— τό μέσον τῆς ἐργασίας, μετασχηματίζεται μέχρι τήν ἀξία χρήσης του, δηλαδή τή φυσική του οὐσία, σέ ἕνα τρόπο ὑπαρξῆς πού ἀντιστοιχεῖ στό πάγιο κεφάλαιο και στό κεφάλαιο γενικά. Ἡ μορφή πού ὡς ἄμεσο ἐργαλεῖο ἐργασίας εἰσήλθε στή διαδικασία τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, σέ μία μορφή πού ὀρίστηκε ἀπό τό ἴδιο τό κεφάλαιο και ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτό καταργεῖται: στό ἐξῆς θά εἶναι σύμφωνη μέ τό ἴδιο τό κεφάλαιο και τό προϊόν του. Ἡ μηχανή δέν ἔχει τίποτε τό κοινό μέ τό ἐργαλεῖο τοῦ ἀτομικοῦ ἐργαζομένου. Διακρίνεται ἀπολύτως ἀπό τό ἐργαλεῖο πού μεταβιβάζει στό ἀντικείμενο τή δραστηριότητα τοῦ ἐργαζομένου. Πράγματι ἡ δραστηριότητα ἐκδηλώνεται μᾶλλον ὡς δραστηριότητα τῆς μηχανῆς ἐνῶ ὁ ἐργάτης ἐπιβλέπει τή μεταφερόμενη ἀπό τή μηχανή δράση πάνω στίς πρώτες ὕλες και τήν προστατεύει ἀπό τίς βλάβες.

Μέ τό ἐργαλεῖο συνέβαινε ἀκριβῶς τό ἀντίθετο: ὁ ἐργαζόμενος τοῦ ἔδινε πνοή μέ τήν τέχνη του και τήν ἐπιδεξιότητά του διότι ὁ χειρισμός τοῦ ἐργαλεῖου ἐξαρτιόταν ἀπό τή δεξιότητα του. Ἀντίθετα, ἡ μηχανή πού διαθέτει δεξιότητα και δύναμη στή θέση τοῦ ἐργάτη εἶναι πλέον ἡ ἴδια ὁ δεξιότηχνης διότι οί νόμοι τῆς μηχανικῆς πού λειτουργοῦν ἐντός τῆς τήν ἔχουν προκίσει μέ ψυχῆ. Γιά νά μένει συνεχῶς σέ κίνηση ὀφείλει νά καταναλώνει π.χ. κάρβουνο, ὅπως ἀκριβῶς κι ὁ ἐργάτης χρειάζεται τήν τροφήμα.

Ἡ δραστηριότητα τοῦ ἐργάτη, περιορισμένη σέ

μιά καθαρή αφαίρεση της δραστηριότητας, προσδιορίζεται προς πάσα κατεύθυνση από την κίνηση του συνόλου των μηχανών· το αντίστροφο δεν είναι πλέον αλήθεια. Η επιστήμη εξαναγκάζει τα άψυχα μέρη της μηχανής εκ κατασκευής να ενεργούν ως χρήσιμα αυτόματα· αλλά αυτή η επιστήμη δεν βρίσκει πια στή συνείδηση των εργαζομένων: διαμέσου της μηχανής δρᾷ ἐπάνω τους ως ξένη δύναμη, ως δύναμη της ίδιας της μηχανής.

Η ιδιοποίηση της ζωντανής εργασίας από την αντικειμενοποιημένη εργασία είναι σύμφυτη στο κεφάλαιο. Στην παραγωγή, που βασίζεται στη μηχανή, έρχεται ως αποτέλεσμα της ίδιας της παραγωγής τόσο ως προς τα φυσικά της στοιχεία όσο και ως προς τη μηχανική της κίνηση.

Από τη στιγμή αυτή η διαδικασία παραγωγής σταματά να είναι διαδικασία εργασίας με την έννοια δηλαδή ότι η εργασία θα αποτελούσε την ένότητα που κυριαρχεί πάνω στην παραγωγή. Στά πολυάριθμα σημεία του μηχανικού συστήματος η εργασία δεν εμφανίζεται πλέον παρά ως ένσυνείδητο όργανο σε κάποιους ζωντανούς εργάτες. Διάσπαρτοι, ύποταγμένοι στη σύνολη διαδικασία των μηχανημάτων, δεν είναι παρά ένα μέρος του συστήματος του οποίου η ένότητα δεν έγκειται πλέον στους ζωντανούς εργάτες αλλά στα ζωντανά (ένεργα) μηχανήματα τα όποια, σε σχέση με τη μεμονωμένη και άσημαντη δραστηριότητα της ζωντανής εργασίας, εμφανίζεται ως οργανισμός γιγαντιαίος. Στο στάδιο αυτό, η αντικειμενοποιημένη εργασία εμφανίζεται στην εργασιακή διαδικασία πραγματικά ως δύναμη κυρίαρχη σε σχέση με τη ζωντανή, ενώ, μέχρι εδώ, το κεφάλαιο δεν ήταν παρά η τυπική δύναμη και μ' αυτό τον τρόπο ιδιοποιούνταν την εργασία.

Καθώς η διαδικασία της εργασίας αναπτύσσεται, μη όντας πλέον παρά ένα απλό στοιχείο της διαδικασίας αξιοποίησης του κεφαλαίου, ακόμη και από φυσική άποψη, πραγματοποιείται ένας μετασχηματισμός του εργαλείου σε μηχανήματα και της ζωντανής εργασίας σε απλό ζωντανό εξάρτημα του μηχανήματος: δεν είναι παρά ένα μέσον της δράσης του.

Η ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας και η μέγιστη μείωση της αναγκαίας εργασίας είναι η αναγκαία τάση του κεφαλαίου. Αυτή η τάση πραγματοποιείται με το μετασχηματισμό του εργαλείου σε μηχανήματα. Στο μηχανήματα η αντικειμενοποιημένη εργασία εμφανίζεται υλικά ως κυρίαρχη δύναμη έναντι της ζωντανής: όχι μόνο την ιδιοποιείται αλλά και τη συναιρεί ενεργητικά μέσα στην ίδια την πραγματική παραγωγική διαδικασία. Στο πάγιο κεφάλαιο που έχει αναπτυχθεί σε μηχανήματα, το κεφάλαιο που οικειοποιείται την παραγωγό αξία δραστηριότητα ενεργεί σε μία διαδικασία που συνδέει την αξία χρήσης του κεφαλαίου με την αξία χρήσης της εργασίας. Έτσι η αντικειμενοποιημένη μέσα στα μηχανήματα εργασία εμφανίζεται ως προκαταρκτική συνθήκη: απέναντί της χάνεται η αξιοποιούσα δύναμη του ατομικού εργάτη αφού αποβαίνει αφάνταστα μικρή.

Η παραγωγή σε μεγάλες σειρές, σύμφυτη στο σύστημα του γενικευμένου εκμηχανισμού, καταργεί κάθε σχέση του προϊόντος με τις άμεσες ανάγκες του παραγωγού, άρα με την άμεση αξία χρήσης. Η μορφή και οι συνθήκες της παραγωγής του απαιτούν το προϊόν να μην αντιπροσωπεύει παρά μία απλή σχέση με την ανταλλακτική αξία, ενώ η χρησιμότητά του δεν είναι παρά μία από τις προϋποθέσεις αυτής της σχέσης.

Με τα μηχανήματα, η αντικειμενοποιημένη εργασία δεν είναι ένα απλό προϊόν που χρησιμεύει ως εργαλείο για την εργασία· είναι η ίδια ή παραγωγική δύναμη. Για το κεφάλαιο η ανάπτυξη των μέσων εργασίας σε μηχανήματα δεν είναι διόλου τυχαία· είναι ο ιστορικός μετασχηματισμός των παραδοσιακών εργαλείων σε μέσα αντίστοιχα προς την καπιταλιστική μορφή. Η συσσώρευση γνώσεων, δεξιοτήτων, όπως και όλες οι παραγωγικές δυνάμεις του κοινωνικού εργαλείου απορροφούνται στο κεφάλαιο που αντιτίθεται στην εργασία: στο εξής αναφαίνονται ως ιδιότητα του κεφαλαίου, ή ακριβέστερα του *πάγιου κεφαλαίου*, στο βαθμό που υπεισέρχεται στην εργασιακή διαδικασία ως ουσιαστικό παραγωγικό μέσον.

Αν εξετάσουμε το κεφάλαιο στη σχέση με τον εαυτό του, τα μηχανήματα εμφανίζονται ως η πιο αντίστοιχη προς το πάγιο κεφάλαιο μορφή κι αυτό με τη σειρά του ως *η μορφή ή πιο αντίστοιχη πρό το κεφάλαιο γενικώς*. Συμβαίνει όμως το πάγιο κεφάλαιο, στο βαθμό που συνδέεται με μία ιδιαίτερη και πολύ συγκεκριμένη αξία χρήσης, να μην αντιστοιχεί πλέον στην έννοια του *κεφαλαίου* το οποίο ως αξία είναι αδιάφορο σε κάθε συγκεκριμένη μορφή αξίας χρήσης και σε κάθε ενσάρκωσή της την οποία θα μπορούσε να προσλάβει. Το *κυκλοφοριακό κεφάλαιο* θα είναι επομένως η μορφή ή πιο αντίστοιχη του πάγιου κεφαλαίου στη διακίνησή του και στην προς τα έξω σχέση του.

Εφόσον αναπτύσσεται ο εκμηχανισμός με τη συσσώρευση της κοινωνικής επιστήμης —γενική παραγωγική δύναμη— το αποτέλεσμα της εν γένει κοινωνικής εργασίας εδράζεται στο κεφάλαιο και όχι στην εργασία. Και ως εκ τούτου η παραγωγική δύναμη της κοινωνίας μετρείται με βάση το *πάγιο κεφάλαιο* το οποίο είναι η υλοποίησή της· αλλά με τη σειρά της η παραγωγική δύναμη του κεφαλαίου αναπτύσσεται χάρη σ' αυτή τη γενική πρόοδο που το κεφάλαιο την οικειοποιείται ανέξοδα.

Δεν είναι εδώ το κατάλληλο μέρος για την εξέταση των λεπτομερειών της εξέλιξης του εκμηχανισμού. Άρκει να εξετάσουμε τις γενικές πλευρές και να αναδείξουμε ότι, από φυσική άποψη, το μέσον της εργασίας χάνει την άμεση μορφή του και εμφανίζεται ως κεφάλαιο έναντι του εργάτη με τρόπο απτό. Η επιστήμη, λοιπόν, εκδηλώνεται μέσα στις μηχανές ως αλλότρια και έξωτερική προς τον εργάτη. Η ζωντανή εργασία ύποτάσσεται στην υλοποιημένη και η τελευταία δρᾷ με αυτόνομο τρόπο. Στο εξής ο εργάτης περιττεύει όταν τουλάχιστον η δράση του δεν προσδιορίζεται από τις ανάγκες του κεφαλαίου. Το κεφάλαιο λοιπόν αναπτύχθηκε πλήρως —με τις ιδιότητες μορφές του— μόνο από τη στιγμή που το εργαλείο της εργασίας όχι μόνο τυπικά προσδιορίζεται ως *πάγιο κεφάλαιο*, αλλά έχανε την άμεση μορφή του για να μετατραπεί σε *πάγιο κεφάλαιο* εμφανιζόμενο στο πλαίσιο της διαδικασίας παραγωγής απέναντι στην εργασία ως μηχανή. Το σύνολο της παραγωγικής διαδικασίας δεν υπάγεται πλέον στη δεξιοτεχνία του εργάτη· γίνεται τεχνολογική εφαρμογή της επιστήμης.

Το κεφάλαιο λοιπόν τείνει να προσδώσει στην παραγωγή χαρακτήρα επιστημονικό και να περιστείλει την άμεση εργασία σε παράρτημα αυτής της διαδικασίας. Όπως κατά το μετασχηματισμό της αξίας σε κεφάλαιο διαπιστώνουμε ότι το κεφάλαιο προϋποθέτει μιάν όρισμένη ιστορική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων —μεταξύ των οποίων και η επιστήμη— πριν με τη σειρά του τις

κάνει νά προοδεύσουν μέ επιταχυνόμενο ρυθμό.

Τό ποσοτικό μέγεθος και ή άποτελεσματικότητα (ένταση) μέ τήν όποια τό κεφάλαιο αναπτύσσεται ώς πάγιο έπισημαίνει άκριβέστατα τό βαθμό στόν όποίο τό κεφάλαιο γίνεται κεφάλαιο και ύποτάσσει τή ζωντανή έργασία όπως, συνάμα, και τήν έν γένει παραγωγή. Έκτός τούτου ό βαθμός αυτός ανάπτυξης έκφράζει τό επίπεδο τής συσσώρευσης τών αντικειμενοποιημένων παραγωγικών δυνάμεων και τής έργασίας τού παρελθόντος.

Χάρη στά μηχανήματα και sé άλλες συγκεκριμένες μορφές πάγιου κεφαλαίου (σιδηρόδρομος κ.λπ.) τό κεφάλαιο άποκτά τήν αντίστοιχη μορφή του ως άξία χρήσης στό πλαίσιο τής παραγωγικής διαδικασίας. Άλλά αυτό διόλου δέν σημαίνει ότι αυτή ή άξία χρήσης —τά μηχανήματα καθ' έαυτά— είναι πάντοτε κεφάλαιο ούτε ότι τά μηχανήματα είναι συνώνυμα μέ τό κεφάλαιο. Όπως ό χρυσός δέν θά έπαυε νά έχει μιάν άξία χρήσης ως χρυσός άν σταματούσε νά είναι νόμισμα, έτσι και οι μηχανές δέν χάνουν τήν άξία χρήσης άν σταματήσουν νά είναι κεφάλαιο.

Άκόμη κι άν οι μηχανές είναι ή μορφή άξιας χρήσης ή πιό αντίστοιχη στό πάγιο κεφάλαιο αυτό δέν συνεπάγεται ότι ή ύπαγωγή τους στις κεφαλαιστικές κοινωνικές σχέσεις αντιπροσωπεύει τόν τρόπο παραγωγής τόν πιό αντίστοιχο και τόν καλύτερο γιά τή χρησιμοποίησή τους.

Γνωρίζουμε ότι ό χρόνος έργασίας —άπλή ποσότητα έργασίας— γιά τό κεφάλαιο είναι ή μόνη καθοριστική άρχή. Όμως ή άμεση έργασία και ή ποσότητά της παύουν γιά τήν ώρα νά είναι ή καθοριστική άρχή τής παραγωγής —τής δημιουργίας άξιών χρήσης. Πράγματι ή έργασία περιορίζεται ποσοτικά sé ελάχιστες αναλογίες και ποιοτικά sé ένα ρόλο, βεβαίως άπαραίτητο, αλλά δευτερεύοντα sé σχέση μέ τή γενική επιστημονική δραστηριότητα, τις τεχνολογικές εφαρμογές τών φυσικών επιστημών και τήν παραγωγική δύναμη πού άπορρέει από τήν κοινωνική διάρθρωση τού συνόλου τής παραγωγής — τόσα δώρα τής κοινωνικής έργασίας έστω κι άν πρόκειται γιά ιστορικό προϊόν. Έτσι τό κεφάλαιο ως κυρίαρχη δύναμη τής παραγωγής έργάζεται γιά τήν αυτοδιάλυσή του.

Ό μετασχηματισμός τής παραγωγικής διαδικασίας, έχοντας κάνει τήν έργασιακή διαδικασία μιά διαδικασία επιστημονική πού ύποτάσσει τις δυνάμεις τής φύσης και τις ύποβάλλει στην ύπηρεσία τών ανθρώπινων αναγκών, εμφανίζεται ως μιά ιδιότητα σύμφυτη στό πάγιο κεφάλαιο sé αντίθεση πρός τή ζωντανή έργασία. Στο έξής ή άτομική έργασία παύει, γενικώς, νά εμφανίζεται ως παραγωγική. Η έργασία τού άτόμου δέν είναι πιά παραγωγική παρά μόνο στά συλλογικά έργα πού καθυποτάσσουν τις δυνάμεις τής φύσης. Αυτή ή προαγωγή τής άμεσης έργασίας sé κοινωνική δύναμη δείχνει ότι ή μεμονωμένη έργασία περιάγεται sé άδυναμία έναντι αυτού πού αντιπροσωπεύει τό κεφάλαιο καθώς και τών συγκεντροποιημένων συλλογικών και γενικών δυνάμεων. Έξάλλου, μόνο χάρη sé μιά σύμφυτη στό κυκλοφοριακό κεφάλαιο ιδιότητα ένας κλάδος τής παραγωγής μπορεί νά συνεχίσει τή δραστηριότητά του sé συνδυασμό μέ τήν έργασία πού παρέχει κάποιος άλλος.

Σ' αυτό πού έχουμε ονομάσει μικρή κυκλοφορία τό κεφάλαιο καταβάλλει στόν έργάτη τό ήμερομίσθιο πού θά ανταλλάξει μέ τά αναγκαία γιά τήν κατανάλωσή του προϊόντα. Τό χρήμα πού κερδίζει δέν έχει αυτή τή δύναμη παρά μόνο έπειδή, ταυτό-

χρονα, πραγματοποιείται έργασία sé κάποιο γειτονικό κλάδο. Μόνο έπειδή τό κεφάλαιο ιδιοποιείται τήν έργασία του μπορεί νά του δώσει, μέ τή μορφή χρήματος, ένα δικαίωμα είσπραξης από τήν έργασία κάποιου άλλου. Άλλά ή ανταλλαγή τής δικής του δουλειάς μέ τήν ξένη, άπλούστατα, δέν μεσολαβείται και δέν καθορίζεται από τήν ταυτόχρονη συνύπαρξη τής έργασίας τών άλλων εργατών sé άλλους κλάδους αλλά από τά μέσα πληρωμής πού του παρέχει τό κεφάλαιο.

Χάρη λοιπόν στό έν γένει κυκλοφοριακό κεφάλαιο και στην ποσότητά του πού είσπράττει άτομικά ό έργάτης μπορεί νά προχωρήσει στη ζωτική γιά αυτόν επιχείρηση τής διατροφής του κατά τήν παραγωγή. Αυτή ή κατανάλωση δέν εμφανίζεται ως ζωτική ανταλλαγή μεταξύ τών δυνάμεων τής έργασίας πού συνεργάζονται αλλά ως θρεπτική γιά τό κεφάλαιο ανταλλαγή, ως τρόπος ύπαρξης τού κυκλοφοριακού κεφαλαίου. Έτσι όλες οι δυνάμεις τής έργασίας ύπάγονται στό κεφάλαιο: στό τμήμα πάγιο κεφάλαιο άπορροφάται ως ύλοποιημένη μορφή ή παραγωγική δύναμη τής έργασίας (έξωτερική και ανεξάρτητη άπ' αυτό) στό τμήμα κυκλοφοριακό από τή μιά μεριά ό ίδιος ό έργάτης παρήγαγε τις συνθήκες τής ανανέωσης τής έργασίας του και από τήν άλλη μεριά πραγματοποιείται ή ανταλλαγή τών συνθηκών τής έργασίας του χάρη στην ύπαρξη έργασίας sé άλλους κλάδους.

Άλλά όλα αυτά συμβαίνουν σάν τό κεφάλαιο νά έκανε προπληρωμές στόν έργάτη και εξασφάλιζε τό ταυτόχρονο τής δραστηριότητας sé όλους τους κλάδους. (Στήν πραγματικότητα θά πρέπει νά πραγματευτούμε τά δύο αυτά σημεία στό κεφάλαιο τό άφιερωμένο στη συσσώρευση). Μέ τή μορφή κυκλοφοριακού κεφαλαίου τίθεται ως ένδιάμεσος άνάμεσα sé διαφορετικούς εργαζομένους.

Τό πάγιο κεφάλαιο, ως μέσον παραγωγής τής όποιας ή πιό δόκιμη μορφή είναι τά μηχανήματα, παράγει άξία, δηλαδή αυξάνει τήν άξία τού προϊόντος μόνο sé δύο περιπτώσεις.

1. Στο βαθμό πού τό ίδιο έχει μιάν άξία, πού και τό ίδιο δηλαδή είναι προϊόν έργασίας, περιέχει μιάν όρισμένη ποσότητα έργασίας μέ αντικειμενοποιημένη μορφή.

2. Στο βαθμό πού αυξάνει τό ποσοστό ύπερεργασίας sé σχέση μέ τήν αναγκαία έργασία καθιστώντας τήν έργασία ίκανή, ως συνέπεια τής αύξησης τής παραγωγικής τής δύναμης, νά δημιουργήσει sé μικρότερο χρόνο μιά πιό μεγάλη μάζα αναγκαίων γιά τή διατήρηση τής ζωντανής εργατικής δύναμης προϊόντων.

Είναι έπομένως ένα άστικό σύνθημα άπολύτως παράλογο πού ίσχυρίζεται ότι ό έργάτης τά μοιράζεται μέ τόν κεφαλαιοκράτη διότι χάρη στό σταθερό κεφάλαιο (πού στην πραγματικότητα δέν είναι παρά τό προϊόν άλλότριας έργασίας πού οικειοποιείται τό κεφάλαιο) ό κεφαλαιοκράτης τού μειώνει τάχα τό χρόνο έργασίας ή τού καθιστά τήν έργασία πιό εύκολη (μέ τή μηχανή αφαιρεί από τήν έργασία κάθε ανεξαρτησία και κάθε έλκυστικό χαρακτηριστήρα).

Άλλά συμβαίνει άκριβώς τό αντίθετο: τό κεφάλαιο χρησιμοποιεί τις μηχανές στό μέτρο πού επιτρέπουν στόν έργάτη νά του αφιερώσει μεγαλύτερο μέρος τού χρόνου του, νά εργάζεται περισσότερο γιά τόν κεφαλαιοκράτη και λιγότερο γιά τόν έαυτό του. Χάρη στις μηχανές, ή αναγκαία διάρκεια γιά νά παραχθεί ένα συγκεκριμένο αντικείμενο, μειώνεται πράγματι στό ελάχιστο: αλλά μόνο μέ τό μέγιστο τής έργασίας αξιώνεται τό μέγιστο τών αντι-

κειμένων. Ἡ πρώτη περίπτωση είναι σημαντική διότι τό κεφάλαιο μειώνει στό ἐλάχιστο —χωρίς ἄλλωστε νά ὑπάρχει ἡ παραμικρότερη διάθεση πρὸς τοῦτο— τήν ἀνθρώπινη ἐργασία, τήν καταβολή δυνάμεων. Ἡ χειραφετημένη ἐργασία θά μπορεῖ νά ἐπωφεληθεῖ ἀπ' αὐτή τήν καταβολή ἔργου πού ἀποτελεῖ ἄλλωστε προϋπόθεση γιά τή χειραφετήσή του.

Ἡ εἰσαγωγή τῶν μηχανῶν προϋποθέτει ἱστορικά ὑπεράριθμα ἐργατικά χέρια. Μόνο ὅταν ὑπάρχει ὑπεραφθονία τῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας ἐπεμβαίνει ἡ μηχανή γιά νά ἀντικαταστήσει τήν ἐργασία. Καί μόνο στή φαντασία τῶν οἰκονομολόγων ἔρχεται νά βοηθήσει τόν ἐργάτη. Ἡ μηχανή μπορεῖ νά δράσει μόνο ὅταν ὑπάρχουν μάζες ἐργατῶν τῶν ὁποίων ἡ συγκέντρωση ἀπέναντι στό κεφάλαιο εἶναι μία ἀπό τίς ἱστορικές προϋποθέσεις του, ὅπως ἄλλωστε τό ἔχουμε δεῖ. Ἡ μηχανή δέν ἐγκαθίσταται γιά νά ἀντισταθμίσει τήν ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν ἀλλά γιά νά μειώσει στό ἀναγκαῖο γιά τό κεφάλαιο τμήμα μιά κατά μάζες διαθέσιμη ἐργατική δύναμη. Γιά νά ἀναπτυχθῶν οἱ μηχανές χρειάζεται νά ὑπάρχει μαζική ἐργατική δύναμη.

Ἡ Λώντερταλ νομίζει ὅτι ἔκανε κάποια μεγάλη ἀνακάλυψη ὅταν βεβαιώνει ὅτι οἱ μηχανές δέν αὐξάνουν τήν παραγωγική δύναμη τῶν ἐργατῶν ἀλλά αντικαθιστοῦν ἢ πραγματοποιοῦν ὅτι, δέν μποροῦν νά κάνουν μόνο μέ τίς δυνάμεις τους. Τό κεφάλαιο συνεπάγεται ἐξ ὀρισμοῦ ὅτι ἡ αὐξηση τῆς παραγωγικῆς δυνάμεις τῆς ἐργασίας παρουσιάζεται ὡς αὐξηση μιάς ἐξωτερικῆς ὡς πρὸς τήν ἐργασία δύναμης καί ὡς ἐξασθένηση τῆς ἐργασίας. *Τά ἐργαλεῖα τῆς ἐργασίας* καθιστοῦν τόν ἐργάτη ἀνεξάρτητο καί τόν μεταμορφώνουν σέ ἰδιοκτήτη. Οἱ μηχανές —ὡς πάγιο κεφάλαιο— τόν καθιστοῦν ἐξαρτημένο καί στήν πραγματικότητα ἀντικείμενο ἰδιοποίησης. Αὐτή ἡ ἐνέργεια τῶν μηχανῶν ἰσχύει μόνο ἐφόσον ὀρίζεται ὡς πάγιο κεφάλαιο καί ὀρίζεται ὡς τέτοιο μόνο μέ τό ὅτι ὁ ἐργάτης συμπεριφέρεται ὡς μισθωτός ἐργάτης καί γενικά τό ἐνεργό ἄτομο ὡς ἀπλός ἐργάτης ἀπέναντί του.

Πάγιο κεφάλαιο καί κυκλοφοριακό κεφάλαιο δύο διαφορετικοί τρόποι κεφαλαίου — Πάγιο κεφάλαιο καί συνέχεια τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας — Μηχανές καί ζωντανή ἐργασία (ὁ κλάδος τῶν ἐφευρέσεων)

Ὡς ἐδῶ τό πάγιο κεφάλαιο καί τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο δέν ἐμφανίζονται παρά ὡς διαφορετικοί καί παροδικοί προσδιορισμοί. Τώρα ὁμως ἀποκρυσταλλώνονται ὡς ἰδιαίτεροι τρόποι ὑπαρξης τοῦ κεφαλαίου: δίπλα στό πάγιο κεφάλαιο ἐμφανίζεται τό κυκλοφοριακό: ἔχουμε δηλαδή δύο διαφορετικά εἶδη κεφαλαίου. Ἄν θεωρήσουμε ἕνα κεφάλαιο σέ ἕναν συγκεκριμένο κλάδο παραγωγῆς θά δοῦμε ὅτι ἐμφανίζεται διαιρεμένο σέ δύο τμήματα ἢ ὅτι ἀποσυντίθεται κατά μιά ὀρισμένη ἀναλογία σ' αὐτά τά δύο εἶδη. Μέσα στήν παραγωγική διαδικασία ἡ ἀρχική διαφορά μεταξὺ μέσων ἐργασίας καί ὕλικῶν παραγωγῆς καί τελικοῦ προϊόντος ἐμφανίζεται ὡς κυκλοφοριακό κεφάλαιο (πού συμπεριλαμβάνει τά δύο τελευταῖα) καί πάγιο κεφάλαιο.

Ἡ καθαρά φυσική διάκριση τοῦ κεφαλαίου ἐπέρχεται τώρα στήν ἴδια του τή μορφή καί ἐκδηλώνεται σέ αὐτή τή διαφοροποίηση (...). Μόλις τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο περάσει πραγματικῶς ἀπό τίς διαφορές φάσεις του προξενεῖ αὐξηση ἢ μείωση, ἐπιμήκυνση ἢ συντόμευση τοῦ χρόνου κυκλοφορίας, καθιστᾷ περισσότερο ἢ λιγότερο κοπιώδη τή διαδρομή του στά διάφορα στάδια τῆς κυκλοφορίας. Κάποια μείωση τῆς ὑπεραξίας πού μπορεῖ νά παραχθεῖ σέ ἕνα δεδομένο χρονικό διάστημα χωρίς αὐτές τίς διακοπές —εἴτε διότι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀναπαραγωγῶν λιγοστεύει εἴτε διότι ἡ ποσότητα τοῦ κεφαλαίου πού συνεχῶς ἐπενδύεται στή διαδικασία τῆς παραγωγῆς περιστέλλεται. Καί στίς δύο περιπτώσεις δέν πρόκειται γιά μείωση τῆς ἀποσπώμενης ἀξίας ἀλλά γιά μείωση τῆς ταχύτητας αὐξησης. Μόλις ὁμως τό πάγιο κεφάλαιο ἐπεκταθεῖ ὡς ἕνα ὀρισμένο σημεῖο —αὐτή ἡ ἐπέκταση, ὅπως ὑπαινιχθήκαμε, εἶναι τό μέτρο ἀνάπτυξης τῆς μεγάλης βιομηχανίας γενικά, τό πάγιο κεφάλαιο δηλαδή ἀβγατίζει ἀνάλογα μέ τήν ἀνάπτυξη της— ὑλοποιεῖ τό ἴδιο τίς παραγωγικές του δυνάμεις, καί μάλιστα μετασχηματίζεται σέ παραγωγική δύναμη, ὡς ἔτοιμο προϊόν. Ἐκτοτε κάθε διακοπή τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας προκαλεῖ ἄμεσα μείωση τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαίου τῆς παραχθείσας ἀξίας του.

Ἡ ἀξία τοῦ πάγιου κεφαλαίου δέν ἀναπαράγεται μόνο κατά τό μέτρο πού καταναλώνεται στή διαδικασία τῆς παραγωγῆς. Ὅταν τό πάγιο κεφάλαιο δέν χρησιμοποιεῖται χάνει τήν ἀξία χρήσης του —καί ἡ ἀξία του δέν μεταφέρεται στό προϊόν.

Ἐτσι ὅσο περισσότερο τό πάγιο κεφάλαιο ἀναπτύσσεται σέ εὐρεία κλίμακα, μέ τήν ἐννοια πού δίνουμε ἐδῶ, τόσο ἡ συνέχεια τῆς διαδικασίας παραγωγῆς ἢ ἡ σταθερή ροή τῆς ἀναπαραγωγῆς ἀποβαίνει μιά ἐξωτερικά ἀναγκαστική συνθήκη τοῦ τρόπου παραγωγῆς πού θεμελιώνεται πάνω στό κεφάλαιο.

Καί ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη ἡ ἰδιοποίηση τῆς ζωντανῆς ἐργασίας μέσω τοῦ κεφαλαίου στό ἐκμηχανισμένο σύστημα ἀποκτᾷ ἄμεσα πραγματικὴ ὑπόσταση. Ἀπὸ μιά μεριά ἡ ἀνάλυση καί ἐφαρμογή τῶν μηχανικῶν καί χημικῶν νόμων πού πηγάζει ἄμεσα ἀπὸ τήν ἐπιστήμη δίνει τή δυνατότητα στή μηχανή νά ἐκτελεῖ τήν ἴδια ἐργασία πού σέ παλαιότερη ἐποχὴ ἐκτελοῦσε ὁ ἐργάτης. Ὡστόσο τά μηχανήματα γνωρίζουν αὐτή τήν ἀνάπτυξη ὅταν ἡ βιομηχανία ἔχει ἤδη φτάσει ἕνα ὑψηλὸ ἐπίπεδο, ὅταν τό κεφάλαιο θά ἔχει ἐντάξει ὅλες τίς ἐπιστήμες στήν ὑπηρεσία του, καί ὅταν ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά, τά ὑπάρχοντα μηχανήματα θά ἐγγυῶνται ἤδη ἀξιοσημεῖωτες προσόδους.

Οἱ ἐφευρέσεις γίνονται ἐπομένως κλάδος τῶν ἐπιχειρήσεων ἐνῶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἐπιστήμης στήν ἄμεσα παραγωγή προσδιορίζει τίς ἐφευρέσεις καί συνάμα τίς ὑποκινεῖ. Ἀλλά δέν εἶναι αὐτός ὁ τρόπος ἀνάπτυξης τοῦ μεγάλης κλίμακας ἐκμηχανισμού καί ἀκόμη λιγότερο δέν καθορίζει τίς ἰδιαιτερότητες τῆς ἀνάπτυξης. Γιατί ὁ τρόπος αὐτός εἶναι μιά διαδικασία ἀνάλυσης, μέ τόν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας πού μετασχηματίζει τοὺς χειρισμοὺς τοῦ ἐργάτη σέ πράξεις ὀλοένα καί περισσότερο μηχανικές μέχρις ὅτου κάποτε νά ὑποκατασταθεῖ ὁ ἐργάτης ἀπὸ τό μηχανισμό.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ συγκεκριμένος τρόπος τῆς ἐργασίας μεταφέρεται ἀπὸ τόν ἐργάτη στό κεφάλαιο μέ τή μορφή τῆς μηχανῆς καί ἡ ἐργατικὴ ἱκανότητα ἀπαξιώνεται ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς μεταφορᾶς. Ἀπὸ δῶ προέρχεται ὁ ἀγῶνας τῶν ἐργατῶν ἐ-

νάντια στα μηχανήματα. "Ό,τι ήταν δραστηριότητα του ζωντανού εργάτη γίνεται δραστηριότητα της μηχανής. Γι' αυτό ο εργάτης αισθάνεται ότι το κεφάλαιο ιδιοποιείται βάνουσα την εργασία του: απορροφά ζωντανή εργασία «λές και ο έρωτας κατείχε τό σώμα του»¹.

Η αντίφαση ανάμεσα στη βασική αρχή της άστικής παραγωγής και την ανάπτυξή της. Οί μηχανές

Η ανταλλαγή ζωντανής εργασίας με αντικειμενοποιημένη εργασία, δηλαδή ή εκδήλωση της κοινωνικής εργασίας με την ανταγωνιστική μορφή του κεφαλαίου και της μισθωτής εργασίας, είναι ή *εσχάτη ανάπτυξη του νόμου της αξίας* και της παραγωγής που βασίζεται στην αξία.

Η προϋπόθεση αυτής της σχέσης συνίσταται στο ότι ή μάζα του χρόνου άμεσης εργασίας, ή ποσότητα της χρησιμοποιημένης εργασίας, αντιπροσωπεύει τόν άποφασιστικό παράγοντα παραγωγής πλούτου. Όμως, στο βαθμό που αναπτύσσεται ή μεγάλη βιομηχανία, ή δημιουργία πραγματικού πλούτου εξαρτάται όλο και λιγότερο από τό χρόνο εργασίας και την ποσότητα χρησιμοποιούμενης εργασίας: εξαρτάται όλο και περισσότερο από την ισχύ των μηχανικών συντελεστών που τίθενται σε κίνηση στη διάρκεια της εργασιακής διαδικασίας. Η τεράστια δραστηριότητα αυτών των συντελεστών, με τή σειρά της, δέν έχει καμία σχέση με τό χρόνο άμεσης εργασίας που κοστίζει ή παραγωγή τους. Έξαρτάται περισσότερο από τό γενικό επίπεδο της επιστήμης και την τεχνολογική πρόοδο ή από τίς εφαρμογές της επιστήμης στην παραγωγή. (Η ανάπτυξη των επιστημών, ιδιαίτερα της φυσικής επιστήμης και μαζί της των άλλων είναι με τή σειρά της συνάρτηση της υλικής παραγωγής).

Η γεωργία, για παράδειγμα, αποβαίνει μιά άλλη εφαρμογή της επιστήμης του μεταβολισμού της ύλης έτσι που νά ρυθμίζεται με τόν αποτελεσματικότερο τρόπο για τό σύνολο του κοινωνικού σώματος. Ο πραγματικός πλούτος εκδηλώνεται πολύ

περισσότερο στην τεράστια δυσαναλογία ανάμεσα στον χρησιμοποιούμενο χρόνο εργασίας και τό παραγόμενο προϊόν της καθώς και στην ποιοτική δυσαναλογία ανάμεσα στην εργασία, που έχει περιοριστεί σε μιά καθαρή αφαίρεση, και την ισχύ της παραγωγικής διαδικασίας που ή εργασία επιτηρεί: αυτό μās αποκαλύπτει ή μεγάλη βιομηχανία.

Η εργασία δέν εμφανίζεται πιά νά συμπεριλαμβάνεται και τόσο στην παραγωγική διαδικασία αλλά ό άνθρωπος συμπεριφέρεται περισσότερο ως επιβλέπων και ρυθμιστής της παραγωγικής διαδικασίας. Αυτό ισχύει όχι μόνο για τά μηχανήματα αλλά ακόμη για τό συνδυασμό των ανθρώπινων δραστηριοτήτων και την ανάπτυξη των ανθρώπινων συναλλαγών.

Ο εργάτης δέν παρεμβάλλει πλέον τό φυσικό αντικείμενο που μετασχηματίστηκε σε εργαλείο ως τόν ενδιάμεσο ανάμεσα σ' αυτόν και τό υλικό: παρεμβάλλει τή φυσική διαδικασία, που τή μετασχηματίζει σε διαδικασία βιομηχανική, ως τόν ενδιάμεσο ανάμεσα σ' εκείνον και την άνόργανη φύση της οποίας έχει γίνει κύριος. Αλλά ό ίδιος παραμερίζεται από τή διαδικασία παραγωγής αντί νά είναι ό κύριος παράγοντάς της.

Με τό μετασχηματισμό αυτό ούτε ό χρόνος της χρησιμοποιούμενης εργασίας ούτε ή εργασία που εκτελεί άμεσα ό άνθρωπος εμφανίζονται ως τό κύριο θεμέλιο της παραγωγής και του πλούτου αλλά ή ιδιοποίηση της γενικής παραγωγικής δύναμης, ή κατανόηση της φύσης και ή ευχέρειά του νά την κυριαρχεί με την ύπαρξή του σε μορφή κοινωνικού σώματος: με δύο λόγια ή ανάπτυξη του κοινωνικού άτόμου [εμφανίζεται σαν τό κύριο θεμέλιο της παραγωγής και του πλούτου].

Η κλοπή της εργασίας του άλλου στην οποία βασίζεται ό σημερινός πλούτος εμφανίζεται ως μιά άθλια βίαση σε σχέση με τή νέα που δημιουργεί και αναπτύσσει ή μεγάλη βιομηχανία ή ίδια.

Από τή στιγμή που ή εργασία με την άμεση μορφή της σταμάτησε νά είναι ή κύρια πηγή του πλούτου, ό χρόνος της εργασίας παύει και πρέπει νά πάψει νά είναι τό μέτρο του πλούτου και έπομένως και ή ανταλλακτική αξία παύει νά είναι τό μέτρο της αξίας χρήσης. *Η υπερεργασία των μεγάλων μαζών* έπαψε πιά νά είναι συνθήκη της ανάπτυξης του γενικού πλούτου ακριβώς όπως και ή *μή εργασία των όλίγων* έπαψε νά είναι ή συνθήκη ανάπτυξης των γενικών δυνάμεων του ανθρώπινου μυαλού.

Ός εκ τούτου ή βασισμένη στην ανταλλακτική αξία παραγωγή καταρρέει και ή διαδικασία της άμεσης υλικής παραγωγής απεκδύεται την κακομοίρικη και ανταγωνιστική της μορφή. *Αρχίζει λοιπόν ή ελεύθερη ανάπτυξη της ατομικότητας.* Στο έξης τό ζήτημα δέν είναι νά μειωθεί ό αναγκαίος χρόνος εργασίας ώστε νά άβγατίσει ή υπερεργασία αλλά νά μειωθεί έν γένει ή αναγκαία κοινωνική εργασία σε ένα ελάχιστο που ταιριάζει στην επιστημονική και καλλιτεχνική κατάρτιση των ατόμων χάρη στον ελεύθερο χρόνο και στά μέσα που δημιουργούνται για χάρη όλων.

Τό κεφάλαιο είναι ή διαδικαστική αντίφαση: από τή μιά παρεμποδίζει τή μείωση του χρόνου εργασίας στό ελάχιστο και άφ' έτέρου προϋποθέτει ότι ό χρόνος εργασίας είναι ή μόνη πηγή και τό μόνο μέτρο του πλούτου. *Μειώνει έπομένως τόν αναγκαίο χρόνο εργασίας ώστε νά τόν αύξήσει ως υπερεργασία.* Σε μιά αβυσσος άναλογία θεωρεί την υπερεργασία ως όρο —ζήτημα ζωής ή θανάτου— του αναγκαίου χρόνου.

Ἀπό τή μιὰ μεριά ζωογονεῖ ὄλες τίς δυνάμεις τῆς ἐπιστήμης, τῆς φύσης ὅπως καί τῆς συνεργασίας καί τῆς κοινωνικῆς ἐπικοινωνίας, ὥστε νά καταστήσει τή δημιουργία τοῦ πλοῦτου (σχετικῶς) ἀνεξάρτητη ἀπό τόν ἀπαιτούμενο χρόνο ἐργασίας. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἐπιδιώκει οἱ γιγαντιαῖες κοινωνικές δυνάμεις πού δημιουργοῦνται κατ' αὐτόν τόν τρόπο νά μετρῶνται σύμφωνα μέ τόν κανόνα τοῦ χρόνου ἐργασίας καί νά τίς ἐντάσσει σέ στενά ὅρια, ἀναγκαῖα ὡστόσο στή διατήρηση, ὡς ἀξίας, τῆς ἤδη δημιουργημένη ἀξίας. Οἱ παραγωγικές δυνάμεις καί οἱ κοινωνικές σχέσεις —ἀπλές διαφορετικές ὁψεις τῆς ἀνάπτυξης τοῦ κοινωνικοῦ ἀτόμου— ἐμφανίζονται στό κεφάλαιο ἀποκλειστικά ὡς τά ἀναγκαῖα μέσα γιά νά ἀναπαραγάγει πάνω στή στενόμευαλη αὐτή βάση. Ἀλλά στήν πραγματικότητα μόνο οἱ ὑλικές συνθήκες εἶναι οἱ κατάλληλες γιά νά τιναχθεῖ στόν ἀέρα αὐτή ἡ βάση.

«Ἐνα ἔθνος εἶναι πραγματικά πλούσιο ἂν ἀντί γιά δώδεκα ὥρες ἐργάζεται ἕξι. Ὁ πλοῦτος δέν συνίσταται στό νά ἀπαιτεῖται ἡ παραγωγή ὑπερπαραγωγίας (πραγματικός πλοῦτος) ἀλλά ἡ παραγωγή διαθέσιμου χρόνου γιά κάθε ἄτομο καί γιά ὁλόκληρη τήν κοινωνία πέρα ἀπό τόν χρησιμοποιούμενο χρόνο γιά τήν ἄμεση παραγωγή»⁴.

Ἡ φύση δέν παράγει οὔτε μηχανές οὔτε ἀτμομηχανές οὔτε σιδηροδρόμους οὔτε τηλέγραφους οὔτε αὐτόματους ἀργαλειούς κ.λπ. Ὅλα αὐτά εἶναι προϊόντα τῆς ἀνθρώπινης βιομηχανίας, φυσική ὕλη μετασχηματισμένη σέ ὄργανα τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας καί θέλησης πάνω στή φύση. Εἶναι ὄργανα τοῦ ἀνθρώπινου μυαλοῦ, δημιουργημένα ἀπό τό ἀνθρώπινο χέρι, ὑλοποιημένη γνωστική δύναμη.

Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ πάγιου κεφαλαίου δείχνει τό βαθμό στόν ὁποῖο ἡ ἐν γένει κοινωνική ἐπιστήμη, ἡ γνώση, γίνονται ἄμεση παραγωγική δύναμη, καί ἐπομένως μέχρι ποιοῦ σημείου οἱ συνθήκες τῆς ζωτικῆς διαδικασίας τῆς κοινωνίας ὑπόκεινται στόν ἐλεγχό τῆς γενικῆς διάνοιας καί φέρουν τή σφραγίδα της. Δείχνει ἐπίσης μέχρι ποιοῦ σημείου οἱ κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις δέν παράγονται μόνο μέ τή μορφή γνώσης ἀλλά ἀκόμη ὡς ἄμεσα ὄργανα τῆς κοινωνικῆς πράξης, τῆς πραγματικῆς ζωτικῆς διαδικασίας.

Σημασία τῆς ἀνάπτυξης τοῦ πάγιου κεφαλαίου (γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐγγένει κεφαλαίου) — Σχέση μεταξύ τῆς δημιουργίας πάγιου κεφαλαίου καί κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου — Διαθέσιμος χρόνος: ἀντιφατική του μορφή — Παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας καί παραγωγή τοῦ πάγιου κεφαλαίου — Χρήση καί κατανάλωση — Βιωσιμότητα τοῦ πάγιου κεφαλαίου.

Ἡ αὐξηση τοῦ πάγιου κεφαλαίου δείχνει μέ ἕναν ἄλλο τρόπο τό ἐπίπεδο τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἐν γένει πλοῦτου ἢ τήν ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαίου. Τό προσα-

νατολισμένο ἄμεσα πρὸς τήν παραγωγή ἀξίας χρήσης ὅπως καί πρὸς τήν παραγωγή ἀνταλλακτικῆς ἀξίας εἶναι τό καταναλώσιμο προϊόν. Ἀντίθετα τό τμήμα τῆς παραγωγῆς πού χρησιμεύει γιά τήν παραγωγή πάγιου κεφαλαίου δημιουργεῖ ἀντικείμενα πού δέν εἶναι οὔτε ἄμεσα ἀνταλλάξιμα (ἢ, ἔστω, δέν εἶναι ἀνταλλακτικές ἀξίες ἄμεσα πραγματοποιήσιμες).

Ἀπό τό βαθμό παραγωγικότητας πού ἤδη ἔχει ἐπιτευχθεῖ —κατά πόσον δηλαδή ἕνα τμήμα τοῦ παραγωγικοῦ χρόνου ἀρκεῖ γιά τήν ἄμεση παραγωγή— ἐξαρτᾶται λοιπόν ἐάν ἕνα συνεχῶς αὐξανόμενο τμήμα μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ γιά νά δημιουργηθοῦν μέσα παραγωγῆς. Αὐτό συνεπάγεται ὅτι ἡ κοινωνία εἶναι σέ θέση νά περιμένει καί ὅτι μπορεῖ νά προαφαιρέσει τόσο ἀπό τήν ἄμεση κατανάλωση ὅσο καί ἀπό τήν ἀντίστοιχη παραγωγή ἕνα αὐξανόμενο μέρος τοῦ πλοῦτου πού ἤδη ἔχει δημιουργηθεῖ γιά νά τόν χρησιμοποιήσει σέ μιὰ ἐργασία πού δέν εἶναι ἄμεσα παραγωγική (στό πλαίσιο τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς).

Ὅλα αὐτά προαπαιτοῦν ὅτι ἔχει ἐπιτευχθεῖ ἤδη ἕνα ὀρισμένο ἐπίπεδο παραγωγικότητας καί ἕνα σχετικό πλεόνασμα. Καί μάλιστα ἀνάλογα μέ τό βαθμό πού τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο μετασχηματίζεται σέ πάγιο κεφάλαιο.

Ὅπως τό μέγεθος τῆς σχετικῆς ὑπερπαραγωγίας ἐξαρτᾶται ἀπό τήν παραγωγικότητα τῆς ἀναγκαῖας ἐργασίας, ἔτσι καί ἡ ποσότητα τοῦ χρόνου ἐργασίας —ζωντανῆς καί ἀντικειμενοποιημένης— πού χρησιμοποιεῖται γιά τήν παραγωγή πάγιου κεφαλαίου ἐξαρτᾶται ἀπό τήν παραγωγικότητα τοῦ χρόνου ἐργασίας τοῦ χρησιμοποιούμενου γιά τήν ἄμεση παραγωγή προϊόντων. Βλέπουμε ὅτι αὐτή ἡ σχέση συνεπάγεται ἕναν ὑπεράριθμο (ἀπό τήν ἀποψη αὐτή) πληθυσμό καί μιὰ πλεονασματική παραγωγή.

Μέ ἄλλα λόγια τό ἀποτέλεσμα τοῦ χρόνου ἐργασίας πού χρησιμοποιεῖται στήν ἄμεση παραγωγή πρέπει νά εἶναι σχετικά πλεονασματικό ὥστε νά ξεπερνᾶ τήν ἀναγκαῖα ποσότητα γιά τήν ἄμεση ἀναπαραγωγή τοῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιεῖται μόνο σέ αὐτούς τούς κλάδους τῆς βιομηχανίας. Αὐτός ὁ σχετικός ὑπερπληθυσμός καί ἡ σχετική ὑπερπαραγωγή πρέπει νά εἶναι τόσο πῶς σημαντικές ὅσο λιγότερο τό πάγιο κεφάλαιο καρποφορεῖ ἄμεσα καί ὅσο λιγότερο παρεμβαίνει στή διαδικασία τῆς ἄμε-

σης παραγωγής· ή διαφορετικά, όσο περισσότερες μηχανές υπάρχουν για την παραγωγή σιδηροδρόμων, διωρυγων, εγγειοβελτιωτικών έργων τηλεγράφων κ.λπ., σε σχέση με όσες προορίζονται για τη διαδικασία παραγωγής αγαθών άμεσης διαβίωσης.

Θά επανέλθουμε στο σημείο αυτό αλλά από τώρα τονίζουμε ότι ή αδιάκοπη διαδοχή υπερπαραγωγής και ύπο-παραγωγής στη σύγχρονη βιομηχανία όπως και οί άσταμάτητες ταλαντεύσεις και οί σπασμοί προέρχονται από τόν πότε ανεπαρκή και πότε υπερβολικό μετασχηματισμό του κυκλοφοριακού κεφαλαίου σε πάγιο κεφάλαιο.

Ή δημιουργία μιās μεγάλης ποσότητας διαθέσιμου χρόνου έξω από τόν αναγκαίο στην κοινωνία γενικά και στό κάθε μέλος της ειδικά, χρόνο· [ή διαφορετικά ενός περιθωρίου εργασίας για τήν ανάπτυξη όλων τών παραγωγικών δυνάμεων κάθε ατόμου και άρα τής κοινωνίας], αυτή ή δημιουργία του χρόνου τής μή-εργασίας εμφανίζεται για τό κεφάλαιο και τά προηγούμενα συστήματα, ως απλός χρόνος μή-εργασίας, ως ελεύθερος χρόνος για όρισμένους. Τό κεφάλαιο όμως επιπρόσετα αυξάνει για τίς μάζες τό χρόνο υπερεργασίας μέ όλα τά μέσα τής επιστήμης και τής τέχνης, επειδή ό πλούτος του συνιστάται άμεσα στην οικειοποίηση του χρόνου υπερεργασίας μιά και ό άμεσος σκοπός του είναι ή άξία και όχι ή άξία χρήσης. Έτσι, παρά τή θέλησή του, είναι τό όργανο πού δημιουργεί τά μέσα του διαθέσιμου κοινωνικού χρόνου, έτσι πού νά περιορίζει άκατάπαυστα σε ένα ελάχιστο τό χρόνο εργασίας για όλόκληρη τήν κοινωνία και επομένως νά αποδεσμεύει τό χρόνο όλων πού διατίθεται για τήν ανάπτυξη του καθένα.

Όστόσο, πάντοτε τείνει από τή μιά μεριά νά δημιουργήσει διαθέσιμο χρόνο και από τήν άλλη νά τόν μετασχηματίσει σε υπερεργασία. Όταν επιτυγχάνει σε υπερβολικό ρυθμό νά δημιουργήσει διαθέσιμο χρόνο υποφέρει από υπερπαραγωγή και ή

αναγκαία εργασία διακόπτεται διότι τό κεφάλαιο δέν μπορεί πλέον νά αξιοποιήσει καμιά υπερεργασία. Όσο πίο πολύ αναπτύσσεται αυτή ή αντίφαση τόσο περισσότερο άποκαλύπει ότι ή αύξηση τών παραγωγικών δυνάμεων δέν μπορεί νά είναι δέσμια τής οικειοποίησης τής υπερεργασίας του άλλου αλλά ότι οί εργατικές μάζες όφείλουν λοιπόν νά οικειοποιηθούν οί ίδιες τήν υπερεργασία τους. Έτσι ό διαθέσιμος χρόνος σταματά νά έχει μιάν αντιφατική ύπαρξη. Ό αναγκαίος χρόνος εργασίας θά μετριέται μέ βάση τίς ανάγκες του κοινωνικού ατόμου και ή ανάπτυξη τής κοινωνικής παραγωγικής δύναμης αυξάνει μέ τόση ταχύτητα ώστε ό διαθέσιμος χρόνος αυξάνει για όλους, παρ' όλο πού ή παραγωγή ύπολογίζεται σε συνάρτηση μέ τόν πλούτο όλων.

Πράγματι, πραγματικός πλούτος σημαίνει ανάπτυξη τών παραγωγικών δυνάμεων όλων τών ατόμων. Τότε δέν θά είναι ό χρόνος εργασίας αλλά ό ελεύθερος χρόνος μέ βάση τόν όποιο θά μετριέται ό πλούτος.

Γιά νά είναι ό χρόνος εργασίας τό μέτρο του πλούτου προϋποτίθεται ότι θεμέλιο του πλούτου είναι ή φτώχεια και ότι ό ελεύθερος χρόνος ύφίσταται και διαμέσου τής αντίθεσης στην υπερεργασία. Μέ άλλους όρους αυτό προϋποθέτει ότι όλος ό χρόνος ενός ατόμου προ-ορίζεται ως χρόνος εργασίας και ότι τό άτομο ύποβαθμίζεται άποκλειστικά σε εργάτη ύποταγμένο στην εργασία. Γι' αυτό τό πίο ανεπτυγμένο σύστημα έκμηχανισμού έξαναγκάζει σήμερα τόν εργάτη νά εργάζεται περισσότερο άπ' όσο τό έκανε ό άγριος ή ό ίδιος, τίς εποχές πού διέθετε τά πίο πρωτόγονα και στοιχειώδη εργαλεία.

«Αν όλη ή εργασία μιās χώρας μόλις άρκοῦσε στη συντήρηση ενός πληθυσμού δέν θά μπορούσε νά ύπάρξει υπερεργασία και επομένως τίποτε δέν θά ήταν δυνατό νά συσσωρευθεί μέ τή μορφή κεφαλαίου. Αν σε μιά μόνο χρονιά ό λαός παρήγαγε άρκετά για τή συντήρησή του επί δύο χρόνια ή κατανώληση ενός έτους έπρεπε νά εξαφανιστεί ή θά έπρεπε νά καταργηθεί ή παραγωγική εργασία επί ένα χρόνο. Άλλά οί κάτοχοι του υπερπροϊόντος ή κεφαλαίου... χρησιμοποιούν τους εργαζόμενους σε σκοπούς πού δέν είναι άμεσα παραγωγικοί, π.χ. στην κατασκευή μηχανών κ.λπ. (The Source and Remedy of the National difficulties).

Ή ανάπτυξη τής μεγάλης βιομηχανίας συνεπάγεται ότι ή βάση της, δηλαδή ή ιδιοποίηση του χρόνου εργασίας του άλλου, παύει νά αντιπροσωπεύει ή νά δημιουργεί πλούτο. Έτσι και ή άμεση εργασία, ως τέτοια, παύει νά είναι ή βάση τής παραγωγής, μιά και μετασχηματίζεται σε δραστηριότητα πού ουσιαστικά συνίσταται σε επιτήρηση και έλεγχο, ενώ τό προϊόν δέν παράγεται πιά από τήν άμεση έξατομικευμένη εργασία αλλά μάλλον από τό συνδυασμό τής κοινωνικής δραστηριότητας.

Ό Χότσκιν βγάξει τό άκόλουθο συμπέρασμα. «Όταν αναπτυχθεί ό καταμερισμός εργασίας «σχεδόν κάθε άτομική εργασία είναι τό μέρος ενός όλου. Έπειδή όμως κάθε επιμέρους τμήμα δέν έχει ούτε άξία ούτε χρησιμότητα από μόνο του, δέν ύπάρχει τίποτε για νά προσεταιριστεί (ιδιοποιηθεί) ό εργάτης προσωπικά, τίποτε για τό όποιο θά μπορούσε νά πεί: αυτό είναι τό προϊόν μου, αυτό θέλω νά τό κρατήσω έγώ».⁵

Στήν άμεση ανταλλαγή ή άμεση άτομική εργασία εμφανίζεται νά πραγματοποιείται σε ένα ιδιαίτερο προϊόν ή μέρος του προϊόντος και ό κοινός κοινωνικός του χαρακτήρας —άντικειμενοποίηση τής γενικής εργασίας και ικανοποίηση τών γενικών

ἀναγκῶν— ἀντιμετωπίζεται διαμέσου τῆς ἀνταλλαγῆς.

Τό ἀντίθετο συμβαίνει στήν παραγωγική διαδικασία τῆς μεγάλης βιομηχανίας, ὅπου ἡ παραγωγική δύναμη τοῦ μέσου τῆς ἐργασίας τοῦ ἀνεπτυγμένου σέ ἐπίπεδο τῆς αὐτοματοποιημένης διαδικασίας προϋποθέτει τήν ὑποταγή τῶν φυσικῶν δυνάμεων στήν κοινωνική διάνοια ἐνῶ ἡ ἐργασία τοῦ ἀτόμου αἰρεται σάν ἐξατομικευμένη ἐργασία, δηλαδή μετασχηματίζεται σέ κοινωνική ἐργασία. Ἔτσι ἐκκίπτει ἡ ἄλλη βάση αὐτοῦ τοῦ τρόπου παραγωγῆς.

Στό πλαίσιο τῆς ἴδιας τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας τοῦ κεφαλαίου ὁ χρόνος ἐργασίας πού χρησιμοποιεῖται γιά νά παραχθεῖ πάγιο κεφάλαιο χρησιμοποιεῖται γιά τήν παραγωγή τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου ὁ χρόνος ὑπερἐργασίας ὅπως σχετίζεται μέ τήν ἀναγκαῖα ἐργασία. Στό βαθμό πού ἡ παραγωγή, ἡ προοριζόμενη στήν ικανοποίηση τῶν ἄμεσων ἀναγκῶν, γίνεται παραγωγικότερη εἶναι δυνατό νά προσανατολιστεῖ μεγαλύτερο τμήμα πρὸς τήν ικανοποίηση τῶν ἀναγκῶν κατασκευῆς μέσων παραγωγῆς.

Ἡ παραγωγή πάγιου κεφαλαίου ἀπό φυσική ἄποψη δέν μπορεῖ νά προσανατολιστεῖ εἴτε πρὸς τήν κατασκευή ἄμεσων ἀξιών χρήσης ἀπαραίτητων στήν ἄμεση ἀναπαραγωγή τοῦ κεφαλαίου — πού δηλαδή ἀντιπροσωπεύουν σχετικά, στό πλαίσιο παραγωγῆς ἀξιών, τήν ἀξία χρήσης. Ἀντίθετα ἡ παραγωγή τοῦ πάγιου κεφαλαίου δέν προσανατολίζεται πρὸς τήν ἀξία ὡς ἄμεσο ἀντικείμενο ἀλλά πρὸς τήν παραγωγή μέσων πού θά χρησιμεύσουν στή δημιουργία ἀξίας ἀλλά ἡ παραγωγή ἀξίας ἐντοπίζεται ὑλικά στό ἀντικείμενο τῆς παραγωγῆς, ὡς σκοπός τῆς παραγωγῆς καί τῆς ἀντικειμενοποίησης τῆς παραγωγικῆς δυνάμης: γίνεται μιά ἀξία πού παράγει τή δύναμη τοῦ κεφαλαίου.

Στήν παραγωγή τοῦ πάγιου κεφαλαίου τό κεφάλαιο ἐμφανίζεται ὡς αὐτοσκοπός καί γίνεται ἀποτελεσματικό ὡς κεφάλαιο μέ μιά δύναμη μεγαλύτερη ἀπό ἐκείνη πού διαθέτει στήν παραγωγή κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου. Ἄρα, μέ αὐτή τήν ἐννοια, τό μέγεθος τοῦ πάγιου κεφαλαίου καί τό τμήμα πού ἀντιπροσωπεύει ἡ παραγωγή του μέσα στή γενική παραγωγή εἶναι τό μέτρο τῆς ἀνάπτυξης τοῦ πλούτου τοῦ βασιζόμενου στόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγῆς. (...)

Ἡ κατανάλωση στό πλαίσιο τῆς διαδικασίας παραγωγῆς σημαίνει χρήση καί φθορά. Κατά τὰ ἄλλα ἡ ἀνθεκτικότητα τοῦ πάγιου κεφαλαίου δέν πρέπει νά κατανοηθεῖ ὡς καθαρά ὑλική. Τό σίδηρο καί τό ξύλο ἀπό τό ὁποῖο φτιάχνεται ἓνα κρεβάτι ὅπου κοιμᾶμαι, ἢ οἱ πέτρες ἀπό τίς ὁποῖες φτιάχνεται ἓνα σπίτι ὅπου κατοικῶ ἢ τό μαρμάρينو ἄγαλμα πού στολίζει ἓνα παλάτι εἶναι ἐξίσου ἀνθεκτικά μέ τό σίδηρο καί τό ξύλο πού χρησιμοποιοῦν γιά τὰ μηχανήματα.

Δέν εἶναι μόνο γιά λόγους τεχνικούς πού ἡ ἀνθεκτικότητα ἀποτελεῖ μιά προδιαγραφή τοῦ ὄργανου καί τοῦ μέσου παραγωγῆς ἢ διαφορετικά πού τό μέταλλο κ.λπ. εἶναι τό ὑλικό πού κυρίως χρησιμοποιεῖται στά μηχανήματα. Τό ὄργανο τό χρησιμοποιούμενο στό ἐκμηχανισμένο σύστημα καλεῖται νά διαδραματίζει συνεχῶς τόν ἴδιο ρόλο στίς ἐπαναλαμβανόμενες διαδικασίες παραγωγῆς. Ἔτσι τήν ἀνθεκτικότητα τοῦ μέσου παραγωγῆς τήν ἀπαιτεῖ ἡ ἀξία χρήσης του. Ἄν θά ἔπρεπε διαρκῶς νά ἀνανεώνεται θά γινόταν πολύ ἀκριβό καί τόσο μεγαλύτερο μέρος τοῦ κεφαλαίου θά χρησιμοποιούνταν ἀνώφελα. Ἡ ἀνθεκτικότητά του λοιπὸν εἶναι ὁ τρόπος ὑπαρξῆς του σάν μέσο παραγωγῆς.

Ἡ ἀνθεκτικότητά του μεγεθύνει τήν παραγωγική του δύναμη. Ἀντίθετα ἡ ἀνθεκτικότητά τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου πού δέν ἔχει μετασχηματιστεῖ σέ πάγιο κεφάλαιο διόλου δέν ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἴδια τήν παραγωγική πράξη καί δέν εἶναι ἓνα στοιχεῖο ὑλικά προσδιορίσιμο.

Ἄν μεταξύ τῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν ὑπάρχουν μερικά ἀντικείμενα πού θεωροῦνται πάγιο κεφάλαιο διότι καταναλώνονται ἄργα καί μάλιστα ἀπό περισσότερα ἄτομα διαδοχικά, αὐτό ὀφείλεται σέ διαφορετικούς λόγους: μίσθωση ἀντί γιά πώληση, τοκοληψία κ.λπ., γιά τοὺς ὁποίους δέν θά μιλήσουμε ἐδῶ.

«Ἀπό τότε πού γενικεύθηκε ἡ εἰσαγωγή τῶν ἄψυχων μηχανῶν στά βρετανικά ἐργοτάξια, ἐκτός ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, οἱ ἄνθρωποι μετασχηματίζονται σέ μιά δευτερεύουσα καί ὑποδεέστερη μηχανή· δόθηκε πολύ περισσότερο προσοχή στήν τελειοποίηση τῆς πρώτης ὕλης τοῦ ξύλου καί τῶν μετάλλων παρά στά ἀνθρώπινα σώματα καί τὰ πνεύματα».⁶

1. Βλ. γιά τὰ διάφορα στοιχεῖα τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας στό *Κεφάλαιο*, σελ.

2. Landerdale, *Recherches*, σ. 119.

3. Goethe, *Faust*.

4. Βλ. *The Source and Remedy of the National Difficulties*, London 1821, σελ. 6, ἀνωνόμου συγγραφέως.

5. Hodgskin, *Labour Defended*, London 1825, σελ. 31. Ὁ

6. R. Owen, *Essay on the Formation*, 1840, σελ. 31. Ὁ Μάρξ στά βασικά σημεῖα τῆς ἐκθεσῆς του ἀναφέρεται στοὺς προδρόμους τῆς σοσιαλιστικῆς σκέψης, Ὁουεν, Χότκιν, Φουριέ κ.λπ.

ΤΟ ΠΩΜΑ ΤΟΥ ΜΠΟΥΚΑΛΙΟΥ

Μιά συνέντευξη του Χάμπερμας

Ἡ συνέντευξη δόθηκε στὸν Γιόζεφ Φρύχτλ, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1984, μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν ἐβδομήντα χρόνων ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ Πανεπιστημίου Γκαίτε στὴ Φραγκφούρτη. Δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικό Link, τεύχος 178/1985.

Μετάφραση ἀπὸ τὰ γερμανικά:
Γιώργος Ριζούλης

Ἑρώτηση: Τὸ πνευματικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς πού γεννήθηκε ἡ κριτικὴ θεωρία — ἀν τὸ ἀντικρίσουμε ἀπὸ τὴ σημερινὴ σκοπιὰ — μᾶς φαίνεται γοητευτικὸ, μὲ ἐξωτικὸ σχεδὸν τρόπο. Στὰ ἀκαδημαϊκὰ πλαίσια τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Χοῦμπολντ, μὲ τὸ κοινωνικὰ ἐκτεταμένο ὁμοιογενὲς στρώμα μορφωμένων πολιτῶν, καὶ μὲ ἕναν τύπο καθηγητῆ — ὅπως ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν Κορνέλιους, δάσκαλο τοῦ Χορκχάιμερ καὶ τοῦ Ἀντόρνο — πού μὲ τὰ ἄσπρα γένια του δίνει τὴν ἐντύπωση ἐνός home de lettre, συναντῶνται ὁ νεοκαντιανισμὸς, ἡ φαινομενολογία καὶ ἡ μεταφυσικὴ καὶ ἀσκει τὴν ἐπιρροή της ἢ ψυχολογία τοῦ Γιούνγκ καὶ τοῦ Κλάγκες. Ἄν παραβλέψει κανεὶς τὴν καταγωγὴ τους ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ σχολὴ τοῦ νεοκαντιανισμοῦ, ὁ Χορκχάιμερ, ὁ Ἀντόρνο καὶ ὁ Λέβενταλ, καὶ κατὰ κάποιον τρόπο ἐπίσης ὁ Μπένγιαμιν, ἐμπνέονται ἀπὸ τὴν τότε ἀκόμη νεαρὴ ψυχανάλυση, ἀπὸ τὸν ἐπαναστατικὸ ριζοσπαστισμὸ καὶ τὸν ἰουδαϊκὸ μεσσιανισμὸ. Τὸ Πνεῦμα τῆς Οὐτοπίας τοῦ Μπλόχ προμηθεύει μιά θεωρητικὴ σύνθεση, ἡ Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση τοῦ Λούκατς μιά ἀνάγνωση τοῦ Μάρξ πού διαμορφώνει φιλοσοφικὴ σχολή.

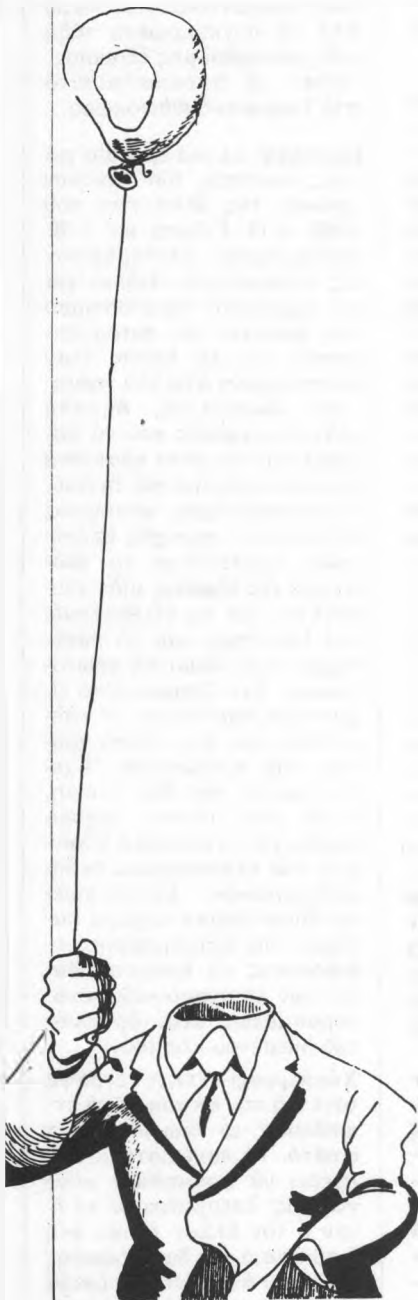
Μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἱστορικὸ ὑπόβαθρο, πόσο σημαντικὸ

εἶναι τὸ τμῆμα τῆς θεωρίας τὸ ὁποῖο συνδέεται μὲ τὴν (ἀναντικατάστατη) ἰδιαιτερότητα τῶν προσώπων; Σέ ποῖο βαθμὸ εἶναι ἡ Κριτικὴ Θεωρία, ὅπως ὑποθέτει ὁ Ντούμπιελ, «μιά μορφή ζωῆς καὶ σκέψης πού ἀσκεῖται μὲ προσωπικὸ τρόπο καὶ δέν εἶναι πάντοτε γενικεύσιμη»;

Χάμπερμας: Ὁ Χέλμουτ Ντούμπιελ, στὸ συνέδριο γιὰ τὸν Ἀντόρνο πού ἐγινε τὸ φθινόπωρο στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Φραγκφούρτης, υπεράσπισε τὴν ἐπικαιρότητα τῆς παλιᾶς Κριτικῆς Θεωρίας μὲ εἰρωνικὸ τρόπο. Κατέκρινε χωρὶς ἐπικεῖαια τὶς ἀποφάνσεις της καὶ ἀκριβῶς μὲσω αὐτῆς τῆς διαδικασίας ἀνέδειξε τὴ γονιμότητα καὶ τὸν ἐνεργὸ χαρακτήρα τῆς θεμελιώδους προβληματικῆς της. Μιά παράδοση ἐπιστημονικῆς ἀναζήτησης διατηρεῖ τὴ ζωντάνια της τότε μόνον ὅταν οἱ παλιὲς στοχεύσεις δοκιμάζονται μὲ ἐπιτυχία ὑπὸ τὸ φῶς τῶν νέων ἐμπειριῶν· καὶ αὐτὸ συμβαίνει ὄχι χωρὶς ἐγκατάλειψη ξεπερασμένων στοιχείων τῆς θεωρίας. Αὐτὴ εἶναι ἡ συνηθὴς κατάληξη τῶν θεωρητικῶν παραδόσεων, πολὺ περισσότερο ὅμως ἰσχύει γιὰ μιά θεωρία ἢ ὁποῖα στοχάζεται γιὰ τὶς συνθήκες πού τὴ γέννησαν. Ὁ Χορκχάιμερ ἤδη εἶχε διαχωρίσει τὴν «κριτικὴ» θεωρία ἀπὸ τὴν «παραδοσιακὴ», χρησιμοποιώντας ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ κριτήρια δια-

χωρισμοῦ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πρώτη ἀντιμετωπίζει τὸν ἑαυτὸ της ὡς συστατικὸ στοιχεῖο τῆς κοινωνικῆς διαδικασίας, τὴν ὁποία θέλει συγχρόνως νὰ ἐρμηνεύσει. Γι' αὐτὸ ὁ Ἀντόρνο μιλά γιὰ τὸν «χρονικὸ πυρήνα (Zeitkern) τῆς ἀλήθειας». Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ μίας τέτοιας θεωρίας, οἱ πραγματικὲς ἐναλλακτικὲς λύσεις δέν εἶναι «διατήρηση» ἢ «παραίτηση». Ἀντίθετα, θά πρέπει νὰ μὴν ἐγκαταλείψουμε τὴν ἐξερευνητικὴ στάση καὶ νὰ διακρίνουμε σέ ποῖο βαθμὸ μπορούμε σήμερα νὰ προωθήσουμε τὴν Κριτικὴ Κοινωνικὴ Θεωρία, αὐτοκριτικοὶ καὶ ἀναθεωρητικοὶ χωρὶς ἐπικεῖαια.

Ἀπὸ μιά ἄλλη πλευρὰ, σωστά παραπέμπετε στὶς ἰδιαίτερες συνθήκες τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα, σ' ἐκεῖνο τὸ ξεχωριστὸ πνεῦμα τῶν ἀσχολουμένων μὲ τὰ γράμματα ἀριστερῶν-διανοουμένων, ἐβραϊκῶν-ἀστικῶν κύκλων, σέ πόλεις ὅπως τὸ Βερολίνο καὶ ἡ Φραγκφούρτη, ὅπου συναντῶνται στὸ μοναδικὸ σχῆμα πού θά ὀνόμαζε ἀργότερα ὁ Μερλώ-Ποντύ δυτικὸ μαρξισμό, θέματα ὅπως ὁ μεσσιανισμὸς καὶ ὁ γερμανικὸς ἰδεαλισμὸς, μὲ νεοτερικὰ στοιχεῖα τοῦ ἐξπρεσιονισμοῦ καὶ τῆς νεαρῆς τότε ψυχανάλυσης. Ἡ φυσιογνωμία αὐτῆς τῆς πνευματικῆς κατάστασης συνδέεται μὲ κάποιες συνθήκες

πού είναι αδύνατο να επαναληφθούν· μία τέτοια πνευματική διαμόρφωση που έχει περάσει πιά στην ιστορία, μπορεί στην καλύτερη περίπτωση να επιμαρτυρηθεί με τη βοήθεια της παρουσίας των επιζώντων, από πρόσωπα που έντυπωσιάζουν. Σ' εκείνο τό συνέδριο για τον 'Αντόρνο, ο κυμαινόμενος λόγος, ο αυθορμητισμός και η απέρριπτη παρουσία του Λέο Λέβενταλ μās θύμισε εκείνες τις απaráβλητες συνάψεις πραγμάτων που έχουν περάσει και δέν μπορούν να γυρίσουν πίσω. Υπάρχουν βέβαια *άλληλουχίες*, τότε όπως και τώρα, που έχουν ομοιότητες. Τό διπλό μέτωπο των παλιών της σχολής της Φραγκφούρτης έναντιον του θετικισμού από τη μία πλευρά και της φιλοσοφίας της ζωής, γενικά της μεταφυσικής ημιμάθειας από την άλλη, έγινε δυστυχώς και πάλι επίκαιρο. Θυμάστε τόν Κάρλ Γιούνγκ και τόν Κλάγκες, σήμερα λέγονται Λακάν και Γκουαταρί.

Ερώτηση: Ο Λέβενταλ έχει παρομοιάσει τήν κριτική θεωρία — σύμφωνα με τά λόγια του 'Αντόρνο— με «πώμα μουκαλιού»: «Μείναμε δλοι εκπληκτοι στή δεκαετία του 1960, από τόν θόρυβο με τόν οποίο έκπωματίστηκε τό μουκαλί αυτό». Σέ ποιά βαθμό είναι ακριβώς τό ιδιαίτερο ιστορικό υπόβαθρο, σέ τελευταία ανάλυση, ή αντιπαράθεση της Θεωρίας με τόν ολοκληρωτισμό του Χίτλερ και του Στάλιν, αυτό που παρήγαγε τό κρηκτικό μίγμα της «παλιάς» Κριτικής Θεωρίας; Είναι λοιπόν ανακόλουθο νά συνεχίσουμε σήμερα τήν ανάπτυξη των ιδεών της κριτικής θεωρίας με τό «υπόδειγμα» του σώματος, όπως διατυπώθηκε από τό νεοστρουκτουραλισμό; Δέν ισχύει για τόν 'Αντόρνο όπως ισχύει για τόν Φουκώ, ότι ή ευαισθησία στον πόνο είναι επίσης τό μέτρο του πολιτισμού;

Χάμπερμας: Η απρόβλεπτη πλατιά επίδραση της Κριτικής Θεωρίας στο τέλος της δεκαετίας του 1960 είχε ασφαλώς σχέση με τό γεγονός ότι αυτή ή θεωρία θήλασε πραγματικά από τις βιογραφικές και τις ιστορικές εμπειρίες εξόριστων Έβραίων και άνορθόδοξων άριστερών. Μπορούσε λοιπόν νά επιδράσει ως καταλύτης σέ

μία κατάσταση μέσα στην οποία τμήματα της σπουδάζουσας μεταπολεμικής γενεάς είδαν τόν έαυτό τους αντίμετωπο με ένα παρελθόν που δέν καταπολεμήθηκε από τούς γονείς τους. Άλλά επίσης και τό ίδιο τό θεωρητικό περιεχόμενο ανταπόκρινόμενο κατά κάποιον τρόπο στο τέλος της εποχής του 'Αντενάουερ. Ο Χορκχάμερ και ο κύκλος του, αντίθετα από τούς ορθόδοξους μαρξιστές, έβαλαν όλα τα δυνατά τους για νά έρμηνεύσουν τί σταθερότητα, τις ικανότητες κοινωνικής ολοκλήρωσης του ανεπτυγμένου καπιταλισμού — όχι τις κρίσεις, αλλά τήν άνυπαρξία κρίσεων με έπαναστατική κατάληξη. Και ή 'Ομοσπονδιακή Γερμανία τότε —όπωςδήποτε περισσότερο από σήμερα— προσέφερε τή χυδαία εμπειρία αυτού που ο παράγοντας του 'Ερχαρντ ονόμασε τυποποιημένη κοινωνία.

Άλλωστε, ανήκει στην ιστορία της επίδρασης των ιδεών ή αδυναμία μας να τήν προβλέψουμε. Σήμερα, ή *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* διαβάζεται διαφορετικά. Ορισμένοι τή διαβάζουν με τά μάτια του γαλικού μεταστρουκτουραλισμού. Όπως έδειξε ο Άξελ Χόννετ, υπάρχουν πράγματι ομοιότητες, για παράδειγμα μεταξύ 'Αντόρνο και Φουκώ. Άλλά ο 'Αντόρνο είχε λάβει άμυντική θέση έναντιον μιας *αφομοιώνουσας* έκδοχής, με τόν τύπο ίσως που συχνά εκείνος χρησιμοποιούσε: ακριβώς οι μικρές διαφορές συγκροτούν τήν «όλική» διαφορά. Παρ' όλη τή ριζοσπαστικότητα που διακρίνει τήν κριτική του προς τό Λόγο, ο 'Αντόρνο ποτέ δέν παραιτήθηκε από αυτό που ή μεγάλη φιλοσοφία αναζητούσε με τή βοήθεια του Λόγου. Ασφαλώς, ή κλινική κατάσταση ενός πολιτισμού μετρίεται με τά φαινόμενα περιφερειακά θύματα, με τόν πόνο που μπορεί νά αποσοβηθεί και που αυτός ο πολιτισμός απαιτεί από μās. Άν όμως άφεθούμε σ' αυτή τήν κριτική παρόρμηση, επιτρέπεται άραγε επίσης νά άμφισβητούμε άκόμα και τή λογικότητα των κανόνων, που αξιώνονται με διαισθητικό τρόπο;

Ερώτηση: Ο αντιπρόεδρος του Πανεπιστημίου της Φραγκφούρτης μίλησε στο συνέδριο για τόν 'Αντόρνο

του 1983 για μία «περίπλοκη σχέση ανάμεσα στον 'Αντόρνο και αυτό τό Πανεπιστήμιο». Μ' αυτό τόν τρόπο προανήγγειλε τις επιφυλάξεις έναντιον της Κριτικής Θεωρίας που καταμαρτυρήθηκαν στις διαδικασίες του συνεδρίου. Θά ήταν άραγε σήμερα αυτή ή σχέση ομαλότερη; Γενικότερα: Τι δυσκολίες συναντά σήμερα ένας επιστήμονας, αν ομολογεί δημόσια ότι είναι μαρξιστής; Θά έπρεπε άκόμα και ένας τόσο φημισμένος στο διεθνή χώρο φιλόσοφος, όπως ο Γιούργκεν Χάμπερμας, νά υπογράψει στή Βαυαρία ή στην Κάτω Σαξονία μία δήλωση άποδοχής της έλεύθερης δημοκρατικής τάξης πραγμάτων;

Χάμπερμας: Οι άκαδημαϊκές επιφυλάξεις κατά του 'Αντόρνο έχουν τραφεί, πιστεύω, από παρόμοια θολές πηγές, όπως εκείνες που είχαν έμποδίσει, δύο γενιές πριν, τή σταδιοδρομία ενός Γκέοργκ Ζίμελ. Ο Ζίμελ είχε προτείνει μία σχετικιστική αντίληψη του χριστιανισμού. Ο άνορθόδοξος τρόπος του σκέψης και άκαδημαϊκής παράδοσης έπιδρούσε με προκλητικό τρόπο. Η έπιδοκιμασία του από τούς φοιτητές, ή επίδρασή του στο μεγάλο κοινό, προκαλούσαν τό φθόνο. Ο άντισημιτισμός συνασπίστηκε με τή μηχανογραφία έναντιον των διανοουμένων που είχαν συγγραφικό έργο. Αυτές οι πηγές εν τώ μεταξύ άποξηράνθηκαν — επιτέλους δέν υπάρχουν πιά ούτε εκείνοι: αυτή ή τελευταία γενιά των άσύγκριτα παραγωγικών Γερμανοεβραίων διανοουμένων, που σφράγισαν με τό έργο τους τό Πανεπιστήμιο της Φραγκφούρτης (στή δεκαετία του 1920 προπάντων, και με τόν Χορκχάμερ και τόν 'Αντόρνο άκόμα μία φορά μετά τόν πόλεμο). Σήμερα κρυσταλλώνονται παρόμοιες επιφυλάξεις γύρω από άλλα πράγματα.

Σ' ότι με άφορά, βιώνω σήμερα τήν πόλη και τό Πανεπιστήμιο της Φραγκφούρτης σαν έναν φιλελεύθερο κοινωνικό περίγυρο. Όπωςδήποτε, εκείνο τό Πανεπιστήμιο που έχει τήν έδρα του στα πόδια της βαυαρικής τοπικής κυβέρνησης δέν μπόρεσε, παρά τις επανειλημμένες άποπειρες, νά παραχωρήσει, με τή συνηθισμένη διαδικα-

σία αποφάσεων, τόν έντελώς χωρίς έπιρροή τίτλο του έπιτιμου καθηγητή στο διευθυντή του γειτονικού 'Ινστιτούτου Μάξ Πλάνκ. Τότε μου φάνηκε άξιοπεριέργο. Λιγότερο άξιοπεριέργη ήταν ή προσπάθεια της κυβέρνησης Άλμπρεχτ (Κάτω Σαξονία), νά αναβιώσει τόν όρκο νομιμότητας της εποχής Μακάρθου. Έδώ δέν έπρόκειτο για τήν πίστη στα θεμελιώδη άρθρα του Συντάγματος μας, που δέν μπορούν να έμποδίσουν στην έλευθερία της διδασκαλίας. Έπρόκειτο, τό έτος 1977, για τή δήλωση πολιτικής ύποταγής κάτω από τή συγκεκριμένη συνταγματική πραγματικότητα, κάτω από τή συγκεκριμένη τάξη μιας μονόφθαλμης εξουσίας. Ήταν τό άκομπαριαμένο στο Γερμανικό Φθινόπωρο.

Ερώτηση: Σέ μία έργασία για τούς φοιτητές των πρώτων χρόνων της δεκαετίας του 1980, ο Π. Γκλότς και ο Β. Μαλανόφσκι έπισημαίνουν ως σοβαρότατο κίνδυνο για τό γερμανικό πανεπιστήμιο τήν άπόλεια της αυτοσυνείδησής του (ή οποία ήταν σφραγισμένη από τόν γερμανικό ιδεαλισμό), δηλαδή μιας λειτουργίας που νά παρέχει στή νέα γενιά πρακτικό προσανατολισμό για τή ζωή. Τό πανεπιστήμιο, μοντέρνος όργανισμός παροχής ύπηρεσιών, εγκατέλειψε τό πρόβλημα της εύρεσης μιας ταυτότητας για τις εξειδικευμένες έπιστήμες και τό παρέπεμψε στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Στο ζήτημα αυτό είχατε ήδη διατυπώσει τή γνώμη σας πριν από είκοσι χρόνια, στην πραγματεία. Έχετε σήμερα τήν ίδια γνώμη, μετά από τόσους ισχυρισμούς για «κοινωνικό άνοιγμα» και «λανθασμένο έκδημοκρατισμό»; Συγκεκριμένα: Είναι άκόμα σήμερα καθήκον της άκαδημαϊκής εκπαίδευσης «ή άναμεταβίβαση των έπιστημονικών συμπερασμάτων στον όρίζοντα του βιωμένου κόσμου»;

Χάμπερμας: Ό,τι έγραψα τότε για τήν άκαδημαϊκή εκπαίδευση τό θεωρώ άκόμα σωστό. Τό πανεπιστήμιο δέν πρέπει νά προμηθεύει μόνο γνώσεις: έπεμβαίνει με τό έναν ή τόν άλλον τρόπο στην διαδικασία της διαμόρφωσης των νέων ανθρώπων, ή οποία τούς εισάγει στις έρευνητικές παραδόσεις. Από τήν άλλη πλευρά, τό θέμα της εκπαι-

δευσης δέν είναι δυνατό νά άποκοπεί εύκολα από τό σοβαρό έργο τής διαμεσολάβησης των γνώσεων και νά παραδοθεί στή φιλοσοφία, ώς τμηματική τής άπασχόλησης. 'Η τελευταία έχει γίνει άλλωστε μιά έπιστήμη μέσα στίς άλλες.

Ερώτηση: Σ' αυτό τό ζήτημα, έχετε τόνισει πολλές φορές ότι ό ρόλος τής φιλοσοφίας ώς θεμελιώδους έπιστήμης ή υπερεπιστήμης — και όχι ώς σκέψη συγκεκριμένων φιλοσόφων — έχει εξαντληθεί. Μπορούμε τουλάχιστον άκόμα νά θεωρούμε τή φιλοσοφία έγγυητή μιās αξίωσης για ένότητα και γενίκευση; Μπορεί νά υπάρξει ή συνεργασία τής φιλοσοφίας μέ τίς έπιστήμες, όπως έσεις προτείνετε;

Χάμπερμας: Έρχομαι κατευθείαν από μιά συνάντηση όπου συζητούσαν για μιά εβδομάδα φιλόσοφοι και ψυχολόγοι για τήν εξέλιξη τής 'Ηθικής. 'Υπάρχουν περιοχές όπου ή συνεργασία έχει έπιτευχθεί. 'Από τήν άλλη πλευρά, άκόμα και σήμερα ή φιλοσοφία δέν έχει σε καμιά περίπτωση άποκλειστικό καθήκον νά δίνει μορφή, σε συνεργασία μέ άλλες έπιστήμες, στήν αξίωση για ένότητα και γενίκευση, όπως σωστά τό είπατε. Έχει επίσης μιά πολύ οικεία αλλά και παράδοξη σχέση μέ τή γνώση τής καθημερινότητας. Είναι ταυτόχρονα κοντά και μακριά στήν common sense. Όπως και ή τελευταία, ή φιλοσοφία κινείται στήν περιοχή του βιωμένου κόσμου, στήν ίδια σχέση μέ τόν καθημερινό ορίζοντα των γνώσεων. 'Αλλά αντιπαρατίθεται ριζικά στήν common sense, χάρη στήν ανατρεπτική δύναμη του στοχασμού, χάρη στή διαφωτιστική, κριτική και ανατέμνουσα δύναμη τής ανάλυσης.

Λόγω τής συγγένειάς της μέ τήν προσανατολισμένη γνώση του κοινού νου, ή φιλοσοφία γίνεται, σε μεγαλύτερο βαθμό άπ' ό,τι οι έπιστήμες, τό καταφύγιο προσώπων μέ πειθώ, από τά όποια και αντιπροσωπεύεται. 'Εδώ έννοώ κάτι διαφορετικό από τήν πατροπαράδοτη έλιτίστικη αυτοσυνείδηση τής φιλοσοφίας, πού νομίζει ότι είναι συνυφασμένη μέ μιά έξυψωμένη μορφή ζωής, όπως μιά θρησκεία μέ τόν περιφραμένο άσκητισμό των έρη-

μιτών και των περιπλανώμενων μοναχών. Είναι σημαντικό νά άσκει κανείς τή φιλοσοφία, έχοντας τήν ίδια συναίσθηση του μή άλάνθαστου, όπως και σε όποιαδήποτε άλλη έπιστήμη. 'Η ένότητα του έργου και του προσώπου είναι μιά κάπως άφελής άπαιτηση, έναντίον τής όποιας εκφραζόταν πάντοτε ό 'Αντόρνο. Είναι όμως σαφές ότι ό άκαδημαϊκός δάσκαλος θά πρέπει μέ άξίοπιστο τρόπο νά προσπαθεί νά γίνει ή έγγύηση αυτών πού διδάσκει.

Σήμερα, αισθάνομαι νά ύποκινεί τήν άνησυχία μου κάτι άλλο — έννοώ τίς έκστρατείες δυσφήμισης από πλευρές νεοσυντηρητικών συναδέλφων μου. Χθές διάβασα για παράδειγμα στήν έφημερίδα *Frankfurter Allgemeine Zeitung* πού έχει εξειδικευτεί σε τέτοια πράγματα, ένα άρθρο πού έμφανίζεται μέ έπιστημονικές άπαιτήσεις, τής κ. Νόελε-Νόμαν. 'Εκεί γράφει: «'Ο συντονισμός τής γνώσης και των συμφερόντων, πού ανέπτυξε ό Χάμπερμας στή δεκαετία του 1960, φαίνεται νά έχει καταστρέψει έντελώς τήν έλπίδα και τήν αξίωση για μιά αυτοκριτική, αυτοκαθαριστική ικανότητα του λογισμού» (*FAZ*, 24 'Ιουλίου 1984). Δέν μέ ένοχλεί τό φανερό ψεύδος αυτού του ισχυρισμού, αλλά ή σκόπιμη διάδοση τέτοιων ψευδών. Αυτό πού συνεχώς καταστρέφεται στήν 'Ομοσπονδιακή Γερμανία είναι τά δύσκολα αναγεννώμενα αυτόνομα μιάς σίγουρα καθεκτικής κουλτούρας τής συνύπαρξης μέ αυτούς πού πολιτικά σκέφτονται διαφορετικά — ή Ρόζα Λούξεμπουργκ μās είναι λιγότερο οικεία από τήν 'Ελίζαμπετ Νόελε-Νόμαν.

Ερώτηση: Τό πνεύμα τής εποχής (*Zeitgeist*) κατά τή διάρκεια τής δεκαετίας του 1970, άπομακρύνθηκε από τήν Κριτική Θεωρία. Λόγια όπως «νέα έσωτερικότητα», «σκέψη από τό στομάχι», ό νεοστρουκτουραλισμός και ή «κριτική του κυνικού Λόγου» κάνουν πολύ θόρυβο. 'Η κοινωνιολογία, ή όποια στή Φραγκφούρτη προπάντων ήταν ήδη στίς δόξες της από τή δεκαετία του 1920 μέ τόν 'Οπενχάιμερ και τόν Μαννχάιμ, άκόμα και ή Κριτική, έχει άποκτήσει τήν κακή φήμη τής άφαιρέσης.

'Η κατάληξη των εκδόσεων Suhrkamp, άν μπορούμε έτσι νά τό διατυπώσουμε, είναι επίσης μιά κατάληξη τής κοινωνιολογικής ανάλυσης πού έγινε πληθωριστική. 'Η διατύπωση πού υπάρχει στον τόμο 1000 των εκδόσεων Suhrkamp «νά διατηρήσουμε στή μνήμη των απογόνων μας ένα ντοκουμέντο του ήθους τής εποχής μας», δέν διαπνέεται από ένα πνεύμα εκούσιας ύποταγής; Δέν είναι — ένα βήμα πιά πέρα — ή κοινωνιολογική ανάλυση μιά μελαγχολική έπιχείρηση, όταν μπροστά στα μάτια μας εναλλάσσονται τά συμπεράσματά της και μ' αυτό τον τρόπο έκπληρώνουν τή λειτουργία σλόγκαν τής μόδας, άπομυζούνται από τόν πνευματικό καταναλωτισμό κατά κάποιο τρόπο, και στή συνέχεια παραμερίζονται;

Χάμπερμας: Τό ντοκουμέντο του ήθους, στο όποιο αναφέρθηκα εκεί, δέν ήταν οι εκδόσεις Suhrkamp, αλλά ένα ιδιαίτερα δυσάρεστο παράδειγμα εκείνης τής δυσφήμισης για τήν όποια μόλις πριν μίλησα. Κατά τά άλλα, δέν ύποτάσσομαι μέ κανέναν τρόπο. Τά πρώτα τρία έξάμηνα πού διδάσκω και πάλι τώρα στο έδω Πανεπιστήμιο, μου έχουν έμπνεύσει πολύ θάρρος. Θα έπρεπε ίσως νά μή χρησιμοποιούμε ψυχολογικές έννοιες για νά στηρίξουμε τή θεωρία. Όποιος δέν θέλει νά παραιτηθεί από τό ούτοπικό περιεχόμενο των καλύτερων παραδόσεών μας, άκόμα και στή θεωρητική εργασία, δέν θά έπρεπε νά έπιθυμεί τή διάδοση ούτε τής άπαισιοδοξίας ούτε τής αισιοδοξίας. Πρέπει νά παρουσιάσουμε τά πράγματα μέ τέτοιο τρόπο ώστε νά ενισχύεται ή συνείδηση για τό άμφίροπο των συνθηκών. Για νά τρυπήσει κανείς ύπομονετικά τό χοντρό σανίδι, χρειάζεται άνοχή τής άποτυχίας και δύναμη χαρακτήρα περισσότερο παρά εύθυμη φύση. Δέν πρέπει νά κρίνουμε τή μοίρα τής κοινωνιολογίας και τής κοινωνικής θεωρίας μέ βάση βραχυπρόθεσμες εναλλασσόμενες τυποποιήσεις του συρμού. Σωστά θυμηθήκατε τόν 'Οπενχάιμερ και τόν Μαννχάιμ. Θα μπορούσατε νά είχατε κατονομάσει τον Χέλλερ, τόν Ζινσχάιμερ, τόν Γκρύνπεργκ, τόν Τίλλιχ και πολλούς άλλους — στα 70 χρόνια τής ύπαρξής του τό Πανεπιστή-

μιο τής Φραγκφούρτης έδωσε διεθνώς γνωστούς κοινωνικούς έπιστήμονες, για τή θεωρητική παραγωγή των όποιων κανείς λογικός άνθρωπος δέν άμφιβάλλει. 'Απεναντίας, εκείνη ή κριτική προς τήν κοινωνιολογία, πού παρουσιάζεται σήμερα ως «αντικοινωνιολογία», είναι ένα έντελώς γνωστό ιδεολογικό πρότυπο, τό όποιο περνώντας από τήν εποχή του ναζισμού προχωρεί πολύ πίσω μέσα στον 19ο αιώνα. Αυτό τό άντανακλαστικό άνήκει κατά κάποιο τρόπο στίς άποσκευές των περιόδων αντίδρασης. Πρέπει νά κάνουμε διάκριση ανάμεσα στή συνεχή ιστορία τής κοινωνικής θεωρίας και στίς έπεισοδικές επιδράσεις μεμονωμένων θεωριών, οι όποιες άν θέλουν νά άποκτήσουν κάποιο όνομα, πρέπει νά μήν άνταποκρίνονται σε κοσμοθεωρητικές άνάγκες.

Τά καμάκια μας! Τά καμάρια μας!

Τό έχουμε ξαναπεί: Πλούτο τό ψυχαναλυτικό ύλικό που παρέχουν οι άρσενικές γλωσσικές επιθέσεις κατά των γυναικῶν, τό θέρος ιδίως, όταν οι χυμοί ζέουν: «Μάνα μου» και ίδου τό οιδιπόδειο. «Άγορίνα μου» και επί ίδου σκηνης ὁ σιγασμένος πόθος τοῦ ὁμοίου. «Πασά μου», ἀπομεινάρι ἀμφίσημο τῆς τουρκοκρατίας. «Παναγιά μου ἔνα μωρό» και νά ταυτοχρόνως ὕβρις κατά των θείων και ἀποπλάνηση ἀνηλικῶν.

Περνώντας ἀπ' τίς λέξεις στην πράξη ἐπανέρχεται ἡ «πολιτισμική ὑγεία»: αὐτός που ἐπιβιώνει εἶναι ὁ κυνηγός που ξέρει κιόλας νά «ψαρεύει» διά τῆς σαγήνης του. Ἐκεῖνος που «χτυπάει», «καρφώνει», «καμακώνει», «καρφώνει». Ὁ φαλλοβόλος. Ὁ θύτης τῆς ἐρωτικῆς τέχνης και θύμα τῆς σεξουαλικῆς τεχνικῆς.

Διαδηλώσανε, λέει, τίς προάλλες στην Κρήτη οἱ τουρίστριες μήπως και ἐρεθίσουν τόν πατριωτισμό των ἀδρανούντων καμακιῶν. Τό AIDS, που ὡς στίγμα ἠθικό τό πλασάρουν παρά ὡς σωματική ἀσθένεια, ἔχει βραχυκυκλώσει τίς ἐπιθυμίες. Και κινδυνεύει ὁ τουρισμός. Ὁ κράχτης-μεσογειακός ἐραστής εἶναι πιά κομπός ἐξίσου ἀδύνατος μέ τίς «καθαρές ἀκρογιαλιές» και τήν «πατροπαράδοτη φιλοξενία». Μόλις τό νιώσανε λοιπόν οἱ ἰθαγενεῖς ξενοδόχοι και ἔμποροι και ταβερνιάρηδες πῶς χάνεται τό κέρδος, ἐνέπνευσαν διαδηλώσεις προσβλητικῆς τοῦ ὑπνώττοντος ἀνδρισμοῦ. Στην Ἴταλία ὀλόκληρα δημοτικά συμβούλια ἐκλιναν ταπεινά τό γόνυ στά σωματεῖα των καμακέρος γιά νά ἐπανεέλθουν στή δράση. Διότι, σαφῶς, τό σῶμα εἶναι χρήμα. Και ἡ πορνεία μία, ἀφυλη. Ἐπίσης σαφές ὅτι ἡ ἀντίληψη τῆς γυναίκας ὡς δοχείου και στόχου δέν εἶναι ἔνοχο ἐφευρημα ἰδεολογούντων ἀλλά τεκμήριο τῆς μόνης κοινωνικά νόμιμης συμπεριφοράς. (Ἄραγε, ὑπάρχει πιά «καλοκαιρινό ρεπορτάζ» σέ ἐφημερίδα ἢ περιοδικό χωρίς δυό-τρια ζευγάρια στήθη πεταμένα κατάμουτρα στόν λιμοκτονούντα τάχατες ἀναγνώστη);

Ἄρα, ὁ καθέννας τυγχάνει ἰθαγενῆς στόν τόπο του. Και πρέπει νά θορυβεῖται και νά ψάχνει τά τῆς καταγωγῆς του όταν οἱ ἄλλοι δέν τόν θεωροῦν ἰθαγενῆ.

Ἐκτός κι ἂν χρειαστεῖ νά συνέλθει ἢ Ἀκαδημία γιά νά ἀποφασίσει και γι' αὐτή τή λέξη, γιά τή σημασιολογική τῆς ἀνατροπῆς δηλαδή, ὅπως γιά τόσες ἄλλες που τίς βιάσανε και κάνανε παιδιά που δέν τά ἀναγνωρίζουνε οὔτε κι οἱ ἴδιες.

ΝΑΙ, ΕΙΜΑΣΤΕ ΙΘΑΓΕΝΕΙΣ

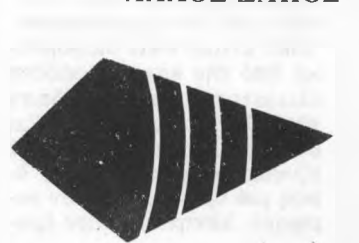
Ἐπειδή, δεῦτερον, ἡ ἴδια ἢ Ἐλευθεροτυπία τή χρησιμοποιεῖ ὡς ρουμπρίκα στίς συχνές ἀναφορές τῆς στην ἀγγλική δικαστική ἀλαζονεία.

Ἄρα, ὁ καθέννας τυγχάνει ἰθαγενῆς στόν τόπο του. Και πρέπει νά θορυβεῖται και νά ψάχνει τά τῆς καταγωγῆς του όταν οἱ ἄλλοι δέν τόν θεωροῦν ἰθαγενῆ.

Ἐκτός κι ἂν χρειαστεῖ νά συνέλθει ἢ Ἀκαδημία γιά νά ἀποφασίσει και γι' αὐτή τή λέξη, γιά τή σημασιολογική τῆς ἀνατροπῆς δηλαδή, ὅπως γιά τόσες ἄλλες που τίς βιάσανε και κάνανε παιδιά που δέν τά ἀναγνωρίζουνε οὔτε κι οἱ ἴδιες.

Ἄρα, ὁ καθέννας τυγχάνει ἰθαγενῆς στόν τόπο του. Και πρέπει νά θορυβεῖται και νά ψάχνει τά τῆς καταγωγῆς του όταν οἱ ἄλλοι δέν τόν θεωροῦν ἰθαγενῆ.

Ἄρα, ὁ καθέννας τυγχάνει ἰθαγενῆς στόν τόπο του. Και πρέπει νά θορυβεῖται και νά ψάχνει τά τῆς καταγωγῆς του όταν οἱ ἄλλοι δέν τόν θεωροῦν ἰθαγενῆ.

Ἄλλος Δάπος

YES ΣΤ' ΑΡΧΑΙΑ

Ναί λοιπόν. Και στά δημοτικά τ' ἀρχαῖα. Και στήν κοιλιά τῆς μητρικῆς δι' ὑποπαιδείας, εἰ δυνατόν, ὥστε νά ἐκμεταλλευτοῦμε δεόντως τόν παρθένο ἀταβισμό και τό φυλετικό ἀσυνείδητο.

Ἐτσι στά γρήγορα και σι' ἀνοργάνωτα. Κάπως μεταξὺ τόστ και γκρέιπ φρούτ στό φάστ φούντ, λίγο πρὶν τό καμπάρι ἢ τό τζίν-τόνικ στό μπάρ, λίγο μετά τά πίβοτ-ἀσίστ-φόλοου-ὄβερπλέι-γκάρ τοῦ Γιουρομπάσκετ.

Ἐτσι σι' ἀνοργάνωτα. Κάπως μεταξὺ τόστ και γκρέιπ φρούτ στό φάστ φούντ, λίγο πρὶν τό καμπάρι ἢ τό τζίν-τόνικ στό μπάρ, λίγο μετά τά πίβοτ-ἀσίστ-φόλοου-ὄβερπλέι-γκάρ τοῦ Γιουρομπάσκετ.

Μήπως και καταλάβουμε ἐπιτέλους ποιοί οἱ σπουδάρχες και ποιοί οἱ μισθαρχίδηδες.

Και γιά νά θυμηθοῦμε τί στό καλό σήμαινε ὁ ὑπουργός, τότε τουλάχιστον. Ἄλλά και τό κράτος — αὐτό ἔσαεἰ.

Τί πάει νά πεί σι' ἀλήθεια βυρσοδομῶ και βαυκαλιζῶ.

Πόσος λαός ὑπάρχει (ἔστω: πρέπει νά ὑπάρχει) στόν λειτουργό και πόσος στόν δημιουργό.

Νά ἐξελληνιστοῦμε λοιπόν. Προτροπάδην. Ὡστε νά μήν ἀναγκαζόμαστε νά καταφεύγουμε σέ βακτηρίες γαλλικές και ἀγγλικές και ἰταλικές και τουρκικές και ἀρβανίτικες γιά ν' ἀντέχουμε όταν περιγράφουμε τά ἀπεριγράπτα, τόν δημόσιο βίο μας ἐν προκειμένῳ.

Ἄρα, ὁ καθέννας τυγχάνει ἰθαγενῆς στόν τόπο του. Και πρέπει νά θορυβεῖται και νά ψάχνει τά τῆς καταγωγῆς του όταν οἱ ἄλλοι δέν τόν θεωροῦν ἰθαγενῆ.

Ἄρα, ὁ καθέννας τυγχάνει ἰθαγενῆς στόν τόπο του. Και πρέπει νά θορυβεῖται και νά ψάχνει τά τῆς καταγωγῆς του όταν οἱ ἄλλοι δέν τόν θεωροῦν ἰθαγενῆ.

Ἄρα, ὁ καθέννας τυγχάνει ἰθαγενῆς στόν τόπο του. Και πρέπει νά θορυβεῖται και νά ψάχνει τά τῆς καταγωγῆς του όταν οἱ ἄλλοι δέν τόν θεωροῦν ἰθαγενῆ.

Παντελής Μπουκάλας

Καύσωνος ἐγκώμιον

Καύσωνας. Καύματα κυνικά. Καί βάλε. Λάβα καί λίβας. Λαλήσαμε. Σαλέψαμε. Λιώσαμε. Λωλαθήκαμε. Στην Κύπρο, όλες ἐτοῦτες τίς φλογισμένες λέξεις τίς ἀθροίζουν σέ μία: *Λάλαρος*. "Ὡστε νά δροσίξει λιγάκι τό πράμα μέ τά πολλά ὑγρά σύμφωνα. Δέν τό 'λεγαν κι οἱ ἀρχαῖοι; «Ἡ γάρ τῶν λάμβδα σύγκρουσις ἠχῶδές τι ἔχει».

Πάλι καλά πού τό νέφος εἶναι σκέτο «ὀπτικό φαινόμενο» κατά τόν ἀρμόδιο ὑ-

Νά 'ναι καλά ἡ ἰδιωτική πρωτοβουλία. Πού μέχρι καί «*fresh aire of Athens*» ἔβγαλε στήν ἀγορά, σέ εἰδική ἀεροστεγή συσκευασία. Καί πλασάρει καί «*Zell oxygene*» γιά ὅσους ἔχουν πρόβλημα μέ τό νέφος. Νά 'χουμε νά παίρνουμε τή δόση μας μπάς καί τόν ἀντέξουμε καί τοῦτο τόν θεῖο Ἰούλιο πού πυρώνει.

Φονιά τήν καταντήσανε τήν πόλη. Ἄναρχη δόμησῃ λέει. «Τ' ἀηδόνια καί τά λιόδεντρα τά σάρωσαν οἱ

**σας πνίγει
το νέφος;**

πάρτε ZELL OXYGEN

πουργό κ. Κουλουμπή. Φταῖνε τά μάτια μας λοιπόν κι ἄστε τά πνευμόνια νά σφυρίζουν. Ποιός νά τ' ἀκούσει; Ἄφου καί τ' αὐτιά τά 'χουνε τά προβληματάκια τους. «Ἐμβοαί» λένει οἱ γιατροί. Ἐμβοές καί λιποθυμίες. Καί μέ τί νά πρωτοθυμώσεις, καί τί νά πρωτοθυμηθεῖς. Πῶς ἦτανε πολιτικό τό συννεφάκι μας, ἡ διαμαντόπετρά μας. Κι ἔφτανε ἡ βούληση ἡ πολιτική γιά νά ξεκουμπιστεῖ. Ἰσα ἕνα φσττ! Καί πᾶρ' τους κάτω τούς νεφελοβάμονες.

πολυκατοικίες». Σεφέρης δέν εἶναι; Βουλιάζουν καί τά κύτταρα τά φαιά στόν ἰδρώτα μέ τέτοια ζέστη.

Τήν ἔχει καί τή χάρη του ὁ καύσωνας. Νά, τρεῖς ἡ ὥρα τῆς νυκτός νά βγαίνεις στό μπαλκόνι, κυνηγός δροσιάς, καί νά χαιρετίσαι, πρώτη φορά μετά τό σεισμό, μέ τόν ἀπέναντι.

Νά 'σαι καλά, λοιπόν, ὦ καύσων. Πλήν, παῦσον.

Δρόσω Καιομένη

ΡΟΔΟΣ ΓΙΟΚ

Τό τηλέφωνο ἐπέμενε. Ἐκνευριστικά. Μέ τά πολλά κάποιος τῆς παρέας δεήθηκε νά τό σηκώσει.

— Γειά. Γωνία Χάρητος καί Λυσίππου ὑπάρχει μιά προκήρυξη γιά σᾶς. Μολών λαβέ.

Σπεύσαμε. Ἡ ὑπογραφή πάνω στόν μισοφθαρμένο πάπυρο, «ὁ Ἐκατομβαιῶνος», δέν μᾶς ἔλεγε τίποτε. Οὔτε καί τό σῆμα — κάτι μεταξύ εἰδωλίου καί ἔδωλίου ἢ σμίλης καί φαγᾶνας.

Βαθύτατα συγκινημένοι, παραδίδουμε τό σχεδόν ἔμμετρο περιεχόμενο στούς εἰδικούς τῶν ἀποκρυπτογραφίσεων:

*Κολοσσιαῖο σόκ
κι ὁ δόλιος Κολοσσός*

*τή βρῆκε ἀπό ΠΑΣΟΚ
καί τό 'ριξε στά SOS.*

*Τόν ὕπνο του τόν νήδυμο
τοῦ χάλασαν φουριόζα
μ' ἀπέτυχε τό δίδυμο
Χάρη σέ μιά μπουλντόζα.*

*Ἄσυστολα βυσσοδομοῦν
ψάχνοντας γιά τήν μπάζα
πλήν τελικῶς τά μεντιούμι
σκοντάψανε στά μπάζα.*

*Μέ δανεικά ὄράματα
δέν γίνονται τά θάματα
— ἄχ, μέ γέλασε μιά μάντισσα
στή Ρόδο πού ἀπάντησα
(δίξ' καί τρίς ἄλι).*

Καί γιά τήν ἀντιγραφή:

Τ. Σιμπούρης

ΜΑΚΑΒΡΙΟ

Τό 'κανε τό θαῦμα του τό περιοδικό ΕΝΑ. Στό 28ο τεῦχος του, τῆς 9ης Ἰουλίου, στήν περί βιβλίου σελίδα, κατάφερε νά ἀναστήσει οὐκ ὀλίγους τεθνεῶτες ποιητές μας: τόν Σινόπουλο, τόν Παπαδίτσα, τόν Δικταῖο, τόν Δούκαρη...

Τούς ἔστειλε μάλιστα στήν Πάτρα γιά νά συμμετάσχουν στό διήμερο τῆς ἑλληνικῆς ἐρωτικῆς ποιήσῃς, στό πλαίσιο τοῦ ἐκεῖ Φεστιβάλ.

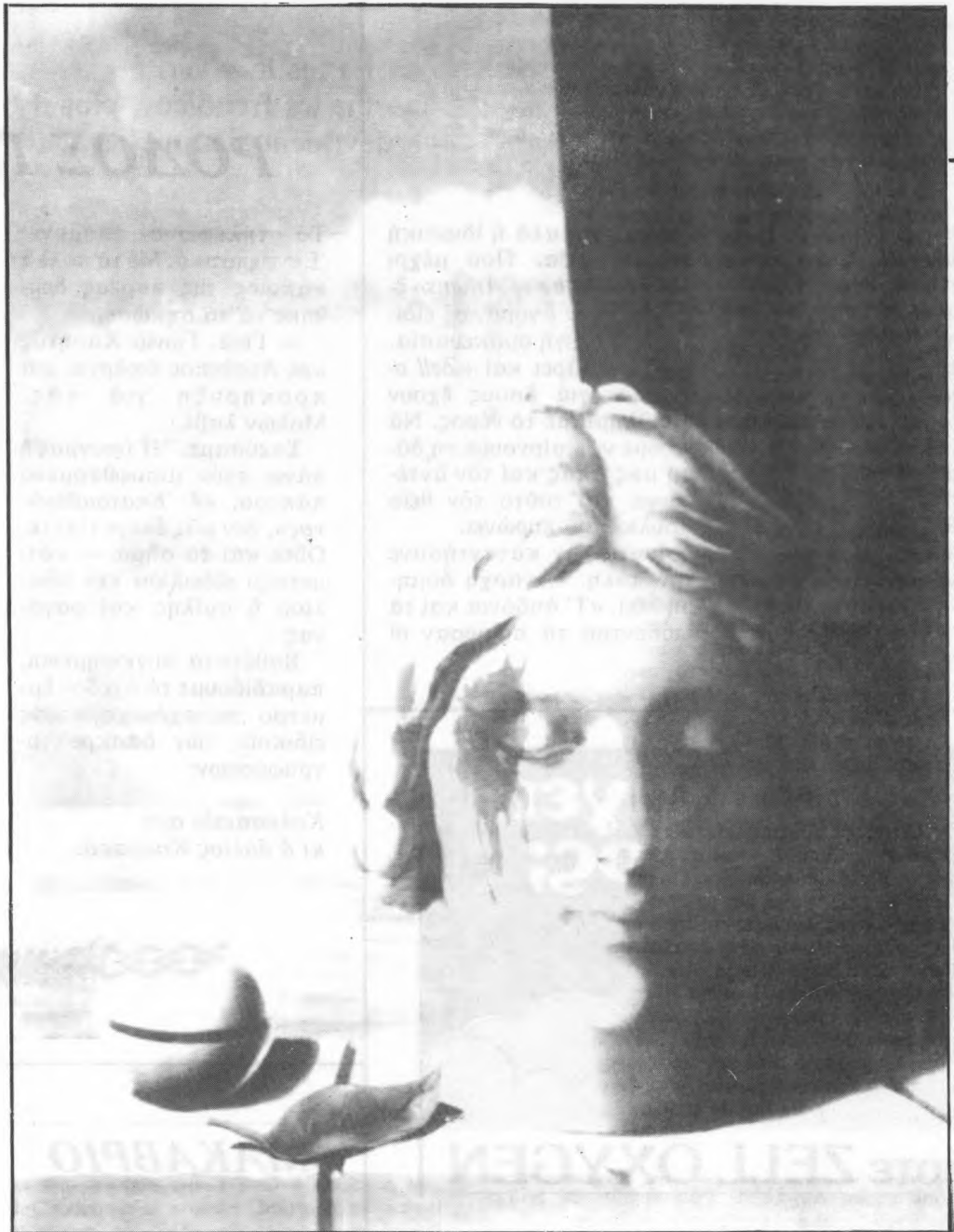
Λιώνει κι ἡ μνήμη μέ τόν ἥλιο.

Γιά τούς ἀπιστους Θωμάδες παραθέτουμε αὐτοῦσιο

τό σχετικό ἀπόκομμα τοῦ καί νεκρού ἀνασταίνοντος ἐντύπου:

πενήντα ποιητές. Ποιητές ἀνιπροσωπευτικοί ὅλων τῶν ποιητικῶν περιόδων. Στο διήμερο ἔχουν προσκλήθει οἱ Ἐλύτης, Ρίτσος, Παπαδίτσας, Σινοπούλος, Δημάκης, Σαχτούρης, Δικταῖος, Δούκαρης, Κακναβάτος, Δημούδα, Λειβαδίτης, Πατρικίος, Δάλλας, Ταχτοῆς, Σιγογιαννίδης. Τα ποιήματα δέν διαβάζουν οἱ ἴδιοι οἱ ποιητές ἀλλά οἱ ἐπώνυμοι καλλιτέχνες, ὅπως ο Φασιανός και ο Μυλωνάς και ἰσως και η Μελίνα Μερκούρη.

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Διαβάζοντας δύο κείμενα του Έλιοτ, παρακολούθησαμε εκ του σύνεγγυς την ψευδώνυμη έκδήλωση μίας κρίσιμης γιά τήν αισθητική στιγμής (μίας στιγμής πού καθιστᾶ δλόκληρη τήν αισθητική *κρίσιμη*, μέ τή διπλή σημασία του ὄρου), ἡ ὁποία στήν καντιανή φιλοσοφία συνδέεται μέ τήν ἐμπειρία του Ύψους, καί τήν ὁποία σκηνοθετεῖ τό κείμενο του Έλιοτ, ὡς ἰδρυτικό συμβόλαιο μίας λογοτεχνικῆς κριτικῆς, προσδιορισμένης στήν αὐτονομία της ἀπό τόν λόγο τῆς φιλοσοφίας. Μπορέσαμε ἔτσι νά σταθμίσουμε καλύτερα τί διακυβεύεται στήν αισθητική ἀρχή τῆς φαινομενότητας, ὕστατος καί κρισιμότερος ἔλεγχος τῆς ὁποίας, στήν καντιανή φιλοσοφία, εἶναι ἡ στιγμή του Ύψους.

Παράδοση και μεταφορά

τῆς «νέας κριτικῆς»

Ἀπό τόν Ἄμλετ
στά κτίρια τῆς Ἀκαδημίας

IV

Διακυβεύεται (καί ἐδῶ παραφράζω κάποιες σχετικές παρατηρήσεις τοῦ Πῶλ ντέ Μάν) ἡ συνάρθρωση τῆς νόησης μέ τήν αἴσθηση, τοῦ λόγου μέ τά πράγματα, τοῦ καθόλου μέ τό συγκεκριμένο, «ένός καθαρά ἔννοιολογικοῦ μέ ἕναν ἐμπειρικά προσδιορισμένο λόγο»,¹ τῆς ἴδιας τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας μέ τόν βιωματολόγο τῆς ἰδεολογίας. Διακυβεύονται ἐπίσης τά διαλεκτικά ζεύγη ἔννοιῶν πού, νόμιμα ἢ λαθραῖα, κυκλοφοροῦν στήν ὁμιλία: ἡ θεωρία μέ τήν πράξη, πού λέγαμε στήν ἀρχή, οἱ γενικεύσιμες ἔννοιες μέ τήν ἐμπειρική ἀνάγνωση τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων, ἡ γνώση μέ τήν ἀπόλαυση τῆς λογοτεχνίας, ἡ λογοτεχνία ὡς γλωσσικό συμβάν καί ἡ λογοτεχνία ὡς αἰσθητική ἐμπειρία· ἡ τέλος ἡ παράδοση τῆς Νέας Κριτικῆς καί ἡ μεταφορά της στό πραγματολογικό πλαίσιο τῆς ἀποφινῆς ἐπικοινωνίας. Σέ κάθε περίπτωση αὐτό πού διακυβεύεται εἶναι τό ἰδιότυπο ἐπιστημολογικό καθεστῶς πού διέπει κάθε ἔννοια μεταφορᾶς ἢ μεταβίβασης ἀπό τό ἕνα σκέλος στό ἄλλο, ἡ σύνδεση ἀνάμεσα στά δύο μέρη κάθε ζεύγματος. Ἄν λοιπόν ἡ σύνδεση αὐτή προσδιοριστεῖ ὡς φαινόμενη, ὡς νά ὑπακούει δηλαδή στήν αἰσθητική ἀρχή τῆς φαινομενότητας, τότε ἡ Αἰσθητική (ἡ Τέχνη) ἀναλαμβάνει τόν κρίσιμο διαμεσολαβητικό ρόλο σέ κάθε συστηματική σκέψη πού ἐμφανίζει χάσματα ἢ ἀσυνέχειες ἀνάμεσα στά μέρη της, σέ κάθε θεωρητικό λόγο πού ἀναγκάζεται, κατά τήν ἀνάπτυξη μιᾶς συνολικῆς ἐπιστήμης, νά ἀντιμετωπίσει τό πρόβλημα τῶν διασυνδέσεων ἀνάμεσα στούς ἐπιμέρους «χώρους» τῆς ἐποπτείας του, καί πρωτίστως ἀνάμεσα στόν ρυθμιστικό λόγο τῆς γνώσης (ἐπιστημολογία) καί τόν πρακτικό λόγο τῆς ἠθικῆς.

Νά γιατί ἡ Αἰσθητική εἶναι τεράστιας σημασίας, τόσο στήν καντιανή φιλοσοφία, ὅσο καί σήμερα, ἐδῶ στή χώρα μας, ὅταν λόγου χάρη μιλοῦμε γιά τή θεωρία τῆς λογοτεχνίας. Γιατί ἐκεῖ, στήν Αἰσθητική, ἐπενδύεται σέ τελική ἀνάλυση ἡ δυνατότητα τῆς ἴδιας τῆς φιλοσοφίας καί δοκιμάζονται διαρκῶς τύποι συνάρθρωσης τῆς θεωρίας μέ τήν πράξη. Ἡ αἰσθητική θεωρία καθίσταται ἔτσι ἕνας κρίσιμος πολιτικά καί ἠθικά χώρος (πράγμα πού γνώριζε, καί πού δέν παύει νά μᾶς θυμίζει στά κείμενά του, ὁ Ἀντόρνο)· χώρος δηλαδή στόν ὁποῖο διαμορφώνονται νόμοι καί δεσμεύσεις, δίδονται καί ἀθετοῦνται ὑποσχέσεις. Μόνο πού στόν Κάντ τό ἐπιστημολογικό, ἠθικό καί πολιτικό ἐνδιαφέρον πού ἐπενδύεται στήν Αἰσθητική σαφῶς θεματίζεται καί μέ ὄρους ἀπαράγραπτους· πράγμα πού σημαίνει πῶς στήν αἰσθητική φιλοσοφία (τήν ἰδεαλιστική, γιατί δέν ὑπάρχει ἄλλη) ἀνοίγονται καί δρόμοι γιά τήν κριτική ἀμφισβήτηση τῶν ἰδεολογικῶν κατηγοριῶν (καί πρῶτ' ἀπ' ὅλα τῆς κατηγορίας τῆς ἐμπειρίας) πού προεξάρχουν στή

τοῦ Διονύση Καψάλη

λογοτεχνική κριτική, μέ μία ὥστόσο σημαντική ἐπιφύλαξη: «Ὅτι ἡ κριτική αὐτή ἀμφισβήτηση δέν θά ἀναγορεύσει κάποια ἔννοια τοῦ πολιτικοῦ ἢ τῆς ἱστορίας σέ ἐπιστημολογικό θεμέλιο καί δέν θά ἀναγάγει τίς ὑπό κρίσιν ἰδεολογικές κατηγορίες σέ καθαρή πλάνη, γιατί τότε θά καταλήγαμε ἀναπόφευκτα σέ κάποια μορφή μὴ κριτικό μαρξισμό, πού εἶναι ἴσως ἡ χειρότερη ἐκδοχή τῆς μεταφυσικῆς σκέψης στή φιλοσοφία.

Ἀντίθετα ὅμως μέ ὅ,τι συμβαίνει στόν Κάντ, στή Νέα Κριτική (πού ἐδράζεται στήν ὑποτιθέμενη καντιανή συνθήκη τῆς αἰσθητικῆς αὐτοσύστασης τοῦ ἔργου τέχνης) τό πολιτικό ἐνδιαφέρον πού ἐπενδύεται στήν αἰσθητική δέν θεματίζεται, ὅπως διαπιστώσαμε. Ἡ Νέα Κριτική κρατάει τήν αἰσθητική φιλοσοφία (κατηγορίες τῆς ὁποίας χρησιμοποιεῖ κατά κόρον κάποτε) σέ ἀπόσταση ἀσφαλείας ἀπό τίς ὑποθέσεις τῆς λογοτεχνίας. Κριτικοί ὅπως ὁ Ἄλεν Τέττ, ὁ Τζῶν Κρόου Ράνσομ, ὁ Οὐίλιαμ Οὐίμσατ, ὁ Κλήνθ Μπρούκς καί φυσικά ὁ Ἐλιοτ, πού παραμένει ἀπό κάθε ἄποψη ὁ μυσταγωγός τῆς «σχολῆς», καίτοι ἀντλοῦν τήν καταγωγή τους (δηλαδή τήν ἱστορία τους καί, ἐν μέρει, τήν ἀναγνωσιμότητά τους) ἀπό τή φιλοσοφική κριτική τοῦ Κόλεριτζ ἢ τῶν ἀδελφῶν Σλέγκελ, διαφέρουν σημαντικά ἀπό τοὺς ρομαντικούς προγόνους τους. Ἡ λογοτεχνική κριτική, ὅπως κατ' ἐπανάληψιν μᾶς ὑπενθυμίζει ὁ Μπρούκς, ἐγκαθιδρύεται, θεσμίζεται καί διδάσκεται στή ριζική διαφορά της πρὸς κάθε ἄλλο εἶδος γνωστικοῦ λόγου: τῆς φιλοσοφίας, τῆς θεολογίας, τῆς ἱστορίας, τῆς κοινωνιολογίας, τῆς ἀνθρωπολογίας, τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν,² καί τοῦτο γιά νά μπορέσει νά κρατήσει, ὅπως φάνηκε στήν περίπτωση τοῦ Ἐλιοτ, τό ἱερατικό προνόμιο νά διαπραγματεύεται, μέ τόν τρόπο της, τήν ἰδεολογική συνοχή μιᾶς ὁλόκληρης παράδοσης, πρὸς οἰαδήποτε φιλοσοφική, θεολογική ἢ πολιτική προέκταση τῆς λέξης. Τό περίεργο λοιπόν εἶναι ὅτι τήν ἰδρυτική στιγμή κατὰ τήν ὁποία ἡ λογοτεχνία ἀποσύρεται ἀπό τήν ἐποπτεία τῆς ἐπιστήμης γιά νά αὐτοπροσδιοριστεῖ ταυτοχρόνως, καί ἐπὶ τῆ βάσει ἀκριβῶς τῆς αἰσθητικῆς της αὐτοτέλειας, διεκδικεῖ γιά λογαριασμό της τό σύνολο τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας. Ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἡ αἰσθητική συνθήκη ἐγγράφεται σέ κάθε ἔννοια λογοτεχνικῆς ἀνάγνωσης, ἡ λογοτεχνική κριτική ἔχει τή δυνατότητα —καί συχνά τό ἐπιθυμεῖ— νά

1. Βλ. Paul de Man, "Phenomenality and Materiality in Kant", ὅπ. παρ., σ. 124.

2. Βλ. πρόχειρα Cleanth Brooks, *The Well Wrought Urn*, ὅπ. παρ., σ. 252:

«Ἡ θέση πού ἀνέπτυξα στίς προηγούμενες σελίδες καταφανῶς ἐπιδίδωκε νά θέσει τό ποίημα ἐκτός συναγωνισμού μέ ἐπιστημονικές, ἱστορικές καί φιλοσοφικές προτάσεις [propositions]».

φιλοσοφήσει, νά θεολογήσει, νά ήθικολογήσει καί νά πολιτευτεί. 'Ο Πώλ ντέ Μάν διατυπώνει τή φαινομενικά μόνο παράδοξη αὐτή συνθήκη μέ θαυμαστή σαφήνεια:

«Ο σύνδεσμος ανάμεσα στή λογοτεχνία (ὡς τέχνη), τήν επιστημολογία καί τήν ήθική βαρύνει τήν αισθητική θεωρία ἀπό τήν ἐποχή τουλάχιστον τοῦ Κάντ. Ἐπειδή ἀκριβῶς διδάσκουμε τή λογοτεχνία ὡς αισθητική λειτουργία μπορούμε καί κινούμαστε μέ τόση εὐκολία ἀπό τή λογοτεχνία στίς φαινομενικές της προεκτάσεις στίς σφαίρες τῆς αὐτογνωσίας, τῆς θρησκείας, καί τῆς πολιτικῆς.»³

Μέ τούς νέους κριτικούς, λοιπόν, ὀλοκληρώνεται, στόν ἀγγλοσαξονικό χῶρο καί μέ ὅλες τίς θεσμικές της ἐπιπτώσεις, μιά ἱστορία ἡ ἀφετηρία τῆς ὁποίας βρίσκεται στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα: ἡ παράδοση τῆς τέχνης τοῦ λόγου στή δικαιοδοσία τῆς αισθητικῆς (ἢ ἀντιστρόφως, ἡ παραγωγή τῆς αισθητικῆς ὡς ἀνεξάρτητου φιλοσοφικοῦ κλάδου πού ἐποπτεύει τή συγκρότηση τῆς λογοτεχνίας ὡς τέχνης), παράδοση πού ἀποτελεῖ βεβαίως τή θεμελιωτική στιγμή τῆς λογοτεχνίας ὅπως τήν ἐννοοῦμε, τή διαβάζουμε καί τή γράφουμε σήμερα. Ἡ παράδοση ὁμως αὐτή πρέπει νά γίνει μέ συγκεκριμένους ὅρους, καί μέ συγκεκριμένες θεσμικές —καί κυρίως ἀκαδημαϊκές— προϋποθέσεις, τίς ὁποῖες ἀναλαμβάνουν νά ἐπεξεργαστοῦν καί νά θεμελιώσουν οἱ νέοι κριτικοί: Πρέπει νά μείνει ἐκτός νυμφῶνος ἡ κριτική φιλοσοφία, νά κρατηθεῖ δηλαδή ἡ λογοτεχνική κριτική στήν αὐτονομία της ἀπό τήν φιλοσοφική της προϊστορία, ὡς τό αισθητικό ὑπόλοιπο κάθε γνωστικῆς διαδικασίας. Αὐτονομία, ὡστόσο, ἐδῶ σημαίνει κατ' ἀρχήν ἀσυλία: Μή θέλοντας καί μή μπορώντας νά στοχαστεῖ τήν ἀπειλητική γειτνίαση τῆς φιλοσοφίας, νά πραγμα-

3. Paul de Man, "The Return to Philology", στό *The Resistance to Theory*, ὅπ. παρ., σ. 25.

4. Cleanth Brooks, "Implications of an Organic Theory of Poetry", στό M.H. Abrams (ed.), *Literature and Belief, English Institute Essays-1957* (New York and London: Columbia University Press, 1958), σ. 68.

5. "Ὅπως ἀπλοϊκή εἶναι καί ἡ «ἐπιστημολογία» μέ τήν ὁποία στήνει τά ἐπιχειρήματά του ὁ Σεφέρης στόν διάλογό του μέ τόν Τσάτσο. Παραθέτω ἐδῶ τά δύο παραδείγματα ἐπιστημονικοῦ λόγου πού χρησιμοποιεῖ ἐκεῖ ὁ Σεφέρης. Τό ἕνα εἶναι ἡ ἀριθμητική πράξη $2 + 2 = 4$: «"Ἄν ἀγαποῦσαν τίς γενικές ἰδέες ἐκεῖνοι πού καταδίκασαν ἢ ἀγνόησαν τόν Πίνδαρο καί τόν Αἰσχύλο, δέν θά 'βρισκαν, ὑποθέτω, καμιά δυσκολία νά μᾶς ἀποδείξουν, μέ τό σύστημα $2 + 2 = 4$, ὅτι οἱ ποιητές αὐτοί κάνανε ἔργα ἀντίθετα μέ τούς ἀπαρασάλευτους νόμους τοῦ ὠραίου..."» («Μονόλογος πάνω στήν ποίηση», *Δοκίμης Α'*, ὅπ. παρ., σ. 133).

Τό δεύτερο παράδειγμα ἐπιστημονικοῦ λόγου εἶναι παρμένο ἀπό τή γεωμετρία:

«Καί ἡ τέχνη, ἀπό μιά τουλάχιστον πλευρά, ἀπό τήν πλευρά πού εἶναι μέσο ἐπικοινωνίας, εἶναι "ἀνθρώπινη ὑπόθεση"». Γιά τή μορφή της, τά ἐκφραστικά της μέσα, τό ποσό τῆς ἀναλυτικῆς σκέψης πού πρέπει νά περιέχει, δέν ὑπάρχει κανένας καθολικός, πού νά μοιάζει μέ τούς κανόνες τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης, μέ τόν κανόνα λ.χ. πού λέει ὅτι τό ἄθροισμα τῶν γωνιῶν κάθε τριγώνου θά εἶναι πάντα ἴσο μέ δύο ὀρθές» (αὐτ., σ. 123).

τευτεῖ τήν ἰδιορρυθμη καί ἐσωτερικευμένη σχέση της μέ τήν αἰσθητική φιλοσοφία, ἡ λογοτεχνική κριτική μπορεῖ νά ἐπιτελέσει τό αἰσθητικό καί ἰδεολογικό της ἔργο φαινομενικά ἀνεόχλητη, χωρίς δηλαδή νά ὑποβληθεῖ στήν κριτική τῶν ἰδεολογικῶν κατηγοριῶν πού μεταφέρει, λόγου χάρη, ἡ καντιανή φιλοσοφία. Ἄναμφίβολα ὁμως ἡ ὀλοκληρωτική αὐτή κίνηση (ὅπως κάθε κίνηση ἐκκαθολίκευσης ἢ ἐκλογίκευσης) προκαλεῖ τοπικές ἀντιστάσεις, οἱ ὁποῖες κατά κανόνα ἀποδεικνύονται μεγαλύτερου θεωρητικοῦ καί πολιτικοῦ ἐνδιαφέροντος ἀπό τά ἐξηγητικά σχήματα πού τίς παράγουν, ἀντιστάσεις πού ὅπως εἶναι φυσικό ἐνεργοποιοῦνται στήν πρακτική τῆς ἐκ τοῦ συνεγγυς ἀνάγνωσης τῶν κειμένων —καί ἐδῶ ἀκριβῶς ἔγχεται ἡ ἀξία τῆς Νέας Κριτικῆς. Θέλω μέ τοῦτο νά πῶ ὅτι τό συνολικό σχῆμα τῆς ἀποφινῆς ὀμιλίας σαφῶς μεροληπτεῖ: "Ὅχι μόνο γιατί οἱ διαφορές μεταξύ τῶν ἐπονομαζόμενων «νέων κριτικῶν» εἶναι σημαντικότερες (εἶναι σημαντικό, λόγου χάρη, τό γεγονός ὅτι κάθε ἀρνητική κριτική τῆς Νέας Κριτικῆς εἶναι σήμερα πιά ὑποχρεωμένη νά ἐξαίρει τίς αἰρετικές μορφές τοῦ Ἄμερικανοῦ Κένεθ Μπέρκ καί τοῦ Βρετανοῦ Οὐίλιαμ Ἐμπσον)· ἀλλά κυρίως γιατί κανένα συνολικό σχῆμα δέν θά πρέπει νά μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπό τήν ὑποχρέωση νά διαβάζουμε, μέ τήν αὐστηρότερη σημασία τοῦ ὄρου. Ἡ κατεξοχήν θεωρητική ἀντίσταση εἶναι ἡ ἀνάγνωση. "Ἄν μή τι ἄλλο, ἡ παρούσα ὀμιλία ὑπαινίχθηκε καί ἕναν τρόπο ἀσκήσης ἢ μιά ἔννοια τῆς θεωρίας τῆς λογοτεχνίας πού πόρρω ἀπέχει ἀπό τήν ἄκριτη ἀποδοχή ἐξηγητικῶν σχημάτων, εἴτε αὐτά προέρχονται ἀπό τήν «ἱστορία» τῆς λογοτεχνίας, εἴτε ἐμβάλλονται ἀπό τόν χῶρο τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας: Μιά θεωρία τῆς λογοτεχνίας πού θά δοκιμάζεται διαρκῶς στή σχέση της μέ τήν κριτική φιλοσοφία (μέ τήν ὁποία, βεβαίως, δέν μπορεῖ ποτέ νά ταυτιστεῖ), μιά θεωρία καί μιά κριτική τῆς λογοτεχνίας ταυτόχρονα πού, ἀκόμη καί στίς πιό συστηματικές της ἐκδηλώσεις, παραμένει κείμενο, στήν πιό κρίσιμη ἀποδοχή τοῦ ὄρου.

V

Ἡ αισθητική ἀρχή τῆς φαινομενότητας θά καθορίσει καί τήν τυπολογία τοῦ αὐθεντικοῦ ποιήματος, γιά νά ἀποτελέσει ἔτσι καί τό ἐπιστημολογικό κριτήριο μιᾶς διάκρισης ανάμεσα στή λογοτεχνία καί κάθε (ἄλλο) εἶδος γνωστικοῦ λόγου. Τό ἀξίωμα τῆς αὐτονομίας, τῆς ἰδιοσυστασίας καί τῆς αὐτοτέλειας τοῦ ἔργου τέχνης, πού διασφαλίζει τή θεωρητική ἀσυλία τῆς πρακτικῆς κριτικῆς, δέν καθιστᾷ τή λογοτεχνία ἀδιάφορη στό λόγο τῆς ἀλήθειας, τῆς γνώσης καί τῆς πραγματικότητας, κάθε ἄλλο· ἀντίθετα, τήν ὑποδεικνύει καί τήν προβάλλει ἐν ὄψει τοῦ πανεπιστημιακοῦ θεσμοῦ ὡς τή μόνη μάθηση πού ἐπιτρέπει στόν ἄνθρωπο νά πραγματευεῖται δημιουργικά τήν οὐσία καί τήν ἀλήθεια του καί νά τίς πραγματώνει. Τό ποίημα, γράφει ὁ Μπρούκς, «εἶναι μέρος τῆς πραγματικότητας ὅπως τή βλέπουν καί τήν ἀξιολογοῦν οἱ ἄνθρωποι». Ἄλλά γιά νά τή βλέπουν καί νά τήν ἀξιολογοῦν πρέπει νά φαίνεται, νά εἶναι αἰσθητή καί αἰσθητικά ἄρτια, νά ὑπακούει δηλαδή στήν αἰσθητική ἀρχή τῆς φαινομενότητας· σέ ἀντιδιαστολή

πρός τόν επιστημονικό λόγο όπου —σύμφωνα μέ τήν άπλοϊκή κατά κανόνα επιστημολογία τών νέων κριτικών— οί λέξεις και τά σύμβολα λειτουργοῦν άφαιρετικά, σχηματικά και συμβατικά: σημαίνουν μόνο, αλλά δέν υπάρχουν, νοοῦνται χωρίς νά συγκεκριμενοποιοῦνται στίς αίσθήσεις μας.⁵

Ότι ό ποιητικός κόσμος, όπως τόν εὐαγγελίστηκε ή Νέα Κριτική, ὑπάρχει μόνο στήν άπόλυτη αίσθητική άυτονομία και έτεροδικία του προς κάθε επιστημονικό είτε επιστημολογικό λόγο· και ότι κατά συνέπεια, ή αξιολόγηση και ή έρμηνεία του κόσμου αὐτοῦ δέν εἶναι ποτέ έπαληθεύσιμη ή διαπραγματεύσιμη δέν σημαίνει λοιπόν ότι τό ποίημα στερεΐται γνωστικού περιεχομένου. Αντιθέτως, ή επιστημολογική εκκένωση, άποφόρτωση και άποφόρτιση του ποιήματος εἶναι ό δείκτης τής οὐσιαστικής του πληρότητας και τής μεταφυσικής του φόρτισης. Η λογοτεχνία διαχειρίζεται και αὐτή μέ τόν τρόπο της, ή καλύτερα μέ τούς τρόπους της, τή γνώση του κόσμου· κι ό τρόπος τής λογοτεχνίας, γιά όρισμένους νέους κριτικούς, άποτελεῖ τό ὑπέρτατο —άν ὄχι τό μοναδικό— είδος έγκόσμιας γνώσης του ὑπερκόσμιου, γιατί προσάγει τά άπρόσιτα στίς αίσθήσεις μας και σώζει τά φαινόμενα. «Η λογοτεχνία», γράφει ό Άλεν Τέητ, «εἶναι ή πλήρης γνώση τής ανθρώπινης έμπειρίας. Λέγοντας γνώση, έννοῶ εκείνη τή μοναδική και σχηματισμένη κατανόηση (intelligence) του κόσμου, γιά τήν ὁποία μόνον ό άνθρωπος εἶναι ίκανός».⁶ Ὡς καλλιτεχνία, λοιπόν, ή ποίηση (τό ὕψιστο είδος λογοτεχνίας γιά ὄλους άνεξαιρέτως του νέους κριτικούς) άναγορεύεται σέ θεωρό του ανθρώπου: εἶναι τό ὄχημα πού φέρει και μεταφέρει τό φαινόμενο του ανθρώπου, ό λόγος πού μαρτυρεῖ τήν εμφάνιση του ανθρώπου, ό άχθοφόρος και μεταφορέας τής μεταφυσικής παράδοσης του ανθρώπου, ό φορμοφόρος τής ανθρώπινης οὐσίας.⁷

Γιά τοῦτο, τό αὐθεντικό έργο τέχνης (τέτοια ήταν γιά τούς νέους κριτικούς τά ποιήματα τών Ἑλλήνων μεταφυσικών) πρέπει πάντα νά άποτελεῖ μιά συγκεκριμένη καθολικότητα (concrete universal), σύμφωνα μέ τόν ὅρο πού δανείστηκε από τόν Γκαίτε ό νεοκριτικός Οὐίμσατ: μιά ὀργανική ὁλότητα πού συγκεκριμενοποιεῖται στίς αίσθήσεις μας, στήν ευαισθησία μας, στον κοινό βιωματικό μας ὀρίζοντα. Μία έννοια μπορεί πραγματικά νά ὑπάρξει στό ποίημα μόνο στό βαθμό πού ένσωματώνεται σέ μιά «τοπική ὕφή», σέ ένα περιβάλλον από άσχετα προς αὐτήν συγκεκριμένα σημασιολογικά συμφραζόμενα. Μόνον ἔτσι, περιστασιακά, ὑπάρχει «αὐτό πού λέει τό ποίημα», τό έπιχείρημά του ή και τό νόημά του: άγκιστρωμένο σέ κάποια τοπική ὕφή, όπου τά περιστατικά τής έκφορᾶς του εκφαίνονται, και από τήν ὁποία δέν γίνεται νά αποσπαστεῖ δίχως νά καταστραφεῖ τό ὄλον. Τίποτε δηλαδή σέ ένα ποίημα δέν νοεῖται χωρίς αὐτή τήν τοπική ὕφή, τήν ὄντολογική συνθήκη κάθε λογοτεχνικής κατανόησης.

Σχηματισμένο στήν αίσθητική του αὐτοτέλεια, τήν ὀργανική συνοχή και τήν επιστημολογική έτεροδικία του, τό νεοκριτικό ποίημα καθίσταται ἔτσι ένα πεδίο αντίθεσεων και έντάσεων όπου κάθε φορά διακυβεύεται ή συνάρθρωση μιᾶς καθολικότητας μέ ένα συγκεκριμένο, έμπειρικό περιβάλλον· ένας δραματικός άγών και μία τελετή άπονομής ταυτόχρονα, μέ μόνιμο έπαθλο τήν τάξη τών πραγμάτων· ένα καλά συγκερασμένο ὀργανο πού άπηχεῖ τήν άρμονία του σύμπαντος. Παράδοξο, εἰρωνεία και άμφισμία, τά βασικά ρητορικά έργαλεῖα

τής Νέας Κριτικής, άποβαίνουν άποτελεσματικά μιᾶς μονοσήμαντης, οὐσιαστικής ταυτότητας και άνάγονται σέ σύστημα ποιητικού μεταβολισμού τής έμπειρίας, όπου ό ρητορικός κόσμος πιστοποιεῖ τή μεταφυσική άρμονία, σέ ένα σωστά ίεραρχημένο κανόνα κειμένων και αξιών: τήν παράδοση. Η άρνητική επιστημολογία τής λογοτεχνικής κριτικής ὑπαγορεύει και περιθάλλει τό θετικό περιεχόμενο τής λογοτεχνίας: μιά πληρότητα όπου, τώρα πιά, αἱρεται ή αντιπαλότητα άνάμεσα στή γνώση, τήν πίστη και τή δόξα, μιά πληρότητα γνώσης

Τό ζήτημα μέ τόν Σεφέρη, όπως τό έντοπίζει ό ίδιος, εἶναι τό ακόλοθο:

«Μᾶς επιτρέπεται, νομίζω, νά πούμε ὅτι ὄλες οί συζητήσεις πού προκάλεσε ή "σκοτεινότητα", ή "έρμητικότητα", ή "δυσκολία", ό λεγόμενος έξωφρενισμός ή παραφροσύνη τής ποιητικής τέχνης, άνάγονται σέ ένα και μόνο πρόβλημα: στίς σχέσεις της μέ τήν αναλυτική, τήν επιστημονική λογική...» (αὐτ., σ. 135).

Τό πρόβλημα μέ τά παραδείγματα αὐτά δέν εἶναι τόσο ότι ό Σεφέρης παρανοεῖ και δείχνει νά ὑποτιμᾶ ὅ, τι τέλος πάντων ονομάζουμε «επιστημονική σκέψη»: αλλά ότι ὑποτιμᾶ τήν αίσθητική θεωρία υποβιβάζοντάς την σέ πράξεις του τύπου $2 + 2 = 4$. Εἶναι πάντως δύσκολο νά καταλάβει κανείς, ὅσο και άν άρνεῖται νά δώσει επιστημολογικό βάρος σέ δύο τυχαῖα παραδείγματα, κατά ποιόν τρόπο, βάσει ποιᾶς «επιστημονικής λογικής», τό $2 + 2 = 4$ άποτελεῖ «σύστημα» (τί πάει νά πει «τό σύστημα του $2 + 2 = 4$ » έξω από μιά λαϊκότερονη δυσφορία προς ὀτιδήποτε θυμίζει τή «μαθηματική ακρίβεια»;), ή γιατί ή πρόταση «τό ἄθροισμα τών γωνιῶν...» εἶναι «κανόνας». Ἐς σημειώσουμε και τοῦτο: ότι στό δεύτερο αὐτό παράδειγμα, ή σωστή διατύπωση εἶναι: «τό ἄθροισμα τών γωνιῶν ενός τριγώνου ἴσους (εἶναι ἴσο) μέ δύο ὀρθές» και ὄχι: «τό ἄθροισμα τών γωνιῶν κάθε τριγώνου θά εἶναι πάντα ἴσο μέ δύο ὀρθές». Η πρόταση, μέ ἄλλα λόγια, δέν ἔχει τόν «ρυθμιστικό» χαρακτήρα πού τής δίνει ό μέλλων στή διατύπωση του Σεφέρη, δέν μᾶς λέει ότι στό ἔξης ὄλα τά τρίγωνα πού θά ζωγραφίζουμε ὑποχρεώνονται νά ἔχουν ἄθροισμα γωνιῶν ἴσο μέ 180° , αλλά άσχολεῖται μέ τήν έννοια του τριγώνου, πού δέν μπορεί παρά νά εἶναι ἔτσι.

6. Ὡπως παρατίθεται στό Cleanth Brooks, *The Well Wrought Urn*, ὄπ. παρ., σ. 284.

7. Φορμοφόρος: άχθοφόρος ή χαμάλης. Τό συνειρμό πού οδηγεῖ από τή μεταφορά στό επάγγελμα του μεταφορέα (ώστε νά μπορούμε δικαίως νά μιλάμε γιά τό χαμαλί πού επιτελεῖ ή μεταφορά σέ κάθε σύγχρονη μεταφυσική τής ποιητικής πράξης) τόν άντλῶ από ένα κείμενο του Ν.Γ. Πεντζίκη: «Περί Μεταφορῶν», στό *Πραγματογνωσία και ἄλλα ἑπτὰ κείμενα μυθολογίας γεωγραφικής* (Θεσσαλονίκη: εκδόσεις ΑΣΕ, 1977). Ἀκολουθώντας τήν αρχαία παράδοση, ό ποιητής Ν.Γ. Πεντζίκης άποδίδει (μαζί μέ τόν Ἄριστοτέλη και τόν Διογένη Λαέρτιο) τήν εφεύρεση τής «χαμαλικίας» (τής αρχαίας «τύλης») στον σοφιστή Πρωταγόρα, βρίσκοντας ἔτσι και τή χαμαλία πού του επιτρέπει, στό κείμενο αὐτό, νά σηκώσει τό μεταφυσικό βάρος τής μεταφορᾶς και νά τό φυγαδεύσει από τήν έποπτεία τής «λογικής», χάριν λόγου ή «στήν ὑπηρεσία του άφέντη Λόγου», όπως λέει ό ίδιος (σ. 196-197):

«Ἐκ παραλλήλου καθ' ὄλη τήν ἑβδομάδα κοπιάζοντας, πλείστες φορές ό νοῦς μου πήγε στον εφευρετικότερο ρητορικό αντίπαλο του προηγούμενου [του Σωκράτη], τόν Πρωταγόρα. Θυμόμενα ὅτι σ' αὐτόν ὀφείλεται ή τόσο βοηθητική στους αἰρώντας βάρη χαμαλία και ένδομύχως τόν ευχαριστοῦσα, κάθε φορά πού ή εφεύρεση ενός τεχνάσματος μου επέτρεπε νά προχωρῶ εὐκολότερα στίς καταπονητικές μετρήσεις του λογικού κονιορτοῦ» (σ. 199).

καί νοήματος πού κατακλύζει τόν πανεπιστημιακό θεσμό καί νομιμοποιεί τή μελέτη τῆς λογοτεχνίας ὡς τό κατεξοχῆν ἀνθρωπιστικό μάθημα.

Τέτοιες ὑπερεκτιμήσεις τῆς λογοτεχνίας δέν συνιστοῦν παρέκκλιση ἀπό μιά κανονική, νηφάλια ἀκαδημαϊκή προσέγγιση, ἀλλά προκύπτουν ἀβίαστα, φυσιολογικά, κάθε φορά πού γίνεται λόγος γιά τήν «οὐσία» τῆς ποίησης ἢ καί γιά τή «λογοτεχνικότητα». Ἡ ἀξιολογία πού ἐν ἀφθονία χορηγεῖται σέ κάθε τυπολογική παραγωγή τῆς «λογοτεχνικότητας» ἀποτελεῖ πιά τυπικό δείγμα ἀκαδημαϊκῆς προθυμίας καί διαθεσιμότητος· καί ἐνισχύει, ἂν μή τί ἄλλο, τήν ὑποψία ὅτι ἡ ὑπερεκτίμηση τῆς λογοτεχνίας δέν συνιστᾷ ἀθέμιτη ἰδεολογική οἰκειοποίηση, πού θά ἔφτανε ἕνα ἀκόμα φορμαλιστικό φράγμα γιά νά τήν ἀναχαιτίσει, ἀλλά εἶναι συστατική τῆς λογοτεχνικότητας, ἂν μέ τόν ὄρο αὐτό ἐννοήσουμε ὅ,τι διαφεύγει τόν ἔλεγχο κάθε ἔλλογης ἐποπτείας, τῆ γλωσσική δημιουργία πού συνδέει τόν ἄνθρωπο μέ τήν οὐσία του. Μπορεῖ τότε κάλλιστα ἡ ποίηση νά θεωρηθεῖ ὡς ἕνα εἶδος θαυματοποιίας, πού καθιστᾷ τά ἀόρατα ὁρατά. Σέ ὀρισμένους μάλιστα κριτικούς μέ σαφέστατη θεολογική προδιάθεση καί δεδηλωμένη θρησκευτική ἔνταξη, ἡ ἐπικοινωνία, ἡ μετάφραση, ἡ μεταφορά ἀπό ἕνα σημασιολογικό πλαίσιο σέ κάποιο ἄλλο καί ἡ συνθήκη τῆς «συγκεκριμένης καθολικότητας» πού ὑπάρχει ἡ στή δομή κάθε κατανόησης, θά ἀποβοῦν σέ μιά μορφή μετουσίωσης, σέ μιά ἐκτός ἐκκλησιαστικῆς θεῖα μετάληψη, ἐνῶ ἡ συνθήκη τῆς φαινομενότητας θά ἔορτασεῖ σάν πραγματική ἐπιφάνεια ἢ θεοφάνεια. Ἰδού τί γράφει ὁ Τζῶν Κρόου Ράνσομ:

Ἔτσι, ὁ ποιητής καί κανεῖς ἄλλος εἶναι πού δίνει στό Θεό φύση, μορφή, ιδιότητες καί μιά ἱστορία· στό Θεό, τόν πύρινο περιεκτικό ἀπ' ὄλους τούς ὄρους, ὁ ὁποῖος, ἐάν δέν ὑπῆρχε ἡ ποιητική παρόρρηση νά τόν πραγματοποιήσουμε, νά τόν «βροῦμε», θά παρέμενε ἡ πλέον ξερῆ καί ἡ πλέον ψόφια ἀπό τίς πλατωνικές ιδέες, ὅπου ὄλη ἡ ἔνταση (intension) θά θυσιαζόταν στήν ἀπέραντη ἔκταση (extension). Οἱ μύθοι εἶναι ἐπινοήματα (conceits) πού γεννήθηκαν ἀπό μεταφορές. Τίς θρησκείες τίς δημιουργοῦν κατά περιόδους οἱ ποιητές καί τίς καταστρέφουν οἱ φυσιοκράτες. Ἡ θρησκεία ἐξαρτᾶται γιά τήν ὄντολογική της ἐγκυρότητα ἀπό τή λογοτεχνική κατανόηση, γι' αὐτό καί τήν παρανοοῦμε τόσο συχνά.⁸

8. John Crowe Ransom, *The World's Body*, Baton Rouge: Indiana State University Press, 1968, σ. 140.

9. Friedrich Schlegel, *Ideen* [149], στό *Werke in zwei Bänden*, Bibliothek Deutscher Klassiker, Aufbau Verlag Berlin und Weimar, 1980, τόμος πρῶτος, σ. 283.

10. S.T. Coleridge, *Essays and Lectures on Shakespeare*, ὄπ.παρ., σ. 435: «I have often thought that religion (speaking of it only as it accords with poetry, without reference to its more serious impressions) is the poetry of mankind...».

11. Γιά τό σύμβολο στή ρομαντική αἰσθητική βλ. πρόχειρα Tzvetan Todorov, *Théories du symbole*, Éditions du Seuil (Points) 1977, ὁλόκληρο τό κεφάλαιο πού ἐπιγράφεται «La crise romantique», καί, εἰδικότερα γιά τόν μῦθο καί τή μυθολογία, τίς σελίδες 195-197.

12. Cleanth Brooks, *The Well Wrought Urn*, ὄπ., παρ., σ. 248:

«Ἡ οὐσία τῆς ποίησης εἶναι ἡ μεταφορά, καί ἡ μεταφορά εἶναι ἐντέλει ἀναλογική μᾶλλον παρά λογική. Ἡ παρουσία ἢ ἀπουσία τῆς αὐστηρῆς λογικῆς, ἐπομένως, δέν ἔχει ἄμεση σχέση μέ τή συνοχή στήν ὁποία ἀποβλέπει ἡ καλή ποίηση καί χωρίς τήν ὁποία δέν μπορεῖ νά εἶναι «καλή».

13. Βλ. Ν.Γ. Πεντζίκη, «Περί μεταφορῶν», ὄπ. παρ., σ. 199-200:

«Στό βάθος τοῦ νοῦ, βρίσκω τή μνήμη μιᾶς θάλασσας χορτάτης φῶς. Αὐτή εἶναι λέω ἡ αἰσθήτα τῆς Παναγίας, πού ἐδέχθη τόν εἰς πάντα ἀχώρητο Λόγο. Πρόθυμα δέχομαι τήν ἀνορθόγραφη διατύπωση μέ ἄλφα γιώτα τῆς λέξης πού ὑποδηλώνει τή φορεσιά, τῆς ἀκεραίας μεταστάσεως στόν Οὐρανό Δεσποίνης ἡμῶν, χωρίς οὐδαμῶς νά ἔχει ἐγκαταλείψει τά ἐπίγεια.

Ἡ ἐσθήτα ὡς αἰσθήτα, ἀποβαίνει κάτι τό ἀπόλυτα συγκεκριμένο».

Καί στό ἴδιο, σ. 201:

«Ἀπολαμβάνοντας τήν ἐπίμοχθη τεχνική πάνω στά Ἀγιολογικά γράμματα, πού ἐπιτρέπει τή μεταφορά τῆς σοδειᾶς τοῦ κόσμου πρὸς πανηγυρισμό, καταλήγω ὅτι οἱ Ἅγιοι, σάν σχήματα ἀφοσιωμένα στόν ἀφέντη Λόγο, παρομοιάζουν μέ βαγόνια πού κουβαλᾷ, ἀπό τόν ἕνα τόπο στόν ἄλλο, τή σοδειά τῶν αἰσθητῶν».

Τό τέχνασμα, λοιπόν, πού ἡ ἐφεύρεση τοῦ σοφιστῆ Πρωταγόρα, βοήθησε τόν Πεντζίκη νά ἐφεύρει εἶναι μιά *παρονομασία*, ὁ καθαρά συμβατικός χαρακτήρας τῆς ὁποίας (ἡ ὁμοφωνία ἢ ἡ ἠχητικός μιμητισμός ἀνάμεσα σέ δύο διακριτές σημασιολογικές μονάδες) δέν ἐγκαθιδρύει βεβαίως καμιά σχέση φαινομενότητας ἢ αἰσθητικῆς ταυτότητας ἀνάμεσα στά γλωσσικά καί τά μή γλωσσικά στοιχεία τῆς «εἰκόνας» πού βλέπει ὁ Πεντζίκη. Ἡ «ἐσθήτα ὡς αἰσθήτα» δέν εἶναι ἀπολύτως συγκεκριμένη, παρά μόνο ὡς ἐνσάρκωση τοῦ λόγου, δηλαδή μόνο δογματικά.

Ἄρα, ὁ ποιητής καί κανεῖς ἄλλος εἶναι πού δίνει στό Θεό φύση, μορφή, ιδιότητες καί μιά ἱστορία· στό Θεό, τόν πύρινο περιεκτικό ἀπ' ὄλους τούς ὄρους, ὁ ὁποῖος, ἐάν δέν ὑπῆρχε ἡ ποιητική παρόρρηση νά τόν πραγματοποιήσουμε, νά τόν «βροῦμε», θά παρέμενε ἡ πλέον ξερῆ καί ἡ πλέον ψόφια ἀπό τίς πλατωνικές ιδέες, ὅπου ὄλη ἡ ἔνταση (intension) θά θυσιαζόταν στήν ἀπέραντη ἔκταση (extension). Οἱ μύθοι εἶναι ἐπινοήματα (conceits) πού γεννήθηκαν ἀπό μεταφορές. Τίς θρησκείες τίς δημιουργοῦν κατά περιόδους οἱ ποιητές καί τίς καταστρέφουν οἱ φυσιοκράτες. Ἡ θρησκεία ἐξαρτᾶται γιά τήν ὄντολογική της ἐγκυρότητα ἀπό τή λογοτεχνική κατανόηση, γι' αὐτό καί τήν παρανοοῦμε τόσο συχνά.⁹

Ἄρα, ὁ ποιητής καί κανεῖς ἄλλος εἶναι πού δίνει στό Θεό φύση, μορφή, ιδιότητες καί μιά ἱστορία· στό Θεό, τόν πύρινο περιεκτικό ἀπ' ὄλους τούς ὄρους, ὁ ὁποῖος, ἐάν δέν ὑπῆρχε ἡ ποιητική παρόρρηση νά τόν πραγματοποιήσουμε, νά τόν «βροῦμε», θά παρέμενε ἡ πλέον ξερῆ καί ἡ πλέον ψόφια ἀπό τίς πλατωνικές ιδέες, ὅπου ὄλη ἡ ἔνταση (intension) θά θυσιαζόταν στήν ἀπέραντη ἔκταση (extension). Οἱ μύθοι εἶναι ἐπινοήματα (conceits) πού γεννήθηκαν ἀπό μεταφορές. Τίς θρησκείες τίς δημιουργοῦν κατά περιόδους οἱ ποιητές καί τίς καταστρέφουν οἱ φυσιοκράτες. Ἡ θρησκεία ἐξαρτᾶται γιά τήν ὄντολογική της ἐγκυρότητα ἀπό τή λογοτεχνική κατανόηση, γι' αὐτό καί τήν παρανοοῦμε τόσο συχνά.¹⁰

Μέ τόν ἴδιο τρόπο θά μπορούσε κανεῖς νά γενεαλογήσει τίς περί μύθου διαφαινόμενες ἀπόψεις τοῦ ἀμερικανοῦ κριτικοῦ, ἀνατρέχοντας δηλαδή καί πάλι στή μήτρα τοῦ ρομαντισμοῦ. Λαμβανομένου ὑπόψη τοῦ μεταφυσικοῦ βάρους πού φέρει ἡ ἔννοια τῆς μεταφορᾶς στά κείμενα τοῦ Ράνσομ, ἡ πρόταση ὅτι ἡ λειτουργία τῶν μύθων εἶναι καθαρά μεταφορική θά ἦταν ἀκατανόητη ἐάν δέν κατοικούσαμε ἀκόμη τόν ὀρίζοντα τοῦ ρομαντικοῦ «συμβόλου». Οἱ μύθοι, θά ποῦμε ἀμέσως, δέν εἶναι ψευδο-ιστορικές ἀπεικονίσεις, μήτε ἀλληγορικές ἀφαιρέσεις· δέν εἶναι διαφανή πέπλα, πού πίσω τους στέκει εὐκρινῶς ἡ ἱστορία, ἡ βιολογία ἢ ἡ ἠθική, ἀλλά ἔχουν σῶμα καί ὑπαρξη· κοντολογίς, εἶναι καί σημαίνουν αὐτό πού εἶναι, ὄχι κάτι ἄλλο, ὅπως ἀκριβῶς τό ρομαντικό σύμβολο ἢ ἡ νεοκριτική μεταφορά.¹¹ Οἱ μύθοι, ὅπως ἀκριβῶς καί ἡ λογοτεχνία, μεταφέρουν τή δική τους ἀλήθεια, πού εἶναι κάποτε ἡ ἀλήθεια ἐνός ὁλόκληρου λαοῦ ἢ ἐνός ἔθνους (μιᾶς «ὄργανικῆς» κοινωνίας). Ἀπό τή ρομαντική μυθολογία ὡς τήν ἰδέα τοῦ ποιητῆ-λαοῦ

(τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, λόγου χάρη), καί ἀπό ἐκεῖ στήν «ποίησι τῆς ἀνθρωπότητος» ἡ ἀπόστασι εἶναι τόσο μικρή, ὥστε κριτικοί σάν τόν Ράνσομ μποροῦν καί τή διανύουσι πολλές φορές μέσα στό ἴδιο κείμενο, μέ μόνο ὄχημα τῆ μεταφορά.

Τό ζήτημα θά παιχτεῖ ἐντέλει στή μεταφορά, τήν «οὐσία τῆς ποίησης» σύμφωνα μέ τόν Μπρούκς.¹² Γιατί ἡ μεταφορά εἶναι, ἀφ' ἑνός, ὁ ρητορικός τρόπος πού ὀρίζει, ὡς ἔννοια γένους, κάθε μεταβίβαση ἀπό ἕνα σημασιολογικό πλαίσιο σέ κάποιο ἄλλο, ἢ καλύτερα, καθετί πού προκύπτει ὡς γλωσσικό συμβάν ἀπό τήν ἀλληλεπίδραση δύο ἢ περισσοτέρων σημασιολογικῶν πεδίων· ἀφ' ἑτέρου ὅμως, καί ὡς αἰσθητική υπεραξία τῆς γλωσσικῆς τῆς λειτουργίας, ἡ μεταφορά θά γίνει γιά τούς νέους κριτικούς τό ὕστατο κριτήριο τῆς φαινομενότητας, γιατί ἐκεῖ διακυβεύεται κάθε φορά ἡ ἀντικειμενική συστοιχία τῶν ποιητικῶν ρημάτων, τό φαινόμενο τῆς γλωσσικῆς δημιουργίας. Εἶναι ἡ εὐαίσθητη ἐπιφάνεια τῆς γλώσσας, ὅπου καταγράφεται ἡ ἐμφάνιση τῶν πραγμάτων καί ὅπου, γιά νά χρησιμοποιήσουμε τό εὐρηματικό λογοπαίγνιο τοῦ Ν.Γ. Πεντζίκη, «ἡ ἐσθήτα [τῆς Παναγίας] ὡς αἰσθήτα, ἀποβαίνει κάτι τό ἀπόλυτα συγκεκριμένο».¹³ Ἡ μετάβαση ἀπό τό ἕνα ἐπίπεδο στό ἄλλο, ἀπό τή γλωσσική δομή στήν αἰσθητική λειτουργία, μετάβαση πού δέν εἶναι καθόλου αὐτονόητη καί στήν ὁποία βασίζεται κάθε ἔννοια λογοτεχνικῆς κατανόησης, ἐπαφίεται καί αὐτή στή μεταφορά, εἶναι καί αὐτή ἤδη μεταφορική, ἔτσι ὥστε ἡ διάκριση ἀνάμεσα στά δύο ἐπίπεδα νά ἀποβαίνει ἐξαιρετικά δύσκολη, ἂν ὄχι ἀδύνατη.

Δεδομένης, λοιπόν, τῆς συνθήκης τῆς φαινομενότητας, πού ἐπιτρέπει στή γλώσσα νά ἐκδηλωθεῖ ὡς αἰσθητικό φαινόμενο, ἡ μεταφορά ἐπιβαρύνεται μέ τεράστιο ἐπιστημολογικό καί ἀξιολογικό ἔργο. Ἡ Νέα Κριτική ὑποχρεώνεται νά ἐντοπίσει τήν ἐπιστημολογία τῆς λογοτεχνίας σέ μία θεωρία τοῦ νοήματος πού μονίμως ἀντιπαρθέτει τήν ποιητική μεταφορά στή «λογική» ἢ τήν «ἐπιστημονική» χρήση τῆς γλώσσας — χειρονομία πού τήν ἐπαναλαμβάνει, σχεδόν πανομοιότυπη, ὁ Σεφέρης στόν διάλογό του μέ τόν Τσάτσο, καί πού ἐξακολουθεῖ ἀκόμη καί σήμερα νά νομοθετεῖ, κάθε φορά πού ἡ ἑλληνική λογοτεχνική κριτική ἀποπειρᾶται νά ὀρίσει καί νά ἀξιολογήσει τόν χαρακτήρα μιᾶς σχολῆς, ἑνός ρεύματος, μιᾶς ὁλόκληρης ἐποχῆς στήν ποίηση, ἢ ἀκόμη καί τῆς ποίησης καθ' ἑαυτήν.¹⁴ Ἐξίσου εὐκίνητη ἀποδεικνύεται ἡ μεταφορά στήν παραγωγή καί τή διάδοσι ἀξιολογικῶν κρίσεων: Καθώς διακινεῖται ἐλεύθερα ἀπό τό ἕνα ἐπίπεδο στό ἄλλο, ἐγκαθιδρύει συμμετρίες πού ἀναπόφευκτα ἐκτρέπονται σέ ἀξιολογικές κρίσεις, κατά κανόνα ὑπό μορφήν διπολικῶν ἀντιθέσεων. Ἄς θυμηθοῦμε, λόγου χάρη, τούς ὄρους «ἀλληγορία» καί «σύμβολο» καί τήν περίπλοκη σταδιοδρομία τους στή ρομαντική αἰσθητική: πῶς ἀνασύρονται ἀπό τή ρητορική καί τή φιλοσοφική τους προῖστορία, πῶς ἐπαναπροσδιορίζονται καί ἀναβαπτίζονται στήν αἰσθητική φιλοσοφία, στή διαμόρφωσι τῆς ὁποίας συμμετέχουν διαπλαστικά, καί πῶς, στήν ἀντιθετική τους συμπλοκή, πρωταγωνιστοῦν σέ ὅ,τι σήμερα ὀνομάζουμε ρομαντική αἰσθητική θεωρία καί ποιητική.¹⁵ Δέν θά ἦταν, πιστεύω, ὑπερβολή νά ποῦμε ὅτι ἡ ρομαντική ἀντίθεση ἀλληγορίας καί συμβόλου ἀποτελεῖ ἀκόμη καί σήμερα τό μεταφυσικό ἔρμα τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς καί ὑπαγορεύει, ὡς ἀξιολογική παρακαταθήκη, ἀνάλογες καί ὁμοτίμες ἀντιθέσεις στή σύγχρονη ὀρολογία. Ἐτσι, ἡ νεοκριτική ἐπένδυσι στή μετα-

φορά εἶναι σημαντικώτατη, μιά καί ἐκεῖ, ὅπως ἀνέφερα, θεματίζεται κατὰ τόν πλέον ἐπιτακτικό τρόπο ἡ αἰσθητική συνθήκη τῆς φαινομενότητας. Τό ρυθμιστικό ἔργο πού ὁ Μπρούκς ἀναθέτει στούς ποιητικούς τρόπους θέλει τή μεταφορά ὀργανική σέ ἕνα ὀργανικά δεμένο ποίημα, καί ὄχι «μηχανική»· τή θέλει νά εἶναι «λειτουργική», ὅπως λέει ὁ ἴδιος, καί ὄχι ἄπλως «διακοσμητική».¹⁶ Ἡ μεταφορά θά πρέπει ἀνά πάσα στιγμή καί πρὸς κάθε σημασιολογική κατεύθυνσι νά ἐναρμονίζεται μέ τό ὄλον καί νά τό περιέχει· νά μεταλαμβάνει τοῦ ὄλου, ὅπως κάθε κύτταρο ζῶντος ὀργανισμοῦ φέρει τόν γενετικό κώδικα.¹⁷ Ἡ νεοκριτική μεταφορά, μέ ὄλο τό ἀξιολογικό καί ἐπιστημολογικό τῆς φορτίο, κινεῖται στόν ὀρίζοντα τοῦ ρομαντικοῦ συμβόλου.

14. Ὁ Νάσος Βαγενᾶς, λόγου χάρη, ἐπιχειρεῖ νά προσδιορίσει τήν ἰδιαιτερότητα τοῦ ποιητικοῦ μοντερνισμοῦ θεμελιώνοντάς τη στή διάκρισι ἔλλογο/ἄλλογο. Ἡ συνθηματική αὐτή διάκρισι ἔχει ἀποδειχτεῖ ἰδιαίτερος εὐχρηστος μετά τόν «Διάλογο» Σεφέρη-Τσάτσο καί μᾶλλον ὀφείλει τή διαφάνειά τῆς σέ κάποιας μορφῆς ἐπιστημολογική ἀγωνία πού συνέχει κάθε «νεοκριτικῆς» ἐμπνεύσεως λογοτεχνική κριτική: τό νόημά τῆς συγκροτεῖται πάντα ἐν ἀντιθέσει πρὸς κάτι ἄλλο, κάτι σάν φάντασμα τοῦ θετικισμοῦ, πού ὀνομάζεται (ὅπως ἀπό τόν Σεφέρη στόν «Διάλογο») «ἐπιστημονική ἢ ἀναλυτική λογική»: «Τήν ἔλλογη ἀλληλουχία δέν θά πρέπει φυσικά νά τή θεωρήσουμε λογική, δηλαδή λειτουργία πού καθορίζεται ἀπό τίς ἀρχές τῆς ἐπιστημονικῆς ἢ τῆς ἀναλυτικῆς λογικῆς...». («Γιά ἕναν ὀρισμό τοῦ μοντέρνου στήν ποίηση», ἀνάτυπο ἀπό τόν *Πολίτη*, τεύχος 57-58, Ἀθήνα 1983, σ. 6-7).

15. Τίποτε στή ρητορική προῖστορία τῆς ἀλληγορίας καί τοῦ συμβόλου δέν νομιμοποιεῖ τήν ἀντιθετική τους συζυγία, ὅπως καί τίποτε στήν ἱστορία τῆς ρητορικῆς δέν νομιμοποιεῖ τόν δομολογικό δυῖσμό μετωνυμία/μεταφορά (πόσο μᾶλλον τή χρήση του γιά τή συγκριτική ἀξιολόγησι σχολῶν καί ἐποχῶν ὁλόκληρης τῆς εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας). Σημειωτέον, ὡστόσο, ὅτι ἡ ὑπενθύμιση αὐτή δέν μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπό τά μεταφυσικά προβλήματα πού διαχειρίζεται ἡ ρομαντική συνωρίδα.

16. Τέτοιες ἢ παρόμοιες ὀδηγίες καί παραινήσεις ἀπαντοῦν καί σέ κείμενα τῆς ἀρχαίας ρητορικῆς (στόν Ἀριστοτέλη, λόγου χάρη), ἐντάσσονται ὅμως σέ μία διδασκαλία τῆς τέχνης τοῦ ἐπιχειρήματος καί ὡς ἐκ τούτου ἀφοροῦν τή ρητορική πειθῶ καί στοχεύουσι στήν ἀποτελεσματικώτατα τοῦ ρήτορα — ὄχι στήν αἰσθητική ἀξιολόγησι τοῦ λόγου του.

17. Cleanth Brooks, "Implications of an Organic Theory of Poetry", ὄπ.παρ., σ. 62-63: «Ἀπό τήν πλευρά τῆς μορφῆς, ...οἱ τρόποι, τά διακοσμητικά βερνικώματα, τά διάφορα τυπολογικά στοιχεῖα, ἀποδείχτηκαν, ὅσον ἀφορᾶ τό αὐθεντικό ποίημα, κάτι πολύ περισσότερο ἀπό ἄπλα στολίδια. Εἶχαν μεγάλη σχέση μέ τό «τέλεος» τό ποίημα. Ἡ ἀλληλουχία τῶν μερῶν... ἦταν ὀργανική — μιά σχέση ὄχι ὅπως τοῦ ἑνός τοῦ βλοῦ μέ τό ἄλλο, ἀλλά πού μοιάζει μᾶλλον γι' αὐτή πού ἔχει τό ἕνα κύτταρο μέ τό ἄλλο σέ ἕνα ζωντανό ὀργανισμό».

18. Σ' αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἀποκάλυψι τῆς ταυτότητος ἐγκτεῖται καί ἡ «θαυματοποιία» ἢ «θαυματοουργία» τῆς ποίησης, πού ἀνέφερα προηγουμένως. Κατά τόν John Crowe Ransom (*The World's Body*, ὄπ.παρ., σ. 139): «Ἡ θαυματοποιία (miraculism) ἀναφαίνεται ὅταν, διά τῆς ἀναλογίας, ὁ ποιητής ἀνακαλύπτει μεταξύ ἀντικειμένων ἢ ὁποῖα εἶναι μερική, ἐνῶ θά ἔπρεπε νά εἶναι σημαντικῆ, καί προχωρεῖ σέ μία ταύτιση πού εἶναι πλήρης».

γικῶν συνόλων πού ἀφοροῦν τή λογοτεχνική κριτική: ἀπό τό ποίημα στό ἔργο καί ἀπό τό ἔργο στήν παράδοση· ἀπό τό μέρος στό ὄλον (συνεκδοχή) καί ἀπό τό μέρος στό μέρος (μετωνυμία). Σέ κάθε ἓνα ἀπό αὐτά τά επίπεδα ἡ μεταφορά ἐγγράφεται σάν ἀξιολογικό καί ἐπιστημολογικό πρότυπο καί διευθετεῖ τή σημασιολογική του οἰκονομία· ἢ καί ἀντιστρόφως, καθένα ἀπό αὐτά τά επίπεδα προοικονομεῖται, τόσο στίς ἐσωτερικές του λειτουργίες ὅσο καί στίς ἐξωτερικές του ὑποθέσεις, ἀπό τίς ιδιότητες τῆς μεταφορᾶς.

Ἔτσι, ἂν ἡ νεοκριτική μεταφορά εἶναι ὀργανική καί ὄχι μηχανική, ἂν θεσπίζει σχέσεις οὐσιαστικῆς μέθεξης καί ὄχι αὐθαίρετης ἀναλογίας ἀνάμεσα στά συμβαλλόμενα μέρη της, ἂν ἀποτελεῖ μιά ἰδεατή ταυτοχρονία ἀπό συνδηλωτικές ἐντάσεις καί ὄχι μιά ἀλληγορική ἀναδίπλωση, μιά συμβολική ἐνταση καί ὄχι μιά λογική ἔκταση, μιά ἀναγκαῖα ἱεραρχία καί ὄχι μιά τυχαία παράθεση ιδιοτήτων, ἐάν πρέπει πάντα νά πυκνώνει κατά τήν οὐσία καί ὄχι νά ἀπλώνεται κατά τήν ὁμοιότητα, οἱ ἴδιες ἐντολές —μέ κάποιες ἔστω ἀποκλίσεις στήν ὀρολογία— θά ἰσχύσουν τόσο γιά τήν ἐνότητα *ποίημα* ὅσο καί γιά τό ἰδεατό σύνολο *παράδοση*. Τό ποίημα (ὅπως τό συλλαμβάνει ἡ Νέα Κριτική) καί ἡ παράδοση (ὅπως τή διατυπώνει ὁ Ἐλιοτ ἀλλά καί ὅπως τή μεταφέρει στά καθ' ἡμᾶς ὁ Σεφέρης) προκύπτουν ἀπό μιά σημασιολογική οἰκονομία πού ὑποδεικνύει ὡς σταθερό τελεστή της τή μεταφορά. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ μεταφορά ἀναγορεύεται σέ ἀρχή τῆς *συμμετρίας*: Μπροστά στή μόνιμη ἀπειλή τῆς ἀσυμμετρίας ἀνάμεσα στό μέρος καί τό ὄλον (τό ἔργο καί τήν παράδοση, λόγου χάρη), τῆς ἀσυνέχειας ἀνάμεσα στίς γλωσσικές δομές καί τίς αἰσθητικές ἀξιώσεις, ἡ Νέα Κριτική ἀποδίδει στή μεταφορά προνομιακή θέση, παραδειγματική ἰσχύ καί ὀλοκληρωτική ἐπάρκεια, ἐπιτρέποντας στή λογοτεχνική κριτική νά θεωρεῖ ἐκ τῶν προτέρων *συμμετρήσιμα* τά ἑτεροταγή καί νά μεταβαίνει ἀπό τό ἓνα στό ἄλλο χωρίς ἀπώλεια ἀξίας ἢ ἀλλοίωση τῆς οὐσίας.

19. Τήν ἀποψη αὐτή, ὄχι βέβαια μέ τόν τρόπο τῆς Νέας Κριτικῆς, τήν ἀναπτύσσει ἀπό τή δική του σκοπιά καί ὁ Paul Ricoeur, στό *La métaphore vive* (Paris: Éditions du Seuil, 1975) καί, συνοπτικά, στό "Metaphor and the central problem of hermeneutics" (*Hermeneutics and the Human Sciences*, Cambridge University Press/Éditions de la Maison des Sciences de l' Homme, 1981). Στόχος τοῦ Ricoeur εἶναι, μεταξύ ἄλλων, νά σώσει τό φαινόμενο τῆς γλωσσικῆς δημιουργίας, ὡς κύρια ἐκδήλωση τῆς ἀνθρώπινης δημιουργικότητας, θεμελιώνοντας το σέ μιά *σημασιολογική* ἔννοια τοῦ τρόπου (τῆς μεταφορᾶς) πού ἀποφεύγει τίς παγίδες καί τά ἀδιέξοδα τόσο τῆς κλασικῆς ρητορικῆς (ὁ τρόπος ὡς ἀντικατάσταση ὄρων) ὅσο καί ὀρισμένων σύγχρονων (δομολογικῶν καί ἄλλων) θεωριῶν. Ἡ μεταφορά εἶναι τό ὄχημα μέ τό ὁποῖο ἡ ἔννοια τῆς «δημιουργίας» μπορεῖ νά ἐπιστρέψει, δικαιωμένη καί ἀσφαλῆς, στή σύγχρονη σκέψη. Μιά ἀπό τίς βασικές κινήσεις στό συλλογισμό τοῦ Ricoeur, ὅπως τόν ἀναπτύσσει στό ἄρθρο του, εἶναι ἡ ἀκόλουθη: «Ὡς ποιῶ σημεῖο μπορούμε νά χειριστοῦμε τή μεταφορά σάν ἔργο ἐν μικρογραφία; Ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα αὐτό θά μᾶς ἐπιτρέψει νά θέσουμε καί τό δεύτερο: Ὡς ποιῶ σημεῖο μπορούμε νά θεωρήσουμε τά ἐρμηνευτικά προβλήματα πού θέτει ἡ ἐξήγηση ἐνός κειμένου ὡς προέκταση, σέ μεγάλη κλίμακα, τῶν προβλημάτων πού βρίσκονται συμπυκνωμένα στήν ἐξήγηση μιᾶς τοπικῆς μεταφορᾶς σέ ἓνα δεδομένο κείμενο;» (σ. 167).

20. Παραθέτω ἐδῶ τό σχετικό ἀπόσπασμα ἀπό τήν *Ποιητική* τοῦ Ἀριστοτέλη (XXII, 16-17): «Ἔστιν δέ μέγα μὲν τό ἐκάστω τῶν εἰρημένων πρεπόντως χρῆσθαι, καί διπλοῖς ὀνόμασι καί γλώτταις,

Ἡ ἀκόμη, μπροστά στήν ἀπειλή μιᾶς «κειμενικότητας» (μιᾶς γλωσσικῆς ὑψῆς) πού ἀναδεικνύει τή συμβατική, μὴ φαινομενολογική σχέση ἀνάμεσα στίς λέξεις καί τά πράγματα, ἡ μεταφορά σώζει τά φαινόμενα γιατί ἐγγράφει, σέ κάθε ἔννοια λογοτεχνικῆς ἀνάγνωσης, τήν αἰσθητικὴ συνθήκη τῆς φαινομενότητας ὡς τυπολογία τοῦ ποιητικοῦ λόγου. Ἡ μεταφορά (θά πρέπει νά) ἀποτελεῖ μικρογραφία τοῦ ποιήματος,¹⁹ μέ τόν ἴδιο τρόπο πού τό ποίημα (θά πρέπει νά) μεταφέρει ὅλες τίς ιδιότητες καί τίς ἀξίες τῆς παράδοσης. Τό ἀριστοτελικό «εὐ μεταφέρειν» (ἢ καλύτερα «the command of metaphor», σύμφωνα μέ τήν ἀγγλικὴ μετάφραση πού χρησιμοποιεῖ ὁ Ρίτσαρντς,²⁰ ὑποδεικνύοντας τόν καλὸ ποιητὴ ὡς γνώστη καί κυρίαρχο τῆς μεταφορᾶς) θά ἀποτελέσει ἀξιολογικὴ ὑπόδειξη, αἰσθητικὴ ὑπόθηκη, πού συντάσσεται μέ κάθε ἔννοια μεταφορᾶς, κάθε μεταφορᾶ τῆς μεταφορᾶς, σέ ὄλο τό φάσμα τῶν δυνατῶν σημασιολογικῶν προεκτάσεων τῆς λέξης: Εἴτε πρόκειται γιά τούς ποιητικούς τρόπους καθ' ἑαυτοῦς, εἴτε γιά τήν ἔννοια τῆς παράδοσης στόν Ἐλιοτ καί τόν Σεφέρη· εἴτε μιλοῦμε γιά τή μεταφορᾶ ἐνός σημασιολογικοῦ περιεχομένου ἀπό ἓναν ἐρμηνευτικὸ ὀρίζοντα σέ κάποιον ἄλλο, εἴτε γιά τή μεταφορᾶ (τὴ μεταλαμπάδευση, τὴ μετακένωση, κ.λπ.) νεοτερισμῶν στό σῶμα μιᾶς παράδοσης· εἴτε, τέλος, μᾶς ἀπασχολεῖ τό πρόβλημα τῆς μετάφρασης, τῆς ἐνδογλωσσικῆς καί τῆς διαγλωσσικῆς, εἴτε ἡ μεταφορᾶ ρυθμιστικῶν κατηγοριῶν ἀπό τόν θεωρητικὸν λόγο (τῆς λογοτεχνίας, ἀλλὰ καί τῆς πολιτικῆς) στόν εὐαίσθητο χῶρο τῆς ἐμπειρίας, τῆς πράξης καί τῆς πρακτικῆς, σέ ὅλες αὐτές τίς μεταμορφώσεις τῆς μεταφορᾶς, λοιπόν, τό «εὐ μεταφέρειν», σχηματισμένο πάντα σέ κάποια ἀξιολογικὴ διάζευξη (ὀργανικὴ ἢ μηχανικὴ μεταφορᾶ), παντοῦ ὅπου «ἐκτελοῦνται μεταφοραί», θά θεματίζει τὴ συνθήκη τῆς φαινομενότητας ὡς ἀπαράβατη ἀρχή, θά ὑποδεικνύει «ἀντικειμενικὲς συστοιχίες» καί θά ἐπιβάλλει τόν σεβασμὸ πρὸς κάθε «τοπικὴ ὑφή»: τὴν τοπικὴ ὑφή τῆς

πολύ δέ μέγιστον τό μεταφορικόν εἶναι· μόνον γάρ τοῦτο οὔτε παρ' ἄλλου ἔστι λαβεῖν εὐφυΐας τε σημειῶν ἔστι· τό γάρ εὐ μεταφέρειν τό τό ὅμοιον θεωρεῖν ἔστιν».

Καί τὴ σχετικὴ παρατήρηση τοῦ I.A. Richards, στό *Philosophy of Phetoric*, Oxford University Press, 1979 (πρῶτη ἔκδοσι, 1936), σ. 89:

«It was Aristotle, no lesser man, who said, in *The Poetics*, "The greatest thing by far is to have a command of metaphor". But he went on to say, "This alone cannot be imparted to another: it is the mark of genius, for to make good metaphors implies an eye for resemblances"».

Ἡ σημασιολογικὴ μετατόπιση ἀπὸ τό «πρεπόντως χρῆσθαι... τό μεταφορικόν» τοῦ Ἀριστοτέλη στό «The command of metaphor» τοῦ Richards εἶναι βεβαίως ἡ διαφορά δύο κόσμων. Τό σύγχρονο «εὐ μεταφέρειν», ὅπως ἰσχυρίζομαι, καθίσταται ἔτσι ἀξιολογικός τύπος πού ὑπαγορεύει ὄχι μόνον τὴν ἀρχὴ τῆς καλλιλογίας ἀλλὰ καί τό νόημα τῆς μεταλαμπάδευσης τῶν ἰδεῶν ὅπως καί τά ἰδεολογικά συμφραζόμενα τῆς μετάφρασης. Ἡ ἴδια τυπολογία ἐμφανίζεται, σέ διαφορετικὲς σημασιολογικὲς οἰκονομίες, ὡς μεταφυσικὸ περιεχόμενο στό ὁποῖο ἐπενδύεται ἡ ὀργανικὴ συνοχὴ τοῦ συνόλου οἰκοδομήματος. Εἶναι ἀξιοσημεῖο πάντως τό γεγονός ὅτι, ἐνῶ ὅλη ἡ πρακτικὴ προσήλωση τοῦ ἀρχαίου ρήτορα φαίνεται νά ἔχει περάσει στό μοντέλο τοῦ «ποιητῆ-τεχνίτη», στήν εἰκόνα μιᾶς ἀσκητικῆς προσήλωσης στά μυστικὰ τῆς ποιητικῆς τέχνης, ὁ ποιητῆς-faber κατασκευάστηκε καί ἀνακατασκευάζεται στήν ἀντιπαλότητά του πρὸς οἰαδήποτε ἔννοια ρητορικῆς διδασκαλίας.

προέλευσης, όσο και αυτήν του προορισμού, την τοπική ύφή του πομπού, όσο και του δέκτη.

Τό μέγεθος του προβλήματος που διερευνούμε παρουσιάζεται σαφέστερο αν αντιστρέψουμε τον συλλογισμό: 'Η γοητεία της μεταφοράς, πράγματι, ἐνέχεται σε κάθε προσπάθειά μας να κατανοήσουμε τό καθεστώς των μεταβιβάσεων και των μεταβολών επί τη βάσει μιᾶς γενικευσίμης τυπολογίας· ὄχι ὁμως ἐπειδή, ἔχοντας ἤδη ὀρίσει ἄλλου —δηλαδή ἐκτός μεταφοράς— τό περιεχόμενο μιᾶς κατανόησης ὡς τή σχέση ἀνάμεσα σε ἕνα πρωτότυπο και μιᾶ μετάφραση, π.χ., ἀναζητοῦμε τότε —δευτερογενῶς— τή μεταφορά ὡς ἕναν ἀπό τούς διαθέσιμους τύπους, ἀλλά ἐπειδή, ἀντιστρόφως, ἡ μεταφορά βρίσκεται ἐκεῖ ἐκ τῶν προτέρων, πρωτογενῶς και ὄχι δευτερογενῶς, ἔχοντας ἤδη ὑπαγορεύσει τή διάκριση ἀνάμεσα σε πρωτότυπο και μετάφραση ὡς τό ἀναγκαῖο σχῆμα μιᾶς κατανόησης. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ μεταφορά εἶναι ἤδη ἐκεῖ, ἔτοιμη ἀνά πάσα στιγμή νά ἐκδηλωθεῖ ὡς τυπολογία, ἔχοντας προκατανεῖμι τό γνωστικό πεδίο σε πρωτογενεῖς και δευτερογενεῖς λειτουργίες, ἔχοντας προεξοφλήσει κάθε ἔννοια «παράδοσης», «πρωτοτύπου» ἢ «κυριολεξίας» ὡς τό σχηματισμένο ἔτυμον —ὡς τήν ταυτότητα μιᾶς ἀρχῆς ἢ μιᾶς καταγωγῆς— και ἐπομένως ἔχοντας ἤδη προσδιορίσει, ἐξ ἀντιδιαστολῆς, κάθε διαφορά ὡς τροποποίηση ἢ παρέκκλιση πού και αὐτή νοεῖται μόνο σύμφωνα μέ τόν νόμο τῆς μεταφοράς. Ὁ ὀρίζοντας τῆς μεταφοράς εἶναι ἡ ἴδια ἡ δομή τῆς γνωστικῆς πρόληψης ἢ και προκατάληψης.²¹

Πρόκειται λοιπόν γιά μιᾶ μεταφυσική τῆς ποιητικῆς πράξης ἡ ὁποία, ὑπό τόν τύπο τοῦ συμβόλου, τῆς μεταφοράς ἢ τῆς ποιητικῆς εἰκόνας, βρίσκεται ἐγγεγραμμένη σε ὅ,τι ἀποκαλοῦμε «λογοτεχνία», ἀπό τήν ἐποχή τουλάχιστον τοῦ πρώιμου γερμανικοῦ ρομαντισμοῦ, και τήν ὁποία δέν μπορούμε νά τή χρεώσουμε στή δραστηριότητα ἢ τή θεσμική ἀποτελεσματικότητα τῆς Νέας Κριτικῆς, μήτε νά τήν ἐξορκίσουμε καταγγέλλοντάς την πολιτικά. Ἡ πολιτική καταγγελία τῆς Νέας Κριτικῆς, και ἡ συνακόλουθη ὑποτίμηση τῶν δικῶν της ὑπερτιμήσεων (ἢ τροποποίηση, ἢ ἀνατροπή ἢ και ἡ διεύρυνση τοῦ κανόνα πού ἐπέβαλε στή μελέτη τῆς ἀγγλόφωνης λογοτεχνίας) εἶναι ἔν τινι μέτρῳ δραστηριότητα και ἔν πάσῃ περιπτώσει ἀναπόφευκτη ὡς πολιτική θέση· εἶναι ὁμως ἀνίσχυρη νά ἀντιμετωπίσει κριτικά τή μεταφυσική τῆς αἰσθητικῆς θεωρίας, νά παραγάγει δηλαδή τό χῶρο και τόν ὄρο τῆς διαφοράς στό ἔσωτερικό τοῦ αἰσθητικοῦ καθεστῶτος, ὅταν μάλιστα ἀντιπροτείνει ἢ ἐπισείει, μέ μιᾶ χειρονομία ἀστόχαστης ἀμεσότητας, θετικότητες τοῦ τύπου «Ἱστορία», «πραγματικότητα», «βίωμα», κ.λπ., ἔννοιες δηλαδή πού βρίσκονται ἤδη ἀποκατεστημένες στό μεταφυσικό κείμενο. Μπορεῖ λόγου χάρη κανεῖς νά ἀποκαλύψει ἢ και νά καταγγεῖλει τόν συντηρητισμό και τή θεολογία τοῦ Ἑλιοτ, ὅπως ἔν μέρει ἔκανα και ἐγώ προηγουμένως, ἀφήνοντας ὡστόσο ἄθικτη τή δομή πού ἐπιτρέπει στόν Ἑλιοτ νά θεολογήσει ὅταν γράφει ποίηση ἢ ὅταν γράφει γιά τήν ποίηση. Ὑπάρχει λοιπόν ἕνα βαθύτερο πολιτικό ἐνδιαφέρον ἐπενδυμένο στήν αἰσθητική, μιᾶ μεταφυσική τῆς αἰσθητικῆς ἡ ὁποία εἶναι ἀναπόφευκτη γιά τή λογοτεχνική κριτική και τήν ὁποία δέν μπορεῖ κανεῖς νά θεματίσει και νά ἀναγνωρίσει παρά ὡς κριτική τῆς αἰσθητικῆς.

Εἶναι σαφές πιστεύω, ἀπ' ὅσα προηγήθηκαν, ὅτι ἡ μεταφορά δέν μπορεῖ νά περιοριστεῖ σε μιᾶ καθαρά ρητορική, λογική

ἢ γλωσσολογική λειτουργία, ἀλλά παράγει διαρκῶς ἕνα μεταφυσικό ὑπόλοιπο πού τῆς ἐπιτρέπει νά ἀπλώνεται σε ὀλόκληρο τό σημασιολογικό και θεματικό τῆς φάσμα. Ὅσο και ἂν προσπαθοῦμε νά τήν ἐλέγξουμε, ἡ μεταφορά ἀποδεικνύεται ὁ πλέον βεβαρημένος ὄρος, ἡ κατεξοχήν μεταφυσική ἔννοια στό λεξιλόγιο τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς, γιατί φέρει τό μεταφυσικό φορτίο τῆς φιλοσοφικῆς τῆς ἱστορίας. Ἀντί λοιπόν νά προσπαθοῦμε νά τήν ἀποκαθάρουμε ἀπό τά «μὴ ἐπιστημονικά» τῆς στοιχεῖα, νά τῆς ἀποδώσουμε ἕναν καθαρά θετικό ἢ φορμαλιστικό προσδιορισμό, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά τήν ἀναγνωρίσουμε, νά παρακολουθήσουμε τόν ἐπεκτατισμό τῆς σε ὅλες του τίς συνέπειες και νά φέρουμε στήν ἐπιφάνεια τῆς κριτικῆς τό μεταφυσικό τῆς ἔρμα. Γιά νά πάρουμε ἕνα παράδειγμα πού μᾶς φέρνει ἀκόμη κοντύτερα στή δυσκολία τοῦ θέματος μας (τή δυσκολία μιᾶς μεταφοράς και μιᾶς παράδοσης στόν πραγματολογικό πλαίσιο και τά συμφραζόμενα τῆς ἀποφινῆς συνομιλίας, ὅπως ἀνέφερα στήν ἀρχή): Ἡ μεταφυσική μιᾶς γενικευμένης μεταφορικότητας εἶναι ἀκριβῶς αὐτή πού ἐπιτρέπει και στόν Σεφέρη νά συνδέσει τό «εὐ μεταφέρειν», ὡς πρακτική ὑπόθεση τῆς τέχνης του, μέ τήν ταυτότητα μιᾶς παράδοσης, μέ τό νόημα ἑνός ὀλόκληρου πολιτισμοῦ, και νά διαπραγματευτεῖ τό μεταφυσικό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς παράδοσης σάν νά ἐπρόκειτο γιά ἀπλή, πρακτική ὑπόθεση τῆς τέχνης του: θά μεταφέρεις μόνον ὅ,τι «σηκώνει» ἡ δική σου τοπική ὑφή, ἡ δική σου παράδοση, μόνον ὅ,τι μπορεῖ νά ἀφομοιωθεῖ μέ τούς ὄρους, τούς νόμους και τή φύση τοῦ δικοῦ σου ὀργανισμοῦ, δηλαδή μόνον ὅ,τι ἐπιδέχεται φαινομενοποίηση στόν τόπο σου και τή γλώσσα σου, σεβόμενος ὄχι μόνον τή γραμματική και τό συντακτικό, ἀλλά και τήν αἰσθητική τῆς μητρικῆς σου γλώσσας, τήν αἰσθητική ἀξία τῆς μητρότητας πού σοῦ προσφέρει ἡ μητρική σου γλώσσα, τή «φύση τῆς γλώσσας μας», «τά βιολογικά γνωρίσματα τῆς λαλιᾶς μας». ²² Αὐτή ἀκριβῶς ἡ μεταφυσική ἐπιτρέπει στόν Σεφέρη νά καταδικάζει, στό κείμενό του γιά τήν ἑλληνική γλώσσα ἀλλά και παντοῦ σχεδόν, τή «μηχανική μεταφορά ξενισμῶν» στή γλώσσα μας ²³ μέ τήν πειθῶ και τήν ἰσχύ μιᾶς συνολικῆς πολιτισμικῆς ἐπιταγῆς πού ἀπορρέει ἀπό τήν «αὐτογνωσία» ἑνός λαοῦ· ἡ ἴδια μεταφυσική πού τοῦ ἐπιτρέπει νά αὐτοβιογραφεῖται, τόσο στά Ἡμερολόγια του ὅσο και στήν ποίησή του (και μάλιστα «ἀφανίζοντας» τόν ἑαυτό του) μέ τά ὑλικά τῆς πολιτισμικῆς μας αὐτογνωσίας και νά γράφει τήν ποίησή του σάν μιᾶ διαρκή ἔτυμολογία τῆς οὐσίας τοῦ ἑλληνισμοῦ. Δέν χρειάζονται νομίζω περαιτέρω παραδείγματα γιά πράγματα πού εἶναι πιά γνωστά τοῖς πᾶσι, πού ἀποτελοῦν κοινό τόπο τῆς νοελληρικῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς, πού ἀποτελοῦν —θά τολμοῦσα νά πῶ— τήν ἴδια τήν ἰδεολογική συνοχή τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς στή χώρα μας. Θά ἄρκεστῶ σε ἕνα μόνο τελευταῖο παράδειγμα. Τό χειρότερο εἶδος «μηχανικῆς μεταφοράς ξενισμῶν» γιά τόν Σεφέρη εἶναι ἡ μεταφορά μιᾶς κί-

21. Τό θέμα στήν ὀλότητά του και τήν ἱστορία του ξεπερνᾶ κατά πολύ τίς δικές μου δυνατότητες και ἔν πάσῃ περιπτώσει δέν γίνεται νά τό ἀντιμετωπίσει κανεῖς «παρεπιπτόντως». Παρεπιπτόντως, ὡστόσο, παραπέμπω στό κείμενο τοῦ Jacques Derrida, "La mythologie blanche: la métaphore dans le texte philosophique" (*Marges de la philosophie*, Les Éditions de Minuit, 1972), πεδίο και στόχος τοῦ ὁποίου εἶναι ἀκριβῶς ὁ μεταφυσικός ἰστός τῆς μεταφοράς.

βδηλης, αλλότριας «έλληνικότητας»: νά αποδεχτούν δηλαδή οί Νεοέλληνες σάν πιστή άπεικόνιση τής αὐτογνωσίας τους τήν κιβδηλη εικόνα πού πού ἔχουν γι' αὐτούς — γιά τήν οὐσία τοῦ ἑλληνισμοῦ — οί Εὐρωπαῖοι.

Ἐμεῖς ὁμως, σπρωγμένοι ἀπό πάρα πολύ ἀξέπαινες προθέσεις, φλεγόμενοι ἀπό τόν πόθο νά ξαναφέρουμε στήν Ἑλλάδα ὅ,τι ἑλληνικό, βλέποντας ἐπιφάνειες ἑλληνικές, κουβαλούσαμε πίσω, χωρίς καθόλου νά πᾶμε βαθύτερα, χίλιες ἀλλότριες ἀξίες πού βέβαια δέν εἶχαν καμιᾶ σχέση μέ τόν τόπο μας.

Τό παράδειγμα τῶν κυριῶν τῆς Ἀκαδημίας δέν εἶναι μοναδικό. Ὅλοι τό ξέρουμε. Ἀλλά δέν προσέχουμε ὅτι τίς περισσότερες φορές πού μιλάμε γιά τήν ἑλληνικότητα ἑνός ἔργου τέχνης μιλάμε γιά τά χτίρια τῆς Ἀκαδημίας.²⁴

Τώρα πιά μιλάμε γιά τόν Σεφέρη: δηλαδή τόν Θεόφιλο, τόν Μακρυγιάννη, τόν Ἐρωτόκριτο. Καί ὅλοι ξέρουμε ὅτι ὁ Σεφέρης ἀποδείχτηκε ἔξοχος μεταφορέας, ἔξοχος μεταφραστής, ἐπειδή ἀκριβῶς κατάφερε νά θεματίσει τήν αἰσθητική συνθήκη τῆς φαινομενότητας σάν νά ἦταν αὐθεντικό πρόβλημα τοῦ ἑλληνισμοῦ.

VI

Μποροῦμε ἴσως τώρα νά ἐπαναφέρουμε τό ἀρχικό μας ἐρώτημα, νά ἐπιστρέψουμε δηλαδή στή δυσκολία τῆς ἀρχῆς, πού στήν περίπτωσή μας εἶναι, ὅπως φάνηκε, ἡ δυσκολία τῆς μεταφορᾶς: Τί κάνουμε ὅταν καλούμαστε νά παρουσιάσουμε τήν ἀγγλοαμερικανική Νέα Κριτική; Γιά νά γίνει τό ἐρώτημα ἀκόμη πιό συγκεκριμένο: τί θά μπορούσε νά περιλαμβάνει μιᾶ «κριτική παρουσίαση τῆς Νέας Κριτικῆς» σήμερα, ἐδῶ, στήν «Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας», ὅπως εἶναι ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ἰδρύματος πού μᾶς φιλοξενεῖ ἀπόψε; Τί θά σήμαινε μιᾶ «εἰς τό Ἑλληνικόν μετάληψις» τῆς Νέας Κριτικῆς καί ποιᾶ εἶναι ἡ Νέα Κριτική ἔξω ἀπό τήν «ἐκ τοῦ σύνεγγυς» ἀνάγνωση κειμένων πού μᾶς παραδόθηκαν ὡς κείμενα τῆς Νέας Κριτικῆς; Ἄν ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς Νέας Κριτικῆς, ἡ θεωρία της γιά τή λογοτεχνία, ἀφορᾶ κυρίως στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ κριτική αὐτή σχολή ἔθεσε, πραγματεύτηκε καί διαχειρίστηκε τήν ἰδιαιτερότητα (ἢ τήν αὐτονομία) τοῦ ποιητικοῦ λόγου, καί ἂν ἡ οὐσία αὐτῆς τῆς ἰδιαιτερότητας βρίσκεται ἐγγεγραμμένη στό σύμπλεγμα τῆς μεταφορᾶς, ἀναγορεύοντας ἔτσι τή φαινομενότητα (ἢ τήν τοπικῆς ὑφῆς σέ κριτήριο κάθε αὐθεντικοῦ λόγου, πόσο «αὐθεντικός» καί πόσο «κατανοητός» ἄραγε διακινδυνεύει κανεῖς νά γίνει μεταφέροντας τήν ἰδιαιτερότητα τῆς Νέας Κριτικῆς στήν πρό πολλοῦ ὑπερθεματισμένη ἰδιαιτερότητα τοῦ δικοῦ μας τόπου; Δέν εἶναι περίεργη, δέν μᾶς ξενίζει, ἡ εὐκολία μέ τήν ὁποία κατανοοῦμε τή θεωρία τῆς Νέας Κριτικῆς;

Τό γεγονός ὅτι τό προκαταρκτικό καί κατεξοχήν πρακτικό αὐτό ἐρώτημα — τό κατεξοχήν πρακτικό ἐρώτημα μιᾶς θεωρίας τῆς λογοτεχνίας — μπορεῖ τώρα μόνο νά θεθεῖ μέ ὅλη τή σημασία του, μέ ὅλη τή σημασία τοῦ ἐρμηνευτικοῦ τόπου ἐν-

τός καί ἐναντίον τοῦ ὁποῖο τίθεται, δηλώνει ὅτι ἀδυνατῶ νά ἀνταποκριθῶ στούς ὅρους τῆς πρόσκλησης, τοῦς ὅρους τοῦ συμβολαίου. Ἐνδέχεται, ὥστόσο, νά ἔχω ἤδη ἀνταποκριθεῖ καί μέ τό παραπάνω — ἐνδεχόμενο πού δέν εἶναι τόσο παρήγορο ὅσο μοιάζει. Γιατί ὅπως τό διατύπωσα (καί ἄλλη διατύπωση, πρὸς τό παρόν, δέν φαίνεται νά ὑπάρχει), τό ἐρώτημα τό ἴδιο προϋποθέτει ἕναν τύπο συνάρθρωσης θεωρητικοῦ καί ἐμπειρικοῦ λόγου, ἕναν τρόπο μεταφορᾶς ἀπό ἕνα σημασιολογικό πλαίσιο σέ κάποιο ἄλλο, μιᾶ ἀλληλεπίδραση μεταξύ σημασιολογικῶν πεδίων (πού μπορεῖ νά εἶναι καί πολιτισμικά πεδία), ὅπου διαδραματίζεται καί ἐπιτελεῖται — ὡς ἐπιστημολογική συνθήκη — ὁ ὀρισμός καί τό ὄριο τῆς Αἰσθητικῆς. Μποροῦμε νά γνωρίσουμε καί νά κατανοήσουμε (ἀκόμη καί νά ἀπολαύσουμε, ἂν θέλετε) κάτι ἀλλότριο, μόνο στό βαθμό πού ἐνσωματώνεται ὀργανικά στήν τοπική ὑφή τῆς ἰδιαιτερότητάς μας, στήν παράδοσή μας, στή «φύση τῆς γλώσσας μας» πού ἔγραφε ὁ Σεφέρης: μόνο στό βαθμό πού σέβεται τήν αἰσθητική ἀρχή τῆς φαινομενότητας. Σάν πρακτική παραίνεση, ἢ σάν ἐμπειρική παρατήρηση, τό πράγμα εἶναι αὐτονόητο, σχεδόν ἀνόητο. Σάν αἰσθητική καί ἰδεολογική ὑπεραξία, ὥστόσο — καί ὅλοι γνωρίζουμε πόσο εὐκολα διακινεῖται, τί «πέραση» ἔχει στίς μέρες μας τό νόμισμα τῆς «τοπικῆς ὑφῆς» παντοῦ ὅπου τό νόημα ἑνός θεσμοῦ γίνεται ἀντικείμενο συζήτησης ἢ διαπραγμάτευσης — ἡ ἀξίωση γιά τή φαινομενότητα κάθε μεταφερόμενου καί μεταφραζόμενου λόγου ἀνάγει κάθε ἀναζήτηση καί κάθε κριτική ἀμφισβήτηση στή μεταφυσική τῆς ταυτότητας, δέν ἐπιτρέπει δηλαδή στή διαφορᾶ νά ἐκδηλωθεῖ παρά μόνο σάν ἀπόκλιση ἀπό τήν (τοπική) ταυτότητα καί δέν ἐπιτρέπει στήν τοπικότητα νά ἐκδηλωθεῖ παρά μόνο σάν τοπικό φαινόμενο καθολικῆς σημασίας. (Ἄς ἀποτολμήσουμε ἕνα

22. Μεταφέρω ἐδῶ τά σχετικά ἀποσπάσματα ἀπό τό δοκίμιο «Ἑλληνική γλώσσα» (Δοκίμιές Α', ὄπ. παρ., σ. 67-68 καί 70 ἀντιστοίχως):

«Ἔτσι, θά χρειάζεται πάντα, φαντάζομαι, νά ἐξελέγχουμε ποιᾶ εἶναι ἡ φύση τῆς γλώσσας μας, ὄχι κοιτάζοντας μόνο τόν ἑαυτό μας... ἀλλά γυρεύοντας τόν ἑαυτό μας μέ τή βοήθεια τῶν λίγων κειμένων (ἐννοῶ τά δημοτικά κείμενα) πού ἔχουν ἀποδειχθεῖ, ὡς τά σήμερα τουλάχιστο, τά μόνα αὐθεντικά καί πού, μολονότι φαίνονται στοιχειώδη, θά χρειάζεται, ἐπιπλέον, νά ὁ καιρός, ὄλοένα καί περισσότερη καλλιέργεια γιά νά δεχτοῦμε τή διδαχή τους».

Καί τό δεύτερο ὅπου γιά μιᾶν ἀκόμη φορά ἡ ἑλιστική «παράδοση» ("Tradition and the Individual Talent") γίνεται ὁδηγός γιά τό πῶς θά πρέπει νά συμπεριφέρεται κανεῖς μέ τή γλώσσα του:

«Ἐκεῖ νομίζω πρέπει νά πᾶμε, ἂν μᾶς ἐνδιαφέρει νά μάθουμε ποιᾶ εἶναι τά βιολογικά γνωρίσματα τῆς λαλιᾶς μας. (...) Ἄν ἡ φύση μιᾶς γλώσσας εἶναι ἡ φύση μιᾶς συνολικῆς ἰδιοσυγκρασίας πεθαμένων καί ζωντανῶν πού μᾶς περιέχει καί πού διαθέτουμε ἕνα πολύ μικρό περιθώριο γιά νά τήν ἀλλάξουμε μέ τήν προσωπική μας ἐνέργεια, ἀπεναντίας ὁ τρόπος τῆς καλλιέργειας πού ἀσκοῦμε πάνω σ' αὐτή τή φύση, ἀνήκει στήν ἀτομική μας ἰδιοσυγκρασία».

Εἴμαστε τόσο ἐθισμένοι στόν σφερικό λόγο καί τόσο ἐφησυχασμένοι κάποτε στήν ἐκμαυλιστική ἀντίθεσή του πρὸς τόν λογιότατισμό, πού μᾶς διαφεύγει ὁ βάνουσα ρυθμιστικός χαρακτήρας του.

23. Γιώργος Σεφέρης, Δοκίμιές Α', ὄπ.παρ., σ. 475.

24. Γιώργος Σεφέρης, Διάλογος πάνω στήν ποίηση, αὐτ., σ. 100-101.

έπικαιρο παράδειγμα: όσοι πολεμοῦν τὸν «δουτικό ὀρθολογισμό» ἐν ὀνόματι μιᾶς αὐθεντικῆς τοπικότητας καὶ εὐαγγελιζόμενοι τὴν αἰσθητικὴ οὐσία μιᾶς τοπικῆς βιοτροπίας, κινδυνεύουν νὰ ἀποδειχτοῦν οἱ καλύτεροι ὑπηρετές τῆς δυναστείας τοῦ Λόγου).

Πῶς λοιπὸν μεταφέρεται ἡ Νέα Κριτική; Εἶναι σαφές ὅτι μόλις θέσουμε τὸ ἐρώτημα βρισκόμαστε αὐτομάτως σὲ ἓνα χῶρο —δὲν εἶναι μόνο ὁ «χῶρος» τῆς θεωρίας τῆς λογοτεχνίας— ὅπου διακινουῦνται ἐλεύθερα καὶ θορυβοῦν, σὲ ὅλες τὶς σημασιολογικὲς τους προεκτάσεις, οἱ ἔννοιες πού ἐπιχειρήσα νὰ θεματίσω, νὰ φέρω στὸ προσκήνιο μιᾶς κριτικῆς θεώρησης, ἀναλύοντας δύο κείμενα τοῦ Ἔλιοτ: ἡ παράδοση, ἡ μεταφορά, ἡ θεωρία, ἡ πράξη, ἡ κριτικὴ καὶ ἡ θεωρία τῆς λογοτεχνίας. Τί ἄλλο λοιπὸν ζητάει ὁ πλήρης τίτλος τῶν ὁμιλιῶν αὐτῶν, «Θεωρία τῆς λογοτεχνίας: κριτικὲς παρουσιάσεις», ἐάν ὄχι τὴ μεταβίβαση ἐνός νοηματικοῦ συνόλου ἀπὸ ἓνα σημασιολογικὸ πλαίσιο σὲ κάποιον ἄλλο, ἀπὸ μία παράδοση σὲ μιάν ἄλλη, μεταβίβαση πού μπορεῖ νὰ μετέλθει ποικίλες ὀνομασίες, κατὰ τὴ θεωρητικὴ καὶ τὴ μεταφορικὴ κλίση τοῦ καθενός: μεταφορά, μετάληψη, μετάφραση, μεταλαμπάδευση, ἐγκλιματισμός, μετάγχιση, ἢ ἀκόμα τὴν κοραικὴ μετακένωση. Ὀνομασίες ἤδη τροποποιημένες, πού διαπραγματεύονται —μέ τὴ δικὴ τῆς ἱστορίας ἢ καθεμίας— τούς ὅρους μιᾶς παράδοσης καὶ μιᾶς παραλαβῆς, τούς ὅρους ἐνός συμβολαίου, καὶ πού κινουῦνται σὲ ἓνα ἀξιολογικὸ φάσμα οἱ τιμές τοῦ ὁποίου κυμαίνονται ἀνάμεσα στὴν πλήρη ἀποδοχὴ καὶ τὴν πλήρη ἀπόρριψη (στὴν πραγματικότητά: λίγο μετὰ τὴν πλήρη ἀπόρριψη καὶ λίγο πρὶν τὴν πλήρη ἀποδοχὴ). Ὀνομασίες, ἐπιπλέον, οἱ ὁποῖες στὴ λειτουργία τοῦ τροπολογικοῦ τους συστήματος θεματίζουν τὴν ἀντίσταση μιᾶς τοπικότητας σὲ κάθε μηχανικὴ, αὐθαίρετη ἢ συμβατικὴ μεταφορὰ σάν τὴν αἰσθητικὴ φαινομενότητα τῆς «ὑλῆς» ἢ τῆς «πραγματικότητας», παραδίδοντας ἔτσι κάθε ἔννοια ἀντίστασης στὴ δικαιοδοσία τῆς μεταφυσικῆς, στὸ ὄραμα μιᾶς ἀπόλυτα φυσικῆς, αἰτιολογημένης γλώσσας.

Τί ἄλλο ζητάει ἡ πρόσκληση, ἐάν ὄχι νὰ ὑποδυθῶμε καὶ νὰ δεξιωθῶμε τὴ Νέα Κριτικὴ στὴ νεοελληνικὴ σκηνή, νὰ γίνουμε —γιά λίγο καὶ χάριν παραδείγματος— νέοι κριτικοί: νὰ θεωρήσουμε δηλαδὴ κάποιες ἰδέες τῆς Νέας Κριτικῆς ὡς γενικεύσιμες ἔννοιες καὶ νὰ τίς διατυπώσουμε κατὰ τρόπον ὥστε νὰ τίς καταστήσουμε ἐξαγωγίμες ἀπὸ τὸ σημασιολογικὸ τους περιβάλλον καὶ εἰσαγώγιμες σὲ κάποιον ἄλλο, τὸ δικό μας— νὰ προσχωρήσουμε, γιά διδακτικούς λόγους, στὴν αἴρεση τῆς παράφρασης. Τί ἄλλο ἀξιώνει ἡ πρόσκληση, ἐάν ὄχι τὴ διατύπωση μιᾶς «συγκεκριμένης καθολικότητας» καὶ τί ἄλλο θέτει ὡς συνθήκη τῆς ἐπικοινωνίας μας, ἐάν ὄχι τὴν ἀρχὴ τῆς φαινομενότητας. Καλούμαστε ἔτσι νὰ καταστρέψουμε μιὰ συγκεκριμένη καθολικότητα (τὸ νεοκριτικὸ κείμενο), γιά νὰ κατασκευάσουμε ὡστόσο μιάν ἄλλη (τὴν κριτικὴ παρουσίαση, τὸ νεοελληνικὸ κείμενο). Τὸ φάντασμα τῆς αἰσθητικῆς πλανᾶται λοιπὸν στὸν ἐρμηνευτικὸ μας ὀρίζοντα κάθε φορά πού διαπραγματευόμαστε τούς ὅρους μιᾶς μεταβίβασης καὶ ἀπειλεῖ ἐν προκειμένῳ νὰ μετατρέψει τὴν «κριτικὴ παρουσίαση» σὲ «αἰσθητικὴ παρουσίαση», νὰ ἀνακτῆσει δηλαδὴ ἐν ὀνόματι μιᾶς εὐρωστῆς καὶ εὐημερούσας αἰσθητικῆς ὅ,τι ἡ παρούσα ὁμιλία σκηνοθέτησε ὡς κριτικὴ τῆς αἰσθητικῆς μυσταγωγίας.

Τὸ ἴδιο αἶτημα γιά τὴ διατύπωση μιᾶς συγκεκριμένης κα-

θολικότητας θὰ τὸ συναντήσουμε ἐνσωματωμένο στὸν τίτλο τοῦ ἰδρύματος πού μᾶς φιλοξενεῖ. Ἐπιτρέψτε μου νὰ τὸν ἐπαναλάβω: «Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας». Ἐκεῖνος ὁ συμπλεκτικὸς σύνδεσμος «καὶ» δὲν δείχνει ἄραγε, μέ τὸν τρόπο του, ὅ,τι πραγματευόμαστε τόσην ὥρα στὰ κείμενα τοῦ Ἔλιοτ; Μήπως βρισκόμαστε ἤδη στὸν προθάλαμο τοῦ Ἔλιοτ καὶ δὲν τὸ ἔχουμε καταλάβει; Μήπως ἀντὶ νὰ μεταφέρουμε καὶ νὰ παραδώσουμε τὴ Νέα Κριτικὴ στὴν Ἐταιρεία Σπουδῶν ἔχουμε ἤδη μεταφέρει καὶ παραδώσει τὴν Ἐταιρεία Σπουδῶν στὴ Νέα Κριτικὴ; Γιατί ποιά πράγματα συνδέει αὐτὸ τὸ ἀθῶο «καὶ», ἐάν ὄχι μιὰ ἀφηρημένη ὁλότητα («γενικὴ παιδεία») μέ μιὰ τοπικὴ ὑφή («νεοελληνικὸς πολιτισμός»); ἢ ἀκόμα ἓνα αἶτημα καθολικότητας (ἡ ἐγκύκλιος παιδεία ἢ ἡ ἐγκυκλοπαιδεία τοῦ διαφωτισμοῦ) μέ ἓνα αἶτημα ἰθαγένειας, ἐντοπιότητας ἢ, ἂν προτιμᾶτε, ἐλληνικότητας, σύμφωνα μέ τὸ ὅποιο ἡ Νέα Κριτικὴ, ὡς στοιχεῖο γενικῆς παιδείας ὑποθέτω, θὰ πρέπει νὰ συγκεκριμενοποιηθεῖ στὰ νεοελληνικὰ δεδομένα, στὴ νεοελληνικὴ παράδοση: νὰ βρεῖ δηλαδὴ τὴν ἀντικειμενικὴ τῆς συστοιχία, μέ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο πού ἡ θεωρία τῆς λογοτεχνίας (ἐν γένει) καλεῖται νὰ δοκιμαστεῖ (ἢ νὰ ἐφαρμοστεῖ) σὲ κείμενα τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας. Ὁ συμπλεκτικὸς σύνδεσμος ἀξιώνει μιὰ κατὰ τὴν οὐσία μεταφορὰ ἰδιοτήτων στὴν εὐαίσθητη ἐπιφάνεια ἐνός θεσμοῦ καὶ θεσπίζει τὴν οὐσιολογικὴ μεταφορὰ ὡς ἐπιστημολογικὴ συνθήκη. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ πράξη τῆς μεταφορᾶς, ὅπως σχηματίστηκε ἐδῶ ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση ὀρισμένων νεοκριτικῶν κειμένων, ἐπιτελεῖται ἤδη στὸν τίτλο τῆς Ἐταιρείας, στὴν ὁποία ὡς ἐκ τούτου θὰ νομιμοποιούμασταν νὰ χαρίσουμε τὸ καθ' ὅλα τιμητικὸ παρατσούκλι τῆς «Ἐταιρείας Μεταφορῶν καὶ Ἀντικειμενικῆς Συστοιχίας».

Εἶδαμε, ὡστόσο, πῶς ἡ Νέα Κριτικὴ, διατυπώνοντας ἓνα αἶτημα «συγκεκριμένης καθολικότητας» στὴν ποίηση, ἀναγκάζεται καὶ ἡ ἴδια νὰ ἀποδεχτεῖ ἀνακλαστικὰ τὸ αἶτημα αὐτὸ ὡς σιωπηρὴ συνθήκη τοῦ κριτικοῦ λόγου. Εἶδαμε ἐπίσης πόσο ἀμήχανα ἢ μηχανικὰ κινήθηκε ἡ παρούσα ὁμιλία ὅταν, ἀντιμέτωπη μέ ἓνα παρόμοιο αἶτημα, ἀναγκάστηκε νὰ ταλαντευτεῖ ἀνάμεσα σὲ γενικὲς ἔννοιες καὶ ἐμπειρικὲς παρατηρήσεις, ἀνάμεσα στὸν Κάντ καὶ τὸν Ἔλιοτ, ἀνάμεσα στὸν Ἔλιοτ καὶ τὸν Σεφέρη, προδίδοντας ἔτσι ἓνα εἶδος εἰρωνικῆς συνενοχῆς μέ τὸ μοντέλο πού καταφανῶς ἐπιχείρησε νὰ ἀμφισβητήσει. Ἡ εἰρωνικὴ αὐτὴ συνενοχὴ φαίνεται τώρα, ἐκ τῶν ὑστέρων, καθαρότερα, ἂν ἀναλογιστοῦμε ὅτι ἡ παρούσα ὁμιλία διαχειρίστηκε τὴ θεωρία τῆς Νέας Κριτικῆς ὑπὸ τὸ καθεστῶς ἐνός παραδείγματος χάριν: «Ἄς πάρουμε ἓνα παράδειγμα», εἶπα, ἂν θυμάστε, «προσεγγίζοντας ἔτσι προληπτικὰ καὶ τὸ θέμα μας», γιά νὰ ἐπαναφέρω στὸ τέλος τὰ πράγματα ἐκεῖ πού τὰ ἀφήσαμε στὴν ἀρχή, ὅταν συζητούσαμε τὴν ἀντιπαράθεση θεωρίας καὶ πράξης, προτοῦ δηλαδὴ μεσολαβήσει τὸ «παραδείγματος χάριν» μιᾶς ὁλόκληρης ὁμιλίας, μιᾶς παράκαμψης μέσα ἀπὸ τὴν πυκνὴ ἐνδοχώρα μιᾶς πολλαπλῆς καὶ ἐτερόκλητης τοπικῆς ὑφῆς. Ἄν ὅ,τι συνδέει τὸ καθεστῶς μιᾶς θεωρίας μέ τὴν ὑφή μιᾶς πράξης εἶναι καταδικασμένο νὰ ἐπαναλαμβάνει τὴν ἀνῆμπορη ἐπίκληση ἐνός «παραδείγματος», μιᾶς γλωσσικῆς δείξης (αὐτὸ τὸ κοινό, αὐτὸς ὁ τόπος, αὐτὴ ἡ ὁμιλία, αὐτὴ ἡ Ἐταιρεία, ἐδῶ καὶ τώρα) μιᾶς δείξης πού πασχίζει νὰ ὑπερβεῖ τὸν συμβατικὸ τῆς χαρακτῆρα καὶ νὰ ἐγκαθιδρύσει σχέσεις φυσικῆς συνέχειας καὶ ὄντολογικῆς ἀσφάλειας ἀνάμεσα στὶς λέξεις καὶ τὰ πράγματα· ἂν λοιπὸν κάθε σύνδε-

ση μέ τά «έκτός κειμένου» έχει τόν χαρακτήρα ενός παραδείγματος, κι αν ή ύλη ή ή πραγματικότητα μπορεί νά υπάρξει μόνο ως ή φαινομενότητα του πράγματος στή γλώσσα, ή διαφάνεια τής γλώσσας πρὸς τά πράγματα, τότε κάθε κείμενο ταυτίζεται μέ τόν έαυτό του στή μεταφυσική παροχή μιᾶς μονοσήμαντης ἀλήθειας καί ή Αἰσθητική δέν ἀφήνει κανένα περιθώριο κριτικῆς ἀμφισβήτησης. "Αν όμως ή «πραγματικότητα» ή ή «ύλη» δέν νοηθεῖ σάν κάτι πού υπάρχει ἔξω ἀπό τό κείμενο ἀλλά ως κείμενο, ως ή διαφορά κάθε κειμένου ἀπό τόν έαυτό του, ή ἀντίστασή του στή μεταφυσική τής ταυτότητας, τότε ή κριτική τής αἰσθητικῆς εἶναι ὄχι μόνο δυνατή ἀλλά ἀποτελεῖ καί ἀναγκαία συνθήκη γιά τήν κατανόηση ενός κειμένου.

Ἐπαναλαμβάνω λοιπόν τό ἀρχικό ἐρώτημα: Πῶς συνομιλοῦμε γιά τή Νέα Κριτική σήμερα, ἐδῶ; "Αν αὐτό τό πῶς (ὅπως καί τό σήμερα, ὅπως καί τό τώρα) τό ἐνηθώσουμε στό σύμπλεγμα τής μεταφορᾶς καί ὑπό τό αἰσθητικό καθεστῶς τής φαινομενότητας, ἂν δηλαδή αὐτό τό πῶς βρεθεῖ (ή χαθεῖ) ἀναπόσπαστα ὑφασμένο στόν μεταφυσικό ἴστό τής μεταφορᾶς, τότε ή ὅποια κριτική ἰσχύς του, ή ὅποια θεμάτισή του ἐδῶ καί τώρα, παραμένει εὐάλωτη στήν «πρακτική» τής αἰσθητικῆς ἀποκατάστασης —τόση κριτική σπουδή δέν θά ἔχει διακυβεῦσει ἀπολύτως τίποτε, δέν θά ἔχει δηλαδή ἀναδείξει τόν κατεξοχήν πρακτικό χαρακτήρα της, τήν πράξη της, τίς πράξεις της. Τά πρακτικά τής θεωρίας καί τά πεπραγμένα της θά ἔχουν ὑποστεί παραγραφή, θά ἔχουν ἀναχθεῖ σέ φαινόμενα μιᾶς μεταφορᾶς, θά ἔχουν κατασκευάσει τήν ἔνοχη μεταπρακτική συνείδηση τήν ὅποια χρειάζεται ή τοπικότητα γιά νά λειτουργήσει, παραδειγματικά, σάν πηγή ήθικῶν ἀξιών. Ἐπισημαίνοντας λοιπόν τόν κίνδυνο νά μή διακινδυνεύσουμε τίποτε, ή σχεδόν τίποτε, ὅταν μεταφέρουμε θεωρίες, καί ἀναγνωρίζοντας ἔτσι τήν ἀναγκαιότητα μιᾶς συννοήσεως μέ τό αἴτημα τής τοπικῆς ὑφῆς, πρέπει ταυτόχρονα νά ἐπισημάνουμε τό γεγονός ὅτι ὁ κίνδυνος αὐτός ἀποτελεῖ ἤδη, τή στιγμή πού τόν θεματίζουμε, τήν ἔνοχη συνείδηση τοῦ «μεταφορέα» καί τοῦ «μεταπράτη», αὐτοῦ πού μεταφέρει ξενισμούς μηχανικά καί ὄχι ὀργανικά, αὐτοῦ πού σύμφωνα μέ τή σεφερική κριτική βρίσκεται ἤδη ἐγγεγραμμένος καί καταχωρισμένος, ὄχι ὅμως στήν πραγματικότητα μιᾶς αὐθεντικῆς ἑλληνικῆς παιδείας καί μάθησης, ἀλλά στό κενό, στό κτίρια τής Ἀκαδημίας (στό κάλπικο εἶδος τῶν κτιρίων αὐτῶν). Αὐτός λοιπόν, πού δέν δύναται νά θεμελιώσει ἀπολύτως τίποτε, πού δέν χτίζει (παρά μόνον κίβδηλες μορφές), πού δέν θυμάται (παρά μόνο ὑπομνηματίζει), πού δέν μιλά ἀπό μνήμης ἀλλά ἀπό χειρογράφου, πράγματι ἐνέχεται σέ κάθε προσπάθειά μας νά μιλήσουμε γιά ὅ,τι δέν φαίνεται στή φύση τής γλώσσας μας, πράγματι ἀποτελεῖ τή δυνατότητά μας νά συννοηθοῦμε. Εἶναι ὁ μηχανικός στόν ὀργανισμό τής ἑλληνικῆς παράδοσης, ὁ μνημοτεχνικός στήν καρδιά τής ἐθνικῆς μνήμης, ὁ σοφιστής στόν πυρήνα τής ἀλήθειας, ὁ τεχνικός στό βάθος τής σκέψης καί τής καθαρῆς ἐπιστήμης ἀλλά καί ὁ σκεπτόμενος στό βάθος τής τεχνολογίας: αὐτός πού δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά τόν υἱοθετήσουμε.

Τό μόνο πού μπορῶ νά πῶ, τελειώνοντας, εἶναι λοιπόν ὅτι ή εἰρωνική αὐτή συννοή ἀποτελεῖ, πράγματι, μία πραγματολογική συνθήκη τής «θεωρίας τής λογοτεχνίας», ἀναπόφευκτη ἔν τινι μέτρο· ἀλλά ὅτι θεματίζοντάς τη, θέτοντάς την ὑπό κρίσιν, καθιστώντας την ἀντικείμενο ενός ἀνακλαστι-

κοῦ στοχασμοῦ, σχηματίζουμε τήν ἀναγκαιότητα μιᾶς κατανόησης καί ἀνοίγουμε τόν χῶρο τής κριτικῆς, ἐπιτρέπουμε δηλαδή τήν «κριτική παρουσίαση» πού ζητᾶ ὁ γενικός τίτλος τῶν ὀμιλιῶν. Μία κριτική παρουσίαση σήμερα τής Νέας Κριτικῆς εἶναι ὑποχρεωμένη νά τοποθετηθεῖ στους πραγματικούς ὄρους ἐπικοινωνίας, νά θεματίσει ὅσο γίνεται τόν ἐρμηνευτικό τῆς ὀρίζοντα (μή ἀφήνοντας, δηλαδή, τόν ἐρμηνευτικό αὐτόν ὀρίζοντα νά διεκδικήσει ή νά ὑποδυθεῖ τή συνοχή καί τήν καθολικότητα μιᾶς «παράδοσης»), νά βρεῖ τίς πραγματικές ὑποδοχές τοῦ λόγου τής (χωρίς ὡστόσο νά ἀναχθεῖ σέ αὐτές). Γιατί ή μεταφορά γιά τήν ὅποια μιλοῦμε, πρακτικά μιλώντας ἔχει ἤδη γίνει· καί οἱ πραγματικές ὑποδοχές τοῦ λόγου μας γιά τή Νέα Κριτική βρίσκονται, εἴτε τό θέλουμε εἴτε ὄχι, στόν Σεφέρη. Τό παιχνίδι παίχτηκε σέ μία ἐκ τοῦ σύγγυς ἀνάγνωση τοῦ "Ἐλιοτ καί θά πρέπει νά ξαναπαιχθεῖ σέ μία ἐκ τοῦ σύγγυς ἀνάγνωση τοῦ διαλόγου Σεφέρη-Γιάτσο, γιατί ἐκεῖ βρίσκεται ή ἰδρυτική πράξη τής νεοελληνικῆς Νέας Κριτικῆς. Δέν τίθεται ἐπομένως θέμα καταστροφῆς μιᾶς συγκεκριμένης καθολικότητας πρὸς ὄφελος μιᾶς ἄλλης· ἀλλά καταστροφῆς τής συγκεκριμένης καθολικότητας (πού δέν εἶναι μήτε τόσο συγκεκριμένη μήτε τόσο καθολική στά κείμενά της) πού ἀποτελεῖ τή σιωπηρή συνθήκη τής ἐπικοινωνίας μας: τής σεφερικῆς κριτικῆς.

Θεματίζοντας τή συνθήκη αὐτή δέν ἔκανα τίποτε ἄλλο παρά νά θέσω, μέ τή σειρά μου, ἕνα αἴτημα: "Ὅτι δέν μπορεῖ νά υπάρξει σήμερα θεωρητικός λόγος ἀξίος τοῦ ὀνόματός του πού νά μή συμπεριλάβει στήν κίνησή του τίς θεσμικές του προϋποθέσεις, νά μή φέρει δηλαδή στήν ἐπιφάνεια τής κριτικῆς του τή μεταφορά σημασιῶν καί ἐξουσιῶν πού ἐπιτελεῖται στό βάθος του καί πού ἀποτελεῖ τή θεσμική προϋπόθεση τής διατύπωσής του. Αἴτημα πού σημαίνει ὅτι κάπου ἐκεῖ, ἀνάμεσα στή θεμάτιση τοῦ παραδεδωμένου πλαισίου καί τήν καταστροφή του, ἀνάμεσα σ' ἕνα σημασιολογικό περιβάλλον καί σέ κάποιο ἄλλο, ριζικά διαφορετικό κάποτε, ἀνάμεσα στήν ἀναγνώριση καί τήν ἀπόρριψη, ή τέλος ἀνάμεσα στή λειτουργική καί τήν αὐθαίρετη —τή μηχανική— μεταφορά, παίζεται τό παιχνίδι τοῦ θεωρητικοῦ λόγου καί παράγεται τό μή ἐνδεχόμενο. Μιλοῦμε λοιπόν γιά τή «θεωρία τής λογοτεχνίας» ὄχι ἀπό τή θέση τής κυριότητας καί τής ἀποφαντικῆς ἰσχύος ενός προσδιορισμένου γνωστικοῦ χώρου, ἀλλά προσπαθώντας κάθε φορά νά τοποθετηθοῦμε στό σημεῖο τής ἀντίστασης, ὑποδεικνύοντας τουλάχιστον τήν ἀναγκαιότητα γιά μία ριζική κριτική τοῦ θεωρητικοῦ λόγου. Τό αἰτούμενο εἶναι νά ἀπαλλαγοῦμε ἀπό τή δυναστευτική διχοτομία τής «θεωρίας» καί τής «πράξης», πρὸς ὄφελος πάντα τής πράξης — αἰτούμενο πού, καίτοι δέν ἀνάγεται στή σφαῖρα τής πολιτικῆς, τουλάχιστον ὄχι μέ τήν ἀμεσότητα τής προθετικῆς πολιτικῆς βούλησης, θά τολμοῦσα νά τό ὀνομάσω κατεξοχήν πολιτικό. Γιατί ἂν ή δυνατότητα τοῦ μή ἐνδεχομένου δέν ἦταν ἤδη ἐγγεγραμμένη στόν ἐρμηνευτικό ὀρίζοντα τοῦ ἐνδεχομένου, ἂν ή μεταφορά δέν εἶχε πάντα ἤδη μέ κάποιον τρόπο πραγματοποιηθεῖ, ὡς πρότερη συνθήκη κάθε διαχωρισμοῦ σέ κυριολεξία καί μεταφορά, ἂν κάθε κείμενο δέν ἦταν ἤδη μία μετάφραση, πρὶν ἀπό τή διάκριση σέ μετάφραση καί σέ πρωτότυπο, ἂν δηλαδή κάθε ὀρίζοντας ἦταν ἀνά πάσα στιγμή ὀργανικά ἀπηρτισμένοι στήν ταυτότητα τής οὐσίας του (ὅπως ή ἑλιοτικῆ ή καί ή σεφερική «παράδοση»), τότε κάθε ἐπικοινωνία θά ἦταν ἐκ τῶν προτέρων ἀδύνατη καί κάθε μεταφορά οὐτοπική.

Από τό λόγο στήν ποίηση τοῦ λόγου

τοῦ Στέφανου Ροζάνη

Η ἄρμοδιότητα τοῦ γράφοντος νά κρίνει συνολικά τήν ἐργασία *Παρεμβάσεις II - Γλωσσικά* τοῦ Γ. Μ. Καλιόρη (Ἐξάντας, 1986) εἶναι ἀρκετά περιορισμένη. Ἐξάλλου, ὁ γράφων ἀνήκει στό χῶρο ἐκείνων πού ἀποστρέφονται τήν ἄκαμπτη γλώσσα τῆς πνευματικῆς στείροτητος, τῶν γλωσσικῶν ἢ ἄλλων ψευδοδιλημμάτων, τῶν μαζικῶν ὑστεριῶν καί τῶν κομματικῶν ἰδιωμάτων. Ἐμπρακτα στηρίζει (μέ ὅσες συγγραφικές δυνάμεις διαθέτει) μιᾶ πολύτυπη καί εὐκίνητη γλώσσα, πού δέν καθυποτάσσει τή διατύπωση, διαστρέφοντάς τη γιά νά χωρέσει σέ προκαθορισμένα γλωσσικά πρότυπα, ἀλλά ἀντίθετα ἐπιτρέπει τήν ἀπαιτούμενη εὐρυχωρία, ὥστε ἡ διατύπωση νά ἐναρμονίζεται κάθε φορά μέ τίς ἰδιαίτερες ρυθμικές καί γενικότερα ὑφολογικές ἀνάγκες, οἱ ὁποῖες ὑπαγορεύονται ἀπό τή φύση τῆς ἰδέας τήν ὁποία ἐπιχειρεῖ νά ὑποστασιώσει ἐκφραστικά. Τέλος, ὁ γράφων πιστεύει ὅτι ἡ λογοτεχνία οὐδέποτε ἀντιμετώπισε γλωσσικό πρόβλημα: ἡ γλώσσα τοῦ Σολωμοῦ εἶναι ἰσοσθενής πρὸς τή γλώσσα τοῦ Παπαδιαμάντη καί τοῦ Βιζυηνοῦ, καί τούτη πρὸς τίς «γλώσσες» τοῦ Καβάφη, τοῦ Σεφέρη, τοῦ Ἐμπειρίκου. Πρόβλημα ὑπάρχει μόνον σέ ὅσους «γράφουν» γιά τή γλώσσα, σέ ὅσους μέ τό φανατισμό νεοφωτιστοῦ χρονοτριβοῦν ἄγονα (καί κάποτε καταστροφικά) στό πῶς τῆς γλώσσας, ἐξορίζοντας τήν οὐσία της, πού εἶναι τό *γιατί* τῆς γλώσσας. Ὑπό τήν ἔννοια

αὐτή, ὁ γράφων προσυπογράφει, χωρίς τήν ἐλάχιστη ἐπιφύλαξη, τό σύνολο τῶν γλωσσικῶν θέσεων καί ἀναλύσεων τοῦ Γ. Μ. Καλιόρη, ἀναγνωρίζοντας ταυτόχρονα τή βαθύτατη πνευματική ἀγωνία πού διακατέχει τόν συγγραφέα τῶν *Παρεμβάσεων II* στήν ἐκφραση τῶν ἀπόψεῶν του, ἢ στήν πολεμική του ἐνάντια στήν «ξύλινη γλώσσα» πού τείνει νά ἀφανίσει ὅ,τι πολυτιμότερο καί τιμιότερο ἔχει νά ἐπιδείξει ἀπό αἰῶνες ἢ γραφή τοῦ κόσμου μας τοῦ ἑλληνικοῦ.

Ω στόσο, ὀρισμένες ἀπόψεις τοῦ Γ. Μ. Καλιόρη πού ἀφοροῦν τή γλώσσα ὡς λογοτεχνικό γεγονός (ὅπως αὐτές ἐκφράζονται στήν ἀξιόλογη δοκιμή του μέ τίτλο «Πολλαπλότητα τῆς Μοναδικότητος», σσ. 347-359) ἐκφεύγουν τῶν ὀρίων τῆς, κατά κάποιον τρόπο, περιοριστικῆς ἀναφορᾶς σέ συγκεκριμένες καταστάσεις καί προβλήματα τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας (ἄν καί κατά τήν ἐπεξεργασία τῶν θέσεων τοῦ συγγραφέως δέν λείπουν σχεδόν ποτέ οἱ ἐνδιαφέρουσες γενικεύσεις καί θεωρητικές τοποθετήσεις ὡς πρὸς τή φύση τοῦ γλωσσικοῦ φαινομένου), καί ἐκτείνονται σέ εὐρύτερους, ἀλλά καί ἐλυστικότερους γιά τόν γράφοντα καί τά ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντά του, χώρους — χώρους οἱ ὁποῖοι συνιστοῦν πεδία ἐρεύνης τοῦ αἰσθητικοῦ φαινομένου καθ' ἑαυτό καί τοῦ λόγου ὡς κατ' ἐξοχήν λειτουργικοῦ συντελεστοῦ

στή διαμόρφωση τής σύνολης αισθητικής πραγματικότητας.

Με τίς θεωρητικές αφετηρίες τών απόψεων αὐτῶν, ὁ γράφων ἔχει καί παλαιότερα ἀσχοληθεῖ, μέ ἀφορμή τήν κριτική ἀναφορά στήν προγενέστερη ἐργασία τοῦ Γ. Μ. Καλιόρη *Παραεμβάσεις* (Κέδρος, 1981).¹ Στήν παρούσα ὁμως περίπτωση, οἱ ἀφετηριακές θεωρήσεις τοῦ συγγραφέως ἀναζητοῦν καί βρίσκουν συγκεκριμένο πεδίο ἐφαρμογῆς στή γλώσσα ὡς λογοτεχνικό γεγονός, διερευνώντας κυρίως τήν περιπέτεια τῆς λέξης ὡς αὐτοδύναμης αισθητικῆς ὄντοτητας, πράγμα πού ἀναμφισβήτητα δημιουργεῖ ἕνα καινούργιο ἐνδιαφέρον τόσο ὡς πρός τήν ἐγκυρότητα τῶν θεωρητικῶν κατευθύνσεων ὅσο καί ὡς πρός τήν ἐπικύρωση τῶν ἀρχῶν μέσω τῆς ἐπάρκειας καί τῆς ἀποτελεσματικότητός τους, προκειμένου νά ἀναλυθεῖ τό σύμπλοκο αισθητικό γεγονός καί νά προβληθοῦν οἱ ἰδιαίτεροι γλωσσικοί καί ὑφολογικοί μηχανισμοί, οἱ ὁποῖοι ἐπεμβαίνουν δραστικά στήν ἀπόλαυση τοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου.

Ἡ νοσταλγία τοῦ ἀπολύτου καί ὁ σύνθετος κόσμος τῶν σημασιῶν

Ο κεντρικός πυρήνας τῆς σύλληψης γύρω ἀπό τόν ὁποῖο ἀνελίσσεται ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ συγγραφέως καί ἀναπτύσσεται ὁ κορμός τῆς κριτικῆς του ἀντίθεσης πρός τόν θετικισμό μιᾶς παλαιᾶς, ἄλλωστε, διάκρισης ὡς πρός τή χρήση τῆς γλώσσας σέ συγκινησιακή (ἢ βιωματική καί γνωστική (ἢ ἐπικοινωνιακή-πρακτική),² ἐκφράζεται μέ τή μετατόπιση τῶν ὅρων τῆς συζήτησης στό πεδίο τῆς διαλεκτικῆς ἐνδοσυσχέτισης τῶν διαμορφωτικῶν συντελεστῶν τοῦ γλωσσικοῦ φαινομένου ὡς ἐνιαίας καί σύνολης πραγματικότητας. Ἰδιαίτερα, ἡ σύλληψη τοῦ συγγραφέως ἐστιάζεται στή διαπλοκή τῶν ἐπιπέδων πού συνιστᾶ τή δυναμική τοῦ γλωσσικοῦ φαινομένου, μιᾶ δυναμική πού συμπλέκει τήν ἀπολυτότητα καί τή σχετικότητα σέ μιάν ἀμφίδρομη κίνηση, καθοριστική τῆς συμβολικῆς παρουσίας τῆς γλώσσας μέσα στόν κόσμο τῶν πραγμάτων καί τῶν προφανειῶν. «Στή γλώσσα», ἀποφαινεται ὁ συγγραφέας, «ὑπάρχει μιᾶ ταυτόχρονη διπλή κίνηση: ἀπό τό ἀπόλυτο πρός τό σχετικό καί ἀπό τό σχετικό πρός τό ἀπόλυτο, ἔτσι πού οὔτε τό ἀπόλυτο νά εἶναι ἀπολύτως ἀπόλυτο οὔτε καί τό σχετικό καθηλωμένο στατικά στή σχετικότητά του» (σ. 348).

Ἄν ὡστόσο ἡ διατύπωση αὐτή ἀποτελεῖ πράγματι θεμελιώδη προϋπόθεση καί ὄρο *sine qua non* προκειμένου νά ἀναλυθεῖ ἡ ἐννοιολογική λειτουργία τῆς λέξης καί νά ἐρμηνευθοῦν οἱ «σταθερές ἰσοδυναμίες καί κώδικες» πού διέπουν τόν ἐπικοινωνιακό λόγο, ἀφοῦ «ἡ λέξη ἀπογειώνεται

ἀπό τό αἰσθητό καί μοναδικό καί ὁδηγεῖ στό νοητό» γιά νά ἐντάξει τή μοναδικότητα καί ἀπόλυτη ἰδιαιτερότητα τοῦ κάθε στοιχείου «σέ εὐρύτερα σύνολα», πραγματοποιώντας κατ' αὐτόν τόν τρόπο τή συνενόηση (σ. 349), εἶναι ἡ «νοσταλγία καί ἡ ἀναζήτηση τοῦ ἀπολύτου» δηλαδή ἡ «ἀνάγκη καί ὁ πόθος γιά βαθύτερη αὐτογνωσία· γιά πληρέστερη αὐτοέκφραση καί οὐσιαστικότερη πραγμάτωση πού διαμορφώνει μιάν ἀνώτερη βαθμίδα γλωσσικῆς καί ἐκφραστικῆς πραγματικότητας μέσα στήν ὁποία ἡ γλώσσα ὡς λογοτεχνικό γεγονός ἀποτελεῖ τήν κορυφαία δημιουργική συμπεριφορά, ἡ ὁποία ἐξακοντίζει τόν ἄνθρωπο σέ ὑπέρτερες ὑπαρκτικές σφαῖρες. Διότι, ἡ γλώσσα ὡς ἐγχείρημα τῆς λογοτεχνίας «προβαίνει σέ ἰδιαίτερη ἐπιλογή, φόρτιση καί συνάρθρωση λέξεων, τίς ὁποῖες προσπαθεῖ κατά τό δυνατόν νά ἐλευθερώσει ἀπό συμβατικές ἐξαρτήσεις καί προφάνειες καί νά τίς ἀνασυστήσῃ ἐσωτερικά σέ ἀνέκδοτες ἐκδοχές, ἐπεισάγοντας τό ἀπροσδόκητο, τό ἀνείπωτο καί τό παράδοξο, πού ἀποταξινομοῦν προσωρινά τίς συμβατικές ἰσοδυναμίες καί ἐμφυχώνουν μέ νέα ροικότητα τίς ἀπολιθωμένες εἰκόνας καί σημασίες» (σ. 350).

Ὡστόσο, κάθε τῆς γλώσσας κίνηση πρός τή σχετικότητα ἢ τήν ἀπολυτότητα, πρός τήν προφάνεια ἢ τήν ἀπειρία, νοεῖται ἀπό τόν συγγραφέα ὡς κίνηση μέσα σέ ἕναν «σύνθετο κόσμο σημασιῶν» (σ. 354), μέσα στόν ὁποῖο «δέν μπορεῖ νά γίνῃ πλήρης καί σαφῆς διάκριση λογικοῦ καί θυματικοῦ μέρος στή σημασία» (σ. 356). Καί κάθε λέξη «χαρακτηρίζεται ἀπό ἐξωγενή θά λέγαμε δυνητικότητα σημασιῶν, ἀποβαίνει καθ' ὁδόν εὐρύτερα προσχωσιγενῆς καί παλίμψηστη, κινητική καί συγχρόνως κρύσταλλος συμβολισμῶν καί πολιτιστικῶν ἀναφορῶν, μέ προεκτάσεις καί μεταφορές, μετατοπίσεις, προσεπιδηλώσεις καί ἐπιγενόμενες σημασίες, πού συχνότατα ἐκτοπιζοῦν ἐντελῶς τήν κυριολεκτική καί γενικά ὑπερβαίνουν τόν σημαϊνόμενο γνωστικό πυρήνα, ἔτσι πού μιᾶ λέξη εἶναι μοναδική ἀκριβῶς γιατί εἶναι πολύσημη καί πρισματική, καί ὅσο κι ἂν ἀλληλοτέμνεται μέ κάποιαν ἄλλη δέν τῆς συμβαίνει νά εἶναι ταυτόσημη πρός αὐτή. Καί ἂν ἡ σημασία εἶναι

1. Βλ. τήν ἐργασία μου «Ἡ ὑπέρβαση τῶν ὁρίων καί τό τίμημα», περιοδικό *Σημειώσεις*, τεῦχος 22, Νοέμβριος 1983. Σχετικό μέ τό διάλογο πού ἐγκαινίασε ἡ ἐργασία μου εἶναι καί τό κείμενο τῆς Ρένας Κοσσέρη «Ἡ καθολική συμμετοχή στόν συμβολικό κόσμο τῶν πεπρωμένων», πού δημοσιεύθηκε στό ἴδιο τεῦχος τῶν *Σημειώσεων*.

2. Ἡ πρώτη διατύπωση τῆς διάκρισης αὐτῆς ὀφείλεται στόν Ἄγγλο θετικιστή I. A. Richards (1924). Βλ. I. A. Richards: "The two uses of language", στό βιβλίο *Principles of Literary Criticism*, Routledge paper-back, 1963, σ. 261-271.

ιδιότητα του πολιτιστικού μορφώματος, και τό τελευταίο απορρέει από τήν ικανότητα του ανθρώπου νά συμβολίζει, τότε πώς μπορούμε νά ξεχωρίσουμε τά δύο αυτά στοιχεία τής λέξεως [τό γνωστικό και τό συγκινησιακό-βιωματικό] (άν υποθεθεί πώς είναι μόνο δύο) χωρίς νά τήν άκρωτηριάσουμε;» (σ. 355-356).

Τά όρια τής σύνολης σημασίας και ή ήμικαταληπτή γλώσσα τής λογοτεχνίας

Η θέση του συγγραφέως είναι πράγματι και-ρια και τό έρώτημα πού τίθεται όντως συντριπτι-κό, προκειμένου νά απορριφθεί ό θετικιστικός και σχηματικός διαχωρισμός σέ γνωστική και συγκι-νησιακή λειτουργία και χρήση τής γλώσσας· διότι άσφαλώς «ή συγκινησιακή χρήση τής γλώσσας συνιστά χρήση και γνωστικών στοι-χείων, ενώ ή γνωστική τής χρήση δέν είναι κι αύτή άποστειρωμένη από στοιχεία βιωματικά,

πράγμα πού, ειρήσθω έν παρόδω, μάς κάνει νά μήν μπορούμε νά άντικρύσουμε τό γλωσσικό φαι-νόμενο σάν έντομολόγοι» (σ. 356).

Όταν όμως τό πεδίο εφαρμογής τών θεωρητι-κών κατευθύνσεων του Γ. Μ. Καλιόρη μετατοπί-ζεται από τή γενικευμένη θεώρηση του γλωσσι-κού φαινομένου στην εύθραυστη και κατ' έξοχήν λειτουργική περιοχή τής λογοτεχνίας (λειτουρ-γική τόσο ως πρό τούς ιδιαίτερους *ιριδισμούς* και άποχρώσεις του γλωσσικού φαινομένου ³ ο και ως πρός τή δόμηση του αισθητικού συμβάντος ως σύμπλοκης πραγματικότητας πού περιέχει τή γλώσσα ενώ ταυτόχρονα περιέχεται μέσα σ' αυ-τήν), τότε ή προσκόλληση του συγγραφέως στις θεωρητικές του άρχές αποβαίνει, κατά τή γνώμη μου, μάλλον άνασταλτική τής άναμφισβήτητης αναλυτικής του ικανότητας, έγκλωβίζοντας τήν προοπτική του στό πλέγμα μιās σύνολης σημα-σίας ως συνεκτικής ουσίας σέ κάθε επίπεδο χρή-σης τής γλώσσας, και έν προκειμένου τής γλώσ-σας ως λογοτεχνικού γεγονότος, ή όποία κατ' αυτόν τόν τρόπο άντιμετωπίζεται ως συγκροτου-σα ολόκληρα έμπεριέχουσα τόσο τίς «προσωπικές άλήθειες» όσο και τίς σημασίες εκείνες «πού θά δέσουν σέ νόημα εύρύτερο αυτές τίς άλήθειες».

Τήν έμπλοκή αύτή του συγγραφέως στό πλέγ-μα τών σημασιών ως ολοτήτων «τών όποίων τά μέρη μπορούν νά κατανοηθούν τά μέν μέ βάση τά δέ και προπάντων μέ βάση τή δομή του συνό-λου», κατά τή διατύπωση του Λυσιέν Γκολ-ντμάν,³ έχει ό γράφων αναλύσει στην έργασία του, πού μνημονεύθηκε ήδη. Οί προτάσεις πού ακολουθούν, έχω τή γνώμη ότι θά συμβάλουν περαιτέρω στην έμβάθυνση τής προβληματικής αύτης, έπιστρατεύοντας νέα έπιχειρήματα πού προκύπτουν τώρα από τή διερεύνηση τής λογοτε-χνικής πράξης και τής φύση τών διαστρωματώ-σεων του λόγου μέσα στον δημιουργικό χώρο τής γραφής.

Άποτελει, πιστεύω, κοινή άφετηρία διαλόγου τό γεγονός ότι μέσα στην ύφανση του λογοτεχνι-κού κειμένου οι λέξεις είναι κυκλωμένες από τίς σημασιακές διαστρωματώσεις τους (τόσο από τό λογικό όσο και από τό θυμικό μέρος τής σημα-σίας, όπως θά έλεγε ό Γ. Μ. Καλιόρης), οι όποιες τείνουν νά τίς καθορίσουν άν όχι άπόλυ-τα, τουλάχιστον σέ μεγάλο βαθμό. Άπό τήν άλλη μεριά όμως, οι έξωσημασιακές λειτουργίες τών λέξεων, δηλαδή οι κατ' έξοχήν λειτουργίες μέσω τών όποίων οι λέξεις προσέρχονται και συνεισφέ-ρουν στην ύφανση του λογοτεχνικού κειμένου, τείνουν νά τίς άποσπάσουν από τόν άσφυκτικό κλοιό τών σημασιακών διαστρωματώσεων, νά τίς άπελευθερώσουν πρός μιάν *υπέρβαση* τής ση-

3. Λυσιέν Γκολντμάν: *Διαλεκτικές έρευνες*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, έκδ. Γνώση, σ. 62.

μασίας, κατά τή σχέση πού τό ίδιο τό κείμενο συνιστά υπέρβαση τών σημασιών, οί όποτες ένεδρεύουν πίσω από τή δομή του αλλά και μέσα σ' αυτήν.

Αυτή ή υπέρβαση πραγματοποιείται μέσω τής καταβύθισης τών λέξεων (και κατά συνέπεια του λόγου) στον έαυτό τους, σε ένα άέναο παιχνίδι όπου τό φως έναλλάσσεται μέ τή σκιά, όπου οί σημασιακές τους διαστρωματώσεις φωτίζονται από ισχυρούς προβολείς και άντανακλώνται μέσα από παραμορφωτικούς καθρέφτες, για να συσκοτιστούν ταυτόχρονα διεκδικώντας οί λέξεις μιάν άγνότητα και μιá παρθενικότητα πέραν, ή και έναντίον, τών σημασιακών διαστρωματώσεων τους (τήν παρθενικότητα τών έξωσημασιακών τους λειτουργιών), έτσι ώστε τόσο ό φωτισμός όσο και ή συσκότιση τής σημασίας να άποτελουν έξίσου έγκυρες ποιότητες στην ύφανση του κειμένου, δηλαδή ίσοσθενείς ποιότητες κατά τήν έναλλαξιμότητά τους.

Στό προοπτικό παιχνίδι τής σημασίας, όπως τίθεται και αναλύεται από τον Γ. Μ. Καλιόρη, τό ζωτικό αυτό για τή λογοτεχνική γλώσσα παιχνίδι φοβούμαι ότι παραγκωνίζεται, ή εν πάση περιπτώσει συρρικνώνεται, θεωρούμενο ως άπλό στοιχείο τής ιδιοτυπίας του «λογο-τεχνικού συνδυασμού» (σ. 350) πραγματικοτήτων (έστω και μοναδικών), όπου οί έξωσημασιακές λειτουργίες «τελικά επανεγγράφονται στη σύνολη σημασία» (σ. 358), ενώ άκριβώς πρόκειται για τήν κυριότητα λειτουργία τής λογοτεχνικής γλώσσας, ως γλώσσας υπερέβασης τής σημασίας, πέραν όποιασδήποτε παραγωγής «ύψηλοτέρων άναβαθμών νοήματος» (σ. 350), άναβαθμών πού άναμφισβήτητα άποτελουν, έτσι ή άλλιως, ύπαρκτικό όρο του λογοτεχνικού κειμένου.

Η ρήση του Μιχαήλ Μπαχτίν κατά τήν όποία στον ποιητή «ή γλώσσα του δίνεται μόνο εκ τών ένδον, όσο επεξεργάζεται τις προθέσεις του, και όχι από τά έξω, στην άντικειμενική της ιδιαιτερότητα και τον άντικειμενικό της περιορισμό»,⁴ παρ' όλη τήν άπολυτότητα τής διατύπωσης της, ισχύει ουσιαστικά και για τή μυθιστορία (παρά τήν άντίθετη και κατηγορηματική διαβεβαίωση του ίδιου του Μπαχτίν), κατά τήν έννοια ότι άντιπαραθέτει τό ένδον τής λογοτεχνικής γλώσσα προς τό εκτός τών σημασιακών διαστρωματώσεων της, στο βαθμό τουλάχιστον πού αυτές οί διαστρωματώσεις εκ τών πραγμάτων συνιστούν (και δέν θα μπορούσε να γίνει άλλιως) άντικειμενικές ιδιαιτερότητες και περιορισμούς. Η άντιπαράθεση αυτή, έξάλλου, διευρύνει ένεργητικά τό πρόβλημα τών έξωσημασιακών λειτουργιών του λόγου ως κεντρικόν πυρήνα προβληματικής πού άφορā τήν ύφανση του κειμένου και τή γλώσσα ως λογοτεχνικό γεγονός.

Διότι τό ένδον τής λογοτεχνικής γλώσσας

ανάδύεται και ύποστασιοποιείται μέσω τών έξωσημασιακών λειτουργιών τών λέξεων (και του λόγου, γενικότερα), κατά τρόπο ώστε οί λειτουργίες αυτές να επενεργούν αυτόνομες και αυτόδύναμες στη διαμόρφωση τής ιδιαιτερότητας τής λογοτεχνικής γλώσσας, διασπώντας τους πολύμορφους δεσμούς της προς τή «σύνολη σημασία» και άκριβώς υπερβαίνοντας τή σημασία (και όχι επανεγγραφόμενες σ' αυτήν) μέσα από τό πλέγμα τής άυτονομίας και άυτοδυναμίας, τό όποιο είναι ό θεμελιώδης όρος μέσω του όποίου καθορίζεται και αξιολογείται τό αισθητικό άποτέλεσμα.

Τό αισθητικό άποτέλεσμα δέν προκύπτει από μιá γραμμική άνάπτυξη του λόγου εν σχέσει προς τις σημασιακές διαστρωματώσεις του (π.χ. άπλή μετάβαση νοηματική σε έτερόσημες αλλά και συγγενόηκες λέξεις, μέσω τής ήχητικής φυσιογνωμίας μιās λέξεως, για να χρησιμοποιήσω μιá διατύπωση του Γ. Μ. Καλιόρη), αλλά από

4. Μιχαήλ Μπαχτίν: *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, μτφρ. Γιώργος Σπανός, έκδ. Πλέθρον, σ. 141.

σουν τήν ἰδιαιτερότητα τῆς λογοτεχνικῆς γλώσσας), ἡ πεδία ρυθμοσυντακτικῶν σχημάτων καί νοηματικῶν μεταβάσεων. Οἱ αἰσθητικές αὐτές ἐμπειρίες ἐδράζονται στήν ὑπέρβαση τῆς σημασίας ἢ τοῦ κόσμου τῶν πραγματικοτήτων, ἀφοῦ ἀπό τή φύση τους προορίζονται νά ὑποστασιοποιηθῶν τή σκοτεινή καί ἀθέατη πλευρά τῶν πραγματικότητων καί τῶν πρακτικῶν ἐμπειριῶν, ἀποξοικειώνοντας τό καθημερινό καί μεταδόσιμο πεδίο τῆς ἐμπειρίας, καί κατατείνοντας, μέ μιá κίνηση πού ὄντως προσβλέπει στό ἀπόλυτο, νά διεισδύσουν στήν περιοχὴ τοῦ ἀρρήτου, τοῦ ἄξενου, τοῦ φαντασιακοῦ. Νά κατευθυνθοῦν, δηλαδή πρὸς τὴ θέαση καί ὄχι πρὸς τὴν ἀναγνώριση γιὰ νά χρησιμοποιήσω μιá διατύπωση τοῦ Β. Σκλόβσκι.⁶ Ἔτσι ἰδωμένη ἡ λογοτεχνικὴ γλώσσα δέν εἶναι παρά μιá «ἡμικαταληπτὴ» γλώσσα, διότι τείνει πρὸς τὴν ὑπέρβαση τῶν σημασιολογικῶν τῆς δεδομένων καί περιορισμῶν μέσω τῆς ἐνορατικῆς λειτουργίας, τῆς λειτουργίας τοῦ θεῶμαι στή θέση τοῦ κατανοῶ.

Ἡ βιωματικὴ σημασία καί ὁ ἔρως τῶν λέξεων

Τό ὅτι ἡ γλώσσα ὡς λογοτεχνικό γεγονός συνιστᾷ μιá ἡμικαταληπτὴ γλώσσα, σέ καμιὰ περιπτώση βέβαια δέν σημαίνει ὅτι ἡ σημασία ἢ ἡ βιωματικὴ σημασία καί προσωπικὴ ἀλήθεια μέσω τοῦ νοήματος ἐξορίζονται ἀπὸ τό λογοτεχνικό κείμενο. Στό βάθος τῶν λέξεων παραδοκοῦν οἱ σημασίες τους, ἢ ἡ «δυντηκότητα τῶν σημασιῶν» τους κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ Γ. Μ. Καλιόρη, ὅπως ἀκριβῶς στό βάθος τῶν πραγμάτων παραδοκοῦν οἱ εἰκόνες τους. Καί φυσικά ἡ λογοτεχνικὴ γλώσσα δέν εἶναι καθόλου μιá ἰδιόγλωσσα ἢ κάποιος ἰδιόχρηστος κώδικας (κάτι τέτοιο θά τὴν ἐξόριζε ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ κειμένου).

Ἐπομένως, ἡ γλώσσα ὡς λογοτεχνικό γεγονός θεσμοθετεῖ ὄχι μιá ἄλλου εἶδους σημασία (ἔστω καί «εὐρύτερα προσχωσιγενὴ καί παλίμψηστη») βιωματικὴ ἢ νοηματικὴ ἀλλὰ ἕναν ἄλλου εἶδους λόγο, τοῦ ὁποῦ οἱ ἱριδισμοὶ καί οἱ ἀποχρώσεις προσιδιάζουν στό δικό της αἰσθητικό (καί ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια μοναδικό) σύμπαν. Ἐνα σύμπαν

5. Βλ. Μπόρις Ἀϊχενμπάουμ: *Ἡ θεωρία τῆς «φορμαλιστικῆς μεθόδου»*, ἀπόδοση Νίκου Καλταμπάνου, στό βιβλίο: Β. Σκλόβσκι – Μπ. Ἀϊχενμπάουμ: *Γιὰ τὸν φορμαλισμό*, ἐκδ. Ἔρασμος, σ. 40. Ἡ ὑπογράμμιση δική μου.

6. Βλ. Βίκτωρ Σκλόβσκι: *Ἡ ἀνάσταση τῆς λέξης*, ἀπόδοση Βασίλη Λαμπρόπουλου, δ.π., σ. 24. Ἀπὸ τό ἴδιο δοκίμιο δανείζομαι καί τὸν ὄρο «ἡμικαταληπτὸς» πού χρησιμοποιῶ γιὰ νά ὀρίσω τὴ φύση τῆς λογοτεχνικῆς γλώσσας.

μιá ἐκθετικὴ ἀνάπτυξή του ἐν σχέσει πρὸς τὸν αὐτοκαθορισμὸ τοῦ λόγου μέ κέντρο τίς ἐξωσημασιακές λειτουργίες του.

Εἶναι, ἄλλωστε, αὐτὴ ἡ ἐκθετικὴ ἀνάπτυξη τῆς λογοτεχνικῆς γλώσσας πού ἔχει ἤδη ἐξάρει καί ἐδραιώσει ἀναλυτικὰ ἢ φορμαλιστικὴ σχολὴ μέσα ἀπὸ τίς ποικίλες αἰσθητικές τῆς διερευνήσεις, ἀποκρυσταλλώνοντας τὴν σημαντικὴ τῆς ἐμπειρία σέ διατυπώσεις ὅπως αὐτὴ τοῦ Ὁσίπ Μπρίκ: «Οἱ ἤχοι, οἱ ἁρμονίες, δέν συνιστοῦν ἀπλῶς συμπληρωματικὰ εὐφωνικά στοιχεῖα τοῦ νοήματος· εἶναι καί τό ἀποτέλεσμα ἐνός αὐτόνομου ποιητικοῦ σκοποῦ. Οἱ ἐξωτερικὲς ἐπινοήσεις τῆς εὐφωνίας δέν ἐρμηνεύουν ἀπόλυτα τὴν ἐνορχήστρωση τοῦ ποιητικοῦ λόγου. Ἡ ἐνορχήστρωση αὐτὴ ἀντιπροσωπεύει γενικὰ τό περίπλοκο προῖόν τῆς ἀλληλεπίδρασης τῶν καθολικῶν νόμων τῆς ἁρμονίας».⁵

Περαιτέρω ἡ λογοτεχνικὴ γλώσσα ἐρμηνεύεται κατ' οὐσίαν μέσα ἀπὸ τὴ θεσμοθέτηση τῶν αἰσθητικῶν ἐμπειριῶν πού ἡ ἴδια ἐπιβάλλει, καί ὄχι ἀπὸ τὰ σημασιολογικὰ πλέγματα πού ὀροθετοῦν τό λόγο γενικὰ, ὅσο καί ἂν τὰ πλέγματα αὐτὰ νοηθοῦν εὐρύχωρα (προκειμένου νά χωρέ-

πού προσχωρεί και γεύεται την άπειρία (τή «νοσταλγία και αναζήτηση του απολύτου», όπως ορθά επισημαίνει ο Γ. Μ. Καλιόρης), κινούμενο σε μιάν ασύμβατη τροχιά προς τις σημασιολογικές διαστρωματώσεις του λόγου. Και είναι αυτή η ασύμβατη τροχιά και η βαθύτατη (αλλά και απελπισμένη) αυτογνωσία του λογοτεχνικού χειμένου ότι είναι καταδικασμένο να πολιορκεί την άπειρία, να γεύεται μόνο το ίχνος της και να μαντεύει την ενέργειά της, πού δημιουργεί τον έρωτα των λέξεων, απομακρυνόμενο από τα πράγματα, τις σημασίες και τις εικόνες τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ρήση του Φρανσίσ Πόνζ: «οι λέξεις να απομακρύνονται συνεχώς από τα πράγματα, αλλά η απόλαυση των πραγμάτων να περνάει, κατά κάποιον τρόπο, από τον έρωτα των λέξεων», την οποία άλλωστε επικαλείται και ο Γ. Μ. Καλιόρης, δέν αποτελεί παράδοξο, αλλά ουσία του άέναου παιχνιδιού του φωτός με τη σκιά πού όρίζει το πεπρωμένο της γραφής του κόσμου, και όχι βέβαια τον κόσμο ως βιωματική ή νοηματική αλήθεια. Όρίζει σε τελευταία ανάλυση τον αισθητικό κόσμο έναντι του πραγματικού, αυτό το θαυμαστό ταξίδι από το λόγο στην ποίηση του λόγου, στο χώρο της ρευστότητας όπου η αλήθεια των πραγμάτων και των σημασιών τους δέν μετρά περισσότερο από μιά φευγαλέα κίνηση (προϋποτιθέμενη, ναι, αλλά σχεδόν αδιάφορη) μπροστά στην απόλαυση πού είναι ο έρωτικός λόγος, η λέξη ως έρωσ και ο έρωσ ως λέξη μέσα στον προθάλαμο της άπειρίας, μέσα στη νοσταλγία της υπέρβασης και στο άκόρεστο πάθος της θέασης και της έσωτερικής ένατένισης.

Ό Γ. Μ. Καλιόρης αποδέχεται τό έγχείρημα της λογοτεχνίας «πού πολιορκεί τό άφατο της μοναδικότητας» (σ. 350), όμως τό αποδέχεται υπό έναν όρο: εκείνον της μεταδοσιμότητας πού προϋποθέτει την όλότητα της σημασίας και την άναγνώριση μέσα από τή λογοτεχνική γλώσσα και διαμέσου αυτής πραγματικοτήτων «κατά την δευτεροβάθμια όμως σύστασή τους, κατά την πιο σύνθετη πραγματικότητα και αλήθεια τους» στον χώρο εκείνον όπου «συντελείται ή παραγωγή ύψηλοτέρων άναβαθμών νοήματος» (σ. 350). Και, θά έλεγα, είναι αυτή ή καθήλωση του συγγραφέως στην όλότητα της σημασίας πού του γεννά ένα άμήχανο συναίσθημα, καθώς προσεγγίζει «έργα όριακά όπως του Προύστ και του Τζόυς» (σ. 350). Διότι, κατά την άποψη του Γ. Μ. Καλιόρη, «ή λογοτεχνία και ειδικώτερα ή ποίηση μπορούν συχνά να ένσαρκώνουν τις άκραίες κάθε φορά δυνατότητες της γλώσσας, τό εκάστοτε μη περαιτέρω της, πάντοτε όμως μέσα σε πλαίσια κοινών έδραίων κωδίκων, έξαντλώντας την έλαστικότητα αυτών των πλαισίων, ή διαρρηγνύοντάς τα κατά τρόπους (ώστε ο ύπολοιπος ίστός να «έπουλώνει» τις ρήξεις της συνε-

χείας), αλλά έξαντλώντας κατά βάση και τά δικά τους τά όρια μέσα σ' αυτά. (Άκραία π.χ. έκφραση κατανοητή αποτελεί ο Όδυσσέας του Τζόυς, έν μέρει άκατανόητη ή Άγγύπνια του Φίνεγκαν, όπου συγχωνεύονται 60 περίπου γλώσσες, και έντελώς έρμητική Τό Βιβλίο του Πιέρ Γκιότά, όπου οι λέξεις κείτονται πλέον σαν πτώματα άκρωτηριασμένα)» (σ. 351).

Όστόσο, δέν είναι ο βαθμός κατανοητότητας, ή ή έξάντληση του μη περαιτέρω της γλώσσας, ο έσωτερικός locus της ουτοπίας του Τζόυς, και έν πάση περιπτώσει ή απόλαυση των όριακών αυτών έργων κατά κανένα τρόπο δέν έδράζεται στον ίστό των άναβαθμών του νοήματος πού «έπουλώνει τις ρήξεις της συνεχείας». Άντίθετα, είναι οι ρήξεις της συνεχείας, ως σύμπτωμα έρωτικού λόγου, μέσα από τό όποιο αναδύεται ή δημιουργική πρόταση του Τζόυς, τόσο στον Όδυσσέα όσο και στην «άκραία έκφραση» της Άγγύπνιας του Φίνεγκαν —μιά πρόταση ή όποια (μεταξύ άλλων) ενεργοποιεί στο έπακρο τή δυναμικότητα του λόγου και τις έξωσημασιακές του λειτουργίες, και έξαιτίας αυτού έχει κάνει τόσο ισχυρή την παρουσία της στη λογοτεχνία του παρόντος αιώνα.

Στην ήμικαταληπτή γλώσσα του λογοτεχνικού χειμένου, ο Τζόυς έπιπροσθέτει τό όραμα ενός ήδονικού λόγου πού πράγματι πολιορκεί άσφυκτικά τις σημασίες των λέξεων και τις εικόνες των πραγμάτων, για να τις απορροφήσει βαθμιαία μέσα σε ένα ένιαίο σύνολο, όπου ή ενέργεια των αποδομημένων λέξεων επικυρώνει την ένέρ-

γεια τῶν ἀποδομημένων σημασιῶν καί εἰκόνων τῶν πραγματικότητων πού συνθέτουν τόν κόσμο, καί ἀποδίδει στήν πλοκή καί στό χρόνο τελείωσης τῶν γεγονότων τήν ἀ-λογική δυναμική μιᾶς ὄνειρικής καταστάσεως, στήν ὁποία οἱ ἐξωσημασιακές λειτουργίες τῶν λέξεων ἀνασύρουν τή λανθάνουσα ροπή τοῦ λόγου νά μεταθέτει τό κέντρο βάρους ἀπό τήν κατανοησιμότητα στή θέαση, καί ἀπό ἐκεῖ στήν ἐκκρηκτικότητα τῆς ὑπέρβασης ὄλων τῶν κρυσταλλωμένων σημασιακῶν, συμβολικῶν καί «πολιτιστικῶν ἀναφορῶν», οἱ ὁποῖες μέσω τῶν λέξεων, κατά τήν πρακτική (ἐπικοινωνιακή) ἢ βιωματική τους χρήση, δεσμεύουν καί καθιστοῦν ἀνενεργές τίς πραγματικότητες καί τίς εἰκόνες τους.

«Εἶναι ἡ κατάσταση μεταξύ ἐγρήγορησης καί ὕπνου», παρατηρεῖ ὁ Εὐγένιος Γιολάς «καθώς καί ὁ ὕπνος καθ' ἑαυτόν πού ὁ Τζαίμς Τζόυς μᾶς παρουσιάζει σ' αὐτό τό μνημειῶδες του ἔργο [*Ἡ Ἀγρύπνια τοῦ Φίνεγκαν*]. Ἐδῶ γιά πρώτη φορά στή λογοτεχνία πραγματοποιεῖται μέ ἐπιτυχία τό ἐγχείρημα νά περιγραφεῖ αὐτός ὁ τεράστιος κόσμος τῶν ὀνείρων, αὐτή ἡ ἀ-λογική σειρά τῶν γεγονότων πού τά ἐνθυμούμαστε ἢ τά ἀπωθοῦμε, αὐτό τό σύμπαν τοῦ δαιμονικοῦ χιούμορ καί τῆς μαγείας πού μέχρι σήμερα φαινόταν ἀπροσπέλαστο (...). Ἡ δυναμική τοῦ ἐν ὕπνώσει νοῦ παρουσιάζεται ἐδῶ μέ μιᾶ φαντασία πού συστρέφει μαζί τό παρελθόν, τό παρόν καί τό μέλλον, καθῶς καί κάθε χῶρο πού συνδέεται πρὸς τήν ἀνθρώπινη καί ἀνόργανη ἐξέλιξη. Ἀλλά ἀναπτύσσοντας τό θέμα αὐτό, ὁ Τζόυς κατενόησε ὅτι τὰ

στοιχεῖα τοῦ ὕπνου ποτέ δέν μπόρεσαν νά περιγραφοῦν κατάλληλα ὅσον ἀφορᾷ τήν πραγματική γλώσσα τῆς νύκτας. Προφανῶς δέν χρησιμοποιοῦμε τίς ἴδιες λέξεις ὅταν κοιμόμαστε μέ ἐκεῖνες πού χρησιμοποιοῦμε κατά τήν ἐγρήγορηση (...). Ὅλοι οἱ συγγραφεῖς πού προσπάθησαν νά μᾶς μεταδώσουν τά ὄνειρά τους προσέκρουσαν στήν ἀνεπάρκεια τοῦ ἀναπαραστατικοῦ ἢ λεκτικοῦ τους μέσου. Διότι οἱ θρυμματισμένες εἰκόνες τοῦ ὀνείρου πού κινοῦνται μέσα ἀπό μιᾶ παραμορφωμένη κινηματογραφική ταινία, καθῶς καί ὁ ἐνεργός μηχανισμός τῶν λέξεων πού ἐπεμβαίνουν σ' αὐτή τήν κίνηση, ἀπαιτοῦν μιᾶ ριζικά καινούργια στάση».⁷

Ἡ «γλώσσα τῆς νύκτας», δηλαδή ἡ γλώσσα τοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου, διανοίγει καί ἐνεργοποιεῖ ἕναν σκοτεινό κρατήρα μέσα στό λόγο. Εἶναι ἡ «οὐτοπία τῆς θέασης, ἡ ἀκύρωση τῶν προφανειῶν τοῦ κόσμου μας, ἡ ἄξενη περιοχή τοῦ φαντασιακοῦ καί τό παράδοξο ἐνύπνιο πού ἀντιστέκεται στήν κατανόηση ἢ ἔστω στή ἀναγνώρισή του, καί πού τό φῶς τῆς ἡμέρας τό διαστρέφει, τό ἀποξενώνει ἀπό τήν οὐσία του καί τελικά τό ἀφανίζει. Ἡ περιοχή τοῦ κειμένου εἶναι ἡ περιοχή τῆς σκοτεινιᾶς τῶν λέξεων πού ἀρνεῖται τό «ξέφωτο» τῆς ἐγρήγορησης. Καί ὅταν ἡ ἐγρήγορηση ἐπεμβαίνει (καί ἐπεμβαίνει πάντα, διότι αὐτή εἶναι ἡ μοίρα τοῦ συγγραφέως καί ἡ ἀγωνία του), τότε μεταλλάσσει σέ μιᾶ διεστραμμένη ἐγρήγορηση ὅπου τό φῶς σέρνεται ἀφύσικα καί ἀπειλητικά μέσα στά πράγματα, τίς εἰκόνες καί τίς σημασίες τους.

Ἡ ἀκόλουθη ρήση τοῦ Ρολάν Μπάρτ (παρ' ὅλη τήν ἀμφίθυμη πρόθεσή της) ἐντοπίζει ἕνα χῶρο «οὐτοπίας» τῆς γλώσσας, πού μόνο μέσα σ' αὐτόν θά μπορούσαμε νά ἀναζητήσουμε ἕνα πεπωμένο γιά τή γραφή τοῦ κόσμου μας: «Ἡ νεοτερική γραφή εἶναι ἕνας ἀληθινός ἀνεξάρτητος ὀργανισμός πού ἀναπτύσσεται γύρω ἀπό τή λογοτεχνική πράξη, τήν κοσμεῖ μέ μιᾶ ἀξία ξένη πρὸς τήν πρόθεσή της, τήν ἐμπλέκει συνεχῶς μέσα σ' ἕνα διπλό τρόπο ὑπαρξης, καί βάζει πάνω στό περιεχόμενο τῶν λέξεων ἀδιάφανα σημεῖα, πού κρατοῦν μέσα τους μιᾶ δευτερογενή ἱστορία, συνθηκολόγηση ἢ λύτρωση, ἔτσι ὥστε στήν κατάσταση τῆς σκέψης νά ἀναμιγνύεται ἕνα συμπληρωματικό πεπωμένο τῆς μορφῆς συχνά ἀντίθετο, πάντα προσκομματικό».⁸

Βάρκιζα, Ἰούνιος – Ἰούλιος 1987

7. Eugene Jolas: "The revolution of language and James Joyce", στό βιβλίο: *James Joyce/Finnegans Wake, A Symposium*, a new directions book, σ. 91.

8. Ρολάν Μπάρτ: «Ἡ οὐτοπία τῆς "γλώσσας"», στό βιβλίο: *Ὁ βαθμός μηδέν τῆς γραφῆς*, μτφρ. Κατερίνα Παπαϊακώβου, ἐκδ. Ράππα, σ. 78.

BIBLIO

1

"Ενα σημείωμα βιαστικό και συγκινημένο

«Κανείς από τή γενιά μας
δέν πρόλαβε»

ΑΛΚΗ ΖΕΗ

«Ή άρραβωνιαστικά
του Άχιλλέα»
μυθιστόρημα, Κέδρος, 1987

Ήδη από τόν φλύαρο τίτλο μου καταλαβαίνει ο άναγνώστης ότι δέν πρόκειται νά βρει παρακάτω μιά κριτική άνάλυση του μυθιστορήματος της Άλκης Ζέη που μόλις κυκλοφόρησε, άν και ή άριστοτεχνική του σύνθεση προσφέρεται πλουσιοπάροχα σέ εφαρμογή διαφόρων μεθόδων άνάγνωσης μυθιστορημάτων.

Πρόκειται για μιά προσπάθεια καταγραφής νωπών έντυπώσεων και αντιδράσεων ενός άναγνώστη που μόλις διάβασε τό μυθιστόρημα άπνευστί και τελειώνοντας ένωσε πλημμυρισμένος από λογοτεχνία και ιστορία. Αυτό τό γεγονός άξίζει, νομίζω, νά κατατεθεί, μιά και συμβαίνει σπάνια, όλο και σπανιότερα μέ τά (έλληνικά) μυθιστορήματα. Κι όταν, βέβαια, σ' ένα κείμενο δεσπόζει, χωρίς νά συγχωνεύεται μέσα στό λόγο, ή άποψη εκείνη που θαρρεί πώς για νά εί-

μαστε μοντέρνοι πρέπει νά κρατάμε αυστηρά όρισμένους κανόνες, όπως νά μήν παρεισφρήσει, προς θεού, ή ιστορία, ό μύθος, ή πλοκή στόν άφηγηματικό λόγο, μπορούμε, ίσως μέ κάποια πικρία, νά βάλουμε τό βιβλίο στην άκρη. Νά τό βάλουμε στην άκρη, άν έχουμε καταφέρει νά ξεπεράσουμε τό σύμπλεγμα τής καθηκοντολογικής μύησης στόν «σύγχρονο» πεζό λόγο, έχοντας για χρόνια ταλαιπωρηθεί μ' αυτό τό είδος, που είναι τόσο μά τόσο άνιαρό, όπως όμολογούσε ο Σάρτρ για τό άντιμυθιστόρημα (άλλά ιδιωτικά). Δέν μās κατέτρεχε μόνο τό σύμπλεγμα του μοντέρνου. Για ένα διάστημα δέν είχαμε ν' άντιπαραβάλουμε σ' αυτή τήν άνία άλλα άναγνώσματα. Ύπήρχε ένα κενό δημιουργίας στό όποιο εγκαταστάθηκε ή «άντι-λογοτεχνία». Τά τελευταία χρόνια όμως, που ξαναβγήκαν στην παγκόσμια αγορά μυθιστορήματα ύψηλης έμπνευσης και πλατιάς έμβέλειας, όλοι λίγο-πολύ σκεπτόμαστε πίο ύποψιασμένοι τίς τύχες του άφηγηματικού λόγου τής μοντέρνας εποχής μας. Θα 'λεγα πώς *Ή άρραβωνιαστικά του Άχιλλέα* είναι ένα τέτοιο μυθιστόρημα που άθελά του μās προτρέπει νά ξαναταξινομήσουμε τά πρόσφατα πεζογραφικά έπιτεύματά μας.

Φυσικά, τό μυθιστόρημα τής Άλκης Ζέη τίποτε δέν έχει νά κάνει μέ τόν άσπόνδυλο και ναρκισσιστικό λεξιφανισμό που συγγέεται φορμαλιστικά μέ τό άτέρμονο χαντάκι που άνοιξε στόν λόγο ο Γ. Χειμωνάς, παρασέρνοντας, άθελά του κι αυτός, άρκετούς, μάλλον, στην πτώση.

Άλλά έχει όποσδήποτε σχέση μέ μιά έργογραφία άρκετά πυκνή που δοκίμασε νά εκλογοτεχνήσει τήν ιστορία ή νά ιστοριοποιήσει τή λογοτεχνία. Η εξιστόρηση πάντα υπό κάπου πιάνεται. Έδώ, πίο συγκεκριμένα, αναφερόμαστε στη βιβλιογραφία εκείνη που έχει θεματικό της πυρήνα τό άριστερό κίνημα, τίς τύχες και τά βιώματα των ανθρώπων που μπήκαν στό ποτάμι του κυρίως από τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Όσο δέν μέ άπατάει ή μνήμη και ή έννημέρωσή μου, άν αφήσουμε στην άκρη τή μνημειώδη τριλογία του Στρατή Τσίρκα, θεωρώ πώς τό μυθιστόρημα τής Άλκης Ζέη είναι τό μόνο που ανταποκρίθηκε τόσο ολοκληρωτικά στό ύψος και τής ιστορίας και τής μυθιστορηματικής τέχνης.

Γράφω αυτά τά δυό λόγια έν θερμώ και βιαστικά, μόλις έχοντας τελειώσει τό βιβλίο. Γιατί βιαστικά; Για νά προτρέψω τους άναγνώστες νά τό διαβάσουν, τουλάχιστον τώρα που έχουν καιρό λόγω διακοπών. Διαβάζοντάς το είναι σίγουρο πώς θα υπάρχουν όρισμένοι, μακάρι πολλοί, που θα σκεφτούν πώς υπάρχουν άλλες, πίο σύνθετες και πίο στέρες ευαισθησίες από αυτές που μās πλασαρίστηκαν, κυρίως πρόσφατα, ως έκφραση τάχα γνήσια των βιωμάτων τής ιστορίας των τελευταίων σαράντα χρόνων. Κάποτε τά καθέκαστα αυτής τής ιστορίας μιλιόνταν έν κρυπτώ. Από μιά στιγμή και μετά δημιουργήθηκε ή δυνατότητα αυτό τό ιδίωμα επικοινωνίας μιάς κοινής ευαισθησίας νά δημοσιοποιηθεί. Άλλά τότε πολλοί και πολλά είχαν πάρει τά πάνω κάτω στην Άρι-

στερά. "Ανοίξαν οί ασκοί του Αϊόλου, και γιατί όχι; Όρισμένοι τότε ξαναείδαν την ιστορία και τακτοποιήθηκαν μέσα της, αφού αναπαλαιώσαν τό οικοδόμημα μέ ύλικά τών σημερινών τους ιδεών τράβηξαν την κουβέρτα της ιστορίας μέ τό μέρος της άρεσκείας τών πολλών. Δέν λάθεψαν ως προς την επιτυχία. Έχω στό νοϋ μου ένα πρόσφατο, άκραιο παράδειγμα, τό βιβλίο του Χρόνη Μίσσιου. Δέν έχω καμιά διάθεση πολεμικής, κι αν τό άναφέρω είναι μόνο λόγω έντιμότητας, διότι πιστεύω πώς οί περισσότεροι αναγνώστες από τά συμφραζόμενα θά σκέφτονταν τό ίδιο παράδειγμα. "Άλλωστε, δέν καταφέρνω νά εξηγήσω και νά ύποστηρίξω τίποτε τό πολύπλοκο ή τό πρωτότυπο, παρά μόνο νά συγκατανεύσω κι εγώ στις άποχρώσεις εκείνες πού δέν μεταδίδονται παρά σ' όσους τίς διακρίνουν ήδη, ξέρουν τά σημεία και τά σημάδια απ' όπου περνούν κάποιες διαχωριστικές γραμμές και καταλαβαίνουν, θά καταλάβουν πώς τό βιβλίο της "Άλκης Ζέη είναι από άλλη ράτσα. Γιατί αν στό τρένο της ιστορίας, τό τρένο της φρίκης, κανείς δέν επιβιβάστηκε μέ τό ζόρι, δέν άποβιβάστηκαν όλοι μέ τόν ίδιο τρόπο, όταν βέβαια τό τρένο σταμάτησε τή μεγάλη διαδρομή. "Άλλά κανείς δέν σκέφτηκε νά κατέβει σέ ένδιάμεσο σταθμό, γιατί θά πήγαινε κατευθείαν στό στόμα του λύκου; έντούτοις, κανείς δέν άνέβηκε μέ τό ζόρι. Τό νά ισχυρίζεται κανείς εκ τών ύστέρων ότι παρατηρούσε «τή φρίκη» από άπόσταση, μέ κριτικό μάτι, ίσοπεδώνει την ιστορία, συρρικνώνει τά βιώματα και καταλήγει σέ

άνθρωπιστικές άμπελοφιλοσοφίες. *Κανείς δέν προλάβαινε* τότε, τό τρένο έτρεχε μέ μεγάλη ταχύτητα κι όλα διαγράφονταν άχνά μέσα από τό θαμπό τζάμι του βαγονιού.

Μόνο όταν ένας σκηνοθέτης, αυτός πού είναι ύποχρεωμένος νά κατασκευάζει την ιστορία, άκινητοποιήσει τό τρένο της φρίκης, οί ήρωες, κομπάρσοι στό σταματημένο τρένο, μπορούν επιτέλους ν' άναλογιστούν και νά κοσκινίσουν τίς μνήμες και τά βιώματα του πραγματικού ταξιδιού. Στη διάρκεια ενός κινηματογραφικού γυρίσματος, στό Παρίσι τά χρόνια της δικτατορίας, μέσα στό σκηνοθετημένο τρένο πού στέκεται στόν σταθμό, ή ήρωίδα άφηγήτρια Έλένη Δάφνη, πού παίζει τό ρόλο ενός κομπάρσου —μιά άκίνητη φιγούρα πού κοιτάζει μέσα από τό θαμπό τζάμι του βαγονιού—, κατασκευάζει τή δική της ιστορία: "Άθήνα, Ρώμη, Τασκένδη, Μόσχα, "Άθήνα, Παρίσι. Διαδρομή πού μέ κάποιες παραλλαγές διένυσαν χιλιάδες άνθρωποι τής γενιάς της. Καθώς όλα σταματούν μέ τό μαγικό πρόσταγμα στόπ του όπερατέρ, έτσι μέ τό μαγικό εργαλείο της γραφής όλα μπορούν νά ζωντανέψουν. Κομπάρσος σ' ένα σταματημένο τρένο πού ό σκηνοθέτης χρησιμοποιεί στην ιστορία σάν σκηνικό φόντο ή άφηγήτρια δέν ξεκινάει για ένα ταξίδι προς τό παρελθόν, ούτε θέλει ν' αναπλάσει τό παρελθόν, αλλά καταγράφει περιστατικά, ανθρώπους, βιώματα πού δέν είναι τόσο άναμνήσεις όσο ζωντανές αισθήσεις μέσα στην παρούσα της ζωή. "Έτσι, παρόλο πού (ή άκριβώς επειδή) δέν καμώνεται, όπως άλλοι, ότι θά μάς περιγράψει ένα πιστό και γνή-

σιο παρελθόν και την ιστορία, δίνει άτόφια κομμάτια αυτής της διαστρωματωμένης και άντιφατικής ιστορίας και τή διαπλοκή μέσα σ' αυτήν άνθρώπων μέ εϋθραυστη και σύνθετη χαρακτηριστολογία. "Η άφήγηση μέσα στό σταματημένο χρόνο του σκηνοθετημένου «Τρένο της φρίκης», δέν είναι άπλώς ένα εϋφυές εϋρημα για ν' άκουμπήσει πάνω του επιτυχημένα ή διήγηση χρησιμοποιώντας έναλλάξ πολλούς άφηγη-

ματικούς και ιστορικούς χρόνους. Πρόκειται για μιá καίρια επιλογή που διαλέγεται μέ τά όρια ύνάμεσα στή λογοτεχνική κατασκευή και την πραγματικότητα, τά ιστορικά γεγονότα, τά προσωπικά βιώματα και την κρίσαρά της μνήμης: ένα μάθημα ποιητικής και πολιτικής —παρόλο πού δέν μ' άρέσει ή έκφραση— ήθικης, πολύτιμο για όλους μας.

Μαριάννα Δήτσα

ΑΙΟΛΟΣ

ΕΡΝΕΣΤ ΧΕΜΙΝΓΟΤΑΙΗ ΑΕΝΑΗ ΓΙΟΡΤΗ

Μετάφραση: ΙΟΥΛΙΑ ΡΑΛΛΙΔΗ

Ο Χεμινγκουάι στην Αέννη Γιορτή ξαναζωντανεύει τα νιάτα του, στο Παρίσι του '20, περιγράφοντας το πώς ζούσε σ' ένα προιονιστήριο με την πρώτη του γυναίκα και το μικρό του γιο, το κυνήγι του τζόγου στον ιππόδρομο, το σκι που έκαναν στα βουνά, τα γεύματα με στρείδια και άσπρο κρασί, τα απογεύματα με τη Γερτρούδη Στάν, τα ταξίδια με τον Σκοτ Φιτζέραλντ, την τρέλα της Ζέλντας Φιτζέραλντ, τη ζωή στα υπαίθρια café με τον Φορντ Μάντοξ Φορντ και τον Έζρα Πάουντ, και πάνω απ' όλα, τη σκληρή, μοναχική τέχνη του γραψίματος. Γεμάτος ειλικρίνεια, γράφει για τον έρωτά του στην πρώτη του γυναίκα, σκιτσάρε τα πορτρέτα όλων αυτών των εμιγκρέδων καλλιτεχνών και συγγραφέων, αφήνοντας να διαφανεί η δίψα του για την πέρα από κάθε όριο ζωή, ζωή για την οποία έγραψε σ' ένα φίλο του, το 1950:

«Αν είχες την τύχη να ζήσεις τα νιάτα σου στο Παρίσι, τότε όπου κι αν βρεθείς στην υπόλοιπη ζωή σου, θα το κουβάλας μαζί σου, γιατί το Παρίσι είναι μια αέννη γιορτή».

Και ακόμη

ΕΡΝΕΣΤ ΧΕΜΙΝΓΟΤΑΙΗ ΧΕΙΜΑΡΡΟΙ ΤΗΣ ΑΝΟΙΞΗΣ

Μετάφραση: ΘΟΔΩΡΗΣ ΔΑΣΚΑΡΟΛΗΣ

Μια σημαντική νουβέλα
Μια ελεγεία στη χαμένη γενιά των Ινδιάνων

ΕΚΔΟΣΕΙΣ-ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ

Σόλωνος 114, 106 81 Αθήνα, ☎ 363.02.14

Et in Arcadia Ego

Μεταμο- ντερισιμός καί παράδοση στή σημερινή μουσική

Πρίν από δέκα περίπου χρόνια, ένας γνωστός Γερμανός συνθέτης και αρχιμουσικός πού συμμετείχε σε συναυλία του Ήρωδείου, όπου παρουσιάζονταν, μεταξύ άλλων, και έργα της δικής μου γενιάς συνθετών, σάρκαζε τό ύφος και τόν προσανατολισμό της νέας —τότε— ελληνικής πρωτοποριακής μουσικής χαρακτηρίζοντας τούς συνθέτες αυτούς «έγγονια του Τσαϊκόφσκι». Δισέγγονος του Τσαϊκόφσκι ό ίδιος σήμερα, απολαμβάνει τούς πλουραλιστικούς καρπούς του μουσικού μεταμοντερνισμού άποτραβηγμένος στα νεορομαντικά τοπία του Βορρά. Ό μεταμοντερνισμός αυτός, πού επιτρέπει και στή δική μας μουσική Άρκαδία τή συνύπαρξη φουστανελοφόρων ιδεολόγων τής καραγκούνας και θεσμοφυλάκων τής πρωτοποριακής καθαρότητας, μπορεί νά προσδιοριστεί —στόν τομέα τουλάχιστον τής «σύγχρονης μουσικής»— ως έξης: *άν μοντέρνα μουσική* (έδώ τό «μοντέρνα» πρέπει νά έκληφθει ως ιστορικοαισθητική κατηγορία) ύπηρε, σχηματικά, ή μουσική τής γενιάς του Ντάρμστατ, *μεταμοντέρνα μουσική* είναι, έξισου σχηματικά (δηλαδή ως σχήμα, ως τάση-πλαίσιο), ή μουσική πού αναπτύχθηκε ως ιστορική συνέχεια, συχνά μέ τή μορφή αισθητικής ρήξης, πρós τή σειραϊκή μουσική και τίς άμεσες μετασειραϊκές αποκλίσεις. Μερικές άπ' αυτές τίς αποκλίσεις, όπως ή «άλεατορική» μουσική, γεννήθηκαν χάρη σε μία χειρονομία ριζικής, και συνολικής, αντιπαράθεσης πρós τήν τεχνική του κλασικού σειραϊσμού. Έντούτοις συνδέονται μ' αυτόν, όχι μόνο μέ στενούς ιστορικούς δεσμούς (άφου συχνά αναπτύχθηκαν μέ πρωτοβουλία των ίδιων των πρωταγωνιστών του σειραϊσμού), αλλά επίσης μέ δεσμούς αισθητικούς και, κατά κάποιον τρόπο, «ιδεολογικούς»: τό κοινό στίς —συχνά αντιθετικές και άλληλοαποκλειόμενες— αναζητήσεις τής γενιάς του Ντάρμστατ είναι ή τυφλή πίστη στήν αποκλειστικότητα ενός (του όποιουδήποτε) συστήματος και ή συνακόλουθη άπόρριψη κάθε μουσικής πού δέν τό άκολουθεί μέ ανελέητη σχολαστικότητα. Η «μεταμοντέρνα», σύμφωνα μέ τήν παραπάνω γενική αντίληψη, τάση στή μουσική διαφέρει περισσότερο ως πρós αυτήν τήν προσήλωση στό σύστημα και λιγότερο, κάποτε και καθόλου, ως πρós τά στυλιστικά στοιχεία.

Είναι φανερό ότι ή παρουσία τής παράδοσης στή μεταμοντέρνα μουσική παίρνει δύο μορφές — μιάν ύποχρεωτική και μιά προαιρετική. Ύποχρεωτική, ή παράδοση στήν όποία *άνήκει* ή μεταμοντέρνα μουσική και μέσω τής όποίας συνδέεται μέ τόν μουσικό μοντερνισμό (στήν παράδοση αυτή έγγράφεται κατά κάποιον τρόπο και τό στοιχείο τής ρήξης). Προαιρετική έμφανίζεται ή παράδο-

ση τήν όποία φαίνεται ότι μπορεί νά *επιλέγει* ό μεταμοντέρνος συνθέτης ως κατάσταση άναφοράς, άφου τό ξεπέραςμα του μοντερνισμού όδηγεί στήν άρση του στυλιστικού πουριτανισμού πού τόν συνόδευε. Άρνούμενος τή σειραϊκή και τή μετασειραϊκή δεοντολογία, δηλαδή τή δεοντολογία τής σειράς και των υποκατάστατων συστημάτων, ό συνθέτης διεκδικεί ταυτόχρονα τό δικαίωμα νά χρησιμοποιεί όποιαδήποτε, όσαδήποτε και όσοδήποτε «παραδοσιακά» στοιχεία χρειαστεί για τήν προσωπική του μουσική έκφραση.

Άπέναντι σ' αυτήν τή δυνατότητα έπιλογής και δεδομένων των —όποιων— παραδοσιακών δεσμών πού τόν συνδέουν μέ τό μοντερνισμό, ό μεταμοντέρνος συνθέτης μπορεί να υιοθετήσει ένα είδος «μουσικής συμπεριφοράς» πού έμπίπτει σε μία από τρεις βασικές κατηγορίες. Άπαριθμώντας τες, θά ήθελα ταυτόχρονα νά έπιστημάνω τρεις, αντίστοιχα, παρεκκλίσεις αυτής τής συμπεριφοράς, οι όποιες όδηγούν σε θεμελιώδη παραγνώριση (και, κατά συνέπεια, σε άποποίηση των χαρακτηριστικών) αυτού πού θεωρώ κατ' έξοχήν ουσία του «μεταμοντέρνου»:

1. Συνέχιση τής χρησιμοποίησης των τεχνικών και στυλιστικών στοιχείων του σειραϊσμού και του μετασειραϊσμού. Ό «φόβος μπροστά στήν έλευθερία» είναι ή αιτία πού μπορεί νά μετατρέψει τήν υιοθέτηση αυτής τής συμπεριφοράς είτε σε όψιμο καταφύγιο ενός καθυστερημένου δογματισμού είτε στόν άκαδημαϊσμό ενός σειραϊσμού χωρίς τήν —πραγματική ή φανταστική— έσωτερική άναγκαιότητα του συστήματος, ενός μοντερνισμού χωρίς τήν νεωτεριστική χειρονομία τής πρωτοπορίας. Έννοείται ότι δογματισμός και άκαδημαϊσμός κάθε άλλο παρά άλληλοαποκλείονται στήν πράξη: στή φανατικότερη μορφή του, ό δογματισμός είναι ένα από τά αποτελεσματικότερα μέσα για τή διατήρηση των άκαδημαϊκών κεκτημένων.

2. Έκλεκτική προσπάθεια δημιουργίας μιās «παραδοσιακότερης» γλώσσας μέ τό δανεισμό στοιχείων από προγενέστερα στυλ ή έξωτικούς μουσικούς πολιτισμούς. Μιά τέτοια στυλιστική αναδίπλωση —πού συχνά ίσοδυναμεί μέ τήν καταγγελία (ή τήν όμολογία) ότι ή άτονικότητα, τό δωδεκάφθογγο σύστημα, ό σειραϊσμός και οι άμεσες μετασειραϊκές αποκλίσεις ύπηρεξαν ιστορικό λάθος πού δέν έπρεπε νά είχε διαπραχθεί— μπορεί νά γίνει τό βολικό καταφύγιο σε διάφορες ουτοπικές ή και αντιδραστικές θέσεις, ή ακόμη και σε διάφορες μορφές μουσικού αναλφαβητισμού. Γιατί ή ανάμειξη τονικότητας και άτονικότητας κρύβει συχνά μιά βασική άγνοια ή άδυναμία έλέγχου και τής μιās και τής άλλης, ενώ ό λαϊκισμός και ό αφελής φοκλορισμός βρίσκουν σε μία τέτοιαν ανάμειξη τό κατάλληλο έδαφος για νά φυτρώσουν και νά φυτοζωήσουν. Η διεκδίκηση μιās θέσης στίς συντεταγμένες του μετα-

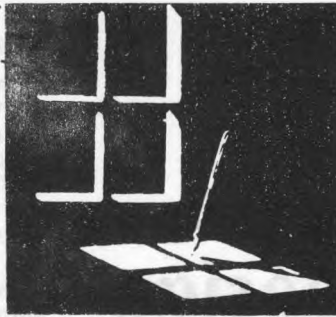
μοντέρνου ισοδυναμεί κάποτε με εκδίκηση του νεοπαράδοσιακού απέναντι στο μοντέρνο. (Ύσοι γνωρίζουν τή μουσική γεωγραφία τής σύγχρονης Ελλάδας, μπορούν άκοπα νά έπισημάνουν περιοχές όλόκληρες κατάστικτες από τέτοια μελανά σημεία).

3. Όριστική έγκατάσταση σ' ένα άμιγές, ιστορικά καθιερωμένο είδος μουσικής γλώσσας. Μιά τέτοια θέση —μέ τή μορφή «νεορομαντισμού», «νέας άπλότητας» κ.λπ.— θυσιάζει τόν έκλεκτισμό τής προηγούμενης κατηγορίας συμπεριφοράς στό βωμό τής αισθητικής (ούσιαστικά: ψυχολογικής) άποτελεσματικότητας ενός ιστορικά δοκιμασμένου είδους μουσικής γραφής. Ή υιόθέτηση αυτής τής στάσης, σέ αντίθεση πρός τίς νοσηρές παρεκκλίσεις τών προηγούμενων κατηγοριών, δέν κρύβει τίς προθέσεις της: Ίσως γι' αυτό προσφέρεται εύκολη λεία στό κριτικό μένος τών νεομοντέρνων ή τών κρυπτοπαράδοσιακών.

Τά τρία είδη μουσικής συμπεριφοράς, καθορισμένα μέ κριτήριο τή στάση απέναντι στή δυνατότητα χρήσης παραδοσιακών στοιχείων σέ ποικίλους βαθμούς, συνθέτουν τή συνολική έξωτερική εικόνα τού μουσικού μεταμοντερνισμού. Οί κίνδυνοι τής καθεμιάς κατηγορίας όφειλονται σέ μία θεμελιώδη παραγνώριση (ένα είδος «προπατορικού άμαρτήματος», γιά νά θυμηθούμε τόν Στραβίνσκυ): ότι ή παράδοση, όπως και ή μητρική γλώσσα, δέν επιλέγεται. Στήν πραγματικότητα, εκείνο πού προσφέρει ή μεταμοντέρνα έλευθερία έπιλογής δέν είναι στοιχεία γιά τό σχηματισμό μιās μουσικής γλώσσας (μέ τήν έννοια τής μουσικής «σύνταξης»), παρά στοιχεία δομικά, στοιχεία μουσικού ύλικου. Πιστεύω ότι, είτε τό θέλουμε είτε όχι, είτε τό άναγνωρίζουμε είτε όχι, ή μεταμοντέρνα μουσική είναι μεταμουσική, κατά τό ότι χρησιμοποεί ιστορικά διαμορφωμένες γλώσσες και ύφη ως στερεότυπες, πάγια σηματοδοτημένες ένότητες μουσικού ύλικου, ως μονοκόμματα ποικιλόχρωμα άντικείμενα, πού δέν χρησιμοποιούνται ως μέσα πού θά διοχετεύσουν τό μήνυμα ενός έργου, παρά ως ύλη πρόσφορη στήν έπεξεργασία πού θά παραγάγει αυτό τό μήνυμα. Γι' αυτό και σέ μία τέτοια (μετα)μουσική, ή στυλιστική αυθεντικότητα και ή τεχνική άρτιότητα δέν είναι ένδιάμεσοι σκοποί, αλλά στοιχειώδεις προϋποθέσεις γιά τή δημιουργία έργων.

Ή θεμελιώδης παραδοχή ότι τά παραδοσιακά στοιχεία δέν στοιχειοθετούν τήν παράδοση τού μεταμοντέρνου, ότι δέν καθορίζουν τό πλαίσιο τής νέας δημιουργικής πράξης παρά ένα μέρος άπό τήν «ύλική» τής βάση, θά μου επιτρέψει νά συνοψίσω τή θέση μου στόν άκόλουθο άφορισμό: ό σεβασμός στήν ούσιαστική παράδοση τής πρωτοπορίας μās προσκαλεί σ' ένα άσεβές παιχνίδι μέ κάθε παράδοση πού έχει ούσιαστικά πάψει νά είναι πρωτοπορία.

Χάρης Ξανθοδάκης

ΜΙΑ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ ΡΟΥΣΣΟΥ

Μέσω τού περιοδικού σας θέλω νά επικοινωνήσω μέ τόν Ύπουργό Δικαιοσύνης, γιατί υπάρχουν πίο πολλές πιθανότητες νά λάβει γνώση τών όσων θέλω νά τού πώ άπό τό περιοδικό σας, παρά άν τού έγραφα σέ κάποια άναφορά και τήν έστελνα ύπηρεσιακά, γιατί θά μπλοκαριζόταν άπό κάποιον ύφιστάμενο, ό όποιος και θά τήν έπνιγε. Γι αυτό παρακαλώ, άν θέλετε, φιλοξενήστε στό περιοδικό σας τά γραφόμενά μου πού άπευθύνω πρός τόν Ύπουργό Δικαιοσύνης Λευτέρη Βερυβάκη.

Κύριε Ύπουργέ

Πόσο έντιμο και ήθικό θεωρείτε νά κοροϊδεύεται μία δύστυχη μάνα άπό κάποιους ύφιστάμενούς σας τού Ύπουργείου;

Δέν ξέρω τί έχετε νά άπαντήσετε σέ αυτή τήν έρώτηση, εκείνο όμως πού ξέρω είναι ότι κοροΐδισαν τή δική μου μάνα πού ήρθε κλαίγοντας στό Ύπουργείο νά ζητήσει τή βοήθειά σας, ζητώντας σας νά μέ στείλετε σέ άγροτικές φυλακές γιά νά μπορέσω νά συνέλθω ψυχολογικά μετά τή γνωστή περιπέτεια τής άπεργίας. Τής ύποσχέθηκαν κάποιο κύριο ότι θά μέ μετάγουν στήν Κ.Α.Υ.Φ. (Φοϋρνοι τών φυλακών, όπου οί κρατούμενοι εκεί εργάζονται υπό ήμελεϋθερες συνθήκες). Άντί γιά τήν Κ.Α.Υ.Φ. βρέθηκα στόν Κορυδαλλό. Σέ δεύτερη έπίσκεψη τής μητέρας μου στό Ύπουργείο γιά νά μάθει γιατί δέν έγινε ή μεταγωγή γιά Κ.Α.Υ.Φ. πού τής είχαν ύποσχεθεί, τής είπαν ότι δέν γίνεται νά πάω στήν Κ.Α.Υ.Φ., αλλά ούτε και σέ άγροτικές φυλακές, μέ τή δικαιολογία ότι δέν έχω κλείσει 15 χρόνια. Δέν είπαν όμως τής μητέρας μου πώς τόςους άλλους ίσοβίτες πρίν κλείσουν τά 15 χρόνια τούς πήγαν σέ άγροτικές. Γιά νά κουκουλωθεί αυτή ή άρνηση,

άλλά και νά φανεί ότι, και καλά, βοηθούμαι, μου προσφέρθηκε έργασία στόν Κορυδαλλό. Ζήτησα νά φύγω άπό τό ψυχοφθόρο και δολοφονικό περιβάλλον τής κλειστής φυλακής γιά νά μήν καταρρεύσω ψυχολογικά, γιά νά μήν τρελαθώ! Ζήτησα νά πάω σέ άγροτική νά άναζωογονηθώ ψυχολογικά στό περιβάλλον τής ύπαιθρου, και όχι νά φύγω άπό τό ένα κάτεργο και νά πάω στό άλλο.

Έκτός τών άλλων προβλημάτων, ή διεύθυνση τής φυλακής Κορυδαλλού μου άπαγορεύει νά έχω στήν κατοχή μου τό βιβλίο πού έγραψα και εκδόθηκε πρόσφατα μέ τίτλο «Φυλακές Άλικαρνασσού-Φυλακές Κέρκυρας-Βασανισμοί Κρατουμένων». Ήπίσης μου άπαγόρεψαν τό περιοδικό κοινωνικοπολιτικού περιεχομένου «ΙΔΕΟΔΡΟΜΙΟ» και ένα γράμμα πού μου έστειλαν άπό μία όργάνωση όμοφυλοφίλων τής Σουηδίας. Αυτές οί άπαγορεύσεις επί τού παρόντος, πού άσφαλώς θυμίζουν εκείνα τά περιβόητα χρόνια πού ήσασταν και σεις κρατούμενοι.

Κύριε Ύπουργέ τής Δικαιοσύνης σας καλώ νά μερμνήσετε γιά τήν πραγματοποίηση τής μεταγωγής μου σέ άγροτική φυλακή. Ήπίσης νά δοθεί έντολή νά μου επιτραπεί νά έχω στήν κατοχή μου τό βιβλίο μου και νά μήν μου άπαγορεύουν έντυπα κοινωνικοπολιτικού περιεχομένου. Όπως δέν άπαγορεύουν σέ άλλους κρατούμενους κάτι άλλα έντυπα, Ζακοϋλες, Τέρορ κ.λπ. και βιβλία τσέπης μέ τίτλους όπως «Ο στραγγαλιστής τού σκότους», «Δολοφόνος κατά παραγγελία», «Τό επόμενο θύμα» κλπ.

Αυτά γιά τόν Ύπουργό, εύχαριστώ γιά τή φιλοξενία

Ρούσσος Χρήστος

Πιέτρο Ίνγκράο: 'Αλλαγή πορείας για τó ΙΚΚ

μιά συνέντευξη στην Ούνιτά

Έρώτηση: Χωρίς παρουσιάσεις και εισαγωγές ρωτάω άμεσα τον Ινγκράο: Είσαι σύμφωνος με την έκλογή του Όκέττο στη θέση του β' γενικού γραμματέα του Κόμματος;

Ίνγκράο: Είπα τó «ναί» στη συνεδρίαση της Κεντρικής Έπιτροπής. Καί για τήν ποιότητα, τó ήθος του συντρόφου, καί γιατί ó γραμματέας του Κόμματος τόνισε τήν άμεση ανάγκη της αναδιάρθρωσης της ήγετικής ομάδας. Σ' αυτή τήν αναδιάρθρωση πρέπει νά προχωρήσουμε τώρα, βασιζόμενοι σέ μιά ξεκάθαρη κριτική εξέταση.

Έρώτηση: Τί σκέφτεσαι για τή διαφωνία πού εμφανίστηκε στην Κεντρική Έπιτροπή για τήν έκλογή του Όκέττο;

Ίνγκράο: Από καιρό σκέφτομαι πώς όταν υπάρχει διαφωνία, είναι χρήσιμο νά εμφανίζεται ανοιχτά.

Έρώτηση: Η διαφωνία πού εμφανίστηκε στην Κεντρική Έπιτροπή καί στη συζήτηση καί τήν ψηφοφορία, είναι έκφραση διαφορετικών πολιτικών γραμμών;

Ίνγκράο: Αυτό πρέπει νά τó ρωτήσετε όχι σέ μένα αλλά σ' αυτούς πού είπαν «όχι». 'Απ' αυτά πού άκουσα θεωρώ ότι εμφανίστηκαν όχι μικρές διαφορές μεταξύ των συντρόφων πού μίλησαν. Μου φαίνεται λάθος νά τó κρύβουμε.

Έρώτηση: Οί εφημερίδες των προηγούμενων ήμερών έκαναν τήν υπόθεση μιάς «όμοιογενεποίησης» των ήγετικών όργάνων

των του κόμματος. Δηλαδή αναφέρθηκαν στη δυνατότητα αποκλεισμού των διαφωνούντων από τά ήγετικά όργανα. Θά συμφωνούσες;

Ίνγκράο: Όχι. 'Ακόμη καί όταν υπάρχουν πραγματικές τάσεις, δέν είμαι υπέρ της δημιουργίας «γκέτο» για τούς διαφωνούντες. Καί αυτό όπως καί άλλα τó πιστεύω από καιρό.

Έρώτηση: 'Ας μιλήσουμε για τίς πολιτικές έπιλογές άρχίζοντας άπ' αυτές πού δέν έγιναν. Δέν έξηγείται μήπως έτσι, δηλαδή με τήν έλλειψη καθαρών έπιλογών, ή εκλογική ήττα;

Ίνγκράο: Δέν πιστεύω ότι πρόκειται μόνο για άββαιότητες ή διφορούμενα. 'Η Κεντρική Έπιτροπή έθεσε στό κέντρο της άναλυσής της τή συνταρακτική αναδιάρθρωση της παραγωγής, πού καθοδηγείται από τίς πολυεθνικές. Τό είχαμε ήδη κάνει στό συνέδριο της Φλωρεντίας. 'Η αντιμετώπιση αυτής της αναδιάρθρωσης μās βάζει μπροστά σέ ένα μεγάλο καί νέο πρόβλημα: στην πάλη για νά επέμβουμε στό προτσές της συσσώρευσης καί της ανακατανομής των βασικών (πλουτοπαραγωγικών) πηγών. Πού μέ άλλα λόγια είναι: νά θέσουμε τó μεγάλο πολιτικό πρόβλημα μιάς κοινωνικής κυβέρνησης της ανανέωσης. Αυτή τή μάχη δέν καταφέραμε νά τή δώσουμε, παρόλο πού πρόκειται για ένα θέμα άποφασιστικής σημασίας, όχι μόνο για μās, αλλά για όλη τήν ευρωπαϊκή 'Αριστερά, στην όποία καί αναφερόμαστε.

Έρώτηση: Γιατί;

Ίνγκράο: Γιατί ó κλασικός σοσιαλδημοκρατικός «συμβιβασμός» μεταξύ κράτους καί άγοράς (καπιταλιστική ανάπτυξη, άπασχόληση, χώροι για τó κοινωνικό κράτος) κατέπεσε. 'Οξύνθηκε δραματικά τó πρόβλημα του ποιός άποφασίζει για τή χρήση των βασικών πηγών, των παραγωγικών δομών, της κοινωνικής σύνθεσης της χώρας, της ίδιας της πολιτιστικής της παράδοσης καί του συστήματος των αξιών. Καί τó παιχνίδι πού παίζεται ξεπερνάει τώρα πιά άκόμη καί τά όνομα καί τά όργανα των Κρατών.

Έρώτηση: Πώς άπάντησε σ' αυτά ή 'Αριστερά;

Ίνγκράο: 'Ας δούμε πώς άπάντησε τó ΚΚΙ: κατά τή γνώμη μου άποσπασματικά καί κατακερματισμένα. Δέν ξεκαθαρίσαμε ότι ή καπιταλιστική αναδιάρθρωση χτυπούσε στην καρδιά τó δίκτυο των μαζικών δημοκρατικών κατακτήσεων πάνω στις όποιες τó εργατικό κίνημα είχε βασίσει τó προχώρημα του καί τήν έξουσία του. Αυτός ó διαμελισμός άνοιγε τó δρόμο για μιά βασική μετατόπιση (σέ βάθος) στη σχέση μεταξύ της πολιτικής καί του κόσμου.

Έρώτηση: Αυτό σημαίνει πώς ή αναδιάρθρωση είχε επίπτωση καί στό είδος της διακυβέρνησης, στόν τύπο του κράτους;

Ίνγκράο: Δέν άλλαξαν μόνο οι κοινωνικές μορφές, άλλαξαν οι κανόνες του παιχνιδιού. Δέν πρόκειται μόνο για τήν οικονομία. 'Η πολιτική έγινε όλο καί περισσότερο πρόνομο των elits της έξουσίας. 'Η διακίνηση του δημόσιου χρήματος καθορίζεται σήμερα από μερικά μεγάλα ολιγαρχικά κέντρα έξουσίας, πού θά τά άποκαλούσα οικονομικοπολιτικά. Καί διαχειρίζονται διαμέσου ενός δικτύου μηχανισμών πού προσανατολίζουν καί θεσμοποιούν τó χρήμα, τίς επιχειρηματικές ευκαιρίες, τά επαγγέλματα, άκόμη καί τίς μεμονωμένες θέσεις εργασίας. Αυτό, κατακερματίζοντας καί «ουδετεροποιώντας» τή δημιουργία έντονων πολιτικών καί κοινωνικών ανταγωνισμών. Τά κυβερνητικά κόμματα είναι όλο καί λιγότερο φορτισμένα ιδεολογικά καί παρουσιάζονται όλο καί περισσότερο σαν «τε-

χνικοί» διαχειριστές αυτού του κολοσσιαίου συστήματος καταμερισμού. 'Από πάντα, βέβαια, μέσα στα όρια πού θέτουν οι διεθνείς εξαρτήσεις καί σύμφωνα με ένα κοινωνικό καί παραγωγικό μοντέλο πού παρουσιάζεται σχεδόν σαν «άντικειμενικός» καρπός του σύγχρονου όρθολογισμού.

Έρώτηση: Μιλās για ολιγαρχίες. 'Αλλά μπορεί κάποιος νά σου άπαντήσει: τó μοντέλο λειτουργεί. 'Υπήρξε ανάπτυξη καί σταθερότητα. Πολλαπλασιάστηκαν καί εξαπλώθηκαν οι επιχειρηματικές ευκαιρίες, τó δίκτυο των επαγγελμάτων καί των υπηρεσιών. 'Αναπτύχθηκαν οι μορφές αυτόνομης εργασίας καί όλες οι άξίες του σύγχρονου άτομικισμού. Καί όρισμένοι μās λένε: σταματήστε πιά με τήν παρελθοντολογία, μπειτε στό παιχνίδι, γίνεται πραγματικά κυβερνητική δύναμη.

Ίνγκράο: 'Εγώ δέν αποκλείω καθόλου ότι μέσα σ' αυτά τά συστήματα έξουσίας είναι δυνατόν νά γίνει μία καλύτερη ανακατανομή, νά γίνουν διορθώσεις στις «ισοτιμίες», ή εξομάλυνση των ανισοροπιών. Καί δέν υποτιμώ καθόλου αυτές τίς πιθανές έκδοχές. Διατίνομαι μάλιστα ότι με αυτόν τόν τρόπο μπορούμε άκόμη καί στην κυβέρνηση νά μπούμε. Τότε όμως πρέπει σ' αλήθεια νά διαφοροποιηθούμε καί νά μπούμε μέχρι βήθους στην τεχνική του ισχύοντος καταμερισμού καί στη λογική «εκλογική συναλλαγής».

Σέ μιά τέτοια πορεία δέν ξέρω πόσες ψήφους θά καταφέρουμε νά διατηρήσουμε. Ξέρω πάντως ότι έτσι θά αλλάξουμε ρόλο καί πρόσωπο. Καί ότι σίγουρα θά άφήναμε έναν τεράστιο χώρο σέ άλλους πού άργά ή γρήγορα θά ξαναπροτείνουν μιά κριτική σ' αυτόν τόν τύπο κοινωνίας.

Έρώτηση: Πού τοποθετείς έσύ τήν ουσία αυτής της κριτικής; Είπαμε, αν δέν κάνω λάθος: κοινωνία πλούσια αλλά άδικη. Αυτό είναι;

Ίνγκράο: Μου φαίνεται όμως πώς ή συζήτησή μας καί στην Κεντρική Έπιτροπή έφτασε σέ μιά άποψη πιά βαθιά. Αυτή ή άποψη άμφισβητεί τήν παραγωγική αναδιάρθρωση πού

γίνεται σήμερα, τή διάσταση Βορρά-Νότου πού φέρνει μέσα της και άρα τελικά και τήν άδυναμία του ίδιου του Βορρά νά άντέξει στήν δξυνηση του διεθνοδς άνταγωνισμού.

Είναι λοιπόν, σε τελευταία άνάλυση, μιά κλασική κριτική, τολιατικής προέλευσης, γιά τήν άνικανότητα των σημερινών ήγετικών τάξεων νά αναλάβουν ένα ρόλο εθνικό. Καί μέσα σ' αυτό τό πλαίσιο, αυτή ή άποψη βασίζεται στους πιό «άδύναμους» αλλά μιλάει και στους «δυνατούς». Είναι μιά όπτική μέ όρίζοντες πού τή βλέπω όμως άκόμη πολύ κλεισμένη μέσα στά όρια της άποδοτικότητας της παραγωγικής άνάπτυξης. Έμένα, αντίθετα, μου φαίνεται πώς ή εξέλιξη της αναδιάρθρωσης και οι καινούργιες ιεραρχίες πού αυτή καθόρισε, δημιουργούνται νέες μορφές καταπίεσης και άλλοτριώσης πού βάζουν σε συζήτηση όχι μόνο τήν παραγωγικότητα και τήν άπόδοση της εργασίας αλλά τό ίδιο τό νόημα πού αυτή έχει γιά τή ζωή του άνθρώπου.

Ξαναμπαίνει σε μιά καινούργια και πρωτόγνωρη φάση τό ζήτημα της ικανότητας της γνώσης, του ελέγχου, της επέμβασης στις επιλογές πού αποφασίζουμε γιά τό είδος, τις μορφές, τους σκοπούς της παραγωγής. Άκόμη γιά τή σχέση του μέ τό νόημα της ζωής, μέ τή δημιουργικότητα και τήν έκφραστικότητα των ανθρώπων, μέ τή δυνατότητα πού έχουν γιά επικοινωνία και άμοιβαία άναγνώριση.

Ό εργάτης πού μάς μίλησε γιά τή μοναξιά του δέν άναφερόταν —νομίζω— μόνο στον πολύ λειψό μισθό του αλλά στο γεγονός ότι άνακαλύπτει ξανά τόν εαυτό του νά είναι κομμάτι μιάς μηχανής, νά έχει ύποστει πλήγμα στή δύναμη πού είχε ως προς τή γνώση και τόν έλεγχο (διαχείριση) και άρα πλήγμα στήν ίδια του τήν ταυτότητα.

Καί αυτό τό θέμα άφορā και τους «δυνατούς», αν είναι άλήθεια ότι και ή δική τους δυνατότητα γιά ανθρώπινη επικοινωνία έχει πληγει μέσα σ' αυτόν τόν διασπασμένο κόσμο, όπου τό άτομο ζει σε μιά κοινωνία κερματισμένη της όποιās τό νόημα και τό μέλλον είναι δύσκολο νά διαγραφούν.

Έρώτηση: Αυτός ό τρόπος σκέψης όμως προϋποθέτει μιά κριτική στον καπιταλισμό, προϋποθέτει ένα ύποκείμενο δυνατό, μιά εργατική τάξη συ-

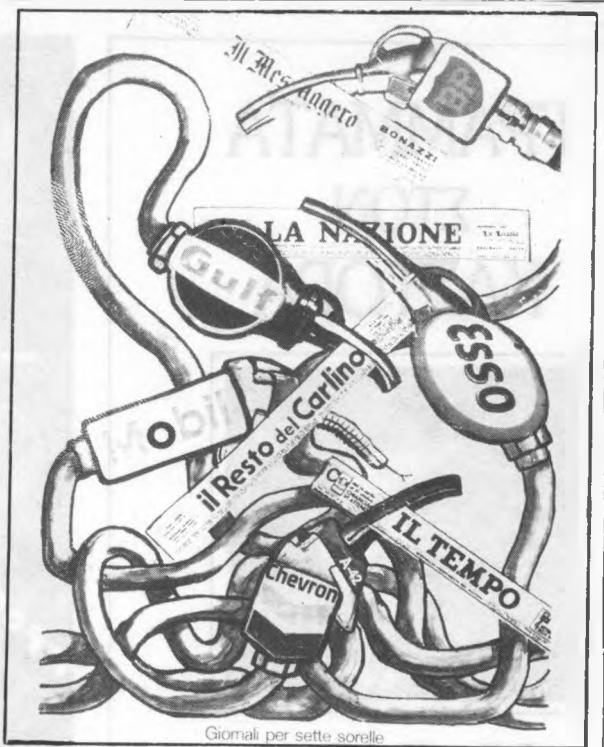
νεκτική και όμοιογενή πού σήμερα ίσως δέν ύπάρχει πιά...

Ίνγκράο: Δέν συμμερίζομαι τήν ιδέα της ύπαρξης στασιμότητας. Υπάρχουν σημαντικά νέα (και δέν έννοώ μόνο τόν Γκορμπασόφ). Καί σε μάς εδώ ύπάρχουν δυνάμεις πού ξαναγυρίζουν και μπαίνουν στή μάχη: κοίτα γιά παράδειγμα τόν τριτογενή τομέα. Η θά καταλήξουν μόνο σε έναν συντεχνιακό καβγά ή θά θέσουν —και αυτοί— ζητήματα πού άφορούν τους ρόλους, τήν ειδίκευση, τή δύναμη της άπόφασης και του ελέγχου. Οι πράσινοι. Τό κίνημα των γυναικών. Είναι άραγε μόνο φαινόμενα «τομεακά», ή φέρνουν μαζί τους μεγάλες διαταξικές διεκδικήσεις πού άφορούν τήν αντίληψη γιά τις πλουτοπαραγωγικές πηγές και τή χρήση τους, γιά τόν κόσμο της αναπαραγωγής, των συναισθημάτων, της σχέσης άνθρώπου και φύσης; Καί μήπως δέν μπαίνει ήδη μέ έκρηκτικό τρόπο στήν καθημερινή ζωή τό τεράστιο ζήτημα του προσανατολισμού, των όριων, του σκοπού της συνείδησης; Ό κόσμος του καθολικισμού είναι διαποτισμένος από αυτά τά προβλήματα. Στίς πιό εξελιγμένες και δυνατές σοσιαλδημοκρατίες της Εύρώπης βρίσκονται στήν τρέχουσα καθημερινότητα.

Η πιό προωθημένη άγγλοσαξονική κουλτούρα συζητάει γιά τά όρια της άνάπτυξης. Αυτό σημαίνει ότι έχει ήδη εγκαινιαστεί μιά καινούργια άνάγνωση της κλασικής άποψης «κόστος-κέρδος», ή όποία προσβλέπει στή δημιουργία νέων «άγαθών».

Έρώτηση: Άς εφαρμόσουμε αυτή τή συζήτηση στήν Ιταλική Άριστερά. Τί σημαίνουν όλα αυτά ως προς τή σχέση μέ τό σοσιαλιστικό κόμμα;

Ίνγκράο: Έγώ δέν συμπαθώ καθόλου τις εκφράσεις «νά τό προκαλέσουμε», «νά τό βάλουμε σε δοκιμασία». Έμένα μέ ενδιαφέρουν τά περιεχόμενα. Οι πραγματικοί άγώνες. Δίνω ένα παράδειγμα: τό Σ.Κ. σίγουρα πήρε μέρος σ' αυτή τή διαδικασία του καπιταλιστικού έκσυγχρονισμού παίζοντας και έναν πρωταγωνιστικό ρόλο. Σήμερα κάνει ένα άνοιγμα προς τό ζήτημα του περιβάλλοντος. Αυτό σημαίνει ότι κάνει άνοιγμα προς μιά ριζική κριτική στο είδος της ύπάρχουσας άνάπτυξης; Η δι-

κη μας πρωτοβουλία δέν πρέπει νά τό ώθει προς αυτή τήν κατεύθυνση; Αυτά είναι τά προβλήματα και τά πεδία μιάς πραγματικής ένωτικής άνάπτυξης. Άν τά άποφύγουμε, όχι μόνο θά χτίσουμε στήν άμμο, αλλά θά έχουμε μιά αντίληψη της σχέσης μας μέ τό Σ.Κ. πού θά χαρακτηρίζεται άπό μετριοτητα και εργαλειακή αντίληψη. Η άνάδειξη μιάς σύγχρονης Άριστεράς, μιάς πλουραλιστικής και διαφοροποιημένης κοινωνίας, σημαίνει πολύ περισσότερο από ένα άθροισμα τίτλων.

Έρώτηση: Προγραμματική έναλλακτική λύση σημαίνει και τό νά σκέφτεσαι μιά κυβέρνηση...

Ίνγκράο: Ναι, μιά δυνατή κυβέρνηση μεταρρυθμίσεων μέ ικανότητα νά επιλέγει και νά συνδέει και χρονικά τά πραγματικά (και λίγα) άποφασιστικά σημεία ενός προγράμματος. Κάτι πού είναι πολύ διαφορετικό από τήν παλιά κτικιστική ιδέα ενός άθροισματος έθνικοποιήσεων. Αυτή ή έπιλεκτικότητα στο πρόγραμμα ισχύει και γιά τήν αντιπολίτευση. Γι' αυτό αισθάνομαι όλη τήν κατασπατάληση δυνάμεων πού συνεπάγεται ή πρακτική της άπλης «είσόδου» στή Βουλή. Γι' αυτό και είδα μέ δυσφορία τις μεγάλες πόλεις νά μπαίνουν στή μάχη ή μιά ξεχωριστά από τήν άλλη και όλες τους ξεχωριστά από τό ύπόλοιπο των νομών. Καί στο θέμα του περιβάλλοντος

φτασαμε πολύ άργά. Αφησαμε τό κίνημα της ειρήνης νά ξεφτίσει.

Έρώτηση: Βλέπεις ένα πρόγραμμα πού θά καταφέρει νά προωθήσει και νά συντονίσει πολλά πεδία πρωτοβουλίας, και στήν κοινωνία και στο κράτος. Άλλά οι σημερινοί έθνησοί είναι κατάλληλοι γιά έναν τέτοιο ρόλο;

Ίνγκράο: Όχι. Γι' αυτό στο Συνέδριο της Φλωρεντίας μίλησα γιά μιά «συντακτική κυβέρνηση». Δέν μ' ενδιαφέρει πιά εκείνη ή διατύπωση. Άλλά ξέρω ότι τό θέμα της μεταρρύθμισης του κράτους έγινε άκόμα πιό καυτό.

Έρώτηση: Δέν είναι δική μου ύπόθεση νά κρίνω, αλλά στή συλλογιστική σου βλέπω διαφορές όχι μικρές μέ όρισμένες άπόψεις πού εκφράστηκαν στήν Κεντρική Έπιτροπή. Δέν είναι έτσι;

Ίνγκράο: Πιστεύω ότι ό καθένας μας έχει τό καθήκον νά είναι εκάθαρος. Όχι τόσο γιά λόγους έρμηνείας της εκλογικής ήττας αλλά γιά λόγους κατανόησης του άγώνα και του μέλλοντος της χώρας. Αυτές τις μέρες στή βάση κόμματος γίνεται συζήτηση. Η Κεντρική Έπιτροπή θά άποκομίσει τά συμπεράσματα.

μετάφραση: Μαριλένα Κόμη